

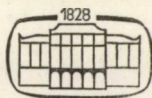
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEμία
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XIX. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1970

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.
KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Úri utca 51—53.

TÖRTÉNELMI MEGEMLÉKEZÉS*

NEMES DEZSŐ

Kedves Elvtársak!

Örömteli nemzeti ügy egy ország felszabadulásának jubileumi évfordulóját ünnepelni, történelmi sorsfordulójára emlékezni. Ilyen Magyarország számára az április 4-i ünnepi megemlékezés, azon nap évfordulójára, amikor 25 évvel ezelőtt a hősi Vörös Hadsereg befejezte az ország felszabadítását.

Delegációnkat érte az a magas megtiszteltetés, hogy részt vegyen e történelmi évfordulónak szentelt ünnepi esten, itt Moszkvában, Lenin hatalmas országának dicső fővárosában, annak az országnak a fővárosában, amelynek fiai nagy áldozatok árán hozták el a szabadságot a mi népünknek is.

Most itt is átérezzük azt, amit népünk oly sokszor mélyen átértzett már: a mi örömünk az Önök öröme is! A felszabadítottak és felszabadítók közös forradalmi, lenini öröme ez.

25 évvel ezelőtt a dicső Vörös Hadsereg magyar területeken aratta, kegyetlen harcokban egyik legnagyobb győzelmét. A szovjet csapatok megsemmisítették a hitlerista megszállók seregeit, a magyar fasiszta csoportok maradványait és egyidejűleg szétverték a magyar tőkésék és földesurak fasiszta államát.

Szétesett azok hatalma, akik Magyarországot a germán imperializmus „harmadik birodalmának” bűnös szövetségesevé és szégyenteljes vazallusává tették.

A magyar nép lehetőséget kapott, hogy szabadon lélegezzék és saját forradalmi erőit kibontva a munkásosztály vezetésével kezébe vegye az ország sorsát és új, népi Magyarországot teremtsen.

Önök, kedves elvtársak, jól tudják, hogy a felszabadulás után született új hatalom — 1944 őszétől 1945 tavaszáig — nem az első néphatalom országunk történetében. Hiszen a magyar munkásosztály orosz testvéreink nagy Októberi Forradalmától fellelkesülve, annak példáját követve 1919 tavaszán már kivívta a politikai hatalmat, létrehozta a Magyar Tanácsköztársaságot és 133 napon keresztül küzdött a proletárhatalomra zúduló antant katonai túlerő ellen. A múlt évben népünkkel együtt a Szovjetunióban, s itt Moszkvában is ünne-

* Az SZKP Moszkvai Városi Bizottsága és a Szovjet — Magyar Baráti Társaság által Moszkvában 1970 április 3-án rendezett díszünnepségen tartott felszólalás.

pélyesen megemlékeztek az első magyar szocialista forradalom 50 éves évfordulójáról, és a Duna medencében első igazán népi, proletárhatalmáról, amelyet létrehozott.

Az ellenforradalom — amelyet 1919 nyarán az antant katonai intervenciója segített hatalomra, s amelynek képviselői oly sokat fecsegték az „igazi demokráciáról” — kegyetlen rezsimet hozott létre. E rezsim sötét korszaka negyedszázadon át tartott, és éppen ez lett a hitleri birodalom kiszolgálója. Ezt a rezsimet semmisítették meg a dicső Vörös Hadsereg győzelmes seregei.

Magyarország felszabadításával a Szovjetunió forradalmi és forradalmasító seregei annak a népnek hoztak szabadságot, amelynek munkásosztálya 19-ben elsőként követte az „orosz példát” és már akkor örökre eljegyezte magát a szocializmus, a kommunizmus ügyével.

Proletariátusunk és falusi szegényparasztságunk forradalmi erői a fasiszmus időszakában sem szüntették meg harcukat elnyomók ellen. Megingathatatlan hittel és reménnyel tekintettek a Szovjetek nagy országára, amely szétverte az imperialisták minden támadását és az új szocialista társadalom felépítésében óriási eredményeket ért el. Tudták és érezték, hogy éppen itt, a Szovjetunióban nő fel az a hatalmas erő, amelyet a történelem arra predesztinált, hogy döntő szerepet játsszék a világimperializmus elleni harcban, hogy éppen itt fejlődnek azok az erők, amelyekből a mi népünk is baráti segítséget kaphat, hogy felszabaduljon a fasiszta elnyomás alól.

Nehéz körülmények között, a második világháború alatt vált valóra az elkínzott magyar proletariátus negyedszázados vágya. Megérkezett a régvárt baráti segítség Keletről, onnan, ahol a Kreml vörös csillagai ragyognak.

Miután a szovjet csapatok támadásai alatt széthullt a fasiszta hatalom, összeomlott a kizsákmányolók állama, a magyar munkásosztály forradalmi erői megszerezték a vezető szerepet az új hatalom létrehozásában. A kemény harcokban megedződött, s az ország forradalmi átalakításának feladataira eszmeileg és politikailag felkészült Kommunista Párt létre tudta hozni a demokratikus erők széles frontját és vezető szerepet játszott a népi hatalom, a népi demokratikus állam megteremtésében.

Még 1945 tavaszán végrehajtották a földreformot, amely felért egy agrárforradalommal. A földbirtokos osztályt likvidálták, elsöpörték a társadalom forradalmi fejlődésének útjából. Az ország, az üzemek és gyárak, a városok és falvak, a vasutak és hírközlés helyreállításáért kibontakozott munka során tovább nőtt a munkásosztály politikai hatalma, megerősödött vezető szerepe az ország politikai életében.

A proletariátus és burzsoázia közötti harc kiéleződött, és a bányák, majd bankok, ezután pedig valamennyi nagy és középvállalat államosításához vezetett. Ezzel párhuzamosan a burzsoázia és kulákság képviselői — akik az 1945—47-es kormánykoalícióban részt vettek — kiszorultak a kormányból és más hatalmi szervekből.

A demokratikus forradalom, amely a felszabadulás után a munkásosztály vezetésével kibontakozott és indította el az országot a mélyreható változások útján, szocialista forradalomba nőtt át.

1919-ben, amikor az intervenciós túlerő leverte a Magyar Tanácsköztársaságot, Lenin azt mondta: Az első proletárforradalmat elfojtották, a második győzni fog. Más történelmi körülmények között ez meg is valósult.

Mindez nemcsak az országon belüli osztályharcok közepette ment végbe: szerves része volt a nemzetközi osztályharcnak. A nyugati kapitalista államok minden segítséget megadtak a belső reakció erőinek, ellenforradalmi fellépésekre bujtogattak, még a háborús fenyegetésektől sem riadtak vissza, csak hogy megzavarják az ország forradalmi előrehaladását. De amit 1919-ben tettek, azt nem sikerült megismételniök. Az első Duna menti munkáshatalmat leverték, az új Duna menti munkáshatalmak elfojtásához nem volt erejük. Tehát nem tudták megakadályozni a mi második szocialista forradalmunk diadalát sem.

A körülmények ugyanis gyökeresen megváltoztak. Ennek keretében a Szovjetunió határa — Kárpát-Ukrajna és az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság újraegyesülése révén — átlépte a Kárpátokat. A Szovjetek nagy országa, nemzeti függetlenségünk és szabadságunk legfőbb nemzetközi támasza az új népi, szocialista Magyarország közvetlen szomszédja lett.

Éppen a gyökeresen megváltozott nemzetközi körülmények között aratott új győzelmeket a szocialista forradalom. És tudvalevő, hogy a mi országunk szocialista átalakulása szintén szerves részét képezte az új szocialista világrendszer létrejöttének.

Bármit is igyekeztek tenni az imperialisták, bárhogy törekedtek is a washingtoni uralkodó körök az atombomba birtoklásának ideiglenes monopóliumával a népek megfélemlítésére, nem akadályozhatták meg, hogy a szocialista forradalom egy sor országban történelmi győzelmet arasson. A szocializmus, az amerikai imperializmus atommonopóliuma és atomzsarolása ellenére is, világrendszerré vált. Nem az új szocialista hatalmakat likvidálták, hanem az amerikai atommonopóliumot. És ezt a Szovjetunió tette, ami igen nagy dolog, melynek jelentősége felbecsülhetetlen a szocialista világrendszer, s az egész emberiség számára.

De engedjék meg elvtársak, hogy most visszatérjek Magyarországhoz, országunk felszabadulásának ünnepi évfordulójához.

A nép, történelmi sorsfordulójának 25. évét ünnepezve, visszatekint a megtett útra.

Magyarország kis ország, de a nép által megtett út nagyságát nem az ország kiterjedésével, nem a lakosság számával mérik, hanem a társadalmi fejlődés eredményeivel, amelyeket útja során elért.

Kedves Elvtársak !

Őnök előtt, a nagy szovjet nép képviselői előtt, amelynek fiai szabadtették fel országunkat, népünk nevében örömmel és büszkeséggel mondhatjuk:

a szocialista Magyarország történelmi sikereket ért el társadalmának átalakításában és fejlődésében.

Az ország forradalmi fejlődése során a munkásosztály nagy politikai tapasztalatokra tett szert és önfeláldozó, tehetséges kádereinek tízezreit adta a különféle hatalmi szerveknek. Politikai befolyásának és vezető szerepének megerősödését követően jelentősen emelkedett általános kulturális színvonala. Az ország szocialista fejlődése során számszerűleg is a társadalom vezető osztályává lett; ez avval kapcsolatos, hogy szocialista iparunk impozáns fejlődést ért el. A magyar ipari termelés ma 7,5%-szerese a háború előttinek.

Ebben a fejlődésben fontos szerepet játszik az ipari dolgozók szocialista versenye. A szovjet munkások példája nyomán, akik elsőként kezdeményeztek kommunista munkaversenyeket brigádok és a dolgozók más kollektívái között, a mi ipari munkásságunk még 1958-ban hasonló mozgalmat kezdett. Munkaverseny bontakozott ki a „szocialista brigád” megtisztelő cím elnyeréséért, majd a „szocialista műhely”, „szocialista vállalat” címért. A versenyben részt vevő munkabrigádok és más kollektívák maguk elé tűzték a feladatot: szocialista módon dolgozni és szocialista módon élni. Ez a mozgalom az ipar sok százezer dolgozóját fogja át és nagy szerepet játszik az ország, a nép fejlődésében. Átterjedt a munkatevékenység más területeire is.

Nagy változás ment végbe parasztságunk életében is. Az 1945-ös föld-reform neki juttatta a földesúri birtokot, amelyért évszázadokig harcolt. A parasztság is sokat tett azért, hogy bepótoljuk azokat a mérhetetlen veszteségeket, amelyeket a háború és a hitlerista megszállók rablásai miatt a magyar mezőgazdaság elszenvedett. De a kisárutermelő paraszti gazdaság csak lassan fejlődhetett, lemaradása a korszerű mezőgazdasági nagyüzemektől folyton nőtt. Előttünk állt a bonyolult feladat: szövetkezetbe tömöríteni az egyénileg gazdálkodó parasztokat. A feladatokat sikeresen oldottuk meg. A korábbi kis-parasztság szövetkezeti parasztsággá vált. Ez 1959–61-ben ment végbe.

Hatalmas távlat nyílt a szocialista földművelés fejlődése előtt. Mezőgazdasági termelésünk ma több mint másfélszer múlja felül az 1938-as évi színvonalat. És ezt úgy értük el, hogy a mezőgazdasági dolgozók létszáma az utolsó tíz esztendőben folyton csökkent, most mintegy 35%-kal kevesebb, mint volt. Ez is mutatja a mezőgazdasági munka termelékenységének felgyorsult növekedését.

Gyökerestül megváltozott maga a falusi élet is. A termelőszövetkezeti tagok és az állami gazdaságok dolgozóinak munkája jelentősen könnyebb, mint az egyéni gazdaságokban volt. A földért való harc, amely gyakran még édes testvérek között is halálos volt, a múltté lett. Valami új született. Nő a közös munka erejének tudata, a szocialista nagygazdaság jelentőségének tudata; növekvő büszkeséggel sajátítják el a kollektív gazdálkodást és hasznosítják a szövetkezeti dolgozók és az egész ország javára.

A munka és az életkörülmények változásával a falvak fejlődése az

urbanizáció irányába tart, azaz csökken a falu elmaradottsága a várostól, mérséklődik a köztük levő különbség. A földművelés sajátos ipari ágazattá való átalakulásának folyamata — ami a falu és város közötti különbség csökkenésének alapja — természetesen nagyon hosszú folyamat, mely szocialista módon indult meg, úgy is folytatódik és gyorsul tovább.

A szocialista Magyarország lenyűgöző eredményeket ért el a kulturális fejlődésben is. Engedjék meg, hogy néhány adatot idézzek a közoktatás fejlődéséről. 1938-ban 34 ezer tanuló végezte el a VIII. iskolai osztályt, 1969-ben pedig 150 ezer. A középiskolát befejező tanulók létszáma — a 12 osztályt végzőké — ugyanezen időszakban 11 ezerről 82 ezerre nőtt. A felsőoktatási intézményekben diplomát nyert hallgatók száma 1938-ban 2 ezer, az elmúlt évben 18 ezer.

Népünk nagy sikereket ért el a társadalmi élet más területein is. Eredményeink arról is vallanak természetesen, hogy megnőtt a forradalmi munkáosztály szocialista törekvéseivel azonosuló, a szocialista társadalom felépítésében részt vevő értelmiség társadalmi szerepe is. Kiszélesedett és gyors ütemben fejlődik alkotómunkája, tevékenysége.

A szocialista ipar impozáns fejlődésével, mezőgazdaságunk szocialista útra lépésével, a dolgozók eszmei-politikai és kulturális fejlődésében elért nagy haladással befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását. Magyarország a szocializmus építésének magasabb fokára emelkedett.

Természetesen nem mondhatjuk, hogy már maradéktalanul megvalósítottuk az előző időszak szocialista fejlődésének valamennyi problémáját. Hiszen nem keveset kell még foglalkoznunk a régi időkből maradt kérdésekkel, különösen a régi szemléleti maradványokkal az emberek szokásaiban és gondolkodásában. Még inkább maradt befejezni valónk, ami a néphatalom előző időszakából, a szocialista építés első szakaszából reánk maradt. Mégis pártunk és államunk erőfeszítéseit ma elsősorban azoknak a problémáknak és feladatoknak a megoldására összpontosítja, amelyeket az ország szocialista építésének mostani magasabb szakasza és az egész szocialista világ fejlődésének új követelményei állítanak eléink.

Új feladataink középpontjában a népgazdaság tökéletesített irányítási rendszerének további megszilárdítása áll. Ezt a szocialista országok közötti együttműködés fejlődésével összhangban, s országunk belső viszonyainak megfelelően kell megoldani. Itt most nem tudunk erről részletesen beszélni, de hangsúlyozni kívánjuk, hogy mély meggyőződésünk szerint tovább fejlesztjük a szocialista tervgazdaságot. Ennek során különös figyelmet szentelünk a testvéri szocialista országok gazdasági integrációjának, amely Magyarország számára mind életbevágóbb.

Új feladataink középpontjában áll állami szerveink munkájának további tökéletesítése is, a központi vezetés erősítése a helyi szervek hatáskörének egyidejű kiszélesítésével, a helyi tanácsok önkormányzatának kibővítésé-

vel, felelősségük megnövekedésével. Természetesen van egy sor más feladatunk is.

Nekünk kommunistáknak szokásunk, hogy visszatekintve a megtett történelmi útra, elért eredményeinket értékelve, figyelmünket kötelességszerűen a további feladatokra, a még megoldatlan vagy nem egészen megoldott problémák megoldására fordítjuk.

Mégis, jó érzés visszatekintenünk a történelmi tapasztalatokban gazdag útra, melyet magunk mögött hagytunk. A megtett út sok mindenről tanúskodik. Így arról, hogy sorsfordulónk és népünk szocialista fejlődése elválaszthatatlan attól a történelmi küldetéstől, amelyet a Szovjetunió teljesített és teljesít. Teljes meggyőződéssel és kommunista büszkeséggel mondhatjuk, hogy e történelmi lecke tudatosítása mélyen beivódott a magyar dolgozó nép szívébe.

Magyarország legnagyobb nemzeti ünnepe, április 4-e egyszerre szimbolizálja népünk sorsának megváltozását és a szovjet néphez fűződő megbonthatatlan barátságát.

Jubileumi ünnepléseink során -- amelyek az ország keleti felében még tavaly ősszel kezdődtek -- a lakosság lelkesen ünnepelte falvainak és városainak felszabadulását. A szovjet harcosok ezer és ezer dicső tetteire emlékeztek, bátorságukra, meleg szívükre, készségükre, hogy segítsenek az elkínzott és éhező embereknek. Gondosan őrzik a szabadságért elesett hősök szent emlékét.

Dolgozó népünk szívében mély hála, tisztelet és szeretet érzése él és fog élni mindig felszabadítói iránt. Alkotó érzés ez, amely fokozza az új társadalmát építő nép eszmei-politikai öntudatát és teremtő erejét.

Kedves Elvtársak!

Mi éppen akkor ünnepeljük országunk felszabadulásának 25. évfordulóját, amikor a nemzetközi kommunista mozgalom és a világ más haladó erői a nagy Lenin centenáriumának ünnepelésére készülnek. Számunkra a 25 éves évforduló ünnepése egyben szerves része a lenini jubileum előkészületeinek is. Hiszen az új Magyarország fejlődésének eredményei és feladatai -- más szocialista országok történelmi vívmányaihoz hasonlóan -- szintén a lenini eszmék igazának és erejének nyilvánvaló bizonyítékai. Bizonyítják, hogy a lenini tanítás, ha a párt és állam helyes lenini politikájával párosul, nagy lendülettel fejleszti a szocializmushoz s a kommunizmushoz vezető úton haladó nép alkotó erőit.

Szeretnék itt is szólni arról, hogy a világ eseményeinek menete az elmúlt 25 évben minden komolyan gondolkodó embernek bebizonyította, milyen komolytalanok a viták arról, hogy a lenini eszmék csupán a volt cári uralom országaira érvényesek-e, vagy más népek számára is. A szocializmus világrendszerre válása, a lenini úton haladó szocialista országok sikerei, mind új történelmi bizonyítékai a leninizmus egyetemes jelentőségének.

Népünk egyike azoknak, akik saját tapasztalatukból győződtek meg,

hogy éppen Lenin tanítása, -- vagyis: a proletárforradalmak és a szocializmus építése korszakának, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenete korának marxizmusa -- hogy éppen a leninizmus képes helyesen megvilágítani a szocializmus teljes győzelméhez és a kommunizmushoz vezető utat.

A múlt tapasztalatai -- s itt-ott a jelené is -- arról is szólnak, hogy a marxista--leninista elvektől való bármilyen eltérés csak kárt okozhat a szocializmus ügyének és a népek antiimperialista harcának.

Elvtársak!

Az antant fegyveres intervenciója 1919-ben megakadályozta, hogy a magyar munkásosztály, a magyar dolgozó nép a lenini útmutatás szerint átalakítsa a társadalmat. De amikor ismét szabad lett -- s a szabadságot Lenin népének fiai hozták meg -- népünk újra a lenini útra lépett, s erről többé soha senki nem térítheti le.

Azt, amit az első proletárhatalmunk nem tudott megvalósítani, megvalósította és megvalósítja a második, mely 1945 után született. Létrejött és megerősödött az új proletárdiktatúra, amely biztosította, hogy az ország visszavonhatatlanul a szocializmus útjára lépett. Befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása és a párt kitűzte a következő célt: a szocialista társadalom teljes felépítését.

Minderről beszélve szeretném megmondani, -- s azt hiszem, ez találkozik az egyetértésükkel -- hogy a mi sikereink az Önök sikerei is. Hiszen mindezek feltétele a magyar nép azon sorsfordulója, amely a szovjet csapatok dicsőséges győzelmeivel kapcsolatos. És feltétele e sikereknek az állandó támogatás is, amelyet a Szovjetunió nyújtott népünknek, többek között 1956 nehéz napjaiban is.

A szocialista Magyarország számára döntő jelentőségű az idősebb fivér barátsága, azé, aki elsőként építette fel a szocialista társadalmat. Természetesen jól tudjuk, hogy egy sor más nép is elmondhatja ugyanezt, aminek Önökkel együtt örülünk. Csak megerősítheti annak igazát, hogy az Önök nagy és a mi kis népünk közötti barátság történelmi, alkotó, örök barátság.

Kedves Elvtársak!

A népi Magyarország felszabadulása 25. évfordulójának szentelt ünnepi estén befejezve felszólalásomat, engedtessek meg, hogy pártunk és dolgozó népük nevében teljes szívemből fejezzem ki a magyar kommunisták és egész dolgozó népünk mély háláját, tiszteletét és szeretetét a Szovjetunió Kommunista Pártjának, az egész szovjet népnek, Lenin hatalmas pártjának és nagy népének. Ugyanazt az érzést fejezzük ki, amely Magyarország-szerte kifejezésre jut, midőn ünneplik a felszabadulás jubileumi évfordulóját és összegezik az ország 25 éves fejlődését.

Mindezek az ünnepségeken elhangzik: éljen országaink, népeink örök barátsága!

LENIN KÖZTÜNK ÉL*

DR. KIRSCHNER BÉLA

Ezekben a napokban, születésének 100-ik évfordulóján, szerte a világon Leninre emlékeznek. És ez nem véletlen. Lenin a marxizmus megújítója, klasszikusa volt, s munkássága egyetemes jellegű és világtörténelmi jelentőségű. Nemcsak abban az értelemben, hogy a három orosz forradalom elválaszthatatlan tevékenységétől; hogy az első szocialista állam megteremtésében érdeme elévülhetetlen; hanem mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a világtörténelem menetében beállt változások bonyolult, sokrétű ellentmondásokkal terhes fejlődési irányát felismerve, a marxi – engelsi életmű minden fontos elemét átvéve, kialakította az új körülményeknek megfelelő új marxista: a lenini álláspontot. Ezzel megteremtette az imperializmus korszakának, a szocialista forradalom előestéjének megfelelő forradalmi stratégia-taktika alapjait, s egyben meghatározta a különböző fejlődési szakaszokban levő országok, népek, a világ forradalmi-társadalmi haladásának általános feltételeit.

A marxizmus valóságos továbbfejlesztése s az egyetemesség az oka egyébként annak, hogy a leninizmus ellenfelei hol orosz teoretikusnak, politikusnak mondták és mondják Lenint; hol a marxizmus és leninizmus különbözőségéről beszélnek, szembe kívánván állítani a marxizmust a leninizmussal; hol ahistorikus megközelítést alkalmazva, megmerevíteni akarják a leninizmust, illetve múlttá kívánják degradálni a mind politikailag és elméletileg kimeríthetetlen lenini hagyatékat.

De mint ahogyan a múltban sem volt ez lehetséges, ugyanúgy elképzelhetetlen a jövőben is. Nemcsak amiatt, mert az I. világháború után keletkező, s újból és újból különböző köntösben fellépő burzsoá liberális és szociáldemokrata nézeteket a történelem meghaladta; s Lenin az oroszországi forradalmi mozgalom kérdéseit amelyben nemcsak a sajátosan orosz, hanem a XX. század forradalmának általános törvényszerűségei is hatottak, mindvégig a maguk nemzetközi összefüggéseiben vizsgálta, s nem is egyszerűen amiatt, mert lesznek, akik a leninizmusból meríteni akarnak, hanem mert lehetetlen, az objektív feltételek következtében, Lenin nélkül forradalmi módon előrehaladni.

*Az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, 1970. április 20-án, Lenin születésének 100. évfordulójára rendezett ünnepi tanácsülésen elmondott beszéd.

Ha a jelenlegi korszakot vizsgáljuk, ugyanis nem csak az tapasztalható, hogy ez sok vonatkozásban különbözik Lenin tevékenységi időszakától, hanem az is, hogy az imperialista társadalmi struktúra legalapvetőbb vonásai továbbra is fennmaradtak. Másrészt a mindenkori konkrét eseménnyel kapcsolatos lenini álláspont kialakulása, emellett a tételek, a következtetések jelentős része időtálló alapelveként tekintendő, s az egyes problémakörök, a történelmi helyzetek megközelítése annak a gazdagodó kapcsolatnak a tanulmányozása, ahogyan az egyes országok sajátos történelmi feltételeivel való szükségszerű azonosulást az általánosan belül kutatta s meghatározta, s általában a gondolati-szemléleti módszer olyan alapot jelent, amelynek elsajátítása és alkalmazása objektíve elengedhetetlen. Ezért állíthatjuk, hogy a lenini életművet nyugodtan lehet szembesíteni a kor követelményeivel. Ezért mondhatjuk, hogy Lenin számunkra nemcsak a múlt dicsőségét jelenti, hanem elevenen ható példát, hogy a leninizmus olyan módszer, útmutatás és tanulság, amely mindenkor és minden nemzet számára, ha előre akar haladni, nélkülözhetetlen. Mint ahogy a reális történelmi folyamat konkrét számbavétele Leninnél a marxizmus elveihez való hűség alapján vált lehetővé, s ennek alapján következett be a marxizmus belső megújódása, ugyanígy a lenini életmű elsajátítása, a lenini örökség továbbfolytatása, alkotó módon való felhasználása a feltétele a mai feladatok megoldásának.

Természetesen, mivel a lenini életmű hallatlanul gazdag, s Lenin filozófus is, teoretikus is, politikus is volt, s mindegyik minőségében maradandó értékkel gazdagította a nemzetközi forradalmi mozgalmat, csak tanulmányok sorozatán, s elmélyült elemzésen keresztül lehet, s ekkor sem teljességgel, megmutatni a tanulságokat, a következtetéseket, az elméleti politikai tartalom sok összetevőjét, amelyek együttesen adják a leninizmus tartalmát. Ezért csak arra vállalkozhatunk jelenleg, hogy Lenin alkotó tevékenységének néhány elemére hívjuk fel a figyelmet, amellyel jelezni lehet, ha nagyon töredekiesen is, hogyan értelmezte a marxizmust, s miért tekinthető a marxizmus klasszikusának.

Lenin kétségtelen kiválóan ismerte Marx és Engels műveit. Ilyenek azonban, ha nem is sokan, mások is voltak. Ami Lenint toronymagasan föléjük emelte, az nem a lexikális tudás volt, hanem a marxizmus korszerű felfogása, alkotó, elemző elmélyültsége az a valóban forradalmi megközelítés, az ellenőrzés, az európai tapasztalatok számbavétele, a gyakorlat kipróbálásán alapuló következtetések. Lenintől kezdettől fogva távol állt a marxizmus tételeinek elvont felfogása. A marxizmusnak nem a betűjét, hanem a szellemét, a módszerét tette magáévá. Marx elméletét egyáltalán nem tekintette befejezettnek és érintethetetlennek. Ellenkezőleg, azt tartotta, „hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább kell fejleszteniök, ha nem akarnak elmaradni az élettől”. (Lenin Művei. 4. köt. 1953. Szikra. 216. o.) S mivel ez az elmélet csak általános út-

mutató tételeket ad, önállóan kell feldolgozni úgy, hogy részleteiben másképpen kell alkalmazni az egyes országokban.

Ez a felfogás szükségszerűen magában foglalta többek között, hogy a kronológiai és földrajzi sajátosság a megfelelő helyre kerüljön, hogy bizonyos tételeket más tételekkel összefüggésben szabad csak szemlélni, hogy a marxizmus alkalmazása nem jelenti a sablonokat, de egyszersmind az alapelvek feladását sem.

A marxizmusnak e fajta elsajátítása vezette el Lenint pl. ahhoz a gondolathoz, következtetéshez, hogy Oroszországban az abszolutizmus megdöntése a proletariátus feladata lesz, amely Marx illetve Engels felfogásával nem volt azonos. Majd alapozva Marxnak és Engelsnek a proletariátus hegemon szerepének gondolatára, a marxizmus történetében először kidolgozta a népi forradalmakban szükséges proletár vezető szerep koncepciót. A vita, amely e kérdésben kialakult 1905-ben, a forradalmi marxizmus és a marxista mezben jelentkező opportunizmus összeütközése, egyben annak az új forradalmi stratégiának a megfogalmazása volt, amely az imperializmus korában végbemenő demokratikus forradalmaknak új módon való megközelítését követelte meg. Ha a formális követelményeket nézzük, akkor a mensevikeknek volt inkább igazuk, ők voltak inkább a „marxisták”, semmint Lenin. De Lenin nem ideológiai, politikai sémákban, hanem történeti lehetőségekben gondolkodott. Azt vette figyelembe, hogy az imperializmus kialakulásával megváltoztak a burzsoá és szocialista forradalmak feltételei, s másként jelentkeznek egymáshoz való viszonyuk. Így a betű szerinti ragaszkodással a mensevikek lettek hűtlenek a marxizmushoz, Lenin pedig a formai, betű szerinti hűtlenséggel megtestesítője lett a marxizmus forradalmi lényegének. Lenin ugyanis nem félt kimondani, amikor az elméleti örökség és a gyakorlati követelmények az új lehetőségek kialakulása következtében diszharmóniába kerültek, hogy a konkrét valóság a döntőbb. Ebből is adódott annak a következtetésnek a megfogalmazása, hogy a demokratikus átalakulás „a társadalom fejlődésének éppen azt az időszakát jelenti, amikor a társadalom zöme tulajdonképpen a proletariátus és a burzsoázia között áll, s hatalmas kispolgári, paraszti réteget alkot. Ennek az óriási rétegnek éppen azért, mert a demokratikus átalakulás még nem történt meg, sokkal több közös érdeke van a „proletariátussal” a politikai formák megvalósításában, mint a „burzsoáziának” e szó tulajdonképpeni és szűk értelmében.” (Lenin Művei. 1954. Szikra 8. köt. 279. o.) S ebből már logikusan következett, egyrészt annak a megvizsgálása, hogy egy adott ország polgári forradalmának parasztforradalommá kell-e változnia a teljes győzelem érdekében, másrészt, hogy a liberális burzsoáziát ellenfélként, s a forradalom kormányát a munkás-paraszt demokratikus diktatúra képviselőjeként kell tekinteni, amelyben részt kell venni annak ellenére is, hogy az nem lesz a munkásdemokrácia kormány, s valószínű nem lesz szociáldemokrata többségű sem, túlsúlyban a forradalmi demokrácia legkülönbözőbb képviselői lesznek.

A kormányhoz való új jellegű viszony megfogalmazásánál természetesen Lenin is abból indult ki, hogy a történelmi fejlődés objektív logikája a demokratikus forradalom feladatainak megoldását tűzi napirendre, de ebből nem következett nála az, hogy a proletariátus ne vegyen részt a kormányban, még akkor sem, ha látszólag, formailag hasonló volt a helyzet Millerand esetéhez. A munkás-paraszt demokráciát ugyanis nem úgy fogta fel, mint amelyik általában szentesíti a köztársasági-burzsóá rendet, hanem mint amelyik csak történelmi szempontból támogatja, de úgy, hogy a szociáldemokrácia mint a legalkalmasabb porondot felhasználja a burzsóázia elleni harc számára.

Ez az álláspont Lenin régebbi nézetéhez, s Marxnak és Engelsnek a 60-as 80-as években kialakított felfogásához képest is újat jelentett. Marx és Engels ugyanis permanens forradalmi felfogásuknak megfelelően a burzsóáziával való ideiglenes szövetséget is elképzelhetőnek gondolták és a forradalmi folyamatot szakaszosan tartották megvalósíthatónak, amikor a különböző polgári pártok egymásután lejáratták magukat. Bár számba vették, hogy a burzsóázia (pl. a porosz) nem lesz hajlandó az antifeudális követelésekért harcba szállni, de csak ebben az esetben kívánták feladatként meghatározni a proletariátus számára a burzsóá demokratikus jogokért való harc vezetését. A 80-as években pedig annyiban változott felfogásuk, hogy a már kivívott polgári köztársaságban, melyet elképzelésük szerint a burzsóázia radikális szárnya kormányoz, lehetségesnek tartották, hogy a proletariátus gyorsan maga mögé gyűjti a tömegeket. Lenin azzal, hogy kidolgozta a szocialista forradalom előtti időszak forradalmi kormányának az eszméjét, új, eddig ismeretlen politikai eszközre hívta fel a figyelmet, amelynek általános jelentősége kétségtelen, s korunk politikai harcaiban is realitás.

A kérdéssel összefüggésben tért ki Lenin arra is, amikor Marx 1850-es sémáját: burzsóá monarchia- kispolgári demokratikus köztársaság- szocialista forradalom-, elemezte, hogy milyen hibát jelent, ha két különböző történelmi helyzetet összekevernek, s ahelyett, hogy a marxizmus klasszikusainál a proletárforradalmi harc általános elveit tanulmányoznák, a konkrét helyzet elemzését Marxtól vett idézetekkel akarják helyettesíteni, noha az értékelést sem velük alátámasztani, sem megcáfolni nem lehet. E gondolathoz kapcsolódik egyébként az a felfogás is, hogy minden nézet, amely azt állítja, hogy egy különleges történelmi korszak egyik jelszavának alkalmazásával elősegíthető egy másik korszak lényeges feltételeinek a kialakítása, ellenkezik az objektív valósággal. Lenin ugyanis többek között abban látta a marxizmus különös jelentőségét minden más szocialista elmélettel szemben, hogy az egyesíti a teljes tudományos józanságot az objektív helyzettel, illetve a fejlődés objektív menetének az elemzésével.

E szemlélet következetes alkalmazásából adódott, hogy Lenin az imperializmus jellegének megfelelően, kiindulva abból, hogy az ellentmondások komplexitása következtében egyszerre jelentkeznek a szocialista és demokra-

tikus feladatok, lényegesen megváltoztatta az addigi társadalmi megoldási képletet. A demokratikus forradalmi és szocialista erők olyan egyesítésére törekedett, amely a társadalmi haladásért folyó harcban olyan egységes folyamattá bővül, hogy a monopolista célok megvalósulásának útját állva a szocialista feladatok megoldásának feltételeit bontakoztassa ki.

Lenin általános következtetésként ezt a következőképpen fejezte ki: „... aki azt gondolja, hogy a szocialista forradalom elképzelhető a gyarmati és európai kis nemzetek felkelései nélkül, a mindenféle előítéletekkel teli kispolgárság egy részének forradalmi kitérései nélkül, az öntudatlan proletár és félproletár tömegeknek a földesúri, egyházi és monarchikus, nemzeti, stb. elnyomás ellen irányuló mozgalma nélkül az lemond a szocialista forradalomról”. (Lenin Művei. 22. köt. Szikra 1951. 373—374. o.) Azt, hogy e folyamat konkrét menete milyen tényezők, kölcsönhatások eredményeképpen alakulhat, természetesen a különböző történelmi időszakban kialakuló fejlődési összetevőktől tette függővé. Ez a magyarázata annak, hogy e vonatkozásban több variánssal számolt, s az egyes történelmi periódusokban a kezdeményezést a társadalmi világstruktúra megváltoztatására, amely természetesen nem mindig esett egybe a megoldásra képes valóságos erővel, a proletariátussal, az osztályerők más-más osztagától várta. Pl. 1905-ben az orosz forradalomtól remélte a Nyugat felébredését, az első orosz forradalom veresége után lehetségesnek tartotta, hogy a gyarmati mozgalmak kiindulópontot jelenthetnek a nemzetközi proletárforradalom érlelődéséhez, 1913–1914-ben viszont annak következtében, hogy a reakció előretört a gyarmatokon, Ázsia szabadságát és az európai népek felszabadulását is a civilizált országok proletaritátusának forradalma esetén tartotta lehetségesnek. 1916 júliusában pedig annak következtében, hogy az egész történelmi haladás fő feltétele a közvetlen európai válság volt, az elnyomott európai nemzetek nemzeti felszabadulási harcát fontosabbnak jelölte meg, mint egy távoli gyarmaton magasabb fejlődési fokot elért felkelést. Az 1917-es orosz forradalom kirobbanását viszont úgy tekintette, mint a nemzetközi proletárforradalom prológusát.

A demokratikus és szocialista forradalmi folyamat egymásmellettiisége, kölcsönös feltételezettsége, a szocialista forradalomnak a demokratikus forradalmi folyamattal való szoros kapcsolata s a kapitalizmus elleni egységfront kitágítása, kétségtelenül az egyik legfontosabb történelmi aktualitás ma is, s mint koncepció, az egyik legjelentősebb összetevő a szocialista forradalom lenini felfogásában.

Ez az álláspont többek között a következőket foglalta magában: A demokratikus forradalmi folyamatok beilleszkednek a szocialista forradalomba, s a szocialista forradalom elősegítőivé válhatnak, s fordítva, meghatározott körülmények között a szocialista forradalom nemzetközileg a demokratikus forradalmak megvalósulásának a feltétele. Másrészt mivel a demokratikus átalakításokat olyan folyamatként kell felfogni, amikor egyes átalakítások a

burzsoázia megdöntése előtt, mások a burzsoázia megdöntése folyamán s ismét mások a burzsoázia megdöntése után valósulnak meg, a szocialista forradalomnak meg kell oldania a nem szocialista jellegű demokratikus feladatokat is.

Ugyanakkor a szocializmus a legteljesebb demokráciával járhat csak együtt, mivel a szocializmus lehetetlen a kétféle értelemben vett demokrácia nélkül, anélkül, hogy a proletariátus nem harcol a demokráciáért, míg a szocialista forradalomra készül, s anélkül, hogy a szocialista forradalom győzelme esetén ne valósítaná meg a teljes demokráciát. A szocialista forradalom győzelme előtti demokráciáért való harc szükségességének a megfogalmazása azzal is összefüggött, hogy Lenin nem csak azt ismerte fel, hogy a kapitalizmus általában, az imperializmus pedig különösen illúzióvá változtatja a demokráciát, hanem azt is, hogy demokratikus törekvéseket vált ki a tömegekben, kielezi az antagonizmust az imperializmus és a demokráciára törekvő tömegek között. Ezért a demokrácia kérdésének marxista megoldását abban jelölte meg, hogy a proletariátus minden demokratikus intézményt és törekvést használjon fel, hogy győzelmét előkészítse a burzsoázia felett.

Ez az álláspont magába olvasztotta azt a felismerést is, hogy a gyarmatok és a szocialista forradalom kérdését nem lehet önmagában vizsgálni, hogy a gyarmati népek objektív érdekévé vált a szocialista forradalom győzelme, ugyanakkor a fejlett országok proletariátusa, s a győztes szocialista forradalom országának is objektív érdekévé vált a gyarmatok és félgymarmatok felszabadulása. Ez a következtetés egyébként annyiban volt más mint Engelsé, hogy míg Engels a gyarmati felszabadító mozgalmakat a győzelmes szocialista európai forradalom viszonyában vizsgálta részletesebben, Lenin viszont abból a szempontból is, hogy mit jelentenek a felszabadító mozgalmak az európai szocialista forradalmak érlelődését illetően. Ugyanakkor Engelsszel szemben azzal is számolt, hogy a proletárforradalom előtt már különválásra kerül a sor egyes nemzeteknél, s a proletárforradalom esetén egyes esetekben azonnal, más esetekben ez egyáltalán nem történik meg. Az a tény pedig, hogy az imperialista nagyhatalmaktól függő kis nemzeteket is beletartozónak tekintette az imperializmus elleni egységfrontba, azzal volt kapcsolatos, hogy másképp ítélte meg a kis nemzetek helyzetét, mint ahogy az a századforduló előtt lehetséges volt, amely azzal a felismeréssel volt összefüggésben, hogy a kis nemzetek az imperialista nagyhatalmak előlődiségének forrásává lettek, s ha nem is mint önálló erők elősegíthetik a szocialista proletariátus színrelépését.

A fejlődés objektív menetének a vizsgálata vezette Lenint ahhoz a felismeréshez is, hogy a kapitalizmus imperializmussá válása szükségessé teszi a szocialista forradalom lehetőségével kapcsolatos marxi álláspontnak új állásponttal való felcserélését. Az új következtetés, amely a marxi forradalom-elméletnek az imperializmus korszakára való alkalmazása, továbbfejlesztése volt, s jelentősége felmérhetetlen, két egymást kiegészítő tételből állt. Az első szó

szerint — mint ismeretes — a következőképpen hangzott: „A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte egy néhány vagy akár egy, egymagában vett kapitalista országban is.” (Lenin Művei. 21. köt. 346. o. Szikra. 1951.)

Amikor Lenin hangsúlyozta az egy országban való győzelem lehetőségét, természetesen ez nem jelentette azt, hogy számára ez lett volna a legkedvezőbb perspektíva. Ebben a következtetésben az a felismerés tükröződött, hogy a történelem menete ilyen megoldást is lehetővé, illetve szükségessé tehet, amelyre fel kell készülni. E tétel ugyanakkor nem mondta ki, hogy a szocialista forradalom győzelme csak a legfejlettebb országokban vagy országban mehet végbe, s így potenciálisan magába foglalta azt a később megfogalmazott következtetést, a másik tételt, hogy a szocializmus ott győz először, ahol az imperializmus láncja a leggyengébb. Az egyenlőtlen fejlődés következtében ugyanis az imperializmus valamennyi ellentmondása egyenlőtlenül éleződik ki a különböző kapitalista országokban, amely megteremti a kapitalista világrendszer láncának leggyengébb láncszemeit. Az a kérdés, hogy melyik országban győz először a proletariátus az imperializmus időszakában, nem dönthető el úgy, hogy csak egyes országok belső viszonyait vizsgálják. Ez az álláspont az októberi forradalom után kiegészült annak a lehetőségnek a felvázolásával is, amelyet a szocialista forradalom mint vonzási központ jelentett az egyes népek forradalmi felszabadulási folyamatában.

Hasonló módon vált lehetővé a háborúk problémájának a megoldása is, amely az első világháború kapcsán alapvető kérdéssé vált. Lenin gondolatmenetében az európai háborúkkal kapcsolatos marxi—engelsi állásfoglalások általánosításából indult ki. Ez az általánosítás a következő összefüggéseket tárta fel:

1. Európa polgári forradalmi korszakában a kérdést csak úgy lehetett felvetni, hogy egy háború esetén „melyik burzsoázia sikere a kívánatosabb”. A kérdésfeltevés azzal függött össze, hogy Európa legfontosabb államaiban haladó burzsoá mozgalmak voltak, amelyek a történelmi fejlődés homlokterében álltak, s a történelmi folyamat objektív tartalmát képezték. Ennek megfelelően a feladat az volt, hogy a liberális mozgalmak viharos demokratikus mozgalommá fejlődjenek, s e mozgalmak a középkor képviselőinek feje fölött bontakozzanak ki. Ez általánosítva azt jelentette, hogy Marx és Engels a konkrét időpontban saját korukból, a burzsoá—nemzeti haladó mozgalmak korából indultak ki, a végbemenő történelmi folyamat objektív tartalmát vizsgálták.

2. Helyes választ csak úgy tudtak adni, hogy megnézték: a konkrét helyzetben melyik osztály mozgalma a fő rugója a haladásnak, melyik osztály áll a középpontban, melyik határozza meg a korszak fő tartalmát, a fejlődés fő irányát, az adott korszak történelmi viszonyainak fő sajátosságait. S azt

kutatták, hogyan lehetséges kiélezni a demokratikus mozgalmakat, hogyan lehet „plebejusabbá” tenni.

3. Ennek alapján azt kellett mérlegelniük és mérlegelték is, hogy melyik ország reakciós monarchiája a „rosszabb”, illetve melyik ország burzsoá szabadságmozgalma a lényegesebb az európai általános feudális erőd lerombolása érdekében.

Ezek alapján Lenin álláspontja a következő összetevőket foglalta magában:

a) Ahhoz, hogy a történelmi eseményeket meg lehessen érteni, a történelmi korszakok objektív feltételeit kell elemezni. Bár minden korszakban vannak részleges mozgalmak és különböző eltérések a mozgalmak átlagtípusától, átlagos ütemétől, a fő, más korszakoktól való megkülönböztető vonásokat fel lehet ismerni, s csak az adott korszak alapvonásainak ismerete szolgálhat alapul, hogy egyik vagy másik ország sajátosságait figyelembe vegyék. Az 1789—1871 közötti időszak a burzsoá demokratikus mozgalmak, a burzsoá nemzeti mozgalmak, a feudális intézmények összetörésének a korszaka. Az 1871—1914 közötti időszak a burzsoázia teljes uralmának és hanyatlásának, reakcióssá válásának, a reakciós fináncsőke uralmának a korszaka, az 1914-el kezdődő időszak pedig az imperializmusból következő megrázkódtatások korszaka. A végbement történelmi folyamat objektív tartalma az, hogy a legfontosabb államok burzsoáziája reakciós lett, hogy haladó burzsoá mozgalom nincs ezekben az országokban, amely a kapitalizmusnak imperializmussá való fejlődésének következménye. A demokratikus mozgalmak korszaka ezekben az országokban új korszakkal cserélődött fel. A nemzeti szabadságért küzdő töke helyébe, mint az objektív történelmi helyzet meghatározó tényezője, a reakciós, nemzetközi imperialista fináncsőke lépett. Ha igaz is az, hogy a nemzetközi konfliktusok formája megmaradt, szociális és osztálytartalmuk viszont gyökeresen megváltozott. Ebből következőleg a haladás szempontjából a nagy államok egyike sem a „nagyobbik rossz”.

b) A korszak középpontjában a munkásosztály áll, mivel a burzsoá nemzeti keretek ellentétben az első korszakkal, ahol a termelőerők további fejlődésének támaszai voltak, akadályok lettek, s a burzsoázia hanyatló, reakciós osztály lett. S éppen úgy, ahogy a burzsoáziának az első korszakban ki kellett használnia a burzsoá világdemokrácia maximális előnyére a nemzetközi összeütközéseket, ugyanúgy a munkásosztálynak is a jelenlegi helyzetet. De „Az adott helyzetben, a nemzetközi proletariátus szempontjából nem lehet meghatározni, hogy a hadviselő nemzetek két csoportja közül melyiknek a veresége volna a kisebbik rossz a szocializmusra nézve.” A jelenlegi demokrácia feladata tehát az, hogy az összeütközést a nemzetközi fináncsőke ellen használja ki.

c) A háború kérdését abból a szempontból kell megvizsgálni, hogy a társadalom fő osztályai hogyan alakították ki viszonyukat a háborúhoz meghatározott osztályérdekekben gyökerező meghatározott politikával. Más szóval:

abból a szempontból kell megítélni, hogy mit jelent az, hogy a háború a politika folytatása más, mégpedig erőszakos eszközökkel. „A mai demokrácia — vonja le Lenin a végső következtetést — csak abban az esetben marad hű önmagához, ha nem csatlakozik egyik imperialista burzsoáziához sem, ha azt mondja, hogy „mindkettő rosszabb”, ha minden országban az imperialista burzsoázia vereségét kívánja.”

Lenin tehát a marxi módszert, szemléletet újította meg, s nem a betűjét alkalmazta, s ennek következtében az imperializmus korszakára alkalmazandó forradalmi álláspont, kidolgozott koncepció, nézetrendszer jött létre, fogalmazódott meg. Ezzel egyszersmind egyértelmű cáfolatát adta azoknak a kísérleteknek is, amelyekkel a különböző országok opportunistái próbálták Marxra és Engelsre hivatkozva, az általuk vallott és hirdetett álláspontok értelmét meghamisítva, egy egészen más korszak problematikáját az imperializmus korszakára vetítve, a honvédő álláspontot megalapozni. Az opportunisták ugyanis következtetéseikhez példaként azokat a háborúkat használták fel, amelyek az imperializmus előtti időszakban keletkeztek, amelyekhez, az objektív történelmi feladatoknak megfelelően, más viszonyt kellett kialakítani, mint az imperializmus korszakában.

A háború konkrét jellegének megfelelően Lenin természetesen elutasította azt a kategorizálást is, amely a háborút támadó s védelmi háborúra osztotta, de ebből egyáltalán nem következett, hogy általában ellenezte volna a haza védelmét, mivel az imperializmus korszakában is lehetségesnek tartotta az igazságos, védekező, forradalmi háborúkat. Ostoba állításnak tartotta ugyanis, hogy nem lehet megkülönböztetni az adott konkrét jelenséget a korszak különféle lehetséges jelenségeinek összességétől, mivel egy adott korszak a tipikus és a nem tipikus, a nagy és a kicsi, s az előrehaladott országokra jellemző különféle jelenségek összességét öleli fel. Ezért a döntésnél, a megítélésnél mindig meghatározott történelmi belső feltételeket és a történelmi haladás nemzetközi feltételeit kívánta figyelembe venni.

E kérdéssel függött össze a haza fogalmának értelmezése, s e vonatkozásban a marxi álláspont tisztázása is, mivel a haza fogalma történelmi fogalom, s mást és mást jelent a különböző történelmi korszakokban, a különböző háborúk esetében. A marxizmus ugyanis nem más mint a munkásosztály szabadságmozgalmának az elmélete, ezért a haza kérdését sem lehet elvontan, a történelmi körülmények semmibevevésével szemlélni. Más szóval: a haza történelmileg kialakított kereteihez, formáihoz való viszonyt az országharc objektív tartalmától nem lehet elválasztani. E vizsgálat kapcsán vonta le azt a máig is érvényes tételt, hogy a marxizmus egész szelleme, rendszere megköveteli, hogy minden tételt történelmileg, más tételekkel összefüggésben, s a történelmi tapasztalatoknak megfelelően lehet és szabad vizsgálni.

Az imperializmus kialakulásával különösen fontos kérdéssé vált, hogy a munkásmozgalom megtalálja, kikutassa és lerövidítse azokat a szakaszokat,

amelyek a szocialista forradalom megvalósulásához szükségesek. Ez nemcsak a stratégiai elemek és összetevők meghatározását, hanem a taktikai elemek és eszközök megtalálását is előtérbe helyezte. E problémakör megoldása viszont csak annak alapján alakulhatott, amennyiben az objektív és szubjektív tényezők, feltételek megfelelő egységbe kerülnek, s kölcsönhatásuk, szerepük a fejlődés menetét illetően helyes felfogássá ötvöződik. Ez az oka annak, hogy Lenin munkásságában nagyon jelentős területet képez az objektív és szubjektív tényezők viszonyának, jelentőségének kutatása.

Az e téren végzett vizsgálatok és eredmények nemcsak a történész számára jelentenek tanulságot. Ha pl. a forradalmi helyzet és a forradalom kérdését vizsgáljuk, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a lenini következtetést, hogy a forradalmi helyzet kialakulása, amely nélkül semmiféle forradalom nem lehetséges, csak objektív folyamatok eredménye lehet, amely nem függ sem csoportok, pártok vagy osztályok akaratától, de a forradalmi helyzet csak akkor válik forradalommal, ha mindehhez szubjektív tényező járul hozzá, az hogy a forradalmi osztály vagy osztályok forradalmi akciókra képesek, s elég erősek hozzá, hogy a régi hatalmat meg vagy széttörjék. Ez viszont elképzelhetetlen, ha a forradalmi helyzetet nem tárják fel, ha kiterjedettségét és mélységét nem világítják meg, ha nem ébresztik fel a forradalmi öntudatot, elszántságot, ha a soron következő lépéseket nem tervezik meg. Mindez viszont lehetetlen megfelelő szervezet nélkül. Ez az oka egyébként annak, hogy Lenin óriási energiát áldozott azoknak az összetevőknek a kimunkálására, amelyek együttesen annak az elvnek a megvalósítását célozták, amelyet Lenin a párt vezető szerepeként fogalmazott meg. Lenin ugyanis azt tartotta, hogy a történelem materialista felfogásával ellenkezik, ha figyelmen kívül hagyják a cselekvő, vezető és irányító szerepet, melyet be kell tölteniök azoknak a pártoknak, amelyek felmérték a forradalom anyagi feltételeit és az élenjáró osztályok élére álltak. De a szubjektív tényező szerepének a jelentőségéből nem az következett Leninnél, hogy ha az minden feltételnek megfelel, eleve biztosítja a forradalom győzelmét. Azt tartotta, hogy ezt a társadalmi erők működésének objektív hatása, a harc dönti el, mert a forradalmi osztályok nem mindig elég erősek ahhoz, annak ellenére sem, hogy a forradalom a társadalmi gazdasági fejlődés feltételei következtében megérett, hogy a forradalmat végigvigyék.

Lenin forradalmi politikának, s ebből következőleg reálpolitikának tehát nem azt tekintette, amikor minden bizonyosság adva van a győzelemhez, mivel ilyen bizonyosság nincs. De anélkül lehetetlennek tartotta a győzelmet, hogy ne mutassák meg, melyek a sikeres forradalom gyakorlati feltételei. Ebből következőleg élesen elítélte egyrészt azokat, akik a közvetlen forradalmi harc útjáról előbb letérnek, mielőtt minden lehetőség kimerült volna; másrészt azokat, akik úgy akarnak forradalmat, hogy nem veszik figyelembe a politikai helyzetet, különösen a nemzetközi helyzetet, a forradalom különböző

lényeges feltételeit, mint pl. a nép többségének objektív tényekkel bizonyított rokonszenvét, hogy a forradalom jelszavai a legszélesebb körökben ismertté és népszerűvé váltak-e; hogy a forradalmi szerveket sikerült-e meghódítani stb.

Ez a forradalmi történeti realitás alkalmazása tette lehetővé, hogy Lenin az 1917-es februári forradalommal kialakult rendkívüli bonyolult helyzetben olyan addig teljesen szokatlan és azelőtt nem tapasztalt politikai koncepciót dolgozott ki, meggyökeresedett nézeteket is likvidálva és ezzel számos területen továbbfejlesztve a jelenünk számára is tanulságos stratégiai-taktikai követelményeket, amellyel sikerült eljutni a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméhez.

Ez a történeti realitás mentette meg a szovjethatalmat 1918-ban, a rendkívül súlyos breszti béke elfogadásával, amikor a baloldaliak hurrá-forradalmisággal az eljövendő világforradalom érdekében az Orosz Szovjet Köztársaság fennmaradását is megkockáztathatónak vélték. Lenin nem a forradalmi háború ellen volt, hisz már 1915-ben lehetségesnek tartotta, hogy a győztes forradalom arra kényszerüljön, hogy forradalmi igazságos háborút folytasson az imperialista hatalmakkal szemben, de a forradalom exportját elvetette. S természetesen minden erővel arra törekedett, hogy a világforradalom minél előbb bekövetkezzen, de tisztában volt azzal, hogy e folyamat rendkívül ellentmondásos, s az objektív és szubjektív feltételek megléte nélkül lehetetlen, és a nemzetközi forradalomnak a konkrét körülmények között az egyik legdöntőbb feltétele az orosz forradalom fennmaradása. Lenin a gyakorlati igazságból indult ki, s nem az absztrakt általános igazságból, amely ha nincs összefüggésben a konkrét valósággal, ha azt bármilyen tetszőleges helyzetre alkalmazják, frázissá lesz.

Az absztrakt marxizmusnak az elutasítása jellemezte Lenin tevékenységét a szocializmus építése törvényszerűségeinek kutatását, a megvalósítás folyamatát illetően is. Azok a megjegyzések, amelyek Marxnál és Engelsnél megtalálhatók, csak kiindulási pontot jelenthettek számára, hisz a jövő társadalom minden oldalát megtervező és szabályozó törekvés az utópizmus módszere. Ehhez járult, hogy egy elmaradt országban, intervenció háború közepette és után, s egy országban kellett a szocializmus építését megkezdeni, s emellett figyelembe kellett venni, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között egy átmeneti harci időszak van, amely egyesíti a kapitalista és új társadalmi gazdaság jellemző vonásait, sajátosságait.

Azok a következtetések, amelyek az állam, a párt szerepének meghatározását jelezték, vagy a hadsereg kérdésében, a nagyipar vonatkozásában, a középparasztsághoz való viszonyt, az államapparátus és a tömegek kapcsolatának alakulását, a kultúra felhasználását, a fegyelmet, a belpolitikát, a tervszerűséget, a nemzeti kérdést, a NEP-politikát, a békés egymás mellett élés elvét, a mezőgazdaság szocialista fejlesztését stb. illetően megfogalmazódtak, világtörténelmi jelentőségűek abban az értelemben is, hogy a jelen számára is alapot adnak s alkotó továbbfejlesztésre indítanak.

A marxizmus—leninizmus a proletariátus forradalmi harcának valamennyi országban általános, közös tartalmát fejezi ki. A közös vonások abból adódnak, amivel szakítani kell, s amit ennek helyére lehet és kell állítani, bármilyen sajátosak legyenek is az egyes országok feltételei, valamennyi országban a kizsákmányoló társadalmi rendszereket kell megszüntetni, s a szocialista társadalmi rendszert kell létrehozni.

Ebből következik, hogy a marxizmus—leninizmus nemzetközi érvényű s minden ország számára jelentős. De ez nem jelenti az automatizmus elvének érvényesítését. Amikor Lenin arról szólt, hogy a bolsevizmus alkalmas arra, hogy mindenki számára a taktika mintája legyen, s a szovjet forradalom vívmányai világtörténelmi vívmányok, egyben azt is hangsúlyozta, hogy minden nemzetnek saját magának kell kikínálódnia a marxizmust, hogy a bolsevik tapasztalatokat le kell fordítani minden nemzetnek a maga nyelvére. Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország, Dagesztán, a Hegyi Köztársaság kommunistáihoz 1921-ben a következőket írta: „... a legfontosabb, hogy a Kaukázusontúl kommunistái megértsék helyzetüknek, Köztársaságaik helyzetének az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság helyzetétől és viszonyaitól eltérő sajátosságait, megértsék, hogy nem szabad lemásolniuk a mi taktikánkat, hanem megfontoltan, a konkrét viszonyok különbözősége szerint, módosítaniuk kell azt... Lassabb, óvatosabb, rendszeresebb átmenet a szocializmusra — ez az ami a kaukázusi köztársaságok számára, eltérően az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságtól, lehetséges és szükséges. Ezt kell megérteni s ezt kell tudni megvalósítani a mi taktikánktól eltérően.” (Lenin Művei. 32. köt. Szikra. 1953. 338—339. o.) Ez az álláspont annak az általános meghatározásnak a következménye volt, amelyet Lenin még 1920-ban a következőképpen fogalmazott meg: „Amíg a népek és az országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még nagyon nagyon soká meglesznek, a proletárdiktatúrának világméretekben való megvalósulása után is —, minden ország kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a változatosság kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megsemmisítését követeli meg (ez az adott pillanatban zavaros ábránd), hanem a kommunizmus alapvető elveinek (Szovjet hatalom és proletárdiktatúra) olyan alkalmazását, amely helyesen módosítja ezeket az elveket részletekben, helyesen alkalmazza, hozzáidomítja azokat a nemzeti és állami különbségekhez. Kutatni, tanulmányozni, megkeresni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságot, a nemzeti szempontból specifikus mozzanatot, amely az egységes nemzetközi feladat konkrét megoldásához, a munkásmozgalmon belül az opportunizmus és a baloldali doktrinér-ség feletti győzelemhez, a burzsoázia uralmának megdöntéséhez, a szovjet köztársaság és a proletárdiktatúra megteremtéséhez vezet; ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat az összes vezető (és nem csak a vezető) országokban.” (Lenin Válogatott Művei. II. köt. Szikra. 1949. 747. o.).

A nemzetközi és a nemzeti elemek egységének ezen felfogásával a szocializmusba vezető út lényegi közösségének és az alkalmazott formák sokrétűségének marxista eszméjét alapozta meg Lenin, amelynek érvényesítésével bontakozik ki a forradalmi kommunista mozgalom és a szocializmus építésének folyamata, amelyben hazánk is tevőleges szerepet játszik.

*

Ez a leninizmusba való nagyon vázlatos betekintés is — úgy gondoljuk — valamelyest érzékelteti azt a nagyszerű gazdagságot, amit Lenin örökölt hagyott, s azt az értékelést, hogy Lenin továbbfejlesztője, s klasszikusa a marxizmusnak.

Zsenialitásának a ma embere, forradalmára akkor adózik leginkább, ha nem csak elismeri, hanem alkotóan alkalmazza is a leninizmust, ha magáévá teszi a rá jellemző elvszerűséget, a szerénységet, a határozottságot, ha párosítja a gyakorlat iránti érzéket a szervező tevékenységgel és elemzéssel, s igazságát továbbvívve, az elvekhez való hűség alapján segíti a jelen nagy feladatainak megoldását.

A PEDAGÓGUS LENIN

FÖLDES ÉVA

A rá emlékező kortársak szinte kivétel nélkül valamennyien hangsúlyozták, milyen kiváló pedagógus volt Lenin — nevelő és tanító.

„Milyen remek pszichológusnak és milyen kitűnő pedagógusnak bizonyult Vlagyimir Iljics . . .” — emlékezik Leninre, a szerkesztőre egyik hajdani ifjú munkatársa, V. A. Karpinszkij.

„Miközben előadásomra készültem, magam is tapasztaltam milyen kitűnő tanító és remek elvtárs Vlagyimir Iljics”, — emlékezik J. D. Sztaszova, akit svájci emigrációja idején Lenin készített elő első nyilvános előadására.

A régi holsevik, Lepesinszkij pedig így gondol vissza az elvtársaival vitázó Leninre:

„. . . ami pedig bennünket, a hozzá közel álló elvtársakat illeti, a mi gondolatmenetünk hézagaival és hiányosságaival szemben igen elnéző volt, s velünk inkább pedagógusként bánt, mint vitatkozott . . .”

„Az olyan emberekkel, akiket nevelt, nagyon tapintatosan beszélt” — mondja Krupszkaja.

„Velem úgy viselkedett mint a szigorú tanító és jóságos »gondos barát«” — írja Gorkij, aki így jellemzi a szónok Lenint:

„Először hallottam a politika legbonyolultabb kérdéseiről ilyen egyszerűen beszélni. Nem próbált ő szép mondatokat szerkeszteni, hanem minden szavát mintegy a tenyerén nyújtotta át, bámulatos könnyűséggel tárva fel a szó pontos értelmét . . .”

„S amit a kortársak közvetlen tapasztalata bizonyít, azt sugallja a lenini életmű is.

Gyurkó László „Lenin, Október” című munkájában így jellemzi Lenint mint előadót:

„Lenin sohasem szónokolt. Ahogy fel-alá járkált az emelvényen, ahogy magyarázott: a *pedagógus* beszélt hallgatóihoz, akárcsak írásaiból. *Az oktató*. Nem volt hideg és hűvös, az indulat magával ragadta, de egyike volt a keveseknek, akik indulatosan is, nem az indulatokra, hanem az értelemre tudtak hatni.”

„Mint egy néptanító, foglalja össze pontokba a különböző áramlatok programját” — olvassuk az áprilisi téziseket ismertető Leninről.

Bennünket, pedagógusokat különösen el kell hogy gondolkodtasson az a tény, hogy Lenin a forradalmár, a marxizmus elméletének megújítója, a szocialista építés kezdeményezője, nevelő és tanító is volt. Nem csupán abban a tágabb értelemben, amint a kifejezést vele kapcsolatosan teljes joggal, általánosan használják: népének nevelője, az emberiség tanítója; hanem a kifejezésnek szűkebb, szorosabb, pedagógiára vonatkoztatott értelmében is.

Lenin úgy értette a pedagógia — a nevelés és tanítás — tudományát, művészetét, hogy abból minden pedagógus tanulhatott volna, sőt tanulhat ma is.

Éppen ezért talán nem vall különös szűklátókörűsége, ha a következőkben, inkább csak felvillantott, jellemzőnek tűnő epizódok segítségével, mint alapos elemzés útján — hiszen ehhez egész életművének ilyen szempontú elemzésére lenne szükség — próbáljuk jelezni, hogyan alakította ki magában Lenin azokat a pedagógusi erényeket, amelyekben nem egy életrajzírója becsédei, tettei hatásának egyik fontos tényezőjét véli felfedezni.

*

Apja pedagógus — néptanító — felesége N. K. Krupszkaja ugyancsak tanítónő volt. Lenin, bár jogász oklevelet szerzett, joggyakorlatot alig folytatott.

Pedagógiai tevékenységét azonban már családján belül, még gimnazista korában elkezdte, amikor Anna nővérét latinra tanítja.

„Olyan figyelemmel és olyan élénk érdeklődéssel tanított, hogy velem is megkedveltette az »utálatos« latint”, — emlékezik Anna Iljinyicsna.

„Emlékszem egyszer aggályoskodva kérdeztem meg, — írja a legidősebb Uljanov testvér — el lehet-e sajátítani a gimnázium nyolcévi tananyagát ilyen rövid idő alatt, de Vologya megnyugtattott:

A gimnáziumokban — mondotta — ésszerűtlen oktatási módszerek miatt a latinra nyolc évet fordítanak, ám egy felnőtt, ésszerűen tanuló ember számára az egész nyolcéves tananyag elsajátításához két év teljesen elegendő.

Húgát, Maria Iljinyicsnát franciára, németre tanította. „Francia vagy német szövegeket olvastam és fordítottam — írja M. I. Uljanova — s bátyám mindig hangoztatta, hogy minél többet kell tanulnom önállóan, magamnak kell kibogozni a mondatok értelmét . . .”

Lenin később, pétervári tartózkodása idején is — mint ezt levelezése tanúsítja — állandó figyelemmel kíséri fiatalabb testvérei, Maria Iljinyicsna és Dmitrij Iljics tanulmányi munkáját.

„Abból, amit a francia nyelvtanárról mesélsz azt látom, hogy a moszkvai gimnazisták talán valamivel többet tudnak nálad, de nem sokkal. A közepes tanulók valószínűleg nem tudnak többet ugye-e? Írd meg sok időt töltesz-e

odahaza a tanulással?” — írja Pétervárról 1893. októberében hugának, aki ekkor — tizenöt esztendőskorában — került Moszkvába középiskolába.

„Vagy két órát mindennap kellene sétálnod. Hát érdemes olyan buzgón a lecke mellett ülni az egészség rovására?

Gimnáziumi tanulmányaidon kívül mit csinálsz? Mit olvasol?”, — kérdi hűgától 1894. decemberében.

Amikor pedig nemsokára M. I. Uljanova betegségéről értesül, a következőket írja:

„A gimnáziumra és a tanulásra vonatkozó nézetekkel — nem érthetek egyet.

Először: az orvos azt mondta, hogy ne járd karácsonyig, te pedig úgy véled, hogy mulasztani kellemetlen. De hiszen hónapokat is mulasztanak, nem pedig csak heteket; vajon jobb lesz-e ha tavasszal ágynak dőlsz.

Másodszor: Azt írod: vagy ne tanuljon az ember egyáltalán, de ha már tanul, »ne csak úgy lanyhán«. Én azt gondolom, most a legfontosabb csak az lehet, hogy *végezz*. Ezért pedig egyáltalán nincs értelme túlerőltetni magadat: mi haj lenne abból, ha hármasokat, sőt kivételesen ketteseket kapnál? Ha jó osztályzataid vannak az első 2 negyedévben, mindenképpen átengednek. Többre pedig nincs is szükség. Aztán meg ha az egész gimnáziumi anyagot elejétől fogva alaposan átvetted, akkor most jól fogsz végezni még akkor is, ha egészen abbahagyod a leckékre való készülést. Hiszen egyet kell velem értened abban, hogy azok, akik hármásra állnak, először is nem készülnek az órákra, másodszor pedig egyáltalán nem tudják a régi anyagot. (Legalábbis nálunk így volt.) Velük szemben tehát előnyben leszel.

Szerintem csak abban az esetben végezhetsz, ha éppenséggel »lanyhán« fogsz tanulni. Különböznél nyáron komolyan megbetegszel.”

Lenin leveléből a továbbiakban az is kitűnik, hogy érdektelennek tartotta a gimnáziumi tananyag egy részét, úgy ahogy akkoriban tanították: így első sorban a hagyományos történelmet és a katekizmus bemagoltatását.

Gondoskodása hűga iránt soha egy pillanatra sem szűnik. „Manácska valószínűleg most fejezi be vagy be is fejezte vizsgáit. Sokat kellene pihennie a nyáron”, — írja Párizsból 1895. júniusában édesanyjának.

De állandó figyelemmel kíséri orvosnak készülő Dmitrij öccse életét, tanulmányi problémáit is. Amikor ez utóbbinak egy időre meg kell szakítania tanulmányait, Lenin figyelmezteti édesanyját: „Dolgozik-e Mitya? Jó volna, ha rendszeresen foglalkozna valamivel, mert hiszen csak általában »olvasni« ebből nem sok haszna.”

Lenin pétervári tartózkodása idején végez először rendszeres pedagógusi munkát: munkáskörökben tanít.

A munkáskör több hallgatója — közöttük Babuskin — még évtizedek múltán is lelkesen emlékezett vissza a Lenin által vezetett politikai gazdaságtani szemináriumokra:

„Az előadó szabadon, minden jegyzet nélkül magyarázta nekünk ezt a tudományt — írta — s gyakran igyekezett ellenvetésre bírni minket, vagy kiváltani bennünk a vitakészséget; ilyenkor feltűzelte és arra készítette valamennyiünket, hogy bizonyítsuk be a szóban forgó kérdésben elfoglalt álláspontunk igazságát más társunkkal szemben. Így tehát tanóráink igen elevenek, érdekesek voltak és az volt a céljuk, hogy szónokot formáljanak belőlünk; ez a tanítási mód volt a legjobb eszköz arra, hogy a szóban forgó kérdéseket a hallgatók megértsék”, — emlékezik a hajdani tanítvány.

És hogy a tanítványok — jórészt iskolátlan munkások és városba szakadt parasztok — mennyire megérezték, átértették e tanítások értelmét, a Krupszkaja által feljegyzett eset is bizonyítja: egy tulai paraszt, a Szemjankov-gyár munkása Lenin tanulóköreinek egyik hallgatója azt mondta tanítójának:

„Itt a városban olyan nehezen tudok mindent elmagyarázni. Elmegyek haza Tula kormányzóságba és elmondok mindent, amit magától hallottam, elmondom atyámfiainak, a többi parasztnak. Ők hinni fognak nekem. Hiszen közülük való vagyok. És ott semmiféle csendőr nem fog zavarni bennünket.”

Krupszkaja Lenin ravatalánál találkozott újra — több mint harminc esztendő múltán — Lenin e hajdani tanítványával, aki ezzel is megmutatta: egész életét tette fel arra, amit egykor tanítójától a pétervári munkásiskolában tanult.

Lenin első és második emigrációja idején is sokfelé tartott szemináriumokat, legális és illegális előadássorozatot. . . . Amikor 1903 elején három előadást tartott a párizsi orosz társadalomtudományi főiskolán, Gambarov professzor elragadtatva állapította meg: „Quel remarquable professeur eût fait Lénine!” — „Milyen kiváló professzor lett volna Lenin!”

Egy saját elképzelése szerint szervezett pártiskola megindítására 1911 tavaszán került sor, a Párizs melletti Longjumeau-ban. Ezt a pártiskolát oroszországi pártfunkcionáriusok számára szervezte Lenin.

A pártiskola, amelynek előadásai az akkor még elhagyott kis falu egy beüvegezett pajtájában folytak, közel négy hónapig tartott. Lenin ez idő alatt politikai gazdaságtanból harminc, az agrárkérdésről tíz, a szocializmus elméletéről és gyakorlatáról pedig öt előadást tartott. Az előadásokat élénk viták követték, amelyek során az előadó és a hallgatók kérdéseket tettek fel egymásnak. És az ezek nyomán kialakuló viták révén szoktatta Lenin hallgatóit az önálló gondolkodáshoz,

„A hallgatók sokat és szívesen tanultak — írja Krupszkaja —. Esténként néha sétáltak a mezőkön, sokat énekeltek, heverésztek a szénaboglyák tövében és mindenféle semmiségekről beszélgettek. Olykor Iljics is velük tartott.”

Lenin gondja a hallgatók minden problémájára, ügyes-bajos dolgára kiterjedt.

1911 április végén Gorkijhoz Capriba küldött levele végén ezt írja: „Az iskolánkban tanuló munkásoknak pedig válaszoljon. Derék fiúk. Az egyik költő, szegény, egyre írja a verseket, és nincs aki vezetné, segítené, tanítaná és tanácsokat adna neki.”

*

A politikai ismeretek minél meggyőzőbb, hatékonyabb közvetítése mellett, Lenint állandóan foglalkoztatták a minél eredményesebb nyelvtanulási-nyelvtanítási problémái is.

Első külföldi útja alkalmával, 1895-ben édesanyjához intézett levelében panaszkodik: „Már második napja utazom »külföldön« és gyakorlom magam a nyelvben: kiderült, hogy egészen gyenge a nyelvtudásom, a németeket csak roppant nehezen értem meg, jobban mondva *egyáltalán nem értem meg.*”

Susenszkojei száműzetésében először az angol tanulását folytatja. 1898 márciusában írja nővérének:

„Arra akarlak megkérni, hogy szerezz nekem angol nyelvkönyveket. Kértem fordítást és megkaptam Webbék vaskos könyvét. Nagyon kell vigyáznom, nehogy hibákat ejtsek.”

Később német nyelvkönyveket és szótárt kér. S hogy hogyan tanulja Lenin a nyelveket, arra börtönbe zárt húgához és sógorához intézett leveléből következtethetünk, akiknek tanácsokat ad, hogyan használhatják ki legjobban a börtönben is idejüket: „... Remélem már megszervezted a rendszeresebb életmódot, amely olyan fontos a magánzárkában — írja M. I. Uljanovának. — Most írtam levelet Marknak [Lenin sógora] és legrészletesebben leírtam neki, hogyan alakítsa ki legmegfelelőbbben »életmódját«: a szellemi munka területén különösen ajánlottam a fordításokat mégpedig a *vissza fordításokat*, vagyis először az idegen nyelvről oroszra írásban, azután az orosz fordítást újból idegen nyelvre. Tapasztalatom alapján arra az eredményre jutottam, hogy ez a nyelvtanulás legracionálisabb módja.”

Leninnek azonban az élő angol nyelvvel való első közvetlen találkozása sem bizonyult eredményesebbnek a németénél. Krupszkaja írja: „Amikor Susenszkojében Webbet kezdtünk fordítani Vlagyimir Iljics egészen megrémült a kiejtésemtől. „Volt a testvéremnek egy tanárnője az nem így ejtette ki a szavakat.” Én nem vitatkoztam, nekiálltam megtanulni a helyes kiejtést. Amikor megérkeztünk Londonba kiderült, hogy mi sem értünk meg egy kukkot sem és minket sem ért meg senki. Eleinte gyakran kerültünk igen komikus helyzetekbe. Vlagyimir Iljics az szórakoztatta, de egyben elevenébe is vágott. Buzgón hozzálatott a nyelvtanuláshoz. Kezdtünk járogatni mindenfelé gyűlésekre, az első sorokba furakodtunk és feszülten figyeltük a szónok száját. Eleinte elég gyakran jártunk a Hyde parkba... Később Vlagyimir Iljics újsághirdetés útján szerzett magának két angolt, akik úgy akartak oroszul

tanulni hogy ők meg viszonzásul angol órákat adnak, s nagyon buzgón foglalkozott velük. Elég jól meg is tanulta a nyelvet.”

Lenint mindvégig minden összefüggésben, mindenütt foglalkoztatták a nyelvtanulás problémái.

Albert R. Williams haladó amerikai újságíró, aki John Reeddel együtt Péterváron élte végig az Októberi Forradalmat, elmondja, hogyan keresték fel Lenint a Szmolnijban az Alkotmányozó gyűlés viharos ülésén. Lenin az amerikai újságírónál — aki a Bolsevik Párt propagandairodájának munkatársa volt — elsősorban az iránt érdeklődött: „Hogy áll az orosz tanulással? Meg tudja már érteni ezeket a beszédeket?

— Az orosz nyelvnek olyan nagy a szókincse . . . — válaszoltam kitérően — így az amerikai újságíró.

— Éppen erről van szó — jegyezte meg Lenin. — Ezért kell vele rendszeresen foglalkozni. Legelőször a nyelv alapjait kell elsajátítani. Hadd mondjam el az én módszeremet.” —

„Lenin módszerének a lényege a következő volt: — emlékezik Albert R. Williams — először meg kell tanulni az összes főnevet, ígét, melléknévi igenevet, melléknévet és egyéb szófajtat, aztán az egész nyelvtant (a mondatant és a helyesírást), majd állandóan gyakorolni kell, ahol és akivel csak lehet. Mint látható ez a módszer nem annyira eredeti, mint inkább sokoldalú volt. Lenin pedig mindig a rá jellemző határozottsággal fogott hozzá egy-egy nyelv elsajátításához.

Ez a téma szemmel láthatólag magával ragadta Lenint.

A páholy korlátján áthajolva ült, és csillogó szemmel beszélt; szavainak élénk taglejtéssel adott nyomatékokat. Riporter kollégáinkat — így az amerikai újságíró — a sárga irigység emésztette. Azt hitték, hogy Lenin éppen leleplezi az ellenzék bűneit, vagy talán éppen a szovjetek titkos terveit árulja el nekünk, esetleg a forradalmi lelkesedést szítja bennünk. Hiszen ilyen kritikus pillanatban nehéz is volt elképzelni, hogy a nagy orosz állam feje más témáról beszéljen ilyen nagy hévvel. De lám, kollégáink tévedtek: Csak az idegen nyelvek tanulásának módszereiről fejtette ki nézeteit . . .”

*

„Az idegen nyelvek tanulásától a népek megismeréséig — és ez így volt úgyszólván élete utolsó napjáig” — írja Marietta Saginyan.

Lenint otthon is, külföldön is mindig érdekelték az emberek; a mindennapi, egyszerű emberek. Suszenszkojében, szibériai száműzetésének idején, vasárnaponként rendszeresen jogi tanácsokat adott a falusiaknak meg a környékelieknek. S az állandó olvasás és fordítási munka mellett betűvetésre tanították tizenhárom éves írástudatlan háztartási segítségüket.

Külön említést érdemel — a pedagógus Lenin nyomában járva — a gyermekekhez való viszonya.

Amikor N. K. Krupszkaja maga is száműzetésre ítélve, arra készül, hogy kövesse Lenint a távoli szibériai Susenszkojeba, Lenin nem felejtí el édesanyját levélben figyelmeztetni:

„Ha vannak még nálunk odahaza képeskönyvek gyerekek számára, akkor N. K. hozzon magával Prominszkij gyerekeinek.”

Prominszkij ugyancsak száműzött: lodzi lengyel szociáldemokrata munkás, aki feleségével és hat gyermekével él Susenszkojeban. Gyerekei tanulása, szórakozása Lenin állandó gondja. Amikor értesül, hogy nővére Anna lefordította De Amicis egy könyvét, sok más könyvvvel együtt ebből is kér egy példányt. Nővére azonban közli vele, hogy az olasz szerző műve ifjúsági könyv, Lenin erre ezt feleli édesanyjának:

„Azt írja Anyuta, hogy De Amicis könyve — ifjúsági könyv. Ezt nem tudtam — de itt ifjúsági könyv is hasznos lesz, mert Prominszkij gyermekeinek nincs olvasni valójuk. Sőt a következőkre gondoltam: előfizetek a »Nyivá«-ra. A Prominszkij gyerekeknek ez nagy multság lenne (hetenként képek), nekem pedig — Turgenyev összes műveit jelentené 12 kötetben —, mert ezt igéri a »Nyiva« jutalomként...”

De a Prominszkij gyerekeken kívül voltak Leninnek más ifjú barátai is. Krupszkaja írja Susenszkojeból:

„Becsöppent az életünkbe egy kisfiú. Lakott az udvarban egy megörögzött korhely, egy lett telepes hengerésmunkás, 14 gyereke volt, de csak egy maradt életben, Minyka. A hatesztendős Minyka áttetszően sápadt arcú, tiszta szemű kisfiú volt és olyan komolyan beszélt, mint egy felnőtt. Mindennapos vendég lett nálunk. Még fel sem keltünk az ágyból, máris megzörgetik az ajtót, és megjelenik nálunk egy apró emberke nagy sapkapában, anyja meleg kabátkájában, sálba bugyolálva, és vidáman bejelenti »Itt vagyok«. Tudja hogy anyám rajongásig szereti s hogy Vlagyimir Iljics mindig tréfálkozik és játszik vele...”

Amikor Lenin 1898-ban engedélyt kap arra, hogy néhány napra elhagyja száműzetésének helyét és Krasznajarszkba utazzon, nehéz anyagi körülményei és a rövid időre összezsúfolt sok teendője ellenére sem feledkezik meg kis pajtásairól. Krupszkaja írja Lenin édesanyjának, Maria Alexandra Uljanovának 1898. szept. 27.-i levelében:

„... Vologya általában mindent beszerezett, amit kellett, sőt játékokat is hozott Prominszkij gyerekeinek és az udvarunkban lakó köpenykészítő Minya nevű kisfiának. Ez egy ötéves gyerkőc és gyakran lábatlankodik itt nálunk. Amikor reggel megtudta, hogy Vologya megérkezett, siettében felkapta az anyja cipőjét és gyorsan öltözködni kezdett. »Hová mész?« — kérdezi az anyja. »De hiszen megérkezett Vlagyimir Iljics!« — »Útban vagy te ott, ne menj...« »Ó nem, VI. I. szeret engem« (Vologya csakugyan szereti). Amikor pedig tegnap megkapta a lovat, amelyet Vologya Krasznajarszkból hozott neki, olyan gyöngédség fogta el Vologya iránt, hogy aludni sem akart hazamenni, és

lefeküdt Jenny mellé a futószőnyegre. [J. volt Lenin vadászkutyája.] Mulatságos kisiú!”

Lenint mindenfelé hamar megkedvelték a gyermekek, mert értette a nyelveket, s a legnagyobb gondjai és nehézségei közepette is szívesen eljátszott velük, s mindenféle érdekes dologra tanította őket. Amikor 1916 szeptemberében Zürichből ír levelet Z. I. Lilinának -- Zinovjev feleségének -- hogy egy előadása szövegét elkérje kiadványa részére, akkor sem mulasztja el levele végén megjegyezni: „... üdvözlét Sztjopkának, aki bizonyára már úgy megnőtt, hogy nem fogom tudni feldobni a mennyezetig!”

Az Uljanov testvérek közül eleinte egyiknek sem volt gyereke — Lenin fiatalabb fivérének, az orvos Dmitrijnek csak jóval később született fia — ezért a legidősebb nővére Anna Uljanova-Jelizarova örökbe fogadott egy Gora nevű kisiút, aki tizenegy esztendő múlt, amikor Lenin 1917 tavaszán száműzetéséből visszatérve Péterváron egy időre nővére lakásába költözött. Csakhamar szoros barátságot kötöttek Lenin, meg a kisiú.

„Pihenésre szánt szabad idejének egy részét szívesen szentelte nekem, hancúrozott és zajos játékokat rendezett velem...” — emlékezik a hajdani Gorka, Georgij J. Lozgacsov-Jelizarov, a „feledhetetlen évek”-re.

Amikor a forradaslom győzelme után az Uljanov-család is az új fővárosba, Moszkvába költözött, Lenin akkor sem feledkezett meg Gorkáról, meg-invítálta egy-egy autótújára, többször vitte magával gyűlésre, kirándulásra s amikor Gorkiba ment pihenni, együtt játszottak métajátékot és versenyt úsztak a folyóban.

Mint ezt az alábbi levél s tanúsítja, Lenin olvasmányokkal is ellátta a már felsős gimnazista Gorát. 1922 végén írta nővérének:

„Kedves Anyuta! A következő történt.

Kiderült, hogy ez a könyv a »Szoc. Akadémiából« való, ahonnan *t i l o s* a könyveket haza adni.

Velem kivételt tettek!

Kínos helyzet állt elő — természetesen az én hibámból. Most különösen szigorúan kell ügyelni arra, hogy Gora *gyorsan és otthon* olvassa el a könyvet és *visszaadja*.

Ha szükséges megbízást adhatok keressék a könyvet *másutt* — hogy részemre megvegyék.

V. U.-d.”

1919 karácsonyán Krupszkaja Szokolnyikiben egy erdei iskolában, gyerekek körében pihent. Ide készült a gyerekek fenyőfaünnepségére Lenin is. Útközben azonban fegyveres útonállók támadták meg és elrabolták az autóját. Az izgalmas kaland után idegen kocsin folytatta útját. Leninnek eszébe se jutott visszafordulni, hiszen a gyerekek már várták. Amikor megérkezett, körülfogták és egymás szavába vágva kérdésekkel árasztották el:

„Mit fogunk játszani? — kérdezte Vlagyimir Iljicsből egy igen eleven, tíz év körüli leányka. Gyerünk gyorsan! Olyan unalmas volt! Már egész belefáradtunk a várakozásba. Nos mit játszunk?

Most körtáncot járunk a fenyő körül — válaszolta Vlagyimir Iljics. — Énekelünk, aztán meg macska-egér játékot...

Mindenki belekapott a fenyőfáról szóló dalba és járta a körtáncot... Lenin tökéletesen beleélte magát a gyerekek hangulatába, felvidult, velük nevetett és énekelt...

Vlagyimir Iljics csak ma ismerte meg ezeket a gyerekeket, de legjobb barátjuk és pajtásuk lett. A gyerekek tegezték, beszélgettek, tréfálkoztak vele... Magukkal hurcolták teázni, megkínálták, telerakták a tányérját lekvárral... Vlagyimir Iljics gyorsan megtanulta a nevüket, meglepő volt, hogy milyen hamar megjegyezte és mennyire nem tévesztette össze őket.

A gyerekekkel nem lehetett bírni. Teljesen kisajátították új barátjukat. Bevonszolták a többi szobába is. Megmutogatták neki a saját kis kuckójukat — madaraikat, egereiket, mókusukat és mindent, amijük csak volt. Megmutogatták rajzaikat és naplójukat, amit úgyszólván senkinek se engedtek elolvasni. Vlagyimir Iljics pedig olyan elmélyülten foglalkozott velük, *mintha egész életében csak iskolások között forgott volna*, — emlékezik Boncs-Brujevics, a Népbiztosok Tanácsa titkárságának akkori vezetője, a fenyőfaünnep egyik részvevője.

N. A. Szemasko visszaemlékezéseiben olvassuk: „Vlagyimir Iljics különösen figyelmes és gyengéd volt a gyerekekkel. Köztudott, hogy az ő kezdeményezésére több fontos határozat született a gyerekek érdekében az éhség éveiben...

Mindennapi életünk több epizódjára is emlékszem az emigráció éveiből, amikor Párizs környékén laktunk. Vlagyimir Iljics meglátogatott kerékpáron. Két gyermekem volt akkor: egy tízéves kis fiam és egy tizenhárom éves kislányom. Amikor Vlagyimir Iljics engem nem talált otthon, ott maradt, hogy megvárjon. Hazaérkezve, a következő jelenetet látom: egyik térdén a fiam ül, a másikon a lányom, s karjukat Lenin nyaka köré fonva hallgatják, amit mesél. Csodáltam azt a módot, ahogy Lenin a gyerekekkel beszélt: egyszerűen, világosan, mint egy barát és nevelő. És a komoly beszélgetések után Vlagyimir Iljics néha azt mondta a fiamnak: »Rajta Szergej, gyűrd fel a ruhád ujját, egy kis boxolásra.« És az én flegmatikus, komolykodó kisfiam felgyűrte a kabátja ujját, szembeállt Iljicsel és elkezdtek boxolni.”

B. Sz. Weiszbord, Lenin kezelőorvosa írja:

„Sokat beszéltek és írtak Vlagyimir Iljics gyermekszeretetről, amelynek megnyilvánulásait jómagam is több ízben tapasztaltam. De ha azt mondjuk, hogy Lenin jó és kedves volt a gyermekekhez, ezzel keveset mondunk... Vlagyimir Iljics kiválóan ismerte a lelki világukat s ugyanolyan komolyan és egyszerűen tudott közeledni egy gyermekhez, mint bármely felnőttöz.”

Ha a gyerekek hívták, mindig szakított időt számukra. Amikor 1919.

április 17-én a kommunista tanulók I. összoroszországi kongresszusukat tartották, meleg, közvetlen szavakkal üdvözölte a Moszkvában összegyűlt sok ezer gyereket.

„Nagyon örülök, hogy üdvözölhetlek benneteket” — köszöntötte őket, s így fejezte be rövid beszédét:

„Mi most a jövő társadalmának csak az alapköveit rakjuk le, de felépíteni nektek kell majd, amikor már felnőttek lesztek. Most pedig erőtökhöz mérten dolgozzatok, ne vállalatok az erőtöket meghaladó munkát és az idősebbek vezetése alatt dolgozzatok. Még egyszer üdvözlöm a kongresszust és sok sikert kívánok munkátokhoz.”

Tanulmányt lehetne írni arról, hogy mennyi pedagógiai bölcsesség húzódik meg ebben a néhány rövid mondatban. De úgy gondoljuk minden elemzés csak csökkentené a tanulság erejét, amely magukból a szavakból, a lenini gondolatokból közvetlenül hat.

*

Marietta Saginyannak Lenin személyiségét sokoldalúan elemző művében olvassuk:

„Lenin rendkívüli figyelmet fordított az ifjúságra. Arra tanította, hogy soha ne féljen semmitől, a legnagyobb figyelemmel kísérte minden lépését és mindig tekintettel volt a fiatalok önérzetére. És ami a legfőbb, megvolt az a csodálatos jó tulajdonsága (vagy ő szoktatta türelemre magát), hogy *soha nem bősziült fel a fiatalok hibáin*. Ha valamilyen negatív jelenséggel találkozott, nem feledkezett meg arról, hogy *ugyanakkor* észrevegye és megemlítsen ugyanannak az embernek valamely pozitív tulajdonságát is.” W. Münzenberg, aki századunk tízes éveiben a *svájci* ifjúság körében végzett szervező munkát, így ír együttműködéséről Leninnel:

„Bírálatával sohasem sértett meg bennünket, soha nem éreztük azt, hogy használhatatlannak tart, sőt még amikor a legszigorúbban bírált is, mindig talált munkánkban valami dicsérni valót.”

Münzenberg ezt Lenin *pedagógiai* magatartásának nevezi.

„Az ő közvetlen személyes elvtársi segítsége nélkül, amelyet óriási pedagógiai tapintattal nyújtott — írja — a zürichi Nemzetközi Ifjúsági Iroda semmiképpen sem használhatott volna annyit az ifjúsági mozgalomnak 1914—18-ban.” És visszaemlékezéseit ezekkel a szavakkal zárja:

„A szocialista ifjúsági mozgalomban végzett tizenöt évi munkám alatt megszámlálhatatlanul sok segítséget kaptam a munkásmozgalom legismertebb vezetőitől, de egyetlenegyre sem emlékszem közülük, aki akár mint ember, akár mint politikus és pedagógus olyan közel állt volna a fiatalokhoz és politikailag nagyobb mértékben hatott volna a proletárfifjúságra, mint Vlagyimir Iljics Uljanov Lenin.”

Lenin és a szovjet ifjúság kapcsolata sem szorítkozott a hivatalos, ünnepélyes alkalmakra, hanem minden alkalmat megragadott, hogy az ifjúsággal,

annak képviselőivel minél közvetlenebbül elbeszélgessen, problémáikról tájékozódjon, s tanácsaival lássa el őket.

Jelizaveta Drabkina egy olyan találkozóra emlékezik, ahol Lenin a pártifjúsággal — fiatal párttagokkal s a kronstadti lázadás elfojtásának részvevőivel — találkozott. Nem lehettek többen kétszáznál. „...ezen a gyűlésen Lenin nem egyszerűen csak beszélt az új gazdasági politikára való áttérésről, hanem meg kellett győznie sokunkat, segítenie kellett, hogy megértsük és felfogjuk az átmenet szükségességét.

— Ó de nehéz is volt ez akkor! Hiszen sok elvtárs, még az idősebb nemzedékből is, nehezen viselte el azt az átmenetet ... de különösen nehéz volt ez a fiatalok számára, akik nem ismerték az illegalitás hétköznapijait, a »forradalom vakondjainak« türelmes, mindennapos munkáját ... Olyan nemzedéket láttunk önmagunkban, melynek osztályrészül jutott a legnagyobb történelmi feladat: aláásni a kapitalista rend utolsó tartópillérét s romjain egy új világot létrehozni, a kommunizmus világát ...

— S bár a nép sűrűjében éltünk és dolgoztunk, néha rosszul láttuk a reális tények világát ...

— Most Lenin ebbe a tény világba hívott bennünket — ahol az élet labirintusain keresztül ezer és ezer kanyargó ösvény vezet; ahol minden lépésnél veszélyes zátonyok leselkednek s hogy az ember tönkre ne zúzza magát olyanoknak kell elfogadnia az »alacsonyrendű igazságokat«, amilyenek, kíméletlenül el kell úznie a »flemelő ámitást«; józanul, illúziók nélkül, önbecsapás nélkül kell figyelembe vennie a valóságot; nemcsak a győzelmekre, de a visszavonulásokra is fel kell készülnie; nem szabad pánikba, komor hangulatba, kishitűségbe és baloldali hisztériába esnie, meg kell szoknia a gondolatot, hogy a nagy forradalmi háborúban, amely nem egy évtizedig fog tartani, és feltétlenül teljes győzelmünkre fog vezetni, elkerülhetetlenek a rész- és ideiglenes vereségek; meg kell érteni, hogy minden ilyen vereségben a győzelem elemei vannak jelen; nem szabad csüggedni, meg kell őrizni a nyugalmat, a vereségből újabb erőt és a győzelembe vetett új hitet kell meríteni. A nehézségek mérhetetlenek. De pártunk megszokta, hogy harcoljon a nehézségek ellen.

— Lenin türelmesen vizsgálta érveinket és tévedéseinket, hogoza az összekuszálódott szálakat és arról beszélt nekünk, hogy a NEP nem a forradalom végét jelenti, hanem a forradalom előrehaladását a harmadik évfolyamról a negyedikre. Tanulni kell kereskedni, de ez nem jelenti, hogy a jövőben csak a kereskedelem vár ránk. Nem, a jövőben van és lesz is harc, építés, újabb hőstettek. S bár az amit a legközelebbi években kell átélnünk, nem jelenti a végső, a döntő harcot, de ez a harc is — ha az eseményeket történelmi mértékkel mérjük, nem pedig a legközelebbi évek harangtornyából nézzük — közel van. Tudnunk kell és emlékeznünk kell rá, hogy a kommunizmushoz vezető út hosszú, hogy sok és hosszan tartó csata van előttünk. S éppen a mi nemzedékünknek meg azoknak, amelyek utánunk következnek, kell

értelmezést adniuk napjaink eseményeinek és megmutatniuk a népeknek a szabadsághoz vezető utat . . .

... Lenin mielőtt befejezte beszédét kis szünetet tartott, végignézett a gyűlésen és lágyan mondta

— Fel a fejjel ifjú nemzedék!

A gyűlések után általában mindig hangzavar váltotta fel a csendet . . . Most másképpen volt. Ez egyszer túlságosan erősek voltak a benyomások. Másfél-két óra alatt felnőtté váltunk.

Hallgatagon távoztunk. Nem volt kedvünk beszélni. Talán először értettük meg, milyen magasra kell felemelkednünk, hogy teljesítsük a történelem által nemzedékünkre rótt kötelességet.”

*

Amikor Lenin és a pedagógia kapcsolatáról beszélünk, akkor ezt — általában — közvetett kapcsolatként értelmezzük, azokat a filozófiai, kultúrpolitikai, közoktatáspolitikai nézeteit elemezzük, magyarázzuk, amelyek jelentős befolyást gyakoroltak és gyakorolnak ma is — messzire előre mutató jelentőséggel — az egész szocialista kultúra és vele a marxista neveléstudomány fejlődésére.

Lenin azonban — Krupszkaja tevékenységén keresztül — közvetlenül is kapcsolatba kerül a pedagógiával. Figyelemmel kíséri, ösztönzi Krupszkaja neveléstudományi kutatómunkáját, sőt — mint erre egyes dokumentumokból következtetni lehet — bizonyos részt is vállal ebből a munkából.

Krupszkajának, a pétervári vasárnapi munkásiskola hajdani tanító-nőjének elméleti tanulmányai mellett — úgy tűnik — száműzetése óta először a világháború idején, svájci emigrációjuk alkalmából volt lehetősége arra, hogy a gyakorlati oktató munkával is kapcsolatba kerüljön.

„Itt értettem meg első ízben, hogy mi is az a burzsoá »nép«-iskola — írja Krupszkaja —. Nézttem, hogy a nagy, világos ablakkal ellátott gyönyörű épületekben hogyan nevelnek a munkások gyermekeiből engedelmes rabszolgákat. Megfigyeltem, hogy a tanítók egy és ugyanazon osztályban a munkások gyermekeit verik, pofozzák, míg a gazdagok gyermekeit békén hagyják, hogy elfojtják a gyermekek minden önálló gondolatát, hogy minden amit csinálnak nem egyéb mint lélektelen magolás, s hogy a gyermekekbe lépten-nyomon a hatalom, a gazdagság előtti meghajlást nevelik bele. Sohasem képzeltem volna ilyesmit egy demokratikus országról. Részletesen elmondtam Iljicsnek mit tapasztaltam, ő meg figyelmesen hallgatott.”

A gyakorlati tapasztalatszerzés mellett itt Svájcban írja meg Krupszkaja 1915 nyarán „Népoktatás és demokrácia” című munkáját. Erről először 1915 szeptemberében Lenin édesanyjának, M. A. Uljanovának küldött levelében tesz említést, munkájával kapcsolatos kérésével Lenin legidősebb nővéréhez fordulva:

„Most van egy kérésem Annához — írja —. A télen sokat foglalkoztam pedagógiával, a nyáron pedig egy pedagógiai brosurát tákoltam össze, majd nem befejeztem, egy hónap múlva teljesen elkészül, kb 6 ív lesz, tárgya »Népoktatás és demokrácia«. Elég sok érdekes anyagot sikerült összegyűjtenem, amely szinte egyáltalán nincs feldolgozva. Vajon nem harap-e rá valamelyik kiadó?”

A kedvező válasz azonban úgy látszik késik. Ezért 1915 decemberében Lenin hűgához, Maria I. Uljanovához fordul Krupszkaja. Egyre súlyosbodó anyagi helyzetük is sürgőssé teszi könyvének mielőbbi kiadását. Nem akarja, hogy a gondok teljes egészükben Lenin vállára nehezedjenek.

„... Ő így is sokat dolgozik. A kereset kérdése pedig nagyon nyugtalanítja.”

Lenin, aki a Granat testvérek kiadásában Moszkvában megjelenő enciklopedikus szótár számára írta a Marxról szóló cikket, a kiadó ez ügyben küldött levelére válaszolva — levele végén ugyancsak megemlíti:

„... Feleségem N. K. Krupszkaja néven pedagógiai kérdésekről írt a »Russzkaja Skolá«-ban és a »Szvobodnoje Voszpitanyijé«-be, különösen a »munkaiskola« kérdésével foglalkozott, valamint a pedagógia régi klasszikusainak tanulmányozásával. Szívesen vállalna cikket e kérdésekről.”

Miután azonban sem Lenin ajánlata nem talált visszhangra, sem pedig Krupszkaja levelei nem hoztak látható eredményt, Lenin 1916 februárjában az ekkor már Pétervárott tartózkodó Gorkijhoz fordul.

„Igen tisztelt Alekszej Makszimovics!

Ajánlott nyomtatványként elküldöm Önnek feleségem brosuráját: »Népoktatás és demokrácia«.

A szerző régóta, több mint húsz esztendeje foglalkozik pedagógiával. S a brosurára személyes megfigyeléseket is, az európai és az amerikai új iskolára vonatkozó anyagot is tartalmaz. A tartalomjegyzékből látni fogja, hogy első felében a szerző válaszolja a demokratikus nézetek történetét is. Ez is igen fontos, mert a múlt nagy demokratáinak nézeteit általában helytelenül vagy helytelen szempontból ismertetik. Nem tudom képes-e Ön saját maga időt szakítani az elolvasásra és érdekl-e; a 2. és a 12. §§ szolgálhatnának ízelítőül. A legújabb, az imperialista korszak iskolájában végbemenő változásokat a szerző az utóbbi évek anyaga alapján ismerteti és ezek nagyon érdekes tájékoztatást nyújtanak az oroszországi demokrácia számára.

Nagyon lekötelné, ha — közvetlenül vagy közvetve — elősegítené e brosurá kiadását. Oroszországban most bizonyára erősen megnövekedett a kereslet az ilyen irodalom iránt.

Legjobb kívánságaimat és üdvözleteimet küldöm.

V. Uljanov.”

Úgy látszik azonban, hogy Lenin levele sem hozott eredményt. Krupszkaja könyvét csak később, 1917-ben adta ki — akkor sem a Gorkijjal kapcsolatban álló Parusz — hanem a „Zsizni i Znanyije” kiadó.

A sikertelen kísérletek ellenére Leninnek további tervei is voltak a pedagógiával kapcsolatban. „Pedagógiai Szótár” vagy „Pedagógiai Enciklopédia” kiadását tervezte.

Hogy a terv Leniné volt s nem Krupszkajáé, erre Krupszkaja visszaemlékezéseiben utal:

„... Iljics ... egyszer valami fantasztikus tervet eszelt ki egy »pedagógiai enciklopédia« kiadásáról, amelyen én fogok dolgozni — írja —, s e tervét ki is fejtette Mark Tyimofejevicsnek, Annak Iljinyicsna férjének. Akkoriban szorgalmasan tanulmányoztam a pedagógia kérdéseit, ismerkedtem a zürichi gyakorlati iskolaszervezés problémáival. Iljics annyira beleélte magát ebbe a fantasztikus elképzelésbe, hogy azt írta, vigyázni kell, nehogy valaki elmulasztja ezt az ötletet.”

A Krupszkaja által említett, Leninnek 1917 februárjában sógorához intézett levele — a levél ide vonatkozó része — így hangzik:

„Kedves Mark Tyimofejevics! A mellékletből látja, hogy Nágya egy „Pedagógiai Szótár” vagy „Pedagógiai Enciklopédia” kiadását tervezi.

Én erősen támogatom ezt a tervet, amely szerintem igen nagy hézagot pótol az orosz pedagógiai irodalomban, igen hasznos munka lesz és pénzt hoz, *a mi számunkra égetően fontos.*

Oroszországban most, hogy megnőtt az olvasók száma és köre, a kereslet éppen *enciklopédiák* és hasonló kiadványok iránt nagyon nagy és erősen nő. Egy jól összeállított „Pedagógiai Szótár” vagy „Pedagógiai Enciklopédia” majd kézikönyvként szolgál és számos kiadást fog megérni.

Hogy Nágya ezt meg tudja csinálni, arról meg vagyok győződve, hiszen sok éven át foglalkozott pedagógiával, írt róla, rendszeresen készült. Zürich rendkívül alkalmas központ éppen az ilyen munkára. Az itteni pedagógiai múzeum a legjobb a világon.”

Ezután Lenin a kiadás különböző lehetőségeit latolgatja s arra figyelmezteti sógorát: „... Csak arra kell ügyelni, hogy a tervet el ne lopják vagyis meg ne előzzék. Azután a *legpontosabb* szerződést kell kötni a kiadóval a szerkesztő (vagyis Nágya) nevére minden feltételt leszögezve. Különben a kiadó (és a régi kiadó sem kivétel!!) egyszerűen bezsebeli az egész jövedelmet, a szerkesztőt pedig kiuzsorázza. *Ilyesmi megtörténik.*

Nagyon kérem, gondolja át jól ezt a tervet, nézzon körül és beszéljen róla az emberekkel, járjon utána és válaszoljon minél részletesebben.

Kézszerítással

V. Uljanovja.”

A levél utóiratában Lenin még arra vonatkozó elképzelését közli hogy: „A kiadvány — két kötet kéthasábosan. 1—2 íves füzetekben *jelenne meg. Előfizetést* kell hirdetni . . .”

Majd még — csillag alatt — a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Ha sikerült válaszoljon táviratilag: »megkötöttem az enciklopédia szerződését.« Akkor Nágya fokozott erővel nekilát a munkának.”

A levél kelte: 1917. február 18—19 . . . Lenin e tervének a megvalósítására tehát már az oroszországi események miatt sem kerülhetett sor.

Ez a levele is azt bizonyítja azonban, hogy a minden új és minden tudományos kérdés iránt s a gyakorlatot előrevivő minden tényező iránt olyan fogékony Lenin milyen mértékben érezte át a pedagógiai tudománynak fontosságát s eredményei népszerűsítésének szükségességét.

*

„Oroszországban most . . . megnőtt az olvasók száma és köre . . .” — írta Lenin 1917 februárjában M. T. Jelizarovnak.

Erre az időre bizony jócskán kiszélesedett az olvasók tábor, akik legkülönbözőbb forrásokból merítették — még jórészt autodidakta módon — betűismeretüket, olvasásigényüket. De már 1917 tavaszán megalakultak Pétervárott és másutt is a Népművelési Tanácsok, s a munkások kikövetelték a gyárosoktól, hogy helyiséget bocsássanak rendelkezésre betűvetési tanfolyamok számára.

John Reed írja: „Körülöttünk a nagy Oroszország mozgásban volt, egy új világgal terhesen . . . Egész Oroszország olvasni tanult és *olvasott*, politikát, gazdaságtant, történelmet, mert a nép *tudásra* szomjazott . . . Az oly soká elfojtott tudásvágy elemi erővel tört a felszínre . . . Oroszország olyan szomjasan szívta magába az olvasni valót, mint a sivatagi homok a vizet.”

Krupszkaja elmondja, hogy amikor 1917 augusztusában megkezdődött a kornilovisták Petrográd elleni támadása, elsőként a viborgi munkások keltek városuk védelmére. „Emlékezetemben maradt egy fiatal viborgi munkás alakja — írja —. Az analfabétizmus felszámolásának szervezésében vett részt. Ez a fiú az elsők között ment ki a frontra. Egyszer, emlékszem, a frontról jövet, úgy ahogy volt, puskával a vállán beszaladt a kerületi dumába. Az iskolában nem volt elég kréta. Bejön a fiú, arcán még ott ég a harc tüze, ledobja puskáját, a sarokba állítja és szenvedélyes vitába kezd a krétáról a táblákról. A Viborg kerületben szinte naponta volt alkalmam megfigyelni, milyen szorosan összefonódott a munkások forradalmi harca a tudásért, a kultúráért vívott harcukkal . . .”

A forradalom győzelme után — a sok más egyéb harci feladattal együtt — megsokszorozódott erővel indult meg a harc az írástudatlanság felszámolásáért.

Küldöttek mentek a frontokra, hogy a vöröskatonákat olvasni tanítsák.

A katonák azonban nem voltak hajlandók a régi, gyermekek számára szerkesztett olvasókönyvből tanulni. Ezért egy Elkina nevű tapasztalt pedagógusnő, aki a déli fronton tevékenykedett, új ábécés könyvet szerkesztett, amelynek segítségével tinta és toll nélkül tanított írni is.

Írószerszámban azonban nemcsak a frontokon volt hiány. Hiszen még a húszas évek közepe táján a Szovjetunióba látogató Henry Wallace amerikai politikus is megállapítja, hogy a Szovjetunióban az írószerszám, a ceruza az egyik igen jelentős hiánycikk. Hát még a kezdeti időkben!

A Közoktatásügyi Népbiztosság egyik munkatársa jegyezte fel: „Egyes falvakban betűket vágtak ki az újságokból vagy régi könyvekből, ezekből állították össze az ábécét és így kezdték tanítani az olvasást. Hát az írás? Az egyik faluban egy régi boltban karamellának szánt csomagolópapírt találtak: kihegyeztek egy darab forgácsot, megnedvesített koromba mártották és úgy írtak...”

Amikor ezekről a nehézségekről beszámoltak Leninnek, ő mindezt látható örömmel hallgatta.

„Hát ez nagyszerű – mondotta – . Ez azt jelenti, hogy falun közeledik a kulturális forradalom.”

És Lenin tanácsai nyomán országszerte megindult a szervező munka. (Munkaidő kedvezményt is kaptak azok akik, olvasni-írni tanultak.) De azután beköszöntött a tél s a falusi „kulturházakat” sorra be kellett zárni, mert nem volt mivel világítani, kevés volt a petróleum, nem jutott a falvakba.

„... A parasztok világító forgácsot gyújtanak viskóikban, dehát ilyen fény mellett lehetetlenség kultúrmunkát végezni...”

Lenin ismét segített. Összehívta azokat, akiknek valami közük volt a petróleumkészlethez. És a velük való tanácskozás után a Népbiztosok Tanácsa határozatot hozott, — amely havi harminc font petróleumot biztosított minden kultúrház részére.

Lenin azonban azt is tisztán látta, hogy az olvasni-írni tudók számának rohamos növekedése sok sok újabb problémát vet fel. Tudta, tapasztalta, hogy a tömegek bizalmatlanok a régi, az úri kultúrával szemben. Százával, ezrével voltak találhatók mindenfelé olyan jószándékú tudásvágyó emberek, mint volt a 90-es évek vasárnapi iskolájának egyik hallgatója, aki szorgalmasan felsorolta a föld gömbölyűségének bizonyítékait, majd kétkedve hozzáfűzte: „Csak az a baj, hogy mindezt nem lehet elhinni, mert az urak gondolták ki.”

Lenin érti a tömegeknek a régi kultúrával szembeni bizalmatlanságát, de érzi az ebben rejlő veszedelmet is. S már 1918 januárjában megérinti a kérdést a szovjetek III. oroszországi kongresszusán:

„Azelőtt az emberi elme, az emberi génusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfossza a legszükségesebbtől — a művelődéstől és a fejlődéstől. Most ellenben

a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya a nép közkincsévé válik, és mostantól fogva az emberi elme és génusz sohasem lesz az erőszak eszközévé, a kizsákmányolás eszközévé. Mi tudjuk ezt és kérdezem, talán nem érdemes dolgozni, nem érdemes odaadni minden erőnket ennek a roppant történelmi feladatnak érdekében?”

Lenin azonban jól tudta, hogy ennek a nagy feladatnak a végrehajtásához szükség van a tanítóság, a pedagógusok — a hivatásos nevelők — segítségére. Egész élete során, egész politikájában mindenkor nagy gondot fordított a tanítók, nevelők problémáira.

Forradalmi tevékenységének kezdetétől figyelemmel kíséri az oroszországi néptanítóság sanyarú helyzetét. 1899-ben azt írja: „... Azonfelül a falusi értelmiségről, például a néptanítókról sem szabad megfeledkeznünk, akik anyagilag és szellemileg egyaránt olyan megalázó helyzetben vannak, akik olyan közelről figyelik meg és saját bőrükön érzik a nép jogfosztottságát és elnyomatását, hogy köztük (ha a mozgalom tovább növekszik) kétségtelenül terjed majd a szociáldemokratizmussal való együttérzés.”

Krupszkaja említi, hogy amikor Lenin 1906-ban Péterváron tartózkodik, egy iskolában tanítókkal találkozik s az agrárkérdésről beszél nekik.

Majd 1913-ban Lenin újólal megállapíthatja: „Oroszország szegény, ha a néptanítók fizetéséről van szó. A néptanítók éhbérért dolgoznak. A néptanítók fűtetlen és csaknem lakhatatlan viskókban éheznek és fagyoskodnak. A néptanítók együtt laknak a jószággal; a parasztok ezt télire beveszik a kunyhójukba. A néptanítókat akármelyik csendőr, akármelyik falusi feketeszázas vagy önkéntes titkosrendőr és rendőrkopó üldözheti, nem is szólva a fölöttes hatóságok kötekedéseiről és üldözéséről. Oroszország szegény, ha a népoktatás becsületes munkásait kell fizetni, de nagyon gazdag akkor, amikor milliókat és tízmilliókat tékozol naplopó nemesekre és háborús kalandokra...”

1918. augusztus 28.-án kerül sor Moszkvában, a pedagógiai főiskola nagytermében, a forradalom győzelme után a pedagógusok első nagy jelentőségű összejövetelére, az I. Összoroszági Köznevelési Kongresszusra.

„...1918 nyara különösen nehéz volt emlékezik vissza Krupszkaja. Iljics már egyáltalán nem írt, éjszakánként nem aludt...” —

Lenint azonban semmi nem akadályozhatta meg abban, hogy megne jelenjen a pedagógusok gyűlésén. Ott volt és felszólalt. A népművelési problémáiról, iskola és politika viszonyáról, a dolgozó tömegek tudásvágyáról szólt, majd így fejezte be beszédét:

„Mindazok, akik a néppel nem szóban, hanem valójában együttéreznek, a tanítók legjobbjai segítségünkre fognak jönni — és ez biztos záloga annak, hogy a szocializmus ügye győzni fog.”

Lenin sohasem szűnik meg hangoztatni a pedagógus munka fontosságát. 1920. november 3-án a politikai felvilágosító bizottságok konferenciáján — többek között a következőket mondja:

„Meg kell mondanom, hogy a tanítók százezrei alkotják azt az apparátust, amelynek előre kell vinnie a munkát, serkentenie kell a gondolatot, harcolnia kell azok ellen az előítéletek ellen, amelyek még mindig megvannak a tömegekben. De a kapitalista kultúra öröksége, továbbá az a körülmény, hogy ennek a kultúrának a fogyatékosai áthatják a tanítók zömét, amely nem lehet kommunista, ha ezek a fogyatékosok megtalálhatók soraiban – nem lehet akadály annak, hogy ezeket a tanítókat bevegyük a politikai felvilágosítómunka munkásainak sorába, mivel ezek a tanítók olyan ismeretekkel rendelkeznek, amelyek nélkül nem tudjuk elérni célunkat.”

A jelentős elvi útmutatásokon túl Lenin gyakorlati segítséget is nyújt tanulóknak, tanítóknak.

Az ismeretterjesztő művek, a jó tankönyvek problémája régtől fogva foglalkoztatja:

1903-ban azt írja:

„A népszerű irodalomból éppen *csakis az a jó, csakis az ér valamit, amely évtizedekig* használható. A népszerű irodalom ugyanis egy sorozat *tankönyv a nép számára*, a tankönyvek meg olyan elemi dolgokat tárgyalnak, amelyek *félévszázadokig* nem változnak...”

(Mennyire félreértik Lenin e szavait azok, akik e kijelentését úgy interpretálják, hogy véleménye szerint csak félévszázad óta igazolt ismeretek kerülhetnek a tankönyvekbe...)

Az államvezetés súlyos problémái, a fiatal szovjetállam ezer nehézsége sem akadályozzák abban, hogy egyes különösen jelentősnek tartott tankönyvek problémáival ne foglalkozzék.

Krupszkaja egy 1918-ban lakásukon lefolyt tanácskozássra emlékeztet, amelyre Lenin olyan írókat hívott meg, akiket alkalmasnak vélt arra, hogy tankönyveket, népszerű munkákat írjanak „s egy csésze tea mellett hosszas megbeszélést folytattak arról, hogy milyen tárgyról és hogyan kellene írni népszerű könyveket”.

Lenin tervezetet is készített egy munkások és parasztok részére készülő olvasókönyvről.

„A könyv álljon 2–4 nyomtatott oldal terjedelmű, önálló egészet képező külön lapokból”, — idézi a lenini utasítást Krupszkaja. Továbbá:

„Előadásmódja legyen olyan népszerű, hogy a legegyszerűbb paraszt is megértse. A lapok száma 50 és 200 között legyen; a könyv első kiadása álljon 50 lapból.

Témák: a szovet hatalom építése, bel- és külpolitikája. Például: mi a szovjet hatalom? Hogyan kell igazgatni az országot? A földtörvény. A népgazdasági tanácsok. A gyárak racionalizálása. A munkafegyelem. Az imperializmus. Az imperialista háború. A titkos szerződések. Hogyan ajánlottuk fel a békét? Miért harcolunk most? Mi a kommunizmus? Az állam és egyház különválasztása stb.

Fel lehet és fel is kell használni a régi jó röpiratokat, át kell dolgozni a régi cikkeket.

Az olvasókönyvnek anyagul kell szolgálnia nyilvános előadásokhoz és otthoni olvasáshoz, valamint egyes lapok utánnyomásához és (kisebb kiegészítésekkel) más nyelvekre fordításához,” — írja Lenin a tervezetben.

S Lenin több elkészült népszerűsítő művet, tankönyvnek szánt munkát azonnal elolvas s nem egyszer az elengedhetetlenül fontos pedagógiai szempontok érvényesítésének fontosságára hívja fel a szerzők figyelmét.

Megjelenése után nyomban elolvasta M. N. Pokrovszkijnak az Állami Könyvkiadónál 1920 decemberének első napjaiban megjelent könyvét is: „Az orosz történelem dióhéjban I. és II. rész. (A legrégibb időktől a XIX. század második feléig)” — és már december 5-én a következő levelet intézi a történettudós-szerzőhöz:

„M. N. Prokovszkij elvtársnak

M. N. elvtárs!

Szívből gratulálok sikeréhez: roppantul tetszett nekem az Ön új könyve: „Az orosz történelem dióhéjban”. Eredeti a felépítése és stílusa. Rendkívül érdekes olvasmány. Véleményem szerint le kell majd fordítani az európai nyelvekre.

Engedje meg, hogy egy kis megjegyzést tegyek. Ahhoz, hogy *tankönyv* legyen (márpedig azzá kell lennie) ki kell egészíteni *időrendi mutatókkal*. Megmagyarázom elgondolásomat; ilyenformán gondolom: 1. egy oszlopban kronológia; 2. egy oszlopban a polgári értékelés (röviden); 3. egy oszlopban az Ön marxista értékelése, *könyv oldal számainak a megjelölésével*.

A tanulóknak ismerniük kell az Ön könyvét is, a *mutatót is*, nehogy tudásunk *felületes* legyen, hogy ismerjék a *tényeket*, hogy megtanulják összehasonlítani a régi tudományt az újjal. Hogyan vélekedik erről a kiegészítésről?

Kommunista üdvözléssel *Lenin*.”

Mint erre a Közoktatásügyi Népbiztossághoz 1921. IV. 8-án intézett levele is utal, Lenin nincsen megelégedve az oktatásügy területén folyó ilyen irányú munka ütemével. A rendszerességet, a tervszerűséget is hiányolja és megkérdi:

„Mikorra készül el az általános munkaterv? Milyen kérdéseket vesznek fel ebbe a tervbe? Olyanokat-e mint amilyen a tankönyvek összeállítása, — a könyvtárhálózat és annak felhasználása — a mintaiskolák —, a tanítók beszámolási kötelezettsége, — a tanfolyamok, előadások és az iskolai oktatás tanterve, a tantervek tényleges betartásának és a tanórák levezetésének ellenőrzése?

Vagy más kérdéseket? Milyeneket?

Melyeket tekintik a legfontosabb, a döntő kérdéseknek?

Vannak-e erre vonatkozó határozatok? Mi módon gondoskodnak a végrehajtás rendszeres ellenőrzéséről?

Rövid választ kérek!

V. Uljanov (Lenin)
a Népbiztosok Tanácsának elnöke

Néhány héttel később — 1921 májusában — Lenin maga készíti el és vázolja fel egy iskolai földrajzi világtérkép tervét M. P. Pavlovicsnak írott levelében:

„Nemzetiségügyi Népbiztosság
Pavlovics elvtársnak.

1921. V. 31.

Pavlovics elvtárs!

Megállapodtam egy iskolai atlasz (pétervári) kiadására vonatkozólag. Roppant fontos lenne belevenni az imperializmusra vonatkozó térképeket. Nem vállalná el?

Körülbelül így: 1. a gyarmatbirtokok 1876—1914—1921-ben, mellékelve egy másfajta színezéssel feltüntetve a félgyarmati országokat. (Törökország, Perzsia, Kína stb.)

2. A gyarmatok és félgyarmatok rövid statisztikája

3. A pénzügyi függés térképe. Például minden egyes országra vonatkozólag \pm számmal (millió vagy milliárd frankban) megadva, mennyi tartozása és mennyi követelése van;

ugyanez összehasonlítva az 1876—1914—1921-es állapotot

(ha 1876-ot tekintjük a premonopolista kapitalizmus kulminációs pontjának.)

4. A világ vasútvonalai, minden egyes országra vonatkozólag, megjelölve, hogy kié a legtöbb (az angoloké, franciáké, Észak-Amerikáé stb.)

Túlságosan tarka lesz? Meg lehet találni a megfelelő formákat, csak a legfontosabb, legjellemzőbb dolgokat kell feltüntetni, erősen lerövidítve.

5. Azok a fő nyersanyagforrások, amelyekért harc folyik (olaj, érc stb.) — szintén jelzéssel ellátva (ezé az országé, %-ban vagy millió frankban.)

A *tankönyvekbe* feltétlenül be kell tennünk ilyen térképeket, persze rövid magyarázó szöveggel.

A mellékmunkák elvégzésére adhatunk egy statisztikust segítségül.

Kérek választ, vállalja-e hogyan és mikor.

Kommunista üdvözzettel V. Uljanov (Lenin)
a Népbiztosok Tanácsának elnöke.

Lenin legközelebb V. V. Adoratszkijnak mond véleményt és ad tanácsokat készülő marxista tankönyvével kapcsolatban.

„Átnéztem az előszót. Nehéz ítéletet mondani róla, mert még nincs kidolgozva. Úgy látom le kell rövidíteni és sokkal pontosabban kell megfogalmazni, jobban meg kell rágni a megfogalmazásokat.”

Majd Marx levelezésének ismertetésére vonatkozó tanácsai után, leveléhez utóíratként a következőket fűzi hozzá:

„P. S. Szabadságon vagyok. Gyengélkedem. Nem találkozhatunk.

A „Tankönyvet” ha befejezte el kell indítani. Valószínűleg M. N. Pokrovszkij útján megy majd a leggyorsabban.”

*

1923 januárjából származó Naplójegyzeteiben, legutolsó írásainak egyikében Lenint ugyancsak a népoktatás kérdései, a néptanító helyzete foglalkoztatja és — többek között — a következőket írja:

„... rengeteg munka vár még ránk, hogy proletár vívmányaink talaján valóban elérjünk valamelyes kultúrszínvonalat.

Fontos, hogy ne szorítkozzunk erre a vitathatatlan, de túlságosan elméleti tételre. Negyedévi költségvetésünk küszöbönálló átvizsgálása során gyakorlatilag is hozzá kell fognunk a dologhoz. Elsősorban természetesen, nem a Közoktatásügyi Népbiztosság kiadásait, hanem más hivatalok kiadásait kell csökkentenünk, hogy a felszabadult összegeket a Közoktatásügyi Népbiztosság szükségleteire fordítsuk. Olyan évben, mint az ide, amikor aránylag tűrhetően el vagyunk látva gabonával, nem szabad fukarkodnunk, hanem fel kell emelnünk a tanítók kenyéradagját.”

Vajjon jutott volna-e még másnak eszébe a kulturális előrehaladás nagy problémáival kapcsolatban olyan jelentéktelennek tűnő kérdés, mint a tanítók kenyéradagja...?. Csak annak juthatott eszébe, aki olyan emberközelen élte le egész életét, mint ezt Lenin tette.

Emberközelség, minden egyes emberrel s a legapróbb problémáikkal való törődés — ez jellemezte mindvégig.

A kultúrforradalom szélesen hömpölygő áradatába is igen sok minden beletartozott: a falusi kultúrházak petróleummal való ellátása, új tankönyvek tervezése éppen úgy, mint egy Csekunov nevű parasztember szemüvege — talán az első életében —, amely egy új világot tárhatott volna fel előtte: a betű, a tudás világát, — de utazás közben elvesztette s a piacon becsapták, rossz szemüveget adtak el neki. Amikor ezt Lenin megtudta, azonnal a következő levelet írta N. A. Szemasko egészségügyi népbiztosnak:

„Itt ül nálam Ivan Afanaszevics Csekunov elvtárs, egy igen érdekes dolgozó paraszt, aki a maga módján propagálja a kommunizmus elveit.

Elvesztette a szemüvegét és egy *vacakért* 15 000 rubelt fizetett! Nem lehetne a segítségére abban, hogy jó szemüveget kapjon?

Nagyon kérem, segítsen, s kérje meg a titkárát, értesítsen, hogy sikerült-e” — írta Lenin.

Egy messzi távoli északvidéki kis falu parasztjai nehezen olvasható betűkkel telerótt papírlapon azt panaszolták Leninnek, hogy a kerületi és kormányzósági szerveknél nem tudták elérni, hogy falujukba iskolát építsenek,

ezért Leninhez fordulnak segítségért. „Ezenkívül — írták levelükben — üdvözlünket küldjük neked és kívánjuk hogy jó egészségben vezesd a proletariátust és üsd a hurzsujokat. Mi is megszerveztük a magunk szegényparaszt bizottságát . . . Jó dolog, áldjon meg érte az isten, azt mondják te találtad ki.”

Lenin azon nyomban ráírta a levélre:

„Pokrovszkijnak fel kell építeni az iskolát. Lenin.” De az óriási Szovjetoroszország legkülönbözőbb vidékeiről nemcsak kérésekkel, panaszaikkal fordultak az emberek, fiatalok, öregek Leninhez, hanem elért eredményeikről is számot adtak.

1922 októberében örömmel újságolta Lenin a Kommunista Internacionálé IV. Kongresszusára Moszkvába érkezett Clara Zetkinnek:

„— Képzeld csak, a minap levelet kaptam egy istenhátamögötti . . . falucskából. Egy gyermekotthonunk vagy száz gyereke írja nekem: »Kedves Lenin apó! El akarjuk neked mesélni, hogy nagyon jó gyerekek lettünk. Szorgalmasan tanulunk. Már jól tudunk írni és olvasni. Sok szép dolgot csinálunk. Rendesen mosakszunk minden reggel, és evés előtt mindig kezet mosunk . . .«

— Látja, kedves Clara, minden téren előrehaladunk, jelentősen előrehaladunk. Kulturáltak leszünk, már mosakszunk, sőt naponta. Nálunk már a falusi gyerkőcök is megteszik a magukét, Szovjet-Oroszország felépítéséért. És akkor féljünk, hogy nem fogunk győzni?”

*

„Mellette megnőttek az emberek. Nem nyomta el a munkatársakat, hanem segítette, hogy okosabbá és hozzáértőbbé váljanak, s ezt elsősorban azzal érte el, hogy bízott bennük” — írja Leninről a kortárs Jelizaveta Drabkina.

Krupszkaja visszaemlékezéseiben olvassuk:

„Az embereket semmi sem hozza olyan közel egymáshoz, mint a közös harc. Iljicsnek még az a sajátossága is megvolt, hogy gondolataival úgy magával tudta ragadni az embereket, mint senki más, hogy belőlük tudta oltani a szenvedélyességet és ugyanakkor fel tudta kelteni legjobb tulajdonságaikat, hogy ki tudta hozni belőlük, amit mások képtelenek voltak kihozni belőlük. Minden munkatársában volt egy kis részecske Iljicsből — talán azért érezték olyan közelállónak.”

Marietta Saginyan pedig ezt írja:

„Lenin mindig a jót kereste az emberekben — és ez az egyik legfontosabb tulajdonság amire a pedagógusnak szüksége van . . .” „A pedagógia az ember nevelésének a tudománya — fűzi tovább e gondolatot — a kialakuló fejlődő, tökéletesedő emberre irányul. A jóság, a szívéllyesség semmiféle régi fogalma nem fedi és nem fejezi ki a maga teljességében azt az újat, amivel Iljics közeledett az emberekhez és ami az embereket arra készítette, hogy a legjobb oldalukról mutakozzanak előtte, hogy jobbak legyenek.”

Vajjon mindez nem azt tanúsítja-e, hogy Lenin az államférfi, a népek nevelője, *nevelő volt, pedagógus* abban a legnemesebb értelemben is, amelyet a nevelésnek a pedagógia tulajdonít? Vajjon nem ad-e példája *közvetlen* ösztönzést, útmutatást a marxi—lenini nevelésezsményt követő pedagógusnak is?

Amikor ezekre a kérdésekre *igennel* felelünk, egyszersmind azt is valljuk:

nagyon sokat kell még Lenintől tanulnunk ahhoz, hogy szocialista emberekké, az új kommunista nemzedék méltó nevelőivé válhassunk.

IRODALOM

Felhasznált művek:

Lenin Művei 6. Bp. 1953., 26. Bp. 1952., 28. Bp. 1952., 29. Bp. 1953., 31., Bp. 1951., 35. Bp. 1956., 36. Bp. 1958. 37. Bp. 1959. (Ez utóbbi kötet — Levelek a hozzátartozókhoz 1893—1922 — a 489.-től az 556 l.-ig. Krupszkaja leveleit is tartalmazza.) — Lenin: az irodalomról. Bp. 1951., Lenin: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966., Lenin—Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959.

N. K. Krupszkaja: Visszaemlékezések Leninre. Bp. 1959. Sz. Gill: Hat esztendő Lenin mellett. Moszkva 1943., A. Kononov: Stories about Lenin. Moscow 1944., Lenin Vladimir Iljics életének és tevékenységének rövid rajza. Bp. 1946., Christopher Hill: Lenin and the Russian Revolution. London. 1947., A mi Vologyánk. (Az Ulanov család visszaemlékezései Leninre.) Bp. 1957., Clara Zetkin: Visszaemlékezések Leninre. Bp. 1957., Lénine tel qu'il fut. (Souvenirs de contemporains.) Moscou 1958., Barbusse, Wells, Ludwig, Gorkij, Rolland: Leninről. Bp. 1959., Lenin élete (P. N. Poszpelov szerk.) Bp. 1961., Curzio Malaparte: Lenin buonanima. Firenze 1962., Lenin, az ember. Bp. 1963., Georgij J. Lozgaksov—Jelizarov: Feledhetetlen évek. Bp. 1965., V. Boncs—Brujevics: Emlékeim Leninről. Bp. 1967., John Reed: Tíz nap, amely megrengette a világot. Bp. 1967., Roger Garaudy: Lénine. Paris 1968., Gyurkó László: Lenin, Október. Bp. 1968., Jelizaveta Drabkina: Téli napforduló, Bp. 1970., Lukács György: Lenin. Bp. 1970., Nemes Dezső: A lenini eszmék ereje. Bp. 1970., Borisz Nyeblickij: Így élt Lenin, Bp. 1970., Marietta Saginyan: Sorrentói karácsony. Bp. 1970., Találkozások Leninnel. (Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok.) Bp. 1970. — Történetek Leninről. Bp. 1970.

A Lenin műveiből közölt idézetek előfordulásuk sorrendjében:

Lenin 37. 3. l., uo. 4. l., uo. 6. l., uo. 10. l., uo. 117. l. — Lenin 36. 161. l., Lenin 37. 8. l. uo. 105. l., uo. 207. l., uo. 294—295. l. uo. 92. l., uo. 99. l., uo. 501. l., uo. 167. l. Lenin 36. 420. l. — Lenin 37. 482. l. — Lenin 29. 327. l. — Lenin 37., 553. l., uo. 555. l. — Lenin 36. 312—313. l., uo. 373. l. — Lenin 37. 470—471. l. — Lenin 26. 409. l. — Lenin 4. 259. l. — Lenin 19. 126. l. — Lenin 28. 77—78. l. — Lenin 31. 381. l. — Lenin 6. 317. l. — Lenin 36. 544. l. — Lenin 35. 465. l., u. o. 484—485. l. — Lenin 35. 501. l. — Lenin 33. 462. l. — Lenin 37. 476. l.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLÓJA KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSÉN

(1970. február 3.)

Pach Zsigmond Pál akadémikus nyitotta meg az Osztály kibővített ülését és üdvözölte a megjelenteket. Ezt követően *Mátrai László* akadémikus, osztálytitkár előterjesztette az Osztályvezetőség beszámolóját.

Tisztelt Osztálygyűlés!

Osztályvezetőségünk ez idei beszámolója több szempontból is figyelemre méltóbb tudománytörténeti helyzetben hanzik el, mint a megszokott, átlagos beszámolók. Egyrészt hazánk felszabadulásának 25 éves évfordulója, másrészt Akadémiánk küszöbön álló reformja azok a legfőbb tényezők, melyek jelen ülésünket kiemelik az évi beszámolók megszokott sorából és mind a tudományaink által megtett út, mind az előttük álló fejlődési perspektíva tekintetében a szokásosnál átfogóbb elemzést kívánnak meg.

Legutóbb az 1965. évi közgyűlésen próbáltuk társadalomtudományaink fejlődését lemérni és a velük szemben megmutatkozó társadalmi igények alapján kutatási feladataikat körvonalazni. Azóta (elsősorban a II. Osztály kezdeményezése alapján) a közgazdaság-, és jogtudomány, valamint a szociológia és a földrajz a IX. és X. Osztály keretében folytatja akadémiai működését. Ezeknek a tőlünk levált tudományoknak a fejlődése, de még inkább a mi keretünkben megmaradóké bizonyítja, hogy akkori diagnózisunk vázlatossága ellenére is — helyesnek bizonyult: a kutatott kérdések valóban az előre látottak voltak, s az elért eredmények valóban az egyes szakmák belső nehézségeinek akkor jellemzett mértéke arányában tudtak létrejönni. Így hát legjobb ökonómiával akkor járunk el, ha az azóta eltelt közel öt esztendő tudományos eredményeit és tapasztalatait adjuk hozzá az ott vázolt képhez és így próbálunk még inkább megbízható és hasznosítható következtetéseket levonni. Olyan következtetéseket természetesen, melyeknek legfeljebb megfogalmazásuk lehet egyéni, de tartalmukban megfelelnek az Osztályvezetőség sok éve kialakult elvi koncepciójának.

A magyar történettudomány az a diszciplína, mely leginkább egyenletes fejlődést és produktivitást mutat. Tartja színvonalát és megbecsült voltát hazai

társadalomtudományainak körében és nemzetközi rangja is inkább növekvőben van; e téren — jól tudjuk — már elért rang tartása is komoly aktivitást, eredményeket kíván meg. A szakma nagy vállalkozása — a magyar nép történetének marxista—leninista szintézise — és e vállalkozásnak Történettudományi Intézetünk által való gondozása: mindez bizonyos fokig „intézményes” garanciát is nyújt arra nézve, hogy a történettudományi alkotó munka egyenletessége a jövőben is megvalósul. Eszmei, tudmánypolitikai és politikai vonatkozásban ez nyilván azt jelenti, hogy a marxizmus—leninizmus térhódítása intenzív és extenzív értelemben egyaránt tovább folytatódik, hiszen minél gazdagabb szaktudományos eredmény táplálja az ideológiát, annál mélyebbre tud az ideológia behatolni egy-egy szaktudomány területére. Történettudományunk mindig érzékenyen és aránylag gyorsan reagált az elmúlt időszakban is a nemzetközi és hazai fejlődésből adódó problémákra, a XX. ill. VIII. pártkongresszus fontos határozataitól kezdve számos aktuálissá váló történeti vonatkozású problémán keresztül (s vajon melyik társadalmi — kulturális probléma nem ilyen?) — egészen a napjainkig tartó nacionalizmus vitáig. Ugyanakkor történészeink igen komolyan veszik mind az új kutatási irányoknak, mind az interdiszciplináris kapcsolatok fejlesztésének Akadémiánk és Osztályunk által is inspirált feladatait (amint ezt a művelődéstörténeti, várostörténeti stb. kutatások felkarolása mutatja). Ha valamit mégis kritikai megjegyzéssel kell illetnünk — a jó auspiciumok ellenére is, ill. éppen ez auspiciumok megvalósulása érdekében — az magának a történész-frontnak egy olyan jelensége, melyet hivatalosan a szakma benső atmoszférájának szoktunk nevezni s amely — a tudományszervezés tapasztalatai szerint — keresztetni tudja a legjobb auspiciumok megvalósulását is, vagy legalábbis lassítja a szakma fejlődésének ütemét. Mintha Molnár Erik akadémikusnak, a történettudomány méltán tekintélyes képviselőjének halála óta csökkent volna a történész-front benső kohéziója, mintha a tudományos műhelyek kooperációja nem nőtt, hanem csökkent volna, mintha a viták alábbhagyása nem az álláspontok közeledését, hanem képviselőik eltávolodását jelentené stb. Mindezt erősen feltételes módon mondjuk csupán, bízva abban, hogy vagy tévedtünk, vagy pedig az elvi viták pezsgő eleveensége rövidesen felváltja az elvtelen csoportosulások negatív hatását. Mert e nélkül történettudományunk nem fog tudni megbirkózni a jövőben reá váró nagy feladatokkal.

Bár az asszociáció fonalán nagyon is indokolt volna filozófiai tudományunk jellemzésére azzal áttérni, hogy ami a történészek között a szakmai atmoszféra romlásának csupán veszélye, az a filozófia frontján már valósággá is vált — mégis téves képet kapnánk a hazai marxista—leninista filozófia fejlődésének múltjáról és jelenéről, ha a tudományok fejlődésének csupán ezt az egyik paraméterét vennék figyelembe. A magyar filozófia a felszabadulás óta igen nagy utat tett meg, eszmeileg sokkal hosszabb utat, mint bármely más tudomány. Ez úton kiemelkedő eredmények is vannak, melyeket lekicsinyelni

még akkor sem lehet, ha a nemzetközileg legismertebbeket közülük nem is számítjuk a szakma kisebb nagyságai által teremtett összteljesítményhez. Hogy az 1965-ben pozitívként jellemzett filozófiai eredmények valóban életképesek voltak, azt bizonyította az 1968-as bécsi nemzetközi filozófiai kongresszus is, melynek aktáiban a magyar előadások számra és színvonalra nézve eddig nem tapasztalt mértékben szerepelnek. Ami mindezek ellenére sem teszi filozófiai tudományukat olyan ütőképessé, amilyennek a szakma társadalmi fontossága és képviselőinek számossága alapján lennie kellene, annak talán legfőbb, bár nyilván csupán közvetlen, de nem végső oka, az a nehezen javuló megosztottság, mely ezt az amúgy is igen nehéz szakmát jellemzi. Persze a diagnózis még nem gyógyulás — de a helyes diagnózis mégis egyik első lépés ebben az irányban.

Osztályunk többi tudományai — különböző okoknál fogva — nem állanak ennyire a közérdeklődés előterében, bár társadalmi fontosságuk gyakorta egyáltalán nem kisebb, mint a történettudományé vagy filozófiáé; ideológiai töltésük azonban mindenesetre kisebb azoknál. Vonatkozik ez elsősorban a pedagógiára, melynek nagyobb ütemű fejlődéséről még mindig csak jövő időben és optativusban beszélhetünk, elsősorban szervezési okoknál fogva. Éppen ezért — anélkül, hogy a tisztességes és megbízható teljesítményeket lebecsülnénk — a pedagógia fejlesztése terén az Akadémiának — önhibáján kívül — nem a múltban elért eredményekről van módja beszámolni, hanem inkább azokról az elvi és szervezési feladatokról, melyek e szakma jövőjének alakításában fognak reánk hárulni.

Legalább ekkora társadalmi jelentőséggel bír, ám aligha „könnyebb” terület a pszichológiai kutatás. Itt Osztályunknak kezdeményező szerepe volt több elvi és szervezeti kérdésben s az ezek eldöntését követő intézkedésekben. Ezek mind azt a célt szolgálták, hogy e komoly anyagi és szervezési támogatást élvező, igen fontos szakma tudományos színvonala emelkedjék, a teljesen kihalt kritikai szellem újból jelentkezzék, a fejlődés útját elzáró monopóliumok eltűnjenek. Jelen pillanatban a szakma művelőinek széles köre vesz már részt a pszichológiai kutatások tervezésében és irányításában s minden jele megvan annak, hogy a pszichológusok nem csupán interdiszciplináris tanácsokat tudnak adni a szervezés-, vezetés- vagy egyéb tudományok számára a társas atmoszféra kérdéseiben, de saját szakmájukon belül is sikerrel fogják alkalmazni ezeket a modern felismeréseket.

A művészettörténet területén évek óta ugyancsak mutatkoznak szakmán belüli zavarok, melyek szemmel láthatóan fékezik az alkotók intenzitását, hiszen egészséges szakmai atmoszféra nélkül az alkotó tudósok nélkülözni kénytelenek a tudományos közélet pótolhatatlan pozitívumait. E helyzet már csak azért is igen sajnálatos, mert műtörténészeink túlnyomó többsége világosan felismeri e diszciplína fontos szerepét hazánk kulturális fejlődésében és ezenfelül rendelkezik kellő elméleti, ideológiai felkészültséggel is e szerep

betöltéséhez. Ugyanakkor a szakma nemzetközi elismertetése is növekvőben van, amint ezt a tavaly Budapesten rendezett nemzetközi művészettörténeti kongresszus sikere is bizonyította. Az illetékes fórumokkal teljes egyetértésben járt el Akadémiánk, mikor az elmúlt évben felállította az önálló Művészettörténeti Kutató Csoportot. Ennek hivatása lesz, hogy a konkrét alkotó munka jegyében alkosson egy olyan műhelyt, melyben elvi viták váltják fel az elvtelen rivalizálást.

Végül, de semmiképpen sem utolsó sorban említtem meg az archeológiát, melynek viszonylag lassú fejlődéséért e fejlődés egyenletes volta nyújt kárpótlást. Jelen beszámolóink inkább a rokonszakmák képviselői előtt (és által) végzett immanens önvizsgálat, semmint a minket támogató vagy nem támogató felsőbb, gazdagabb szervek híralata: így hát nem térünk ki arra az egyszerű ténykérdésre sem, hogy Régészeti Intézetünk ásatási kapacitása összehasonlíthatatlanul alatta marad mind a szocialista, mind a kapitalista országok ilyen jellegű adatainak. Pedig Intézetünk legjobb úton halad afelé, hogy elsőrendű feladatát be tudja tölteni, hogy ti. új, komplex módszerek bevezetésével is „módszertani központjává” váljék az országban folyó archeológiai kutatásoknak. Ugyanakkor itt is meg kell állapítanunk azt, hogy a magyar régészet nemzetközi hírneve ma sem csökken, legfeljebb súlypontjai tolódnak el a sokrétű diszciplína különféle ágazatai között.

Tisztelt Osztályülés! Akik hosszabb idő óta eszik a tudományszervezés megtisztelő, de keserű kenyerét, azok nagyon is jól tudják, hogy az illetén sommás kritikai elemzés igen népszerűtlen, hálátlan feladat, hiszen amellett, hogy jobbról-balról szakmai érzékenységekbe ütközik, joggal kelti a felületesség látszatát is, hiszen nincs idő a kritika elemző kifejtésére. Hogy ennek ellenére is elengedhetetlen, az több oknál fogva is bebizonyosodott az elmúlt évek során. Először is e kritika mindig részben önkritika is, őszinte beszámolás, hiszen ami negatívum szaktudományaink területén akad, azért részben az értük felelős akadémiai osztály is felelős. Másrészt — és ez már sokkalta nyomósabb érv — a tudományos munka, az igazságkeresés természetének is sokkalta inkább megfelel az őszinte és világos kritika, semmint a deskriptív hivatali beszámolás ál-tárgyilagossága, amely minőségi különbségek érzékeltetésére kevésbé alkalmas. Végül pedig Osztályunknak immár tudománytörténeti méretű tapasztalatai is azt mutatják, hogy az illetén kritikai áttekintéseknek még akkor is fontos szerepük van, ha közvetlen, manifeszt hatásuk olykor nagyon is csekély, vagy egyenest semmi. A jövő tudománytörténészének nolens-volens fel kell majd jegyeznie, hogy Akadémiánk II. Osztálya az átszervezés után jelentős mértékben tudta fejleszteni a marxizmus — leninizmus szellemében a hozzá tartozó tudományokat. És e munka keretén belül több olyan szervezeti intézkedéssel és — ami legalább ennyire lényeges — tartalmi, tudományos inspirációkkal találkozunk, melyek vitathatatlanul előbbre vitték a fejlődést még akkor is, ha nem kísérte őket sem elismerés,

sem rokonszenv. A szociológiai kutatások megindításának elvi és szervezeti szorgalmazása, a kritikai szellem ébrentartásának, az információáradattal való szembenézésnek szívós hangoztatása, a társadalmi fejlődésből adódó új problémák napirendre tűzésének propagálása, a kultúrhistoria és a komplex kutatások fontosságának felismerése, vagy a közgazdaság, jog és szociológia önálló osztállyá szerveződése a szakszerűbb irányítás érdekében stb.: mindezek annak jelei az elmúlt évek tudománytörténetében, hogy az Osztály fokozódó mértékben tudott tudományos inspirációt, szervezési javaslatokat és szervezeti segítséget is nyújtani.

Mindezt nem az öndicséret jegyében kell — bármily röviden is — említenünk, hanem elsősorban tudományaink jövőjének szempontjából. A jövőben bizottságainknak sokkal komolyabb feladatuk lesz tudományuk terveinek kidolgozása, mint eddig. Kutatási programokat pedig lehetetlen jól kidolgozni az olyan kritikai elemzések nélkül, melyek egy-egy szakma fejlődési állapotát a hazai szükségletek és a nemzetközi színvonal viszonylatában mérik fel. A lelépő osztályvezetőség ezt a kipróbált tapasztalatot tudja átadni a helyére lépőnek. A legfőbb tárgyi sugalmazás, melyet a társadalomtudományok jövőbeni tervezéséhez majd adni lehet, látszólag formális és közhelyszerű: a tudományoknak szervesen és gyors eredményekkel kell segíteniök a szocializmus építését. A feladat retorikus jellege azonnal megszűnik, ha meggondoljuk, hogy már eddig is hány fontos kutatással adósai a társadalomtudományok a társadalom fejlődésének, mely segítségük nélkül is túlhaladta őket. Ha csak arra az egészen radikális, valóban az emberi lét gyökeréig ható változásra gondolunk, mely a termelőeszközök köztulajdonba vételével és a kizsákmányolás lehetőségének a megszüntetésével alapjaiban változtatta meg az emberek közti viszonyokat: igen nagy az a lemaradás, mellyel társadalomtudományaink ezeket a változásokat elemezni tudnák, nem szólva a tudományos előrelátásról, ami pedig ugyancsak lényegi feladatuk, különösen szocialista viszonyok között. Közgazdászoknak, jogászoknak, szociológusoknak bőven akad itt sürgős feladat, de nekünk is vállalnunk kell a reánk jutó feladatokat: ha napjaink égető társadalmi problémáira gondolunk, az etika, pszichológia és pedagógia távlati kutatási témáinak legfontosabb része máris megfogalmazódik.

Mindez azonban már valóban az új vezetés feladata lesz.

Ami második fő témánkat, Akadémiánk reformját illeti, erről röviden és inkább referatív módon, a következőket kell mondanunk.

Ma délelőtt az Elnökség beszámolója részletesen kifejtette, hogy mi tette szükségessé az Akadémia szervezeti reformját. Vázolta azt a fejlődést, amit tudományos életünkben az elmúlt 25 év alatt elértünk és utalt arra a jelentős munkára, amit az Akadémia testületi szervei, intézményei kifejtettek. A reform lényege: az Akadémia kettős jellegű tevékenységének szervezeti szétválasztása

a tudományos kutatás irányításának hatékonyabbá tétele érdekében. Az Akadémia mint „az ország legfelsőbb tudományos testülete elnöksége, tudományos osztályai és bizottságai útján országos elvi és módszertani befolyásoló és koordináló szerepet tölt be egyfelől, másfelől kutatóintézményei irányításában főhatósági funkciót lát el”. Eddig ezt a kettős tevékenységet ugyanazon szervezettel látta el. Az Osztályülés, illetve az Osztályvezetőség irányította bizottságaink munkáját is és foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek az Akadémiának fentebb említett országos jellegű tevékenységi köréből fakadtak, de betöltötte azokat a funkciókat is, amelyek az akadémiai intézetek operatív irányításából és igazgatásából következtek. (Intézeti munka ellenőrzése, tervek jóváhagyása, költségvetés, intézeti szervezeti kérdések stb.) Ebből eredően a tudományos testületek — elsősorban az Osztályülés és Osztályvezetőség — munkáját feleslegesen terhelték igazgatási feladatok, másrészt az igazgatási feladatok ellátását fékezte a testületi jellegből fakadó nehézség és sok ponton az összeférhetetlenség is.

Ha hosszabb időszakra visszatekintünk, azt is megállapíthatjuk, hogy e kettős tevékenység egészséges arányait nem sikerült kialakítani, illetőleg munkánk folyamán biztosítani. Volt időszak — a 60-as évek elején —, mikor több figyelmet fordítottunk intézeteink belső helyzetére, vizsgáltuk az intézetek vezetési módszereit, kádermunkáját, a belső tudományos vitákat, a szakmai—ideológiai továbbképzés rendszerét stb. Különösen abban az időszakban, amikor az intézetek éves terveit és beszámolóit minden évben elő kellett terjeszteni és azt bizottsági és osztályvezetőségi fórumokon megvitatni, nem teljesen alaptalanul hangzottak el munkánkra vonatkozóan olyan bírálatok, hogy az túlságosan intézet-központú, csak az Akadémia „belső” dolgaival foglalkozik.

A tervezési és beszámoltatási rendszer átalakítása, egyes tudományágak teljes felmérésének napirendre tűzése és más hasonló feladatok fejlődést hoztak bizottságaink, Osztályülésünk és Osztályvezetőségünk munkájában, de az elért eredmények ellenére is mindkét típusú tevékenység elmarad a tudományos életünk irányításában jelentkező modern igényekhez képest.

A délelőtti elhangzott elnökségi beszámoló ismertette az Akadémia új alapszabály-tervezetét, amelyet az idei közgyűlés alakít ki véglegesen. A tervezet szerint az Akadémia tudományos testületi rendszere fővonalaiban nem változik. Az elnök vezette elnökség irányítása alatt fejti ki tevékenységét változatlan összetételben a 10 tudományos osztály, mindegyik a maga bizottsági hálózatra támaszkodva. Az Osztály irányító szerve az Osztályülés lesz, amelyet osztályelnök irányít egy helyettes segítségével. (Így megszűnik az Osztályvezetőség és az osztálytitkári funkció.)

A három társadalomtudományi osztály tudományterületén működő akadémiai intézetek irányítását a főtitkár vezette igazgatási szervezeten belül a Társadalomtudományi Főosztály látja el egy főtitkárhelyettes vezetésével.

Az ily módon nagyobb egységet összefogó új szervezeti keret, a remélhetőleg gyorsabb, rugalmasabb operatív irányítás lehetővé teszi az anyagi eszközökkel való ésszerűbb gazdálkodást, a komplex feladatok megkívánta jobb koordinálását a kutatási tevékenységnek és nem utolsósorban az intézeti munka szervezettségének emelését, ami több intézetben — valljuk be — nagyon is időszzerű feladat.

A reform az Osztály számára remélhetően lehetővé teszi, hogy az igazgatási feladatoktól mentesülve többet foglalkozzék a hozzá tartozó tudományágak legfontosabb kérdéseivel és (a bizottságok munkájára támaszkodva) elvi, módszertani befolyást gyakoroljon a kutató munkára.

Ha visszatekintünk az Osztály, bizottságaink elmúlt 3 évi munkájára, megállapíthatjuk, hogy egyre nagyobb számban jelentkeztek ilyen jellegű feladatok. Mivel az elmúlt évek osztályvezetőségi beszámolójában írásban is összegeztük évenként ezt a tevékenységet, ez alkalommal csak néhány példát említünk közülük.

Bizottságaink segítségével az elmúlt évek alatt három tudományág helyzetét is megvizsgálta az Osztály és ennek elemzéséből kiindulva körvonalazta a kutatási feladatokat, a kutatás fejlesztésének irányait, a legfontosabb tudományszervezési teendőket.

E munka során általánosítható tapasztalatokra tettünk szert egy-egy tudományág helyzetének, legfontosabb problémáinak elemzésében és ezt hasznosítani tudjuk további munkánk során is.

Világossá vált, hogy egy-egy tudományág irányításához szükséges kidolgozni a fő kutatási irányokat; ezt támasztották alá egyébként a múlt évben szerzett tapasztalatok is, amelyeket a 3 éves kutatási tervek és beszámolók felülvizsgálata során szereztünk. Az is világossá vált, hogy egy-egy tudományág akadémiai intézetének fejlesztését csak a tudományág egész hazai kutatóbázisának ismeretében és annak fejlődését figyelembe véve lehet reálisan megtervezni. Mint ahogy ma már az is magától értetődőnek tűnik, hogy egy kutatóbázis megszervezésénél nem elégséges a szervezeti kereteket és a fejlesztés mennyiségi ütemét meghatározni, hanem törekedni kell a kutató intézmény kutatási főirányait minél konkrétabban megállapítani. Kutatási főirányok kijelölése, távlati kutatási tervek kidolgozása a legtöbb tudományágban ma már nem nélkülözheti a tudományág nemzetközi fejlődésének ismeretét sem. Osztályunknak két olyan bizottsága is van — a Pedagógiai és Pszichológiai Bizottság — amelyek ezt a munkát már el is kezdték.

Már a múlt évi Osztályvezetőségi beszámolóban utaltunk arra, hogy egyes bizottságaink munkájában olyan új mozzanatok jelentkeznek, amelyek általánossá válása növelhetné bizottságaink munkájának hatékonyságát. Az egyik ilyen tevékenységi kör: tudományos viták szervezése, amely a tudományág legfontosabb elméleti, módszertani kérdéseire irányítaná a figyelmet, illetve tenne kísérletet a vitás kérdések tisztázására, az ellentétes nézetek

ütköztetésével újabb kiindulási alapot teremtené a további kutatómunkához.

A másik ilyen kezdeményezés volt a Történettudományi Bizottság és a Régészeti Bizottság együttes ülése, amelyen a két tudományág kapcsolatát, a kapcsolatok továbbfejlesztését vizsgálták meg.

Az új helyzetben az Osztályülésnek is kezdeményeznie kell olyan vitaüléseket, amelyek több tudományág képviselőinek közreműködését is igényli, szükség esetén túllépve a II. Osztály kereteit, s a társosztályokkal együttműködve folytatni azt a jó kezdeményezést, amely 1968-ban a három társadalomtudományi osztály együttes vitaüléséhez vezetett.

Fontos feladata volt és marad bizottságainknak és az Osztálynak az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás tervezése, figyelemmel kísérése és értékelése. Bizottságaink munkájában az elmúlt években ez a tevékenység rendszeressé vált. Bár az akadémiai könyvkiadás a hozzánk tartozó tudományágak könyvtermésének jelentős részét alkotja, mégis úgy gondoljuk, helyes lenne, ha bizottságaink részt vennének tudományáguk könyvkiadásának koordinálásában más kiadók terveinek véleményezésével is.

A könyvkiadás értékelését is helyesebb lenne úgy megszervezni, hogy az ne csak az adott időszak akadémiai könyvtermésének az értékelése legyen, hanem a tudományág területéről megjelent valamennyi munkáé. Fontos lenne kiterjeszteni bizottságaink értékelő, véleményező tevékenységét időnként olyan kiadványokra is, amelyek a tanácsok, egyetemek, múzeumok gondozásában látnak napvilágot, sokszor igen váltakozó színvonalon.

Bizottságaink, az Osztály foglalkozott eddig is, különböző formában egy-egy tudományág nemzetközi kapcsolatainak alakulásával, fejlesztésével, de legtöbbször csak azok között a keretek között, amelyeket az akadémiai kiküldetések szabtak meg, eltekintve nagyobb jelentőségű nemzetközi kongresszusra való részvétel előkészítésétől, szervezésétől.

Nem rendelkezünk átfogó és megalapozott ismeretekkel a tekintetben, hogy egy-egy tudományág különböző formájú nemzetközi kapcsolatai hogyan fejlődtek, alakultak az elmúlt években és milyen formájú, irányú kapcsolatok bizonyultak a leghatékonyabbaknak, illetve milyen formában és irányban kellene fejlesztenünk, koordinálva azoknak a lehetőségeknek a felhasználását, amelyekkel az Akadémia, az egyetemek és más irányító szervek rendelkeznek.

Néhány olyan feladatot említettünk meg, amelyek eddig sem hiányoztak az Osztály vagy bizottságaink tennivalói közül. Eddig is szerepeltek ezek és most mégis új formában jelentkeznek. Ez jelzi az átszervezés egyik fő sajátosságát is, hiszen a reform sem azt jelenti, hogy a régit eldobva, eddigi munkánknak hátat fordítva, valamilyen gyökeresen újat kezdjünk el, hanem az eddigit továbbfejlesztve, új módon, új feladatokkal is gazdagítva egy magasabb szinten folytassuk tovább.

Az újjászervezett Akadémia életének harmadik évtizede kezdődik most. A Párt tudománypolitikai irányelvei segítséget, irányt adnak további munkánkhoz. Tudósaink, tudományszervezőink összehangolt munkája, a feladatok vállalása és végrehajtása reményt nyújtanak arra, hogy sok jelentős társadalomtudományi alkotás fog megszületni azoknak az alapvető kérdéseknek a megoldása során, amelyeket társadalmunk fejlődése tesz fel kutatóinknak s amelyeket beszámolónk első részében próbáltunk sommásan megfogalmazni.

A BESZÁMOLÓ VITÁJA

Az elhangzott beszámolót vita követte. A vitában felszólaltak: *Aradi Nóra*, a művészettörténeti tudományok doktora, az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának igazgatója, *Castiglione László*, a történettudományok kandidátusa, a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese, *Elek Tibor* a filozófiai tudományok kandidátusa, a Filozófiai Bizottság titkára, *Elekes Lajos* az MTA levelező tagja, *Ember Győző* akadémikus, *Földes Éva* a neveléstudományok doktora, a Pedagógiai Bizottság elnöke, *Gerevich László* az MTA levelező tagja, a Régészeti Intézet igazgatója, *Horváth Tibor*, a Művészettörténeti Bizottság tagja, *Kiss Artur* a filozófiai tudományok kandidátusa, *Moussong Kovács Erzsébet* az orvostudományok kandidátusa, *Salamon Jenő*, a pszichológiai tudományok kandidátusa.

Elek Tibor a társadalomtudományi kutatások anyagi támogatásával kapcsolatban tett fel kérdést, hogy milyen mértékben és miként történik majd a kutatások finanszírozása.

Salamon Jenő kérdésében arra kért választ, hogy az Akadémia átszervezésének milyen következményei lesznek a bizottságok további munkáját illetően.

Ember Győző: Ahogyan a beszámoló is mondotta, valóban fontos tudománytörténeti fordulóponthoz érkeztünk el, amikor Akadémiánk átszervezésére kerül sor. Azt mondhatjuk: lezárul egy korszak és egy korszak indul.

Ha egészen röviden jellemezni akarnánk ezt a lezáruló korszakot, azt mondhatnánk, hogy óriási mennyiségi növekedés jellemezte, mind a mi osztályunkhoz tartozó tudományágakat, mind pedig az egész magyar tudományt tekintve. Ez alatt a húsz esztendő alatt olyan tudományos kapacitás jött létre, amely büszkeséggel tölthet el mindannyiunkat.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon ezt a nagy kapacitást, amely létrejött, kellőképpen gyümölcsoztettük-e, kihasználtuk-e azokat a lehetőségeket, amelyek benne rejlnek. Nyilván nem használtuk ki, és ezért is kerül most sor Akadémiánk átszervezésére.

Úgy gondolom, most egy olyan időszak következik, amikor a minőség fejlesztésére kell az eddiginél nagyobb súlyt helyeznünk. Emellett előtérbe

kerül az Akadémiának az a szerepe, amely évek hosszú során át fokozatosan háttérbe szorult: az egész magyar tudomány irányításában, koordinálásában betöltött szerepe. Valljuk meg őszintén: az Akadémiának ez a szerepe fokozatosan háttérbe szorult. Voltunk néhányan, akik ezt állandóan figyeltük, és szóvá is tettük. Az események fejlődése azt bizonyította, hogy a felsőbb fórumok is észrevették ezt, és ennek következménye az Akadémia mostani átszervezése.

Az Akadémia nem tudta vagy talán nem is nagyon akarta betölteni azt a szerepet, amely az egész magyar tudomány irányításában, az egész tudományos munka koordinálásában vár rá. Ezért kellett most szervezetileg is ketté választani az Akadémia kettős tevékenységét: az országos tudományirányító, tudománykoordináló testületi tevékenységet elválasztani az akadémiai intézeteket irányító igazgatási jellegű tevékenységtől.

A most következő időszakban az Akadémiára és az Akadémia minden osztályára egészében véve sokkal felelősségteljesebb, nagyobb feladat hárul, mint eddig: a tudományos élet koordinálása, a tudományok irányítása, az osztályhoz tartozó tudományágak területén folyó munkának fokozottabb mérvű szemmel tartása.

Történtek már ebben az irányban kezdeményezések, de azt gondolom, nagy hiba lenne, ha megelégednénk azzal, amit ezen a téren az elmúlt időkből tettünk. A tudományos irányításnak, a tudományos munka koordinálásának az a módja, ahogyan megpróbáltuk szemmel kísérni az osztályunkhoz tartozó tudományágak területén, a különböző intézményeknél folyó munkát, véleményem szerint a jövőben nem lesz elegendő. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy a különböző intézményektől, ahol az osztályhoz tartozó tudományágakban munka folyik, jelentéseket, terveket kérünk be, és ezeket véleményezzük. Ez édeskevés. Véleményem szerint az, ami e területen eddig történt, semmiképpen sem mondható kielégítőnek. Nekünk nemcsak azt kell tennünk, hogy megnézzük, hogy az egyes intézményeknél milyen munka folyik, és erről véleményt mondunk, mégpedig nagyon finoman, nagyon tartózkodóan, legfeljebb annyit mondva, hogy ezt talán mégsem lenne helyes csinálni. Ezzel semmiképpen sem elégedhetünk meg. Nekünk nemcsak azt kell megmondanunk, hogy esetleg mit ne csináljanak az egyes intézmények, hanem azt is meg kell mondanunk, hogy mit csináljanak. Tehát nemcsak olyan állásfoglalásra van szükség, hogy helytelenítünk bizonyos munkát, hanem irányító jellegű állásfoglalásra is, amely direktívát ad az egyes intézményeknek arra vonatkozólag, hogy mit vár tőlük a tudományág, mit tart az Akadémia illetékes bizottsága vagy osztálya szükségesnek, elvégzésre váró munkának.

Azt gondolom, hogy ha ezt nem tesszük meg, ha ilyen irányban nem lépünk előre sokkal nagyobb mértékben, sokkal határozottabban, mint ahogy az elmúlt egy-két év során — szinte azt mondhatnám — kísérletképpen meg tettük, akkor nem fogunk tudni eleget tenni annak a várakozásnak, amelyet

az Akadémia reformjával szemben valamennyien joggal támasztunk. Én azt hiszem, túlságosan finom kézzel, túlságosan érzékenyen vagy az érzékenységre túlságosan ügyelve tekintjük azt a kérdést, hogy az Akadémiának mennyiben van lehetősége beleszólni a más tárcák területén, más tárcák irányítása alatt folyó tudományos munkába.

Véleményem szerint az Akadémiának ez a múltban is nemcsak joga, hanem kötelessége is volt, és most fokozottan lesz joga és kötelessége Meggyőződés, hogy azok a tárcák ilyen vonatkozásban nem is annyira érzékenyek arra, hogy az Akadémia beleszól-e abba, hogy az ő intézményeinél milyen jellegű, milyen irányú tudományos kutatás folyik. Meggyőződés szerint a különböző intézmények nemcsak hogy nem fogják sérelmezni, ha az Akadémiától irányítást kapnak arra vonatkozóan, hogy milyen munkát végezzenek, hanem ezt szinte várják is az Akadémiától.

Ismételten volt alkalmunk osztályüléseken látni, hogy például a múzeumok várják azt, hogy az Akadémia mondja meg, milyen irányú tudományos kutatás folyjék a múzeumokban. Mint levéltáros ugyanezt mondhatom a levéltárakról is. Nagyon is nélkülözzük, hogy nem kapjuk meg az Akadémiától azt a direktívát, hogy milyen irányban folytassuk a levéltárban folyó tudományos munkát.

Végezzük a munkát legjobb tudásunk és igyekezetünk szerint, de igényeljük azt, hogy az Akadémia megmondja, hogy mit vár a levéltáraktól, hasonlóképpen mit vár a múzeumoktól, a könyvtáraktól mit vár az egyes történettudományi intézetektől, mit vár például a Hadtörténelmi Intézettől, és így tovább.

Én tehát azt hiszem, a tárcák és a hozzájuk tartozó intézmények nem fogják rossz néven venni, ha az Akadémia jobban, behatóbban foglalkozik az ő területükön, az ő berkeikben folyó munkákkal, hanem hálásak lesznek azért. Azt hiszem, ebből a tudománynak is haszna lesz, és ha így fogjuk fel az előttünk álló feladatokat, akkor Akadémiánknak eléggé megtépázott tekintélye — mert mondjuk meg őszintén, az utóbbi években eléggé megtépázódott az Akadémia tekintélye — helyre fog állni.

Moussong Kovács Erzsébet azt kérdezte, hogy az Akadémia átszervezése következtében létrejövő kettős irányítás nem okoz-e majd szükségszerűen bizonyos nehézségeket, pl. az Akadémia és az egyetemek, az Akadémia és a minisztériumok intézményei között.

Horváth Tibor kifejtette, hogy a beszámoló arra ösztönzi, hogy a II. Osztály munkájának hatékonyabbá tételén gondolkodjék. Egyik problémája az, hogy — megfigyelése szerint — az egyetemről kikerülő fiatal szakemberek képzése nem kielégítő: túl sok év telik el a pályakezdés jegyében, ezen kellene változtatni. Nagyszerűnek tartja Ember Győző akadémikus ötletét a múzeumokkal kapcsolatban. Kiegészítésül javasolja, hogy az új osztályelnökség a jövőben tartson szorosabb kapcsolatot ezekkel a területekkel, hogy vilá-

gos legyen, mik lehetnek a II. Osztály reális elvárásai a minisztériumoktól, könyvtáraktól. Amellett, hogy hasznosítják a II. Osztály javaslatait, a múzeumoknak fel kell mérniök saját lehetőségeiket is. A koordináció megkívánná, hogy egy személy fő feladatként foglalkozzék a fenti kérdéssel, aki időről-időre beszámolókkal tájékoztathatná az osztályelnökséget és a bizottságokat.

Gerevich László nem kíván a beszámolóhoz hozzászólni, csak megjegyzi, hogy — amint az elhangzott felszólalásokban is szó volt arról, milyen fontos szerepet tölt be az egyes szakterületek befolyásolása, irányítása — arról adna információt, hogy a múzeumok területén ez az ajánlás már folyamatban van. Javasolja: osszuk meg a feladatot. Hallgassuk meg, hogy a II. Osztály mit tud nekünk mondani, de nézzünk körül a saját portánkon, hogy mi az, aminek a feldolgozása a rendelkezésre álló anyag alapján reális, és aminek a feldolgozása a tudományt — akár a közvetlen szakterületünkön, akár egy nagyobb gyűrűzésben — igen hasznosan segítené.

Még egy kérdést vet fel: ki az a II. Osztályon, aki a saját szaktudományának a művelésén túlmenően elég idővel és nyugalommal rendelkezik ahhoz, hogy áttekintse valamennyi képviselt szaktudományt és a rokon szaktudományokat?

Vagyis felmerül az, hogy a tudományszervezés területén nem lehet-e megpróbálni, hogy valakinek csak ilyen feladatot jelöljünk ki fő feladatul, aki azután időnként bőséges beszámolókkal tájékoztathatná az osztály elnökségét és a különböző bizottságok tagjait. Ennek már elérkezett az ideje.

Csak a Régészeti Bizottság munkájára tér ki. Évenként legalább egyszer benyújtják a múzeumok a terveket a Régészeti Bizottságnak, utána ezeket több ülésen tárgyalják a bizottságban és albizottságokban és ajánlások történnek. Így tehát már bizonyos fajta tapasztalatra tettünk szert az ilyen ajánlások területén. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ez nem elegendő. Nem a jóakarát hiányzik sokszor a minisztérium részéről sem, hanem a fogaskereknek nem működnek jól, vagy elkésve kapjuk meg a terveket, vagy nem az összes tervek futnak be, tehát az egész területet nem tudjuk áttekinteni, vagy az anyagi eszközöknek a megjelölése nem szerepel, ami pedig nagyon fontos a tervezésnél.

Itt tehát tulajdonképpen jobb összehangolásra volna szükség és akkor sokkal hatásosabb lenne ennek a valójában már létező befolyásolásnak legalábbis sok esetben csak formális része. Azt hiszi, hogy az új rendszerben — éppen a testület segítségével és az új hivatalok révén — ez talán könnyebben és egyszerűbben fog megvalósulni és hatásosabb lesz.

Elekes Lajos régi problémát vet fel hozzászólásában, amely azonban változatlanul, sőt egyre inkább aktuális: a tudományok szükséges növekvő differenciálódása és a tudományterületek egésze feletti — növekvő mértékben szükséges — áttekintés hiánya közötti ellentmondás kérdéseit vizsgálja.

Világprobléma, nem helyi jelenség, de megoldásán lehetőségeink szerint fáradoznunk kell, hasznosítani mások tapasztalatait és továbbfejleszteni a hazai kezdeményezéseket. Nem új igény a szaktudományokon belüli és az egymásra utalt szaktudományok közötti kölcsönös tudományos informálás igénye. Az előző felszólalók ehhez kapcsolódó javaslatait nem tartja kielégítő megoldásnak. Akadémiai eladat az információcsere irányítása, de nem a feladatra kijelölt specialisták révén, hanem kisebb-nagyobb kollektívák együttműködése útján. Ehhez kapcsolható az interdiszciplináris vizsgálódások jobb megszervezésének kérdése is. Az első teendő az ilyenfajta feladatok iránti igény felkeltése és annak elismertetése, hogy ezek igen fontos és dinamikus tudományterületek, az ügy érdekében szisztematikusan megtett lépésekre volna szükség és folyamatosságra. Ebben a folyamatban az Akadémia osztályaira és az osztályokhoz tartozó bizottságokra — amelyek a hagyományos szempontok szerint vannak megszervezve — a jövőben nagy feladatok várnak. Gondolkozni kellene tehát, hogy egyrészt hogyan lehet intézményessé, rendszeressé tenni a bizottságok vagy a bizottságok egyes részlegei között az eszmecseréket az ilyen kérdések tisztázására, másrészt szemügyre kellene venni, hogy tudnánk-e akadémiai megbízásokat adni egyes konkrét kutatási feladatok elvégzésére, amelyek önmagukban megkövetelik azt a fajta együttműködést, amelyet létre akarunk hozni. A viták problémájához hozzászólva Elekes Lajos azt a meggyőződését fejtette ki, hogy ma már nem az a kulcskérdés, hogy legyen-e vita vagy ne legyen, hanem az, hogy valóban érdembeli megbeszélések legyenek, amelyek elősegítik valamely lényeges kérdés tisztázását. Ezért különösen fontos a vitatémák megfelelő kiválasztása: a vitának elő kell mozdítania a hazai tudományos ismereteket, a tudományos gondolkodást és további kutatómunkára kell serkentenie. A vitát sokféleképpen fel lehet fogni a vitapartner leintésétől barátságos megbeszélésekig. Minden árnyalat más vitastílust követel, a lényeg azonban a viták révén elérendő cél meghatározása és annak az elemi követelménynek az elfogadása, hogy saját véleményét mindenki kellő egzaktsággal fejtse ki. Ehhez hozzátartozik a szabatos stílus követelménye is. Szembe kell nézni tudományunk provincializmusával is, amely a vitákkal kapcsolatban nálunk gyakran úgy jelentkezik, hogy a vitázók nem veszik tudomásul azt, hogy témájukhoz hasonló vitakérdések már felmerültek valahol, akár a marxista tudományon belül, akár a marxista tudomány határterületein, érintkező pontjain más irányzatokkal, akár pedig a marxista és a nem marxista tudományosság legélesebb összecsapásaiban. Ennek az ellenkezőjére is akad példa: a marxizmus alapkoncepcióját érintő, tehát lényeges kérdésekről világszerte heves viták folynak, amelyeket itthon mintha csak észre sem venne senki. Elég a francia strukturalisták és egzisztencialisták között a közelmúltban folyt — és folyó — vitákra utalni. Úgy tűnik, az Osztály által képviselt tudományok közül a filozófia tette viszonylag a legtöbbet annak érdekében, hogy a világban folyó inter-

diszciplináris kutatásokról tájékozódjék és tájékoztatást adjon. A történet-tudomány területén már nem ilyen biztató a helyzet, bár bizonyos eredmények itt is születtek.

Castiglione László kérdése az, hogy mivel tulajdonképpen eddig sem voltak megelégedve az Akadémia országos befolyásolási tevékenységével, akkor hogyan tud majd az Akadémia eleget tenni a még nagyobb fokú országos befolyásolásnak akkor, amikor a tudósok testületének bonyolult szervezete voltaképpen átadja a közvetlen adminisztratív, igazgatási funkciót egy másik szervezetnek. Fel szeretné hívni a figyelmet egy, az adminisztratív eszközök-től független befolyásolási eszközre, az Akadémia kezében levő tudományos kiadványokra, elsősorban folyóiratokra. Ezek igen nagy hatással lehetnek a tudomány munkásaira, hiszen mindenki nagy figyelemmel olvassa az ő területét vagy személyét érintő írásokat. Hatékonyságuknak éppen az a biztosítéka az adminisztratív eszközökkel szemben, hogy mindig eljutnak az illetékesekhez. Ezért javasolja, hogy a II. Osztály még az eddigieknél is több ilyen elvi jellegű állásfoglalást, határozatot, vitaeredményt, kritikát tegyen közzé, amelynek éppen az a célja, hogy a tudományterület, az intézmény vagy akár az egyes kutató munkásságát befolyásolja. Ez hatásosabb eszköz, mint a pénzjuttatás.

Aradi Nóra hozzászólásában Gerevich elvtárhoz kapcsolódik a szakmai intézmények tudományos munkája összehangolásának a lehetőségeit vizsgálva. Nem az összehasonlítás lehetőségeit és fórumait kell keresni, hanem a mikéntet, amely magában foglalja a nagyobb távlatra szóló terveket, ezeknek kisebb időre szóló bontását és mindezeknek a publikációs megvalósítási lehetőségét, realitását. Az új szervezeti formától talán remélhető segítség. Az Akadémia átszervezésének kérdéséhez a korábbi formára vonatkozó tapasztalatok híján nem kíván hozzászólni. Hiszen a Művészettörténeti Kutató Csoport csak 7 hónapja létezik, s létének nagyrészt a kongresszussal kapcsolatos előkészületek, a lebonyolítás kötötték le. Rokonszenvesnek tartja a művészettörténész kollégák nevében is, hogy Mátrai elvtárs úgy jellemezte a Csoportot, hogy alkotóműhelyszerűen dolgozik. Úgy vélik, csak így végezhetik el azt a feladatot, amiért létrejöttek: koordináló, tudmányszervező munka a nagy magyar művészettörténeti szintézis létrejötte érdekében. Ez évben a munka feltételeit méri fel, fontos feladat pl. a módszertani szempontok tisztázása, a témának a szaktudomány intézményeivel való összehangolása, az intézményekkel és kollégákkal való megvitatása és a társadalomtudományi társintézetekkel, illetőleg az ott dolgozó kollégákkal való tisztázása is. Erre az évre kitűzött feladat néhány érintkezési pont tisztázása a néprajztudománnyal, az esztétikával, a történettudománnyal — szorosabban véve a művelődéstörténeti kutatással. Eltekintve az alakulás időszakának szervezési, személyi és egyéb nehézségeitől, úgy látszik ez a szervezeti forma alkalmas lesz a művészettörténeti tudományos szakterület eddigi szétaprózottságának, szervezet-

lenségének feloldására, és néhány év múlva a munkacsoport talán már koordináló tudományszervező intézményként is hatékonyan dolgozhat.

Földes Éva mindenekelőtt Mátrai elvtárs sok reményre jogosító ígérletét nyugtázza köszönettel. Az Akadémia testületi szerveinek különválásával kapcsolatban szükségesnek tartja, hogy megvizsgálják, hogy az új feladatoknak a megoldásához a társadalmi munka milyen új és a jelenleginél hatékonyabb formái felelnek meg. Fel kell mérni azt is, hogy mit lehet tenni annak érdekében, hogy az élvonalbeli tudósok valóban társadalmi munkát végezzenek és ezt minél hatékonyabban fel lehessen használni a testületi szervek érdekében.

Kiss Artur az Akadémia irányító, fórumi jellegéhez kapcsolódó megjegyzésekkel kezdi hozzászólását, az akadémiai szakbizottságokról szólva kiemeli, hogy a szakbizottságok munkájának sokkal nagyobb nyilvánosságot kell biztosítani, mint ami eddig biztosítva volt. Hiábavalóak voltak ugyanis a szakbizottsági ülések vitái, ha az ott kollektíve kialakított képet senkinek sem kellett akceptálnia, arról sehol semmi meg nem jelent. Pedig az effajta elvi útmutatást adó vitáknak nagyobb nyilvánosságot kellene biztosítani, nemcsak a szakfolyóiratokban, hanem pl. a Magyar Tudomány „Az akadémia hírei”, „A testület hírei” rovatában is. Még egy dolgot érintett az irányítással kapcsolatban, az irányítás demokratizmusának kérdését. Szó volt már a folyóiratszerkesztőségek munkájáról. Ehhez kapcsolódva elmondta, hogy a folyóiratok — legalábbis szakterületén — nagyon sokszor nem kollektíve irányított testületek, a szerkesztő bizottság csak rendkívül közvetetten jön össze, ha egyáltalán összejön. Szakbizottsági ülésen már szóvátették, — ha már a szerkesztőbizottság tagjai ott vannak — hogy az adott folyóirat kollektíve legyen irányítva. Eddig e téren semmiféle változás nem történt. Nyilvánvalóan nem lehet kívánni, hogy a folyóirat betöltse a szakma irányításának legalábbis közvetett módját, ha nincs kollektív vezetés. Jobban oda kellene hatni, hogy demokratikusabb vezetési módszerekkel tényleg hatékony irányító szerv legyen az Akadémia.

Pach Zsigmond Pál: Köszönöm az elhangzott hozzászólásokat. Kíván-e még valaki hozzászólni? Ha nincs ilyen igény, akkor megkérem Mátrai elvtársat, szíveskedjék válaszolni.

Mátrai László osztálytitkár: Tisztelt Osztályülés! Megköszönöm a kérdésekben megnyilvánuló érdeklődést és megpróbálok felelni a kérdésekre azokon a pontokon, ahol rendelkezésemre áll olyan információ, amely tényleg felelet a feltett kérdésre. Amire nem tudok felelni, azt mint kérdést veszem tudomásul, és igyekezni fogok szem előtt tartani a jövőbeni osztály-munkában.

Elek elvtárs kérdése az volt, vajon az új akadémiai mechanizmusban nem jelenti-e a társadalomtudományok ütdkéességének, anyagi ellátottságának a csökkenését az, hogy a pénzt ezentúl nem az osztály kezeli, hanem a főtitkári hivatal. Úgy gondolom, hogy ilyen veszély kétségkívül fennáll, mert

hiszen ahol a pénz, ott a hatalom. Igen nehéz lenne azt az ösztönző erőt, amely az anyagi eszközökben rejlik, szellemi erővel, tekintéllyel ellensúlyozni, azt gondolom azonban, az a tény, hogy a társadalomtudományi osztályok mind egy szervezeti keretben működnek a főtitkár vezetése alatt, azt eredményezi, hogy együtt mégis nagyobb ütőerőt fognak képviselni, mint egy-egy társadalomtudományi osztály önmagában. Ebben a vonatkozásban éppen azért, mert a közgazdaságtudomány eléggé költséges tudomány a többi társadalomtudományhoz képest, úgy gondolom, hogy ha költségvetési szempontból velük együtt kezeltetünk, ez a társadalomtudományok sorsának inkább a javulását, semmint a rosszabbodását jelenti.

A veszély természetesen fennáll. Minden ilyen kettős királtság magában hordja annak a veszélyét, hogy a pénzzel nem rendelkező szervek a hatalomból is veszítenek. Hadd tegyem hozzá: bár az új alapszabályok, illetőleg működési szabályok részletekben még nincsenek kidolgozva, azért igen jelentős pénzzel fog rendelkezni az Akadémia testületi részlege is, és pedig örvendetes módon elsősorban abban a formában, amire itt több felszólalásban igény is merült fel, nevezetesen alkalmi tudományos feladatok, konkrét témák kidolgozására szakértők által. Ez formájában is, mennyiségében is igen jelentős tudománytámogatási összeg lesz: a jelen pillanatban 3 millió forintnak ígérkezik.

Az aggály tehát fennáll, de nem egyértelműen negatív a megválaszolása.

Salamon elvtárs azt kérdezte, hogy az osztályvezetőség megszűnése hogyan hat a bizottságokra. Én úgy gondolom, hogy a bizottsági munkára ez a tény egyáltalán nem hat. Mindössze az lesz a különbség, hogy a bizottságoknak eddig módjukban volt az osztályvezetőség előtt beszámolni, az osztályvezetőségtől segítséget kérni, most pedig az osztály plénuma, tehát egy nagyobb testület lesz az, amely a bizottságok munkáját időről időre elemzi, amely előtt a bizottságok elmondhatják kívánságaikat. Lényegében a bizottságok státusa szervezetileg nem változik, lényegüket, funkciójukat illetően — amint itt többen mondták is — a bizottságok szellemi rangja, országos jelentősége feltétlenül fokozódni fog. Most már függetlenül attól, hogy melyik tárcának dolgoznak az Akadémián kívüli tudományos produkcióban, az Akadémia bizottságainak alapszabályszerűen megállapított kötelességük, hogy országos méretekben legyenek a szakmának gazdái, a végzett munkának tervezői és bírálói is.

Ember Győző elvtárs azt mondta, hogy új korszak nyílik az Akadémia életében, és ő szeretné, ha ez a korszak valóban úgy lenne jellemezhető, hogy az eddigi mennyiségi növekedés most már átsap minőségi növekedésbe. Érdekes módon talán az ő felszólalása volt a közös nevezője mindazoknak az aggályoknak, amelyek itt elhangzottak; gondolok a provincializmusra, a kritikai szellem elhanyagolására és arra, hogy az a jelentős ráfordítás, amibe az Akadémia az országnak kerül, most már valóban nemcsak szervezetileg és

mennyiségileg, hanem rangos produkciók formájában is jobban realizálódjék, mint az eddigi akadémiai munka során.

Amit Ember elvtárs az országos tervek készítésével kapcsolatban mondott, arra annyit mondhatok: tanú vagyok rá, hogy ő ezt valóban évek óta mindig hangsúlyozta, konkrétan a történettudománnyal kapcsolatban, de egyébként is. Itt őt utolérte a történelem. A jövő akadémiai szabályzata értelmében ez valóban feladatuk lesz a bizottságoknak.

És hogy ez hogyan fog hatni? Ha egy-két esztendő alatt elismertetik az akadémiai bizottságoknak ez a fajta rangja, akkor én — hasonlóan egy-két hozzászólóhoz — nem tudom elképzelni azt, hogy egy ilyen bizottsági szakvéleményt, állásfoglalást bármely tárca negligálni akarna vagy merne. Úgy gondolom, hogy ez bizonyos értelemben közvéleményalakítási feladat is.

Egy sereg igen egészséges javaslat hangzott el abban az irányban, hogy a bizottságoknak ez a ténylegesen megnövekedett rangja, munkájuknak ez a valóban fontosabb szerepe nagyobb publicitást nyerjen, pontosabban éppen az akadémiai sajtóban, amely arra van hivatva, hogy közvetítő legyen az Akadémia munkája, vezetése és a közvélemény között.

Ezt válaszolom Moussong Kovács Erzsébetnek is, aki azt kérdezte, vajon a kettős vezetés milyen kihatással lesz. Én úgy gondolom, hogy kezdetben lehetnek rossz hatásai is. Sokan úgy fogják gondolni egyes tárcáknál, hogy fütyülnek a bizottságok véleményére, hiszen nem áll mögöttük anyagi erő, de ha a társadalmi rend és a szellemi erő valóban koncentrálódik a bizottságokban, akkor azt hiszem, átmeneti negatív hatás után feltétlenül pozitív hatása lesz ennek a változásnak.

Amit Horváth Tibor elvtárs mondott a szakmák belső atmoszférájával kapcsolatban arról, hogy a fiatalságnak, a tudományos utánpótlásnak a problémája megoldatlan, erről kiderült a vitában, hogy a probléma gyökere elsősorban az egyetemeken van. Nem az egyetemek egyedüli felelőssége ez, de az egyetem az a kollektíva, amelyen keresztül az ifjúságot társadalmi hatások, pozitív és negatív hatások érik, és az egyetemnek a feladata, hogy ezeket a hatásokat megszűrje, irányítsa, pozitív irányba vezesse.

Itt nem mentünk bele az egyetem problematikájába, de azért minden öndícséret nélkül szögezzük le, hogy a II. Osztály ahogyan az egységes országos kutatási tervnek, ugyanúgy az egyetemen folyó kutatómunkának a fontosságát is hosszú évek óta mindig hangsúlyozta, azokban az időkben is, amikor a hivatalos álláspont az volt, hogy az egyetem ne foglalkozzék kutatással, az egyetem feladata az, hogy oktasson. Mi már akkor azt az álláspontot képviseltük, hogy egyetemi szinten oktatni csak az tud, aki kutatni is tud.

Ezen a ponton a történelem utolért minket, és én azt hiszem, hogy az akadémiai reform — éppen azért, hogy az Akadémia legfőbb tudományos testületei, nevezetesen a bizottságai nem intézmények, hanem testületi szervek — feltétlenül oda fog hatni, hogy azok, akik eddig egy-egy bizottsági határo-

zatban valamiféle akadémiai adminisztratív erőszakot láttak, a jövőben egy sokkal demokratikusabb, valóban tudományos jellegű tanácskozó fórumnak a valóban önérdekmentes és a tudományos célokat szem előtt tartó tárgyalagos állásfoglalását fogják látni. Ez feltétlenül tovább hat abban az irányban, hogy a negatív feszültségek az egyetem és az Akadémia között megszűnjének.

Egy másik probléma, amely Horváth Tibor és Elekes Lajos elvtárs felszólalásában egybeolvadt, az információ áramlásának jelensége, amiről mi mindig is beszéltünk, és ami egyre égetőbb probléma lesz nem csupán országos viszonylatban, hanem kinek-kinek saját egyéni kutatómunkájában is. Horváth elvtárs egy főfoglalkozású tudománymérő alkalmazását javasolja, Elekes elvtárs pedig szakmán belüli specialisták beállítását, akiknek az a feladatuk, hogy az információáradásból következő nehézségeket különféle módszerekkel segítsenek leküzdeni.

Szerintem önmagában mindkét javaslat helyes, jó volna, ha meg tudnánk valósítani. A dolog nem anyagiakon múlik. Én azt gondolom, a dolog egy sokkal súlyosabb problémába torkollik, amelyet úgy neveznék, hogy a szellemi kapacitás problémája. Ez egy általunk nem eléggé felderített probléma. Egy adott közösség adott lélekszám mellett meghatározott szellemi kapacitással rendelkezik, amely csak bizonyos határok között növelhető. Nem lehet voluntarista módon megtervezni azt, hogy hány kiváló történész szülessék az előttünk álló 20 esztendőben. Az igényeket felállíthatjuk, de a tervezés csak akkor reális, ha valóban az adott helyzetből extrapolálja a kívánatos jövőendő helyzetet.

Nekem az a tapasztalatom — nem egyszerűen érzésem —, hogy az információáradással egyidőben olyan funkciócsökkenés áll be a modern embernél — egy sereg más tényező veszi el a modern ember idejét —, hogy itt két egymással teljesen ellentétes irányba ható folyamat megy végbe, amely igen veszélyessé teszi a modern ember kulturális életét.

Ezekben a kérdésekben én végig gondoltam Horváth elvtárs felszólalását és Elekes elvtárs felszólalását is. Ha most az osztály azt a feladatot kapná, hogy nagy pénzösszeg és modern kutató-, illetőleg gépi feldolgozó eszközök birtokában létesítsen megfelelő dokumentációs központokat, akkor a legnagyobb nehézségbe ütközne éppen ezeknek a szakértőknek a kijelölése, megtalálása, mert hiszen éppen azok az emberek, akik ezt az áttekintő, szintetikus, igen nagy egyéni műveltséget és judiciumot igénylő munkát el tudnák végezni, sokkal fontosabb poszton sokkal fontosabb, legalábbis primer munkára vannak igénybe véve.

Én nem akarom megkerülni a problémát egy eleve adott pesszimista elutasítással, de úgy gondolom, hogy további lépéseket kell tennünk, ha az ebben rejlő igen veszélyes tudományszervezési gondon valóban úrrá akarunk lenni. Nem lenne érdektelen valóban egyszerű pszichológiai módszerekkel

felderíteni azt, hogy alkotó tudósoknál, akiknél sem a tehetség, sem a rátermettség, sem a szerzett információmennyiség, a műveltség nem kétséges, mi okozza azt, hogy teljesítményükben kisebb-nagyobb kiesések vannak, mi okozza azt, hogy produkciójuk nem áll arányban a bennük megtestesített szellemi kapacitással. Ez igen súlyos és nagy probléma, amelyet feltétlenül napirnden kell tartanunk.

Én a minimális megoldást, tehát az első roppant szerény, de reális lépést ebbe az irányba abban látnám, hogy azokat az úgynevezett közép-műfajokat, amelyeket már több ízben feszegettünk itt az osztályüléseken is, a Forschungsberichteket, a Gesamtreferatokat, egy-egy szakma vagy egy-egy részprobléma speciális irodalmát magas szinten, referátumok formájában feldolgozzuk. Ha erre mód nyílik, úgy gondolom, nyugodtan javasolhatjuk a II. Osztály jövőendő vezetőségének, hogy ennek a műfajnak a feldolgozására mint minimálfeladatnak konkrét lépéseket tegyen. Véleményem szerint ez feltétlenül pozitív lépés lenne a probléma megoldása felé. Nem oldja meg azonban a másik problémát, nevezetesen az időhiány problémáját. Sok alkotó tudósunknak oly kevés az ideje, hogy nemcsak a kellő szakirodalmat nem tudja elolvasni, de nem fogja tudni elolvasni a referáló irodalmat, a másodlagos irodalmat sem. Az alapp probléma viszont feltétlenül megoldandó a másik oldalról, a társadalompszichológiai oldalról is. Úgy gondolom, egyetértéssel fog találkozni, ha ezeket az új típusú szakértői megbízásokat nem utolsósorban ezeknek a feladatoknak a köréből fogjuk venni.

Teljesen egyetértek Elekes elvtárrsal abban, hogy egy sereg vitában tényleg nem egyenletes és átható a mi tudományunk közvetítő szerepe a közvélemény felé. Valóban úgy van, hogy a strukturalizmusról ma sem tud a közvélemény, hogy hogyan állunk vele, nincs egységes álláspont, és az a kétértelmű vagy többértelmű, félreérthető, zavaros köztudat, amely ebben a kérdésben nálunk felszínen van, valóban azt mutatja, hogy a szakemberek nem közvetítik kellő hitelességgel ezeknek a problémáknak a mibenlétét a közvélemény felé.

Itt valaki aposztrofálta — körülírva — a Jézuskát, mint egy jellegzetes kis vitatémát, ahol tényleg arról volt szó, hogy egy alapjában véve helyes álláspont a könnyelmű megfogalmazás és a nem kellő körültekintés miatt pontosan az ellenkező hatást érte el. Persze ez egy szélső eset, amely valószínűleg arra vezethető vissza, hogy napilapjaink munkatársai bizonyos cikkeket kötelesek leadni a lapjuknak, és ha nincs jó cikk, akkor rosszat is leadnak. Mindenesetre egy szélső példa ez arra, hogy tudós embereknek, a tudomány embereinek ebben a közvetítő szerepben sokkal nagyobb felelősséggel kell eljárniuk, mint ahogyan jelenleg teszik.

Ugyanakkor ez a fajta munka feltétlenül kötelessége a kutatóknak. Nem tehetik meg azt, hogy visszavonuljanak saját kutatásaik fellegvárába, és ne törődjenek azzal, hogy amit ők helyesnek tartanak, azt a közvéleménynek minél nagyobb része tartsa szintén helyesnek.

Amit Castiglione elvtárs mondott, hogy ő nem optimista abban a tekintetben, hogy a pénznek más által való kezeltetése a mi pénzünk növekedését fogja jelenteni, az roppant reálisan a folyóiratokra tereli a figyelmet, ahol konkrétan az a helyzet, amit úgy hiszem, Ember Győző mondott, hogy eddig a fejlődés extenzív volt, és most itt az ideje az intenzív fejlődésnek.

Én úgy gondolom, rengeteg lehetőség van arra, hogy folyóiratainkat jobbra, elevenebbé tegyük, színvonalasabbá és a konkrét valósággal szervezettebb kapcsolatban állóvá, ami ebben az esetben az olvasó rétegek széles körét jelenti.

Nem beszéltünk ma a folyóiratainkról, de úgy gondolom, konszenzus lenne abban az értelemben, hogy az osztály területén megjelenő folyóiratok színvonala legalábbis meglehetősen egyenlőtlen. Még ugyanannak a folyóiratnak különböző számai között is a szokásosnál nagyobb eltérések mutatkoznak. A szerkesztés gondossága és műfaji nehézségek egyes folyóiratainkban túlságosan elszaporították a nagy terjedelmű közleményeket, valóságos kis monográfiákat; másutt a kritikai szellem hiánya a baj. Itt tehát valóban vannak olyan teendőink, amelyek reálisak, és amelyekhez nem kell semmiféle többletkiadás vagy anyagi támogatás. Nagyon hálás vagyok, hogy erre a lehetőségre is rámutatott.

Bizonyos azonban az — és ezt nyilván Castiglione elvtárs is elismeri —, hogy a tudományos közéletnek azok a negatívumai, amelyek tudományos életünket általában gátolják, természetesen a folyóiratokban is tükröződnek, vagy tükröződni kívánnak, és a szerkesztésnek egyik nem utolsó feladata az, hogy ezekből a negatív hatásokból csak annyit engedjen érvényesülni, amennyi valóban elengedhetetlen. A feladat az: nem szabad rossz folyóiratot csinálni, és ez nagyon nehéz dolog.

Amit Aradi elvtársnő mondott az összehangolásról, az egy fiatal intézetnek egy nagyon szerény, de éppen azért reális attitűdje saját hivatásához. Azt gondolom, éppen az a műhelyjelleg, tehát a közös munkának az atmoszférája az, amivel a mi Művészettörténeti Kutatócsoportunk tényleg elő tudja mozdítani azt a pozitív hatást, amelyet az Akadémia és az illetékes más szervezetek szántak neki akkor, amikor nagy szegénységünk közepette is elhatározták ennek az új intézménynek a felállítását.

Azt remélem, hogy az új szervezeti keretben, amikor a Kutatócsoport csak eszmeileg, tehát tudományos tartalmi kérdésekben tartozik az osztályhoz, egyebekben pedig az Akadémia hivatalához tartozik, ott meg fogja találni a helyét, és támogatást fog kapni a többi társadalomtudományi intézet körében.

Amit Földes elvtársnő mondott bizottságainkkal kapcsolatban a társadalmi munkáról, az egy világos, de igen jogos kritika volt az Akadémia reformjában rejlő veszélyekkel kapcsolatban. Valóban úgy van: ahhoz, hogy emelkedjék bizottságaink rangja, amelyek társadalmi munkát végeznek, az

kell, hogy általában emelkedjék a társadalmi munka rangja, tehát a társadalmi munka ne másodrangú munka legyen a megfizetett munka mellett, hanem legyen elsőrangú munka, amelyre az emberek a legértékesebb idejüket, a szabad idejüket használják fel, vagyis helyezték még a szakmai munkájuknak is fölébe. Ez nyilvánvalóan olyan cél, „mit óhajthat a kegyes”, de én úgy gondolom, hogy a tudományos élet atmoszférájának javulásával ennek előbb-utóbb be kell következnie.

Itt nem adminisztratív intézkedésekről van szó, itt társadalompszichológiai folyamatok mennek végbe, amelyeknek során - úgy gondolom - az, hogy egy szakvéleményt az Akadémiának egy bizottsága fogalmazott meg és képvisel, előbb vagy utóbb olyan rangot fog jelenteni, hogy ennek a fajta társadalmi munkának az elsőbbsége is valóban kifejezésre fog jutni.

Amit Kiss elvtárs mondott, az valóban elsősorban nem a mi tudományunk területén mutatkozó nehézség, nevezetesen, hogy a tudomány divattá lett, a tárcák hozzáértés nélkül gründolnak kutatóintézeteket, és rengeteg pénze folyik el az országnak úgynevezett tudományos kutatásokra, amelyeknek a tudományos hozama roppant csekély és színvonala roppant kétes. Ez valóban a közgazdaság területén mutatkozik meg, nálunk a pszichológiában vagy egyéb területen - azt kell mondanom - sajnos nem merül fel ilyen veszély. Azért mondom, hogy sajnos, mert bár már ott tartanánk, hogy a tárcák csak rossz intézeteket is alakítanának, amelyekből lehetne jó intézeteket csinálni. Sajnos nemigen tolakszanak még a tárcák, hogy alkalmazott pszichológiai kutatóintézeteket alakítsanak. Mi mindenesetre résen leszünk, és igyekezni fogunk a mi vonatkozásunkban alapító tárcával kezdettől fogva olyan jó kapcsolatot létesíteni, hogy ne utólag keljen felülvizsgálni a létesített intézménynek a tudományos teljesítményét.

Amit Kiss elvtárs a bizottságok rangjáról mondott, az lényegében ugyanaz a kérdés, amiről már az előbb is szó volt. Nem vagyok optimista, de úgy gondolom, az akadémiai reform jó ürügy lesz arra, hogy egy kicsit felhívja a közfigyelmet az Akadémia munkájára és ezen belül a tudományos bizottságok jelentőségére is.

Sok minden múlik azon, hogy az új bizottságok hogyan fognak felállni, de még több azon, hogyan kezdik el működésüket, és hogyan bizonyítják be a gyakorlatban, hogy az új Akadémia a bizottságoknak valóban olyan szerepet tud biztosítani, amely optimális szinten képessé teszi őket arra, hogy a nagy országos feladatoknak egy-egy szakma vonatkozásában meg tudjanak felelni.

Tisztelt Osztályülés! Megköszönöm a vitában résztvevőknek kontribúcióját. Egyben megköszönöm azoknak, akik az osztályt és az osztályvezetőséget munkájukkal eddig is támogatták, ezt a kooperációjukat. Amikor mint osztálytitkár köszönetet mondok ezért, kérem, hogy legalább annyi lelkesedéssel és aktivitással támogassák majd az osztály új vezetőségét: magát az osztályülést. (Taps.)

P a c h Zsigmond Pál zárszava: Köszönöm Mátrai elvtárs választát. Úgy gondolom, a beszámoló, a hozzászólások és a válasz együtt számos figyelemre méltó szempontot nyújtottak az osztály további tevékenységéhez Akadémiánk új szervezeti keretei között.

Tisztelt Osztályülés ! Az akadémiai reform közvetlen küszöbén vagyunk. A mai alkalommal tartottunk utoljára osztályülést a régi szervezeti rendnek megfelelően az osztályvezetőség beszámolójának bemutatásával és megvitatásával. Nem mulaszthatom el, hogy ebből az alkalomból az osztály nevében, az osztályhoz tartozó valamennyi társadalomtudományi ág művelőinek nevében őszinte köszönetet mondjak Mátrai László akadémikusnak, aki három akadémiai cikluson keresztül egyfolytában állt az osztályvezetőség élén, és fejtett ki ebben a minőségében rendkívül értékes, magas színvonalú irányító, vezető tevékenységet.

Engedjék meg, hogy egyben mindannyiunk nevében köszönetünket töl-mácsoljam Kónya Sándor elvtársnak, a történettudományok kandidátusának, aki idestova tizenkét esztendőn keresztül látta el osztályunkon a szaktitkári funkciókat, valóban szakavatottan, mindenre kiterjedő figyelemmel, igen eredményesen.

Hadd kívánjak Mátrai László elvtársnak és Kónya Sándor elvtársnak a továbbiakban, Akadémiánk új szervezetében is hasonlóan sikeres, eredményekben gazdag tevékenységet. (Taps.)

Köszönöm szíves részvételüket. Az ülést bezárom.

A 85 ÉVES LUKÁCS GYÖRGY KÖSZÖNTÉSE

1970. április 13-án a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége és a Magyar Írók Szövetségének Választmánya a Magyar Tudományos Akadémia Tudós Klubjában ünnepi fogadást adott a 85. évét töltő Lukács György tiszteletére.

A fogadáson a Magyar Tudományos Akadémia részéről megjelentek: Erdey-Grúz Tibor akadémikus az MTA elnöke, Erdei Ferenc akadémikus az MTA főtítkára, Jánossy Lajos akadémikus és Szabó Imre akadémikus az MTA alelnökei, Tétényi Pál MTA lev. tag főtítkárhelyettes, Bognár Géza akadémikus, Csáki Frigyes MTA lev. tag, Ember Győző akadémikus, Friss István akadémikus, Gömöri Pál akadémikus, Kónya Albert akadémikus, Lengyel Béla akadémikus, Ligeti Lajos akadémikus, Pach Zsigmond Pál akadémikus, Szádeczky-Kardoss Elemér akadémikus és Tolnai Gábor akadémikus. A Magyar Írók Szövetségének választmánya részéről: Illyés Gyula, Király István, Simon István, Szabolcsi Miklós MTA lev. tag. Molnár Géza és Almási Miklós. A fogadáson megjelent Óvári Miklós elvtárs, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője.

A Magyar Tudományos Akadémia részéről Erdey-Grúz Tibor, az Akadémia elnöke köszöntötte Lukács Györgyöt:

Kedves Lukács Elvtárs!

Engedd meg, hogy az Akadémia Elnöksége nevében köszöntselek 85. születésnapod alkalmából.

Nagy öröm számunkra és nagy kulturális jelentőségű, hogy jó egészségben, töretlen lendülettel folytatod alkotó munkásságodat.

Tudományos életműved méltatása messze túllépné mai baráti ünnepségünk lehetőségeit. Talán nem is volna indokolt ilyen méltatás e körben, amelyben mindnyájan tudjuk, hogy személyedben az élő filozófusok egyik legnagyobb nemzetközi tekintélyű, kimagasló egyéniségét üdvözölhetjük. De ha nem is szólok arról, hogy mit köszönhet általában a haladó tudomány alkotásaidnak, szeretnék szólni arról, hogy mit köszönhetünk mi, magyar kutatók és tudománypolitikusok tevékenységednek.

A felszabadulás utáni időszakban sok segítséget kaptunk Tőled ahhoz, hogy élővé váljék bennünk a marxizmus szelleme, és gyakorlati tevékenységünknek valóban útmutatója legyen.

Az újjászervezett Akadémia első éveiben iránymutató volt tevékenység az Elnökségben. A Veled folytatott körültekintő konzultációk, bölcs tanácsaid nagymértékben előmozdították tudománypolitikai tevékenységünk kezdeteit. Különösen kimagaslók érdemeid abban, hogy a dialektikus materialista gondolkodás viszonylag rövid idő alatt behatolt a hazai társadalomtudományba.

Hozzájárultak látóköreink bővüléséhez, ítélőképességünk izmosodásához azok a viták is, amelyek tudományos munkásságod körül kialakultak.

Kívánom kedves Lukács elvtárs, hogy még soká legyen erőd, egészséged alkotó munkád folytatásához. Kívánom, hogy ezen munkásságodat továbbra is nagy siker koronázza.

Végül engeddd meg, hogy az Akadémia nevében ezzel a csekélységgel igyekezzünk hozzájárulni a szivarozás örömeinek mellékhatásaihoz.

A Magyar Írók Szövetsége részéről a beteg Darvas József helyett Simon István köszöntötte Lukács Györgyöt:

Kedves Lukács Elvtárs!

Az Írószövetség nevében szeretném köszönteni 85. születésnapján, mivel Darvas József helyett jöttem el, aki jelenleg beteg.

Engedje meg, hogy a magyar írók, tehát a Magyar Írók Szövetsége nevében sok boldogságot, hosszú életet kívánjak Lukács elvtársnak és azt, hogy minél tovább megőrizhesse azt a töretlen munkakedvet, amely lehetővé teszi ma is, hogy irodalmunkat – amint Erdey-Gruz elvtárs mondotta –, nagy, nemzetközi tekintélyű művekkel gyarapíthassa.

Őn, azt hiszem, és talán nem hangzik szerénytelenségnek –, mindannyiunk igen kedves Gyuri bácsija, nemcsak műveivel segít bennünket, hanem mindannyian, így vagy úgy, tényleg Gyuri bácsi tanítványai voltunk.

Jelentős nap ez, a mi számunkra is ünnep, és még egyszer az Írószövetség nevében jó erőt, egészséget, jó munkakedvet kívánok mindannyiunk hasznára.

Az üdvözlésekre Lukács György a következőket válaszolta:

Kedves Barátaim!

Ne vegyék rossz néven, ha csak egy pár szóval mondok köszönetet ezekért a szép szavakért, ezért a szép hangulatért, amiben most együtt vagyunk.

Keves Barátaim! Nem egyének érdemeiről van szó, és nem arról, hogy egy egyén mit csinál, még akkor sem, ha olyan kedvesek, hogy egy egyéni munkával szemben szeretetüket itt kimutatják. Arról van inkább szó, hogy nem véletlen ennek a jubileumnak az összeesése Magyarország felszabadításának 25 éves jubileumával.

Ha visszagondolunk a 25 év előtti időkre, amit most nem akarok jellemezni, és bármennyire nem vagyunk mindennel megelégedve, ami ma van, mégis elmondhatjuk bizton, hogy sikerült megcsinálni, elérni azt, hogy Ma-

gyarországon ismertté és széles körökben olvasottá és megértetté váljék a marxizmus. Mégpedig úgy, hogy bekapcsolódik azokba a legjobb hagyományokba, amelyek a magyar fejlődést, a magyar fellendülést jellemezhetik.

Amikor én itt most meghatottan köszönöm meg Önöknek jókívánságait, egyben azt a kívánságot szeretném kifejezni, hogy a marxizmus további fejlődése Magyarországon abból álljon, hogy ne elvontan kényszerítsen rá valami tanítást az emberekre, hanem a népben élő legjobb ösztönöket fejlessze tudássá, határozott cselekvéssé. Mégpedig annak érdekében, hogy létrejöhessen Magyarországon az, amiről a legjobbak, Csokonai, Petőfi, Ady, Bartók és mások álmodtak. Hogy valamikor unokáink elmondhassák: ezek az álmok valósággá váltak. Ezeknek a gondolatoknak a jegyében engedjék meg, hogy figyelmükért jóleső érzéssel, hálás köszönetet mondjak.

A PSZICHOLÓGIA HUSZONÖT ÉVE MAGYARORSZÁGON 1945—1970

PUTNOKY JENŐ

A pszichológia egyike azoknak a szakdiszciplínáknak, melyeknek múlt negyedévszázados fejlődése különösen érzékenyen jelzi tudomány- és művelődéspolitikánk, sőt egész társadalmunk felszabadulás utáni útjának főbb állomásait; nem utolsósorban filozófiai és ideológiai vonatkozásai miatt. Összetettségéből és bonyolultságából szinte önként adódtak azok a szélsőségek, melyekbe egyrészt az emberi viselkedés biológiai és szociális meghatározói, másrészt az alapkutatások és az alkalmazási területek viszonyára vonatkozó elképzelések és állásfoglalások sodródtak, s teremtték meg sorozatos ütközéseik révén a mai, kiegyensúlyozottabb előrehaladás feltételeit. Mindez nyilván a pszichológiának a tudományok rendszerében elfoglalt helyéről és interdiszciplináris kapcsolatairól alkotott véleményeket is időről-időre befolyásolta.

Időtállóan bizonyult hazai örökségül túlnyomórészt az alkalmazási területekről származó kutatási eredmények maradtak ránk. Közöttük a gyermek- és pedagógiai pszichológiai, valamint a patopszichológiai és gyógy-pedagógiai pszichológiai tapasztalatok domináltak. Alapvetően Nagy László és Ranschburg Pál munkásságáról van itt szó, akik közül csak az utóbbiról mondhatjuk, hogy szűkebben az általános pszichológiai alapkutatások körébe vágó problémákkal foglalkozott, méghozzá európai szinten. Révész Géának, a századelő talán legkiválóbb magyar pszichológus kísérletezőjének és gondolkodójának tevékenysége minthogy a Tanácsköztársaság bukása után emigrálni kényszerült, s külföldön vált nemzetközi szaktekintéllyé — nem itthon érett be. Kapcsolata ezért a hazai szakmai körökkel már az 1920-as években úgyszólván teljesen megszakadt.

A gyermektanulmányozás kultusza meglehetősen kiterjedt nevelési tanácsadó és „gyermekmentő” tevékenységben realizálódott, melynek döntően haladó és humánus feladatait a felszabadulás utáni néhány esztendő pszichológiája is magáévá tette. Ugyanakkor csak szórványosan találkozhattunk például a pályaválasztással összefüggő kutatásokkal és tanácsadással, pedig ezek szorosan kapcsolódnak a fejlődő gyermek vizsgálatának és irányításának problémáihoz. A gyermekpszichológia pedagógiai konzekvenciáit — a ne-

veléstudományban és az iskolai gyakorlatban — csupán elszigetelt kezdeményezések formájában kísérelték meg levonni.

A pszichológia más fontos művelési és alkalmazási lehetőségeivel korábban alig éltek. A klinikai pszichológiában főként a pszichoanalitikus irányzatok hatottak, de ez a hatás inkább a művelt laikusok emberképét befolyásolta, mintsem hogy a tudományt valamely határozottabb irányba terelte és állította volna be. Az emberi munka, az irodalom, a művészetek, a társadalmi jelenségek, a bűnözés és más lényeges vizsgálódási területek kérdései nagyrészt kívül maradtak a pszichológiával foglalkozók érdeklődésének tartományán. A gazdasági élet néhány problémájával, köztük például a reklámozással kapcsolatos pszichológiai felmérések és elemzések — értékeik ellenére — nemigen változtattak ezen az általános helyzeten.

A hazánkban egyedi erőfeszítések révén már a századforduló táján gyökeret vert, de a Tanácsköztársaság százharminchárom napjától, valamint az ezt az időszakot környező egy-két esztendőtlől eltekintve* csak az 1930-as években kibontakozott s túlnyomóan a praxis talaján terjedt pszichológia mellett az akkor uralkodó filozófia is részt kért a szaktudományos problémák vizsgálatából. Idealista jellegénél és vallásos ideológiai implikációinál fogva a pszichológia 1860-ban lezárult „előtörténetének” legkevésbé haladó hagyományait származtatta át: tagadta a filogenetikus szempont alkalmazásának lehetőségét a „lelki élet” vizsgálatában és leszűkítette azokat a kereteket, melyeken belül az ember egzakt — kivált kísérleti — módszerekkel tanulmányozható és objektíven megismerhető, hiszen újra és újra „kimutatta” testének és szellemének kettősségét. Így egyúttal elzárta a pszichológia útját az akkoriban már erőteljes fejlődésben levő idegélettan felé, amely pedig számos jelét adta közeledési szándékának. Kornis Gyulának, e filozófia alkalmazójának az a megállapítása, hogy, „a pszichológia és a természettudományok határait élesen meg kell vonnunk . . .” s az a figyelmeztetése, hogy a pszichológia nyelvét nem cserélhetjük fel „az agyfiziológia gagyogásával”**, majdhogynem „hivatalos” rendezőelvvé vált, és kijelölte a pszichológiai gondolkodás egyedül üdvöztető alapirányát.

A pszichológia helyzetképének ezt a tarkaságát, fejlődésének egyenetlenségét oktatása is tükrözte. Középiskolai szinten a tanító- és óvónőképző intézetekben adták viszonylag a legtöbbet s a legjobbat, alkalmanként szép példáját mutatva az igazi gyermekközpontúság és a pszichológiai szemléletmód érvényesítésének — akár még a mai pedagógusképzés számára is. Felsőoktatási fokon azonban többnyire csak filozófia szakos egyetemi hallgatók és „szabadbölcsészek” látogattak egy-egy fakultatív pszichológiai kollégiumot vagy

* Sásdi Sipos Istvánné: A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXVI. (1969) 2. szám. 149–155. l.

** Kornis Gyula: Filozófia a középiskolában. *Magyar Paedagogia*, XIX. (1910) 162. l.

vettek részt szemináriumi foglalkozásokon. A pszichológusképzés és a pszichológus oklevél ismeretlen fogalom volt nálunk.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a felszabadulás után a tudományos életben is megindult pezsgés a pszichológiai kutatómunkának és praxisnak is kiszélesítette a horizontját. Nagyjából töretlenül folytatódtak ugyan a túlsúlyukat sokáig megőrizve — a pedagógiai és klinikai célzatú erőfeszítések, de jelentkeztek már más hatások, irányzatok is. Noha még érződtek az idealista filozófia céljait szolgáló spekulatív pszichológia befolyásának utórezgései, a par excellence kísérleti alapkutatásoknak — vagy legalább az ezekre irányuló kezdeményező lépéseknek — is tágabb tere nyílt, mint a megelőző évtizedekben. Foglalkozni kedtek — nyilván a „klasszikus” behaviorizmus példájára — a „cselekvés” problematikájával, mint amelynek elemzése közelebb visz a pszichológia tárgyának megértéséhez, felelevenedtek a legjelentősebb német pszichológiai iskolák hagyományai, s bevonult a szakmai köztudatba a behaviorizmus régi riválisa, a gestaltpszichológiai koncepció is. Ugyanekkor rendezték soraikat a pszichoanalitikusok, és szórványosan bár, de napvilágot láttak már nagyigényű szociálpszichológiai és pedagógiai pszichológiai tanulmányok is. A fiziológiával szembeni ellenállás azonban nem csökkent, s ez még jó ideig megfosztotta a pszichológiát a természettudományos szempont következetes érvényesítésének termékenyítő hatásától.

Jóllehet a pszichológia oktatásában eleinte még nem történt változás, a többnyire elméleti alapkutatások és az alkalmazási területeken elért eredmények, valamint a materialista és dialektikus elemekkel egyre inkább átszőtt filozófiai gondolkodás találkozása kellő nyersanyaggal szolgált volna a korszerű elvi alapok lerakásához, a további munka főbb irányainak kijelöléséhez.

De ez a folyamat csak három évig tartott. 1949-től kezdve a pszichológia támadásoknak került a fókuszába, s alig egy-két esztendő elteltével úgyszólván megszűnt létezni. Az ok világos. Az általános politikában bekövetkezett hirtelen változás természetszerűleg hasonló fordulatot hozott a tudománypolitikában is, amely különösen érzékenyen érintette az emberrel közvetlenül vagy csak csekély „áttétellel” foglalkozó diszciplínákat. Ez érthető, hiszen a marxista filozófia vulgarizálása, az ideológiai dogmatizmus, továbbá az irányítás túlközpontosított jellege és voluntarista vonalvezetése az emberkép egyfajta dezindividualizálásához vezetett. Az egyes ember és az emberek közötti személyes viszonylatok „mozgástörvényeinek” az osztályadalmi alakzatok mozgástörvényeiben való feloldása, valamint egy elvont ember- és tudatkategória abszolutizálása azt eredményezte, hogy a „szubjektív” tényezők konkrét tanulmányozásának feladatai kimaradtak a kutatómunka programjából. Az ezek helyébe lépő általános elméleti autokratizmus a tudományos, mindenekelőtt a természettudományos tények mellőzésével s a teóriaképzésben betöltött alapvető szerepük tagadásával járt. E tudománypolitikai alapállásnak vált egyik legelső áldozatává a pszichológia.

Az offenzíva a pedagógia (gyermektanulmány, gyermektudomány) és a teszt módszerek bírálatával indult, éppen akkor, amikor a talpra állított pszichológiai-pedagógiai, továbbá az országos méretűre tervezett pályaválasztási tanácsadó hálózat alapjai szilárdulni kezdtek, sokszorosán felerősítve a társadalom érdeklődését és elvárásait is tevékenységük iránt. Ezután hamarosan ezek az intézmények is feloszlottak, egyetlen speciális pályaalkalmasságvizsgáló állomás kivételével. Így neveléstudományunk is nagyrészt „megszabadult” a gyermekközpontú szemlélet okozta gondoktól, s néhány év múltán átcsapott a nem hibátlanul értelmezett cél- és feladatközpontú pedagógiai koncepció egyoldalúságába. Nem amiatt, hogy felhagyni kényszerült a sokszor helytelenül, minden szakértelem nélkül alkalmazott s számos esetben korrekcióra szoruló képességvizsgálati eljárásokkal, amelyekkel való visszaélésektől a Szovjetunió Kommunista Pártja egy 1936-os határozata óvott először. Inkább azért, mert a pedológia helyét üresen hagyta, s így a gyermek tudományos megközelítésének az oktató-nevelő munka szempontjából leglényegesebb elméleti és gyakorlati tennivalóit — a kritikai szelekció és alkotó továbbfejlesztés helyett — levette a napirendről.

A pszichológiát ért támadások az alaptudományt sem kímélték. Kárai azonban akkor még nem voltak annyira nyilvánvalók, mint az alkalmazott területekéi, hiszen kisebb kiterjedésű területen szenvedte őket. Mégis, éppen ezekre az ártalmakra vezethetjük vissza legalább egy tucat évnyi lemaradásunkat a fejlődésben. Az alapkutatások hiánya ugyanis a gyakorlati pszichológiai munka szakmai bázisának befagyasztásához vezetett, s így tovább mélyítette a szakadékot a tudomány és alkalmazásai között. Emellett szerföltött kétségessé tette, hogy maga az alaptudomány is el tudja egyszer érni — akár csak néhány szűkebb területen — a nemzetközi átlagszintet, hogy ezáltal a gyakorlati életből érkező kérdésekre is képes legyen majd válaszolni. A kutatóutánpótlás nevelésének kézzelfogható eredményei is éppen a fentiek miatt kezdenek csupán napjainkban megmutatkozni.

Az oktatás vonalán mindez a pszichológiai tantárgyak óraszámának csökkentésében vagy teljes megszüntetésükben jelentkezett, a közép- és felsőfokú tanintézeteknél egyaránt. Az egyetemi pszichológiai kurzusok elhaltak, sőt a már kutató vagy gyakorló szakembereket más munkaterületek felé orientálták. Egyedülálló példa, hogy évekig folytattunk pedagógusképzést — minden pszichológia nélkül.

Ebben az áldatlan állapotban frissítőleg hathatott volna a klasszikus orosz-szovjet idegfiziológiai iskola alapvető eredményeinek az elterjedése. Szeccsenov, de különösen Pavlov tanai robbanásszerűen hódítottak tért, mind szakmai, mind laikus körökben. Inadekvát értelmezésük következtében azonban a pszichológia 1952–53-ban egy csapásra egyenlővé vált nálunk a reflexológiával, a magasabb idegműködés pavlovi törvényei pedig az emberi viselkedés kizárólagos magyarázó elveiként vonultak be a köztudatba s itat-

ták át a fiziológián túl még a pedagógiai és orvosi pszichológiai gondolkodást is. Sajnálatos, hogy a nagy kísérletezőnek jobbra azok a — század első negyedében tett — megállapításai vertek gyökeret, melyeket a világon paralel, de különösen az utóbbi huszonöt-hatminc esztendőben folytatott kiterjedt és rendszeres viselkedéskutatások több ponton újabb megvilágításba helyeztek. Alapvetően természettudományos beállítódásából, ötleteiből, módszertani szigorából és alaposágából, tisztán experimentális helyzetelemzéseiből, tény-tiszteletéből — melyek pedig mindig maradandó tanulságok és kiváltképp példamutatók — keveset okult akkori pszichológiánk. Pavlov hagyatékának ilyenfajta szelekciójában és alkalmazásában filozófiai és ideológiai életünk már jelzett elszíneződései játszották a meghatározó szerepet.

A társadalmi fejlődés 1955 utáni szakaszában — mely a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusának programjában nyert elméleti megalapozást — újabb mozgás indult meg a pszichológiában, de még mindig főként a pedagógiai és a klinikai munkával összefüggő alkalmazott vizsgálódások túlsúlyával. Ugyanakkor úgy látszott, hogy jelentkezni kezdenek már az első tapogatózó és elszigetelt igények más tudományok felől és a gyakorlat újabb területeiről. Végül is azonban inkább a pszichológia művelőinek azzal a szándékával találkozhattunk, hogy észrevétessék magukat s felkínálják szakmájuk eredményeit a gyakorlatnak. Az éledés jeleit ebben az időben az oktatás tükrözte — ha helyenként formálisan is — a leginkább. A tanárképzésbe ismét visszatért néhány pszichológiai tantárgy, bár nevetségesen csekély óraszámban: mindössze féléves kollégiumok keretében. 1957-ben rehabilitációt nyert az egyetemi pszichológia szak, melynek lassan szaporodó tárgyait tanársakkal párosítva vehették fel a hallgatók.

Az 1958–60-tól számítható markánsabb fejlődési vonal azt szemlélteti, hogy — mennyiségi kisebbsége ellenére — tervezettebbé, szervezettebbé és folyamatosabbá vált az általános pszichológiai kutatómunka. Megindultak a Pszichológiai Tanulmányok című könyvsorozat évenkénti kötetei, majd az 1928-ban létesült s utoljára 1947-ben megjelent Magyar Pszichológiai Szemle új évfolyamai.

A szakmai eredményeket tükröző hazai publikációs lehetőségeket a Magyar Tudományos Akadémia keretében tizenkét esztendeje alakult Pszichológiai Bizottság teremtette meg, mely néhány évvel később már a Magyar Pszichológiai Tudományos Társasággal karöltve végezhetett tudományos-szervező és irányító tevékenységét. A pszichológia akadémiai intézetében a legutóbbi időig az alkalmazott területek művelése volt előtérbe állítva, bár az alapkutatások számára is helyet szorítottak benne. Az ország egyetlen egyetemi pszichológiai tanszékén még ma sem biztosítottak a feltételek a korszerű tudományos munkához.

Közben a „szubjektív” tényezők fontosságának felismerése nyomán — melyet a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi

Osztálya inspirált* — új erőre kaptak a társadalomtudományi kutatások. Az ezek keretében megindult szociológiai vizsgálódásokkal párhuzamosan kibontakozott és izmosodóban van szociálpszichológiánk, az alkotó továbbfejlesztésének és alkalmazásának gátjaitól nagyrészt megszabadult marxista filozófia és a pszichológia eredményeinek érintkezési pontjain fejlődik filozófiai pszichológiánk, felrajzolódtak a kísérleti személyiségpszichológiai kutatások körvonalai, mind nagyobb és nagyobb hangsúlyt kapnak a döntően fontos pszichofiziológiai megközelítési módok, s általában nemcsak intenzívebbé, de kiterjedtebbé is váltak az alapkutatások. Az 1966-ban Moszkvában rendezett, XVIII. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson történt első bemutatkozásunk -- amely szélesebb körű külföldi kapcsolataink felvételének a kezdetét jelentette — már jelét adtuk ütemesebb fejlődésünknek.

A magyar pszichológusok külföldi közleményeinek, valamint a tanulmányutaknak a száma természetesen ma már többszöröse a tíz év előttinek. Egyre igényesebbnek tűnő aspiránsképzésünkön és tudományos minősítő munkákon is meglátszik mindez. Eközben az alkalmazási területeken folyó tevékenység is szélesebb körűvé s számos helyen intézményessé vált. Ezt mutatja például az újjászervezett nevelési és pályaválasztási tanácsadó hálózat is. Az ipari üzemekben, kereskedelmi és más vállalatoknál, továbbá kórházakban alkalmazott szakpszichológusok száma öröndetesen növekszik — ha tevékenységük nem is találkozik mindig a fontosságának megfelelő megértéssel és megbecsüléssel. Az iskolapszichológiai munka megszervezése még mindig várat magára — érthetetlen, hogy miért.

E változás abban a légkörben kezdődhetett, amelyet a gazdaságpolitikával összefüggésben a tudománypolitikában is erősödő és szélesedő demokratizmus teremtett a szellemi munka, az alkotó gondolkodás számára. A tudomány helyesen értelmezett szabadságának és a társadalom szolgálatában betöltött fontos szerepének elismerése és optimális egyeztetése — mely a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelveiben öltött formát — nagy lendületet adott a kutatásoknak. A megsokasodott és tartalmában is mélyült tudományos információcsere közelebb hozta egymáshoz a különböző diszciplínák művelőit. Ez különösen hasznára vált a pszichológiának, melyet joggal nevezhetnénk a legegyetemesebb szaktudománynak, minthogy az emberi viselkedés külső és belső tényezőit, mechanizmusát és a környezetre tett hatásait, valamint az emberközi viszonylatokat a legkiterjedtebb spektrumban, a legtöbb vonatkoztatási rendszerbe helyezve tanulmányozza, kísérleti eljárásokkal. Az interdiszciplináris összefüggések jelentőségének felismerése azt eredményezte, hogy egyre szélesebbre tárjuk a kapukat a biológiai tudományok előtt is: mind jobban figyelembe vesszük

* Lásd Mátrai László: A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai. *Magyar Tudomány*, 1963. 5. szám. 330. l.

a viselkedésszerveződés belső mechanizmusaira vonatkozó újabb adataikat, több alapvető módszerüket pedig (például az elektrofiziológiai technikákat vagy a biokémia apparátusát) bevonjuk a klasszikus, „tisztá” pszichológiai problémák újraközelítésének és megoldásának folyamatába. Felhasználjuk továbbá a matematika, az információelmélet, a kibernetika és a kommunikációteória eredményeit, s ezzel is tudományközi kapcsolatainkat bővítjük. Végül is be kellett látni, hogy a pszichológia mint komplex tudomány körében tárgyalt jelenségek feltárásához, megértéséhez több különböző diszciplínára s ezek szoros együttműködésére van szükség.

Többek között ennek a belátásnak az eredménye, hogy az 1963-ban bevezetett új rendszerű pszichológusképzés tantervében, melyet a közeljövőben valószínűen egy továbbfejlesztett formája követ, számos természeti és társadalmi tudomány szerepel együtt. Egyetemi oktatásunkban tehát tükröződnek már a pszichológiával szembeni megalapozott elvárások. Mind nagyobb és nagyobb számú, jól felkészült fiatal szakember áll rendelkezésre az igényesebb kutatási és alkalmazási feladatok ellátására. Feltétlenül szükség van azonban arra, hogy az alaptudományok tekintélyét a pszichológusképzésben is tovább növeljük, néhány újabb bázisantárgy bevezetésével s főleg az alapdiszciplínák tanítási idejének jelentős emelésével.

E napjainkban zajló progresszív folyamattal egyidőben a pszichológiát a közvélemény is mint általános társadalmi igényt emlegeti. Ez jó dolog, de az igény komolyságát sokszor kétségessé teszi, hogy szószólói csak kevésbé vannak tisztában várakozásuk tulajdonképpeni tárgyával, céljaival, kielégítésének lehetőségeivel és módjaival. Ezek pontos meghatározását és konkrét feladatokra való lebontását az is nehezíti, hogy a pszichológia művelését sokáig és sok helyütt ma is az alkalmazási területekre kellett és kell koncentrálni. Az alapkutatások elismerésének és kifejezettebb támogatásának hiánya prakticista alapállásba torkollhat, melynek éppen a gyakorlat vallja kárát. Ez a tendencia a közgondolkodásban mutatkozó torzulásoknak is egyik forrása.

Az ilyenfajta torzulásokat — melyek mögül sokszor a dilettantizmus veszélye fenyeget — csak fokozhatja az a mód, ahogyan tömegkommunikációs eszközeink a pszichológia népszerűsítését esetenként értelmezik és megoldani próbálják. Az „egyszerűség”, „közérthetőség” és „gyakorlatiasság” alapján rendkívül helyes indítékaitól vezérelve ugyanis nemegyszer minden tudományos bázisától megfosztva, mértéken túl szimplifikálva közvetítik e sajnálatos módon „divatos” diszciplína elemeit. S az esetek számottevő részében nem is pszichológiai ismeretekről van szó, hanem csupán egy valamiféle praktikus emberismeret — de messze nem egy pszichológiai propedeutika — körébe sorolható „érdekességekről”, amelyek önmagukban valóban tanulságosak, sőt szórakoztatóak lehetnek, a pszichológiához azonban kevés közülük van. Vagy egyszerűen banalitásokról. Mindennek jelei az ismeretterjesztésben s

több helyen a szakmai-ideológiai továbbképzésben is világosan fellelhetők még.* Ez pedig a tudományra és a tudomány művelőire üt vissza.

A pszichológiának egyfelől a köznapí emberismerethez, másfelől alkalmazásaihoz való viszonyával kapcsolatos félreértések és helytelen állásfoglalások egyik fő oka az, hogy az emberi viselkedés biológiai és szociális tényezőit gyakran erőszakoltan szétválasztják. A tudomány ezzel szemben éppen azon fáradozik, hogy megtalálja a konkrét összefüggéseket a fizikai valóság és a társadalmi környezet emberre gyakorolt hatásai között. Ezért kutatja az állat — mint természeti lény — fajtatarsai között produkált szociális viselkedését, s evégből vizsgálja az ember — mint társadalmi lény — biológiai folyamatait is magatartásának, tevékenységének kutatásakor. A biológiai és a szociális meghatározók valamiféle funkcionális-genetikus tanulmányozására van szükség. Funkcionális ez a viszony annyiban, amennyiben a társadalmi hatások ugyanott és ugyanazon mozgásformák — az idegrendszeri működések — szintjén folynak be közvetlenül a viselkedés szabályozásába mint a fizikai ingerek; így belső, funkcionális összefüggésük magától értetődő. Genetikus a viszony annyiban, amennyiben a szociális magatartás (a „közösségi élet”) a fejlődés terméke, és biológiai alapról indul, törzs- és egyedfejlődési vonatkozásban egyaránt.** A két faktor közötti genetikus kapcsolat figyelembevétele és konkrét analízise egyben a történetiség elvének teljesebb és következetesebb érvényesítését jelentené a magatartáskutatásokban, s amely elv alapvető elméleti szempontjait Vigotszkij — kora tudományos eredményeire támaszkodva a marxista filozófia talaján már közel negyven éve kidolgozta.

A Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottsága nemrégén kezdte el a pszichológia tizenöt éves távlati tervezését. Munkájában egy pillanatra sem szabad megfeledkeznie tudományunk hazai történetének elmúlt negyedévszázados szakaszáról. Sem a pozitívumokról, sem a követni nem ajánlatos torzulásokról. Az alapkutatásokra, s ezek keretében a természeti és társadalmi tudományok kooperációja konkrét feltételeinek megteremtésére kell összpontosítania, a szervezés, az irányítás és a támogatás tekintetében egyaránt. Így és csak így fejleszthetjük és tevezhetjük a pszichológiát Magyarországon is a gazdasági és társadalmi érdekek hatékony szolgálatában. A hazai pszichológia szellemei kapacitása bőven elegendő feladataink megoldására.

* Lásd bővebben: *Putnoky Jenő: Feljegyzések a pszichológiáról és alkalmazásáról. Népművelés, XVI. (1969) 4. szám. 18—19. l.*

** Lásd bővebben *Putnoky Jenő: Neal E. Miller kongresszusi előadása a tanulás elméletéről és a pszichopatológiát érintő alapvető kísérletekről. Magyar Pszichológiai Szemle, XXV. (1968) 1—2. szám. 168—170. l.*

A TÁVLATI TUDOMÁNYOS KUTATÁSI TERV KÉSZÍTÉSÉVEL KAPCSOLATOS FELADATAINK*

NOVÁK ZOLTÁN

Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei kimondják, hogy „... 1970 végéig olyan új típusú, 1970–1985-re érvényes országos távlati kutatási tervet kell kidolgozni, amely tartalmazza a kormány legalapvetőbb, hosszabb távra szóló tudománypolitikai elveit; rögzítse a nagy fontosságú, kisszámú – a világszínvonal elérését vagy megközelítését célzó – fejlesztés, továbbá az egyéb társadalmi szükségletek kielégítésére irányuló komplex feladatok megoldásának igényével fellépő kutatási célprogramokat; vázolja fel a kutatási bázis struktúrájának, személyi és anyagi feltételeinek fejlesztésére vonatkozó távlati célokat.”

Az Irányelvek közzététele óta a tudományos kutatások irányítási kérdései az érdeklődés középpontjába kerültek; megjelent a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1040/1969 (XI. 25.) számú határozata az 1971–1985 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási terv készítéséről, kiadták a Magyar Tudományos Akadémia elnökének és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének 2/1970. MTA–OMFB (A. K. 10.) számú együttes utasítását az 1040/1969 (XI. 25.) számú Korm. határozat végrehajtásáról.

Az országos távlati tudományos kutatási terv nem kívánja az egész országos kutatást szabályozni, hanem csak azokat a kutatási főirányokat és programokat szándékozik megszabni, amelyekre a kutatást irányító szervezetek különös figyelmet kell fordítaniuk (ezek válnak a tárcák kiemelt kutatási feladataivá), illetve ezek közül kell kiválasztaniuk azt a kevészámú (legfeljebb 8–10) különösen fontos kutatási feladatot, amely az országos távlati tudományos kutatási tervbe kerül (ezek válnak országosan kiemelt kutatási feladattá). Eme, az országos távlati tudományos tervbe kerülő, kevés számú kutatási feladat a tervidőszakban leköthető országos kutatási fejlesztési kapacitásnak mintegy 1/3, 1/4 része lehet. A tárcaszintű kutatási feladatok ennek az országos tervnek a mellékletét képezik; a nyilvántartásnak e formájával is hangsúlyozzák a tárcák kiemelt kutatási feladatainak a fontosságát, különböztetik meg őket az intézetek, intézeti osztályok stb. kutatási feladataitól.

* Elhangzott az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályához tartozó akadémiai bizottságok elnökeinek és titkárainak 1970. augusztus 21-én tartott ülésén.

Nem célom a távlati tudományos kutatási terv jelentőségét méltatni, a terv lényegét, összetevőit elemezni, feladatom inkább praktikus jellegű — a terv lényegét ismertnek tételezve — az Osztályunk előtt álló konkrét feladatokat kívánom felvázolni.

A távlati tudományos kutatási terv elkészítésében az Akadémia testületi szerveire hármas feladat hárul:

- közreműködünk az Akadémia tárca-szintű kutatási feladatainak kidolgozásában;

- közreműködünk a tudományági koordinálásért felelős főhatóságok (társadalomtudományok esetében az Akadémia Központi Hivatala) által javasolt kutatási főirányok elbírálásában és az országos kutatási tervbe felveendő feladatok kiválasztásában és ennek a kormány Tudománypolitikai Bizottsága elé terjesztésében;

- az MTA elnöke (az OMFB elnökével együtt) felel az egész terv elkészítéséért.

I. Az Akadémia Központi Hivatala tárca-szintű kutatási feladatainak kidolgozása

Ha az eddigi akadémiai tudományos tervek tapasztalatait nézzük, akkor mindenekelőtt arra kell hivatkoznunk, hogy már a tervezés régi formájában az MTA 1964. évi közgyűlése 8 kutatási témát jelölt meg kiemelt akadémiai kutatási feladatként. Ebből két olyan téma volt („A szocialista tudat kialakítására és kifejlesztésére vonatkozó kutatások”, „A szocialista gazdasági irányítás fejlesztését szolgáló kutatások”), amely a társadalomtudományok tárgykörébe tartozott. A tudományos osztályok a 8 kiemelt kutatási témát 28 témacsoportban és 105 témában konkretizálták, a témák száma később nőtt.

Osztályunk „A szocialista tudat kialakítására és kifejlesztésére vonatkozó kutatások” c. témában volt érdekelt. E téma kutatása kapcsán 1965–1967 között a vele foglalkozó bizottság megkísérelte a legjelentősebb témakörök kiemelését, ehhez kapcsolódva tervtanulmányok készültek, amelyeket megvitattak. E viták során egyes témákra felhívták a figyelmet s ezzel ösztönözték a kutatást. A bizottság munkája — bizonyos eredmények ellenére — nem tudott kibontakozni, aminek alapvető oka a feladatmeghatározás túl általános jellegében és a megfelelő szervezési feltételek hiányában keresendő.

A Kormány 1040/1969 (XI. 25.) számú határozata alapján az Akadémia intézményeiben is megkezdődött a tudományos kutatási tervek készítése. Az Akadémia Főtitkára 17 kiválasztott témakörben dolgoztat ki az akadémiai intézetekkel az előzetes tervtanulmányokat, szeptember 30-i határidővel.

Az Akadémia Központi Hivatala a 17 tárca-szinten kiemelt kutatási feladat kiválasztásánál figyelembe vette, hogy mely témakörök kutatásában

vannak szervezett nemzetközi kapcsolataink. A szocialista országok tudományos akadémiáinak az együttműködése 1962-ben indult, az egyezményekben 9 kutatási témakör szerepel, amelyek közül három társadalomtudományi, ezek a következők: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története”, „A jelenkori imperializmus tanulmányozása”, „A két világrendszer koegzisztenciájával kapcsolatos ideológiai harc kérdései” című témakörök.

Ugyancsak figyelembe vették a kétoldalú akadémiai együttműködéseket, különösen a Szovjetunió és az NDK vonatkozásában, itt a következő társadalomtudományi témák jelentősek: „Az államigazgatás tudományos kérdései”, „A fejlődés és az imperialista ipari országok gazdasági fejlődésének alapvető összefüggései.”

A nemzetközi kooperáció figyelembevétele mellett széles körű felméréstájékozódás történt, aminek kapcsán mindenekelőtt az MSZMP KB tudománypolitikai irányelveit vették figyelembe (ami a társadalomtudományok vonatkozásában a legdöntőbb forrás), számoltak a IV. ötéves terv alapjául szolgáló irányelvekkel stb.

Az ily módon előzetesen kiválasztott 17 témából 8 téma társadalomtudományi jellegű. Ezek a következők:

1. Az életmód változásainak gazdasági, szociológiai és kulturális hatása. Kidolgozásáért felelős intézet a Szociológiai Kutató Csoport.

2. Gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása. Felelős intézet a Közgazdaságtudományi Intézet.

3. Társadalmi fejlődés és iskolai nevelés. Felelős intézet a Szociológiai Kutató Csoport.

4. A szocialista vállalat. Felelős intézet az Ipargazdaságtani Kutató Csoport.

5. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása. Felelős intézet az Állam- és Jogtudományi Intézet.

6. Középtávú világgazdasági prognózis. Felelős intézet az Afro-Ázsiai Kutató Központ.

7. Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása. Felelős intézet a Történettudományi Intézet.

8. A tudományos-technikai forradalom gazdasági-társadalmi hatása szocialista társadalmunkban. Felelős intézet a Filozófiai Intézet.

Az Akadémia testületi tudományos osztályainak jelenleg az egyik legfontosabb feladatuk az, hogy aktívan vegyék ki a részüket az előzetes tervtanulmányok kidolgozásában; a Tudományos Testületi Titkárság kijelölte az egyes témákért felelős, illetve a felelősökkel együttműködő osztályokat. (Lásd a 2-es számú mellékletet.) Osztályunk, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya, ezen társadalomtudományi vonatkozású témák közül három témáért felelős, a többi témában együttműködik más osztályokkal. Az a három téma, amelyért felelősek vagyunk a következő:

1. Társadalmi fejlődés és iskolai nevelés;
2. Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása;
3. A tudományos technikai forradalom gazdasági-társadalmi hatása szocialista társadalmunkban.

Osztályunknak az előzetes tervtanulmányok kidolgozásával kapcsolatban több feladata van. Mindenekelőtt közreműködünk a kutatási feladatok kiválasztásában, ezek koncepciójának kialakításában oly módon, hogy a kutatási feladatok kidolgozásával megbízott akadémiai intézetekkel folyamatosan konzultálunk, menet közben segítjük az előzetes tervtanulmányok kidolgozását. Ezeket a szakértői vélemények kikérésére, illetve az előzetes tervtanulmányok koncepciójának és az ehhez kapcsolódó szakértői vélemények bizottsági vitái után az Osztályaktíva ülésén, majd ez év szeptember végén Osztályülésein is megvitatjuk, s ezek után tesszük meg ajánlásainkat a koncepciók végleges kialakításához.

A 17 előzetesen kiválasztott kutatási feladat szükségszerűségének az elbírálásában is fontos feladatai vannak a testületi tudományos osztályoknak. Az MTA Központi Hivatalában a 17 feladattal kapcsolatban az a vélemény alakult ki, hogy „... ezek előzetes elgondolások abban a tudatban, hogy a döntéskor számukat csökkenteni kell. Felvetésük azonban megalapozott annyira, hogy érdemes előzetes tervtanulmányt készíteni rájuk vonatkozóan.” (A kiemelt akadémiai kutatási feladatokról és a távlati kutatási terv előkészítéséről, 17. oldal.) A testületi tudományos osztályoknak a kiemelt kutatási témák megszabásában nemcsak az a feladatuk, hogy az MTA Központi Hivatala által javasolt témákat zsúrizzék, hanem elégséges indokok esetén új témákat is javasolhatnak.

Osztályunk már hozzálatott a reáharuló fontos és megtisztelő feladat elvégzéséhez. 1970. augusztus 4-én szakértőket kértünk fel a 8 társadalomtudományi témával kapcsolatban. Azokban a témákban, amelyekért Osztályunk a felelős 3–3 szakértőt, a többi társadalomtudományi témában 1–1 szakértőt. A szakértői megbízatás kétfázisú. A megbízatás első fázisában a szakértőket arra kértük, hogy a jelzett témában az előzetes tervtanulmány koncepciójáról, a benne foglalt elképzelések irányáról, a téma társadalmi szükségességéről, illetve tudományos fontosságáról mondjanak véleményt. E vélemény kialakításához rendelkezésre áll a témák néhány oldalas indoklása illetve a szakértőket arra kértük, hogy vegyék fel a kapcsolatot az előzetes tervtanulmányok kidolgozásáért felelős intézetekkel, hogy a szükséges tájékoztatást megkaphassák. A szakértők az első fázisban kért problémákról véleményüket 1970. szeptember 5-ig alakítják ki s juttatják el írásban Osztályunkhoz.

A szakértői megbízatás második fázisában a tervtanulmányok részletesen kidolgozott formáiról (amelyek 1970. szeptember 30-ig készülnek el) a szakértők 1970. november 15-ig juttatják el Osztályunkhoz véleményüket.

A szakértői megbízatás teljesítésének mindkét fázisát tiszteletdíjjal honoráljuk, külön kívánságra a szakértői véleményeket névtelenül kezeljük.

A kiemelt akadémiai feladatok megvitatásánál a bizottságok munkájában is (a szakértőkéhez hasonlóan) két fázisról beszélhetünk. A bizottságok tevékenységének első fázisában az előzetes tervtanulmányok témaindoklását, illetve az ezeket értékelő szakértői véleményeket 1970. szeptember 5. és 15. között a bizottságok elé kívánjuk megvitatás céljából terjeszteni oly módon, hogy a „Társadalmi fejlődés és iskolai nevelés” c. témánál a Pedagógiai Bizottságot, a „Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása” c. témánál a Történettudományi Bizottságot, „A tudományos technikai forradalom gazdasági-társadalmi hatása szocialista társadalmunkban” c. témánál a Filozófiai Bizottságot kérjük fel a témákkal kapcsolatos viták megszervezésére, a témák gondozására.

A bizottságok tevékenységének második fázisában, 1970. november 15. és december 5. között, kívánjuk az első fázisnál jelzett módon — a tervtanulmányok részletesen kidolgozott formáiról és az ehhez kapcsolódó szakértői véleményekről megszervezni a bizottsági vitákat.

Azt szeretnénk, ha a bizottságok öntevékenyen, a véleményük szerinti legmegfelelőbb formában, módon szerveznék meg az említett témák vitáját. Úgy véljük, hogy nem feltétlenül szükséges a teljes bizottság összehívása; a feladat természete és a viszonylag szoros határidők miatt jobb lenne a bizottságok aktívait összehívni, más olyan bizottságok tagjainak bevonásával, amelyek nem felelősek egy-egy téma megvitatásáért. Ezért kérjük ezen bizottságok vezetőit, hogy bizottságuk néhány tagját delegálják a három témáért felelős bizottság vitájára. A rövid terminusra való tekintettel kívánatos lenne, ha a delegálással kapcsolatos konkrét problémákat a bizottságok egymással közvetlenül rendeznék el.

A bizottságok vagy a bizottsági aktívák vitái után 1970. szeptember 15. és 25. között az Osztály aktívájának ülését kívánjuk összehívni. Ezen az ülésen kívánjuk mindenekelőtt a három témával kapcsolatos szakértői — illetve a bizottságok vitái alapján kialakult véleményeket, ajánlásokat megvizsgálni, egyúttal foglalkozunk a további 5 társadalomtudományi témával is. Ha a bizottságok vitái újabb társadalomtudományi témák kidolgozására tesznek javaslatokat, akkor ezen javaslatok kérdésében, esetleges elfogadásuk esetén a javaslatokban megfogalmazott kutatási témák koncepcióinak kidolgozása tárgyában is ezen az aktíván kell dönteni, mert 1970. szeptember 30-ig ezen új javaslatokban megfogalmazott témák rövid indoklását is el kell készíteni.

Az Osztályaktíva ülésének egyik legfontosabb feladata lesz annak megvitatása, hogy az Akadémia tárcaszinten kiemelt társadalomtudományi kutatási feladatai közül melyeket tartjuk alkalmasaknak arra, hogy bekerüljenek az országos távlati kutatási tervbe, mint országosan kiemelt feladatok. (Ennek

a megfontolása azért is fontos, már ebben a fázisban, mert nagy a valószínűsége annak, hogy ha valamely kiemelt feladattá válik, ez [vagy esetleg ezek] az akadémiai tárca-szinten kiemelt feladatokból kerül ki.)

Az előzetes tervtanulmányok a szakértői véleményekkel, a bizottsági ülések —, és az Osztályaktíva állásfoglalásaival együtt kerülnek az 1970 szeptember végén tartandó Osztályülés elé, ahol megvizsgáljuk és elfogadjuk a témákkal kapcsolatos ajánlásokat.

A kiemelt akadémiai kutatási feladatokkal kapcsolatos munka második fázisában — az első fázisnál ismertetett módon — a bizottságok újabb vitái után (amelyeket 1970. nov. 15. és dec 5. között kell megszervezni) 1970. december 5. és 15. között újabb Osztályaktívát hívunk össze, majd december végén Osztályülésen foglalunk állást a tervtanulmányok részletesen kidolgozott formájáról.

Az országos távlati tudományos kutatási terv kidolgozása

A társadalomtudományok vonatkozásában az Akadémia Központi Hivatala az országos koordinátor. Ezért a társadalomtudományi kutatásban érdekelt hatóságok 1970. december 31-ig nyújtják be a területükön kidolgozott tervtanulmányaikat az Akadémia Főtitkárához, aki ezeket a saját hatáskörében kidolgozott tervtanulmányokkal való összehasonlító mérlegelés figyelembevételével 1971. március 31-ig eljuttatja az Akadémia Elnökéhez és egyúttal megteszi javaslatait a tervbe felveendő társadalomtudományi kutatási főirányokra.

A távlati tudományos kutatási terv ezen munkafázisához ugyanolyan módon kapcsolódik be Osztályunk, mint ahogy ezt láttuk az Akadémia tárca-szintű kutatási feladatai kidolgozásánál. 1971. április-május-júniusában a benyújtott tervtanulmányokról szakértői véleményeket kérünk, ezeket a tervtanulmányokkal együtt megvitatás céljából bizottsági majd Osztályülés elé terjesztjük. E viták alapján kell Osztályunknak az Akadémia Elnökének javasolni, hogy a hozzánk tartozó tudományterületekről milyen kutatási főirányokat tartalmazzon az országos terv, illetve a különböző — társadalomtudományok művelői — hatóságok által benyújtott témák közül melyek kerüljenek be az országos terv mellékletébe (mint a különböző tárcák társadalomtudományi kutatási főirányai).

Az Akadémia Elnöke a természettudományok és a társadalomtudományok kutatási főirányaira 1971. június 31-ig teszi meg javaslatát a Kormány Tudománypolitikai Bizottságának.

Az országos tervvel kapcsolatos munka harmadik fázisa ezután kezdődik és 1971. november 30-ig tart. Az ágazati koordináló szervek az Akadémia testületi szerveinek bevonásával a Tudománypolitikai Bizottság döntése alapján dolgozzák át a javaslatokat és átadják az Akadémia Elnökének. Az Akadé-

mia Elnöke — szintén a testületi tudományos osztályok tevőleges közreműködésével 1971. december 31-ig gondoskodik a feladatok országos tervbe illesztéséről és azt — az OMFB elnökével együtt — a Kormány Tudománypolitikai Bizottsága elé terjeszti.

II. A távlati tudományos kutatási terv anyagi megalapozásával (finanszírozásával) és a káderverszükséglettel kapcsolatos teendők

A távlati tudományos kutatási terv az anyagi megalapozást illetően teljeskörű, tehát nemcsak az országos és tárca-szintű feladatok anyagi eszközeit, hanem az ezen kívülket is tartalmazza, vagyis magába foglalja az egész kutatási hálózat általános fejlesztésének anyagi eszközeire és káderverszükségletére vonatkozó számításokat.

A terv kidolgozása kapcsán a kutatást irányító tárcák javaslatot tesznek a tudományági koordináló hatóságnak:

— az előzetes tervtanulmányokban foglalt feladatok anyagi eszközeire és káderverszükségletére,

— az általuk irányított kutatási hálózat általános fejlesztésének anyagi eszközeire és káderverszükségletére.

A tudományági koordináló hatóságok — saját megjegyzéseikkel együtt — e javaslatokat eljuttatják az Akadémia Elnökéhez, aki véleménye kialakításában a tudományos testületi osztályok megjegyzéseit veszi figyelembe.

Az anyagi megalapozással és a káderverszükséglettel kapcsolatos igények szerves részét képezik az előzetes tervtanulmányoknak, ezért az ezzel kapcsolatos véleményünk kialakítása együtt történik, részét képezi a tervtanulmányokkal kapcsolatos álláspontunk megfogalmazásának. Ezért az ott jelzett határidők és a vélemény kialakításának módja e vonatkozásban is mérvadóak.

Ennek hangsúlyozása mellett is azonban néhány, a feladathól fakadó sajátyszerűségre kell felhívni a figyelmet. Ezen igények, szükségletek felmérésében előtérbe kerülnek a testületi tudományos osztályok előzőekben vázolt feladatin kívül más testületi szervek (mindenekelőtt a Testületi Tudományos Titkárság) és főhatóságok (mindenekelőtt a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal) összefoglaló, koordináló feladatai.

Ennek során a kutatás céljára rendelkezésre álló anyagi eszközökre részletesebb számítás készül, mint ahogy azt a PM és az OT eddig elvégezte. (Az adatok ugyanis különböző helyeken megtalálhatók, de e két szerv csak a saját szempontjából indokolt számításokat végezte el.) E számításokat szakértők bevonásával az Akadémia testületi szervei végzik majd el (mindenekelőtt a Tudományos Testületi Titkárság és az MTA Tudományszervezési Csoportja) és ehhez kapcsolódunk mi, testületi tudományos osztályok, tudományterületünknek megfelelően.

E feladatokkal kapcsolatban két olyan időszak lesz, amikor különös figyelmet kell e kérdésekre fordítani:

— az 1971 április-május-júniusi időszak, amikor a tudományági koordinálásért felelős tárca a tervtanulmányokkal együtt javaslatot tesz az MTA Elnökének az anyagi eszközökre is. A társadalomtudományok vonatkozásában az MTA elnöke a PM-el és az OT-val együtt 1971 júniusában véglegesíti a IV. ötéves terv időszakára szükséges kutatási ráfordítások összegét;

— az 1971. június 30—december 31-i időszak, amikor a PM és az OT kidolgozzák az 1975—1985 közötti időszakra vonatkozó kutatási feladatok anyagi szükségleteit, valamint a kutatási hálózat általános fejlesztésének szükségleteit és ezeket — az egész tervbe beépítve — a Kormány Tudománypolitikai Bizottsága elé terjesztik.

A káderszükséglettel kapcsolatban a tervtanulmányok kidolgozásával együtt meg kell vizsgálni, hogy rendelkezésre állnak-e a szakemberek a kívánt mennyiségben és összetételben, illetve el kell készíteni a javaslatokat a kutatási terv végrehajtásához szükséges szakemberek képzésére. Ezt a munkát az Országos Tervhivatal fogja össze és végső javaslatait 1971 szeptemberéig készíti el.

III. *Az MTA Elnökségének 30/1970. sz. határozata* (Elnökség, 1970. május 26.) a tudományfejlődési prognózisok készítéséről

A Magyar Tudományos Akadémia 1969. évi közgyűlése határozatot fogadott el, amely előírta: „... az Akadémia hosszútávú tudománypolitikai irányelveinek megalapozása érdekében ki kell dolgozni az MTA irányítása alá tartozó fontosabb tudományterületek hosszútávú fejlődési prognózisait — összhangban a népgazdaság távlati terveivel ...” (MTA Elnöksége 32/1969. sz. határozatából).

Az Akadémia Tudományszervezési Csoportja fenti határozat értelmében előterjesztést készített „Tájékoztató tudományfejlődési prognózisok készítéséről” címen, amelyet az Akadémia Elnöksége 1970. május 26-i ülése megvitatott és elfogadott.

A tudományfejlődési prognózisok készítése és a távlati tudományos kutatási terv kimunkálása szorosan összefügg egymással. Ideális helyzetben először a tudományfejlődési prognózisokat kellett volna elkészítenünk s ennek ajánlásait figyelembe véve a távlati tudományos kutatási tervet.

A most készülő távlati tudományos kutatási tervet elkészültével (az 1971. december 31-i állapot) sem szabad azonban egy véglegesen befejezett, megváltoztathatatlan minőségnek felfogni; maga az 1040/1969 (XI. 25.) számú kormányhatározat VI/2. pontja is kimondja: „A kutatási terv tartalmi

és távlati jellegéből fakadóan annak rendszeres felülvizsgálata kiegészítése, a feladatok cserélődése stb. szükségzerű. Az időszerűség biztosítását szolgáló felülvizsgálatok időpontjait és módszerét a TPB határozza meg.”

A távlati tudományos kutatási terv ezen rendszeres felülvizsgálata is szükségessé teszi a tudományfejlődési prognózisok készítését. Ezért röviden ismertetnünk kell a Tudományszervezési Csoport Tájékoztatójának néhány gondolatát és az ehhez kapcsolódó elnökségi határozatot.

A Tájékoztató „... a témával kapcsolatos fontosabb fogalmak értelmezése után a nemzetközi és a hazai helyzetről ad tömör áttekintést, továbbá az eddigi munka tapasztalatai alapján néhány reálisan kitűzhető feladatot fogalmaz meg”. (Tájékoztató tudományfejlődési prognózisok készítéséről. 1. old.)

Nagyon fontos a prognosztika fogalmának itt adott meghatározása, értelmezése is: „A prognosztika általában a múltból kielemezhető fejlődési tendenciák, a jelenlegi adottságokra vonatkozó információk, a jövőben valószínűleg érvényesülő tényezők, összefüggések és hatásaik számításbavételével, a belőlük levonható törvényszerűségek feltárása alapján a jövő fejlődése előrejelzésével foglalkozik. A tudományos kutatás vonatkozásában a prognosztikával szembeni legfontosabb elvárás: a társadalmi-gyakorlatban a tudomány által lehetővé tett olyan lényeges változások, „szintáttörések” előrejelzése, amelyek tényleges bekövetkezésük esetén döntő mértékben meghatározzák a tudományos és technikai haladás további irányát, a tudományos élet nemzetközi arculatát (pl. a számítógépek negyedik generációja mindent hasznosítani fog, amit jelenlegi fizikai és mérnöki ismereteink lehetővé tesznek; a tudományfejlődési prognózis tárja fel azt, hogy milyen jellegű új felismerések tennék lehetővé a továbbhaladást).

A meghatározásból azonban látható, hogy az mindenekelőtt a természettudományok és (különösen) a műszaki tudományok sajátosságának figyelembevételével fogalmazódott meg. Ezért helytelen lenne, ha az adott meghatározást, a belőle folyó követelményeket közvetlenül alkalmazni szándékoznánk a társadalomtudományok terén. A társadalomtudományok döntő többségében – talán néhány kivételtől eltekintve – nehézséget okozna, ha a társadalomtudományok prognosztikája olyan „szintáttörések” előrejelzésére vállalkozna „... amelyek tényleges bekövetkezésük esetén döntő mértékben meghatározzák a tudományos és technikai haladás további irányát, a tudományos élet nemzetközi arculatát ...” (I. m. 2. pont.)

Mindez azonban nem jelenti, hogy a társadalomtudományok területén nincs szükség a tudományfejlődési prognosztika alkalmazására, a társadalomtudományi kutatás folyamatai mozgásának előrejelzésére. E tudományokban is szükség van erre; az itt alkalmazható prognosztika célját, módszerét stb. azonban ki kell dolgoznunk. Ehhez a munkához elégséges alapot, kiindulási pontot nyújt a Tájékoztató. A távlati tudományos kutatási tervekkel kapcsol-

latos munka szolgálja a társadalomtudományi kutatások prognosztizálása lehetőségének a próbáját is.

Témánk szempontjából figyelmet érdemel a hosszútávú tervezés és a prognosztika viszonyának taglalása is:

„A szocialista termelési viszonyok között a prognózisok elsősorban a hosszútávú tervezés előkészítését segítik elő. A prognózist a tervkészítéstől alapvetően az különbözteti meg, hogy a prognózis feladata a jövőben várható állapotok, helyzetek leírása, a bekövetkező események, folyamatok megjóslása, irányzatok, alternatívák feltárása, bekövetkezésük valószínűségének becslése; a tervkészítés célja viszont az ismert lehetőségek birtokában a céloknak legjobban megfelelő lehetőség bekövetkezésének és megvalósulásának az elősegítése a társadalmi tudatosság érvényre juttatásával. A terv és a prognózis kapcsolata — egyes szerzők szerint — felfogható úgy is, hogy a hosszútávú tervezési tevékenységnek két — egységet alkotó, de egymástól mégis elkülönülő — eleme van:

— a szelektív döntéseket tartalmazó cselekvési programok, tervek, mint a tervezés belső köre;

-- a tudományfejlődési prognózisok mint a tervezés külső körének produktumai.” (I. m. 2. 2 pont, 3. old.)

A tudományfejlődési prognózisok készítésének fontosságából kiindulva különös tekintettel a most készülő távlati tudományos kutatási terv és a prognosztika lehetséges termékeny kapcsolataira az MTA Elnökségének 30/1970. sz. határozata — többek közt — kimondja:

„Az Akadémia tudományos osztályai — bizottságaik és más szakemberek bevonásával — végezzenek a tudományfejlődési prognózisok kidolgozását előkészítő, megalapozó tudománytörténeti és helyzetfeltáró elemzéseket. Ezek alapján:

jelöljenek meg a tudományos kutatások területén olyan — kisszámú — problémacsoportot, amelyek megoldása a következő évtizedekben valószínűsíthető, és hatásuk tudományos és műszaki „szintátöréseket” eredményezhet;

a tudományos osztályok a kijelölt problémacsoportokról az 1971. év folyamán dolgozzanak ki tudományfejlődési prognózisokat, e célra létrehívott munkabizottságok útján;

a bizottságokban az adott tudományágazat művelőin kívül kapjanak helyet a kapcsolódó és a rokon tudományágazatok képviselői, valamint a prognózis készítésével foglalkozó szakemberek is.”

IV. *A társadalomtudományok párt- és állami irányításának néhány kérdése*

Az MSZMP KB tudánypolitikai irányelvei kimondják, hogy a társadalomtudományok felsőszintű országos irányítása nem megoldott hazánkban. A társadalomtudományok irányításában — ideológiai jellegük miatt — közvet-

lenebb pártirányítás érvényesül, amelynek alapelvei és mechanizmusa lényegében kialakult, „... de hiányzik annak megfelelő körülhatárolása és az állami irányítás feladataitól való világos elhatárolása”. (Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei, Kossuth K. 59. old.)

A határozat a következőket mondja ki a társadalomtudományok felsőszintű irányításával kapcsolatban (a kérdés fontosságára való tekintettel idézzük az egész passzust):

„a) A társadalomtudományok pártirányítása közvetlenebb, mint más tudományágaké. A párt vezető szervei — a Politikai Bizottság, különösen pedig a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága — rendszeresen foglalkoznak a társadalomtudományok kérdéseivel, olyan kérdésekkel is, amelyek más tudományterületek esetében kívül esnek a pártirányítás körén. A társadalomtudományok pártirányítása a következő formákban realizálódik:

— a Párt vezető szervei fontos ideológiai kérdésekben állást foglalnak, időnként átfogóan értékeli egy-egy kiemelkedő fontosságú társadalomtudományi ágazat helyzetét, elemzik az egyes tudományterületeken, intézményekben kialakuló politikai-ideológiai tendenciákat.

A Párt vezető szerveinek fontos feladata, hogy megfogalmazzák a kutatásokra vonatkozó legfontosabb társadalmi igényeket. Alkalmanként — politikai és ideológiai szempontból különösen jelentős kérdésekben — konkrét kutatási feladatokat is kijelölnek. A társadalomtudományokra vonatkozó álláspontok kialakításába és adott politikai döntések előkészítésébe — amennyiben azok jellege ezt igényli — bevonják a szakembereket, a társadalomtudományok kutatóit. Jelentős szerepet vállalnak a párt különböző szervei a társadalomtudományok eredményeinek felhasználása és gyakorlati alkalmazása elősegítésében is.

— A pártirányítás fontos feladata társadalomtudományok számára szükséges egészséges légkör biztosítása (tudományos viták, publikációs politika, nemzetközi kapcsolatok stb.).

— A párt e feladattal megbízott szervei foglalkozzanak a társadalomtudományi területen folyó kádermunka legfőbb kérdéseivel is.

A társadalomtudományok pártirányítása — a társadalom más területéhez hasonlóan — politikai eszközökkel, a párt vezető szerveinek határozataival és állásfoglalásaival valósul meg, amelyeknek az előkészítése és végrehajtásuk megszervezése a párt ilyen kérdésekkel foglalkozó apparátusának (különösen a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának) a feladata. A tudományos tevékenységet folytató pártintézmények (elsősorban a KB Társadalomtudományi Intézete) elméleti munkájukkal és a tudományos tevékenységük során kifejtett koordinálással segítik a pártirányítást.

b) A társadalomtudományok országos állami irányítására az alábbi főbb funkciók hárulnak:

Az egyes társadalomtudományi ágazatok általános helyzetének (bázis,

struktúra, eredmények stb.) rendszeres elemzése, s a fejlesztés koncepcióinak kidolgozása.

Az egyes tudományágazatok elvi-módszertani összefogásának (áttekintésének, koordinálásának, irányításának) biztosítása.

A legfőbb — egyes esetekben a párt által megfogalmazott — társadalmi igényeknek a kutatásban való realizálásáról történő gondoskodás.

A társadalomtudományi intézmények és azok irányító szervei között a szükséges összhang biztosítása, a központi forrásból eredő anyagi eszközök tudományágazatok és irányító szervek közötti felosztása, esetleg néhány, a társadalomtudományok terén kiemelt komplex kutatási feladat megrendelése, finanszírozása és koordinálása.

c) E feladatok ellátásához a következő szervezeti intézkedések szükségesek:

— A pártirányítás tekintetében a jelzett feladatok nem kívánnak lényeges szervezeti változtatást: a jelenlegi gyakorlat további javítása és hatékonyabb megvalósítása szükséges. Kíváncsú, hogy a KB Tudományos, Köz-oktatási és Kulturális Osztálya mellett — tudománypolitikai tanácsadóként működő — társadalomtudományi munkaközösség alakuljon, továbbá, hogy a párt e területtel kapcsolatban álló szervei és intézményei tevékenységüket jobban összehangolják.

— A társadalomtudományok állami irányítása az alábbi keretekben valósítandó meg:

A Tudománypolitikai Bizottság a hatáskörébe utalt kérdésekben foglalkozik a társadalomtudományokkal is.

Az Akadémia gyakoroljon hatékony elvi, módszertani befolyást a társadalomtudományok egészére, lásson el összehangoló-koordináló funkciót egyes konkrét állami feladatokban (nemzetközi rendezvények, tervezési és beszámolósi rendszer kialakítása).

Az összehangolás és koordinálás megvalósítása céljából alakuljon társadalmi jelleggel működő bizottság, amit az Akadémia testületei, intézményei és apparátusa támogat munkájában. Tagjai legyenek a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium kellő hatáskörrel rendelkező felelős képviselői, a társadalomtudománnyal foglalkozó legfontosabb pártintézmények vezetői, néhány kiemelkedő társadalomkutató.” (I. m. 67—69. old.)

A határozat megjelenése óta a társadalomtudományok felsőszintű irányításának mechanizmusa kialakult (az államí irányítása is), megtörtént a párt- és állami irányítás feladatainak egymástól való elhatárolása. Ebben a folyamatban talán az a legfontosabb, hogy létrehozták a Kormány Tudománypolitikai Bizottságát és — ami minket különösen érint — e Bizottság szerveként a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságot.

A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság társadalmi szerv, elnöke Szabó Imre akadémikus, az Akadémia alelnöke, titkára Kónya Sándor, az

MTA Központi Hivatala Társadalomtudományi Főosztályának vezetője, tagjai a társadalomtudományi kutatásokat irányító hatóságok, intézmények felelős munkatársai, illetve a társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó néhány tudós. Ez a tárcaközi bizottság hivatott arra, hogy — támaszkodván az Akadémia testületi szerveinek tudományos állásfoglalásaira — az állami irányítás felső szintjén irányítsa, koordinálja a társadalomtudományi kutató munkát.

*

Befejezésül szeretném figyelmüket felhívni a vonatkozó irodalomra és a mellékeltekben rendelkezésükre bocsátani azokat a legszükségesebb anyagokat, amelyek ismerete elengedhetetlenül szükséges az előttünk álló feladatok sikeres elvégzése céljából.

1. sz. melléklet

Az MTA Központi Hivatala által kiválasztott kutatási feladatok előzetes tervtanulmányaiban megválaszolandó kérdései

1. A kutatási tevékenység társadalmi és tudományos jelentősége.
2. A kutatási célként kitűzendő feladatok közelebbi meghatározása.
3. A kutatási tevékenység ütemezése a tervidőszakra (1971—1985), különösen azonban az 1971—1975. évekre.
4. A kutatási tevékenység milyen tudományágakat és ágazatokat érint?
5. A főirány területén tervezett kutatásokba jelentős mértékben bekapcsolódó akadémiai és Akadémián kívüli kutatóhelyek.
6. A főirány területén folyó hazai kutatás jelenlegi személyi és anyagi kapacitásának áttekintése.
7. a) A főirány területén tervezni javasolt kutatói tevékenység célszerű személyi és anyagi szükséglete a tervidőszak alatt (1971—1985) az eddigi kapacitást is figyelembe véve.
b) A célszerű fejlesztés (új igények).
8. a) A tervezni javasolt kutatói tevékenység személyi és anyagi szükséglete az 1971—1975. évek időszakra az eddigi kapacitást is tekintetbe véve.
b) A célszerű fejlesztés (új igények).
9. Nemzetközi együttműködés tekintetében jelentkező igények a tervezni javasolt kutatások megvalósításához.
10. Javaslat arra vonatkozóan, hogy a kutatási feladat kiemelése országos vagy tárcaszintű legyen-e?

Megjegyzések:

1. A tervtanulmány a fenti 1—2 pont keretében nyújtson beható elemzést a téma tartalmi problematikájáról, a felmerülő tudományos kérdések hazai és általános helyzetéről, a megoldandó tudományos feladatok tartalmi és módszertani megközelítésének célszerű irányairól.
2. A fenti szempontok kiegészítik és részben konkretizálják a 2/1970. MTA. OMFB (A. K. 10.) sz. együttes utasításának a tervtanulmányokra vonatkozó részét (2. sz. mell. C. rész); a most készülő előzetes tervtanulmányok készítésénél ezért a válaszadásnál a fenti szempontokat kell irányadónak tekinteni.

2. sz. melléklet

Az MTA Központi Hivatala által előzetesen kiválasztott 8 társadalomtudományi kutatásért felelős és együttműködő testületi tudományos osztályok

1. *Az életmód változásainak gazdasági, szociológiai, kulturális hatása*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: IX. Oszt.
Közreműködő osztályok: I., II. O.
2. *Gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: IX. Oszt.
Közreműködő osztály: II. Oszt.
3. *Társadalmi fejlődés és iskolai nevelés*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: II. Oszt.
Közreműködő osztály: I., IX. O.
4. *A szocialista vállalat*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: IX. Oszt.
Közreműködő osztályok: II. Oszt.
5. *A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: IX. Oszt.
Közreműködő osztály: II. Oszt.
6. *Középtávu világ gazdasági prognózis*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: IX. Oszt.
Közreműködő osztály: II. Oszt.
7. *Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: II. Oszt.
Közreműködő osztályok: I., IX. O.
8. *A tudományos technikai forradalom gazdasági-társadalmi hatása szocialista társadalmunkban*
A tervtanulmány kidolgozásában való közreműködésért felelős osztály: II. Oszt.
Közreműködő osztályok: IX., VI. O.

3. sz. melléklet

A távlati tudományos kutatási terv munkálataira felkért szakértőknek kiküldött levél szövege

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1040/1969 (XI. 25.) számú határozata (az 1971–1985 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási terv készítéséről) alapján az Akadémia intézményeiben is megkezdődött a tudományos kutatási tervek készítése.

Az Akadémia Főtitkára 17 kiválasztott témakörben dolgoztat ki az akadémiai intézetekkel előzetes tervtanulmányokat, szeptember 30-i határidővel.

Az Akadémia testületi szerveinek, osztályainak az előzetes tervtanulmányokkal kapcsolatban több feladata van. Mindenekelőtt közreműködünk a 17 feladat kutatási koncepciójának kialakításában úgy, hogy a kidolgozással megbízott akadémiai intézetekkel folyamatosan konzultálunk, menet közben segítjük az előzetes tervtanulmány kidolgozását, amelyeket a szakértői vélemények kérése, a tervtanulmány és a szakértői vélemények bizottsági vitája után f. év szeptember végén Osztályülésen is megvitatunk, s ezek után tesszük meg ajánlásainkat a koncepció végleges kialakításához.

Az ily módon elfogadott előzetes tervtanulmányok részletes kidolgozása a szakértők, akadémiai bizottságok, illetve az osztályok tevőleges közreműködésével 1970 decemberében fejeződik be.

E fontos és felelősségteljes munkához kérjük segítségét; felkérjük, hogy a „Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása” című témakörben szakértői tisztséget vállalni szíveskedjék.

Az Akadémia Társadalomtudományi Főosztálya a Történettudományi Intézetet bízta meg e témakör tervtanulmányának kidolgozásával. Mellékelten szíves tájékozódásul megküldjük a téma rövid indoklását, a kiinduló koncepciót, illetve a Magyar Tudományos Akadémia elnökének és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökének 2/1970. MTA—OMFB (A. K. 10.) számú együttes utasítását az 1971—1985 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási terv készítéséről kiadott 1040/1969 (XI. 25.) sz. Korm. határozat végrehajtásáról.

Szíveskedjék a Történettudományi Intézettel a kapcsolatot felvenni, hogy a témára vonatkozó részletes tájékoztatást megadhassák.

A szakértői megbízatás első fázisában arra kérjük, hogy a „Társadalmunk rétegződésének és tudati állapotának alakulása” című előzetes tervtanulmány koncepciójáról, a benne foglalt elképzelések irányáról a téma társadalmi szükségességéről, illetve tudományos fontosságáról szíveskedjék véleményt mondani.

Véleményét 1970. szeptember 5-ig szíveskedjék Osztályunkhoz eljuttatni.

A szakértői megbízatás második fázisában a tervtanulmány részletesen kidolgozott formájáról fejtsse majd ki álláspontját, amelyet 1970. november 15-ig szíveskedjék hozzánk eljuttatni.

A szakértői megbízatás teljesítésének mindkét fázisát tiszteletdíjjal honoráljuk; kívánságára szakértői véleményét névtelenül kezeljük.

A szakértői megbízatással kapcsolatos bármilyen információért forduljon Novák Zoltánhoz, Osztályunk tudományos titkárához. (Tel: kedd, csütörtök: 185 -- 286, máskor; lakás tel: 688 -- 383.)

Remélve, hogy felkérésünket elfogadja, felelősségteljes munkáját előre is köszönjük.

Budapest, 1970. aug. 4.

Mátrai László s. k.,
akadémikus
II. Osztály elnöke

4. sz. melléklet

A távlati tudományos kutatási tervvel kapcsolatos feladatok naptári menetrendje

1. Az MTA Központi Hivatala tárca-szintjén kiemelt távlati tudományos kutatási tervével kapcsolatos feladatok határideje

1. Az első fázis szakértői véleményeinek elkészítése: 1970. aug. 4—1970. szept. 5.
2. A bizottságok vitái: 1970. szept. 5—15. között.
3. Az Osztály-aktíva ülése: 1970. szept. 15—25. között. (Előre látható időpont: 1970. szept. 24. 16 órakor, helye: az MTA Elnöki tanácsterme.)
4. Osztályülés: 1970. szept. 25—30. között. (Előre látható időpont: 1970. okt. 1. 16 órakor, helye: az MTA Elnöki tanácsterme.)
5. A második fázis szakértői véleményeinek elkészítése: 1970. szept. 30. — 1970. nov. 15.
6. A bizottságok újabb vitái: 1970. nov. 15. és 1970. dec. 5. között.
7. Az Osztály-aktíva újabb ülése: 1970. dec. 5. és 1970. dec. 15. között.
8. Az Osztály újabb ülése: 1970. december végén.

- II. *Az országos távlati tudományos kutatási tervvel kapcsolatos feladatok elvégzésének határideje*
1. 1971 április — május — június: szakértők felkérése, az elkészült vélemények bizottsági vitái, az Osztályülés vitája.
 2. 1971. június 30—november 30.: a Tudománypolitikai Bizottság döntése alapján a javaslatok esetleges átdolgozása, ezek vitái.

IRODALOM

1. Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei (Kossuth K. 1969.)
2. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1040/1969 (XI. 25.) számú határozata az az 1971—1985 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási terv készítéséről (Magyar Közlöny 1969. november 25.).
3. 3237/1970. sz. Korm. határozat az 1040/1969. sz. Korm. határozat határidőinek módosításáról (Az előadásban jelzett határidők már ennek értelmében alakultak ki).
4. Az MTA elnökének és az OMFB elnökének 2/1970. MTA-OMFB (A. K. 10.) számú együttes utasítása az 1971—1985 közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási terv készítéséről kiadott 1040/1969 (XI. 25.) sz. Korm. határozat végrehajtásáról.
5. A kiemelt akadémiai kutatási feladatokról és a távlati kutatási terv előkészítéséről (Az MTA Központi Hivatala előterjesztése, belső anyag).
6. Tájékoztató tudományfejlődési prognózisok készítéséről (az MTA Tudomány Szervezési Csoportja, Magyar Tudomány 1970/9. és az ehhez kapcsolódó MTA elnökségének 30/1970. sz. határozata (Elnökség, 1970. május 26.) a tudományfejlődési prognózisok készítéséről.
7. Thész János: Vitaindító — a tudományos osztályoknak a távlati kutatási terv készítésével kapcsolatos feladatairól (belső anyag).
8. Szántó Lajos—Erdélyi Elekné: Az alapkutatások irányítási kérdéseiről (Magyar Tudomány, 1970. 7—8. szám).

KÖZLEMÉNY A VÁRNAI SZOCIOLÓGIAI VILÁG- KONGRESSZUSRÓL

A Nemzetközi Szociológiai Szövetség felkérésére tájékoztatásul közöljük az ez év szeptember 14—19 között Várnában megrendezésre kerülő Szociológiai Világkongresszus programját.

A kongresszus különféle üléseknek ad alkalmat. Ezek egy része a kongresszus fő témájával foglalkozik. Másrészt sor kerül speciális csoportok szekció-üléseire és az I. S. A. irányító testületeinek, valamint az I. S. A. Kutató Bizottságok adminisztratív üléseire.

A kongresszus témája: *„Kortárs és jövő társadalmak: Előrelátás és szociális tervezés”*

A kongresszus fő témájával két plenáris ülés foglalkozik az ülészak megnyitásokor és végén, valamint kilenc munkacsoport, amelyek délelőttönként üléseznek; a munkacsoportok speciális témái:

1. A jövő társadalma és a hosszútávú tervezés

Prof. F. H. Cardoso

Caixa Postal 20839 — Sao Paulo, [Brazília]

2. A társadalmi kapcsolatok módosulásai a társadalmi változásban

Prof. V. Sz. Szemjonov

Filozófiai Intézet, Volhonka 14, Moszkva, [Szovjetunió]

3. Matematikai modellek és módszerek a társadalmi előrelátásban

Prof. H. M. Blalock

Dept. of Sociology, University of North Carolina — Chapel Hill, North Carolina (USA)

4. Erőstruktúra a tervezés folyamatában

Prof. Alain Touraine

Ecole Pratique des Hautes Etudes, 10 rue Monsieur-le-Prince, Paris (France)

5. Különböző társadalmi formák tervezésének összehasonlító elemzése

Prof. C. A. O. van Nieuwenhuijze

The Institute of Social Studies, 24 Molenstraat — Den Haag [Hollandia.]

6. Az új szokások modernizálása és szétterjedése

Prof. Orlando Fals-Borda

United Nations Research Institute for Social Development, Palais des Nations — Genf, (Svájc).

7. Tervezés a város- és falufejlesztésben

Prof. Janusz Ziolkowski

University of Poznan, 23 Skarbka, Poznan (Lengyelország).

8. Nevelés és kulturális tervezés

Prof. Pierre Bourdieu

Ecole Pratique des Hautes Etudes — 6, rue de Tournon — Paris (Franciaország).

9. Az ifjúság mint a változások tényezője

Prof. René König

Forschungsinstitut für Soziologie, Zulpicherstrasse 182 — 5 Köln-Sulz (Német Szövetségi Köztársaság).

Ezenkívül a kongresszus két kerekasztal-vitát is szervez a következő témákból:

A társadalmi haladás és fejlődés tapasztalati mintáinak fő elméletei

Prof. Reinhard Bendix

Studienzentrum der Universität von Kalifornien, Georg August Universität — 34 Göttingen (Német Szövetségi Köztársaság).

Hidak a mikro- és makroszociológia között

Prof. P. F. Lazarsfeld

Columbia University, Bureau of Applied Social Research, 605 West 115th street — New York, N. Y. 10027 (USA)

Szeptember 15-én, kedden, Ehsan Naraghi professzor irányításával egy speciális egynapos ülést szentelünk a „Szociológia és fejlődés a fejlődő országokban” c. témának.

Az I. S. A. mellett a kutatóbizottságok (Research Committees) a saját speciális területeiknek megfelelő témákról tartják üléseiket, különös hangsúllyal kapcsolódva a főbb vitapontokhoz.

1. A fegyveres erők és a társadalom

Prof. Morris Janowitz

Dept. of Sociology, University of Chicago — Chicago, Illinois (USA)

2. Összehasonlíthatóság a közösségkutatásban

Prof. Terry N. Clark

Dept. of Sociology, University of Chicago — Chicago, Illinois (USA)

3. Családszociológia

Prof. Harold T. Christensen

Dept. of Sociology, Purdue University — Lafayette, Indiana (USA)

4. Tudományszociológia

Prof. Kurt H. Wolff

Dept. of Sociology, Brandeis University — Waltham, Mass. (USA)

5. Jogsziociológia
Prof. Renato Treves
Via Lusardi 2 — Milano (Olaszország)
6. A szabadidő szociológiája
Prof. Joffre Dumazedier
82, rue Cardinet — Paris (Franciaország)
7. A tömegkommunikáció szociológiája
Prof. Edgar Morin
10, rue Monsieur-le-Prince — Paris (Franciaország)
8. Orvosi Szociológia
Prof. Eliot Freidson
Graduate School of Arts and Sciences, New York University —
New York, N. Y. 10003 (USA)
9. Az új nemzetek szociológiája
Dr. Anouar Abdel-Malek
107, avenue de Choisy — Paris (Franciaország)
10. Politikai szociológia
Prof. Stein Rokkan
Dept. of Political Science, Yale University — New Haven,
Conn. 06520. (USA)
11. A nyomor, a társadalmi jólét és a szociális politika
Prof. S. M. Miller
New York University, Dept. of Educational Sociology —
New York, N. Y. 10003 (USA)
12. A pszichiátria szociológiája
Prof. Eliseo Veron
Instituto Torcuato di Tella, Virrey del Pino 3230 —
Buenos Aires (Argentína)
13. Vallássziociológia
Prof. Norman Birnbaum
Amherst College — Amherst, Mass. 01002 (USA)
14. Tudományszociológia
Prof. Robert K. Merton
Columbia University, New York, N. Y. 10027 (USA)
15. Nyelvszociológia
Prof. Rolf Kjiolseth
Universität Regensburg — 8400 Regensburg
(Német Szövetségi Köztársaság)
16. Sportsziociológia
Prof. Günther Lüschen
Dept. of Sociology, University of Illionis — Urbana,
Illionis 61801 (USA)

17. A társadalmi rétegződés

Prof. David Glass

London School of Economics and Political Science,
Houghton Street, Aldwych, London W. C. 2. (Nagy-britannia.)

18. Városszociológia

Prof. Ruth Glass

Centre for Urban Studies, University College, 87 Gower Street,
London, W. C. 1. (Nagy-britannia.)

19. Munkaszociológia és szervezés

Prof. W. H. Scott

Dept. of Anthropology and Sociology, Monash University —
Clayton, Victoria (Ausztrália.)

A speciális témákról tartandó külön-üléseket a tudósok javaslatai alapján szervezték meg véglegesen.

A bejegyzésekkel kapcsolatos további információk beszerezhetők az
I. S. A. Secretariat

Via Daverio 7 — 20122 Milano (Olaszország)

tel. 58.51.16 — táviratcím: ISAGRAM — Milano címén.

A RÉGÉSZET AMERIKAI SZEMMEL

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

J. S. Ackerman — Rhys Carpenter: Art and Archaeology. (The Princeton Studies. Humanistic Scholarship in Amerika. Gener. editor R. Schlatter.) Englewood Cliff, N. J. Prentice Hall, Inc. 1963. 241 p.

„E kötetek célja, hogy kritikai ismertetését nyújtsák a legutóbbi évtizedek amerikai humanisztikus tudományának . . .” írja a könyvsorozat mottójaként a főszerkesztő. E célkitűzés értelmében a Princeton University megbízásából egy kötetben tette közzé a kiadó a régészetről és az európai művészettörténetről szóló két tanulmányt. A bennünket érdeklő régészeti tanulmány szerzője, Rhys Carpenter professzor kiváló klasszikus archeológus, aki modern és önálló szemléletéről ismert.

Mi európaiak nagy érdeklődéssel vesszük kezünkbe a könyvet, hiszen nem kevesebbet várunk tőle, mint az amerikai régészet önmagáról alkotott képének megismertetését. Bármennyire is csodáljuk ugyanis az amerikai tudomány szédületes eredményeit, be kell vallanunk, hogy kevés figyelmet szenteltünk annak a kérdésnek: van-e különleges amerikai régészeti irányzat; milyen az Újvilág régészetének sajátos szellemi arculata? Hajlamosak vagyunk ugyanis a régészetben az összes történeti diszciplínák e legnemzetközibb ágában az egyes kutatók, intézmények és iskolák törekvései mögött háttérbe szorítani a nemzeti sajátosságokat. Nem is sajnáljuk túlságosan, ha ebben a tudományágban kevésbé jutnak érvényre a nemzeti önérzet szempontjai. Éppen elég szomorú példáját ismerjük annak, hogy a jelen nemzeti büszkesége és törekvései hogyan térítik el a régészeket a múlt társadalmi életének és kultúrájának kutatásáról az „őskeresés” felé, s hogyan készítetik arra, hogy erőnek erejével a mai nemzetek és országok elemeit „fedezzék fel” olyan korzakokban, amelyeknek társadalmi és etnikai viszonyai merőben eltértek a mieinkétől. De ha ez az elfogult és kicsinyes szemlélet elő is fordul a sok kis és nagy nemzet által benépesített Európa régészetének történetében, a legkevésbé tételezünk fel „nemzeti irányú” régészetet egy olyan országban, amelynek történetét a népek integrációja, a hagyományoktól már szinte elszakadó civilizáció jellemzi.

Némi meglepetést okoz tehát, midőn Carpenter professzor írásában néhol a nemzeti elfogultság jelei is feltűnnek. Nem arra a nagyon is érthető felhí-

vásra gondolunk, amely az amerikai koloniális és forradalmi korszak történelmi és etnográfiai emlékeinek megőrzésére és konzerválására szólít fel. Nálunk európaiaknál senki sem érzi jobban ennek szükségességét, hiszen a mi kontinensünkön – és szerte a világban – éppen az amerikai stílusú civilizáció fenyegeti teljes elnyeléssel a kultúra és a mindennapi élet hagyományos kereteit. Nem ez a nemes patriotizmussal áthatott, hanem az a rossz hangzású kijelentés kelt bennünk kellemetlen érzést, amit a tanulmány végén (p. 122) olvashatunk: „Feltéve, hogy részben lehetővé válik a nemzeti büszkeség által létrehívott feszültségek feloldása azokban az országokban, amelyek jelenleg gyanakvással és ellenállással fogadják még a legönzertlenebb idegen behatolást is, józan elképzelés lehet, hogy az amerikai finansziális erőforrások az amerikai régészeti kutatást („American-bred archaeological research”) világviszonylatban vezető helyzetbe segítik.”

Tekintsük azonban ezt a mondatot olyan megnyilvánulásnak, amely nem tartozik a tudományos gondolatmenethez, és figyeljünk inkább arra, hogy mi is az az „American-bred archaeological research”? Carpenter professzor válasza csak felerészben múlik azon, mit tart – mint kompetens személy – „American-bred”-nek. A válasz jórészt attól függ, hogyan értelmezi az archeológia fogalmát. „A régészet saját területét az emberiség régmúlt készítményeinek anyagi maradványai jelentik” mondja (p. 11), amivel minden archeológus egyetért, ha az archeológia tárgyának megfogalmazását lehetne is tovább bővíteni és pontosabbá tenni. Szerencsésebbnek tartanánk például az olyan meghatározást, mint: „az emberiség múltbeli életének minden anyagilag megragadható nyomára irányuló kutatás”, vagy ehhez hasonló. A lényeg azonban nem a szavakon múlik, hanem azon, miben látjuk az emberi múlt anyagi maradványaival foglalkozó tudomány feladatát és helyes módszerét?

Az archeológia történetének rövid vázlatával szemlélteti Carpenter professzor azt a nagy változást, amely tudományunk kezdeteitől napjainkig végbement. Kezdetben az archeológia nem volt más, mint a humanista érdeklődést és filológiai tanulmányokat, valamint a gyűjtőszenvédélyt kiszolgáló keresgélés szép vagy történetileg érdekes emlékek után. A XIX. sz.-ban indult meg és századunkban teljesedett ki az a folyamat, amely a régészetet a klasszikus kultúrák ereklyéit gyűjtő és rendszerező diszciplínából a világ valamennyi népének múltját kutató tudománnyá tette. Ma a régészet olyan szakma, amely területre és korra való tekintet nélkül, az emberiség minden múltbeli életmegnyilvánulásának egzakt tanulmányozására alkalmas, amennyiben ezek a megnyilvánulások anyagi formában rögződött nyomokat hagytak maguk után. E fejlődés elsősorban a régészet alapvető munkamódszerének, az ásásnak a tökéletesedése révén bontakozott ki. A kezdeti kincskeresés lépcsőről-lépcsőre alakult át a régi társadalmak által a földben hátrahagyott nyomoknak és készítményeknek, azok helyzetének, összefüggéseinek megfigyelését és analitikus vizsgálatát végző tevékenységgé. E nyomok kipreparálása, meg-

figyelése és dokumentálása ma már rendkívül kifinomult módszerű, de nagyrészt mégis az egyéni tapasztalaton és találékonyságon múló, bonyolult munkaszervezéssel és interdiszciplináris együttműködéssel járó feladat. Teljes mértékben indokolt tehát, hogy Carpenter professzor a régészetnek ezt a technikai jellegű és science-szerű munkáját elválasztja attól a humanisztikus tudományossághoz (humanistic scholarship) tartozó tevékenységtől, amellyel a régészet az egzakt eljárásokkal megállapított adatokat beilleszti a kultúra történetére vonatkozó ismeretek rendszerébe. Tanulmányának három fejezetében foglalkozik a szakmai módszerekkel és a technikai haladással (pp. 16–110) és csak az utolsó rövid fejezetet szenteli a régészet és a humán tudományok kapcsolatának (Archaeology and humanism, pp. 111–122).

Ez az arány már magában véve elárulja, hogy Carpenter professzor mindenek előtt azt hangsúlyozza, ami az archeológiát a science birodalmával kapcsolja össze. Rendkívül világosan és olvasmányosan írja le a felfedezés (Discovery, pp. 16–39), a feltárás és konzerválás (Recovery and conservation, pp. 40–66) és az interpretálás (Interpretation, pp. 67–110) lényegét, főbb mozzanatait és legújabb vívmányait. A régészeti munka minden fázisának ismertetésénél a legmodernebb eljárásokra és az amerikai régészet érdemeire hívja fel elsősorban a figyelmet. Bár ezek a fejezetek a szakembernek nem sok újat mondanak, elolvasásukat mégis ajánlhatjuk, nemcsak kellemes és világos stílusuk, hanem minden vaskalaposságtól mentes modern felfogásuk miatt is.

A Discovery-fejezet elsősorban a légifényképezésről, a magnetikus észlelésről, az elektromos ellenállásmérővel és az elektromagnetikus hullámokkal történő mérésekről tájékoztat. A feltárásról nem iskolás leírást kapunk, hanem — néhány leggyakrabban használt módszer rövid jellemzése mellett — elsősorban a megfigyelés és a dokumentálás rendkívüli pontossága szükségességének bizonyítását. A földi és a víz alatti feltárással egy fejezetben kapjuk a konzerválás lényegére, céljára és módszereire vonatkozó rövid áttekintést, amely a kerámia-kiegészítéstől egészen a nagy műemléki helyreállításokig terjed (ragyogó példa itt az amerikai teljesítményre az Attalos-stoa az athéni Agorán). Itt találjuk az amerikai hazai újkori „régészet” küszöbön álló feladataira vonatkozó érdekes fejtegetést is.

A leginkább meglepő az Interpretation fejezet, amelytől az európai archeológus elsősorban a hagyományos régészeti elemzés, rendszerezés és értelmezés témaköreit várná. Carpenter professzor azonban, klasszikus archeológus létére távol tartja magát azoktól a kedvezőbb értelmezési lehetőségektől, amelyeket a magasabb civilizációk és környezetük nyújtanak a régészet számára. Az interpretációt az őskor és az írás nélküli kultúrák kutatásának szempontjából fogja fel. A feltárt leleteket és összefüggéseket a teljes ismeretlenségből természetesen mindenekelőtt a stratigráfiai rend, és a csaknem mindenütt jelenlevő kerámiai sorok emelik ki. Ezekről a szerző egyenesen azokra a természettudományos vizsgálati módszerekre és kísérletekre tér át, amelyeket az

utóbbi évtizedekben — jórészt az amerikai tudomány kezdeményezésére — az ismeretlen vagy bizonytalan korú leletek és a relatív kronológiák abszolút kormegállapítására igyekeznek felhasználni. Még az e téren járatos szakemberek is hálásak lehetnek azért a világos, érdekes és mégis szakszerű áttekintésért, amit Carpenter professzor a radiocarbon analysisről, a lelettárgyak oxidációjának illetve patinájának kronológiai célú vizsgálatáról, a fák évgyűrűire alapított kronológiákról, az archaeomagnetikus vizsgálatokról, a thermoluminescent analysisről és más, főleg a kerámiai anyagokra irányuló magfizikai eljárásokról ad. Mindezek a rendkívül bonyolult tudományos elméleteken alapuló, körülményes és költséges laboratóriumi módszerekkel folytatott vizsgálatok az emberek által készített vagy használt tárgyak *nyersanyagából* lennének hivatottak a használat időpontját megállapítani. Bármennyire is imponáló e modern eljárások hosszú sora, és az az erőfeszítés, amit a természettudomány, főleg a fizika szakemberei a régészet érdekében kifejtene, Carpenter professzor helyzetképéből sajnos az derül ki, hogy ezen a téren ma még csak a kísérletezés stádiumában vagyunk, s egyetlen eljárás — nem kivéve a mindeddig leghíztatóbb radiocarbon analysis sem — sem jutott el a megbízhatóságnak és a pontosságnak arra a fokára, ami a hagyományos régészeti módszerek sokoldalú és elmélyült alkalmazásával érhető el.

Nem kívánjuk természetesen kétségbe vonni a modern technikai és természettudományi módszerek régészeti alkalmazásának fontosságát. Máris forradalmian újat hozott például a régi társadalmak életviszonyainak megismerésében a növényi és állati maradványok meghatározása, a talajvizsgálatok és a biokémiai analízisek egyre jobban táguló köre. Ezekről azonban alig találunk valamit a szóban forgó kötetben, holott sokkal többel járultak hozzá a történeti kép teljességéhez, mint az abszolút datálásra irányuló kísérletek. Ez talán nem is egészen véletlen. Úgy gondoljuk, azért hozható közvetlenebb kapcsolathoz az emberi társadalom archeológiájával a szerves lények „archeológiája”, mert a létezésnek ez a két köre, ha nem is azonos egymással, de mégis rokon törvényeknek engedelmeskedik. A holt anyag, illetve az élőlények szeretlen összetevőinek belső természete azonban gyökeresen más; más törvények szerint viselkedik és más történelme van, amelyet igen nehéz kapcsolathozni a társadalom történetével.

Nincs azonban olyan archeológus, aki ne remélné, hogy a természettudományok fokozott bekapcsolódása végre meghozza a várva várt eredményt, és a hagyományos régészeti módszerek mellé velük egyenrangú vizsgálati módszereket állít. Mindenképpen egyetértünk tehát Carpenter professzor optimista jóslatával: „A régészet előtt forradalmi átalakulás áll. Mindaz a természettudományos segítség, amit e fejezetben tárgyaltunk, azt célozza, hogy ilyen vagy olyan úton az archeológia szempontjából vitális fontosságú eddig nem datált és datálatlan anyaghoz kronológiai támpontokat nyújtson. Ha ilyen kronológiai támpontokat mindenütt kívánatra meg lehet szerezni,

akkor a régészet képes lesz arra, hogy tovább haladjon elsődleges célja felé, hogy kulturális forrásadatokat gyűjtsön az ember hosszú fejlődéséhez a vadság állapotától a civilizációig és annak minden lépését az idő, a hely és a fejlődésrend tekintetében pontosan dokumentálni tudja.”

Kérdés azonban, hogy ezzel ki vannak-e merítve a régészeti interpretáció feladatai és lehetőségei? A felsorolás — úgy gondoljuk — éppen ott szakad meg, ahol el kellett volna kezdődnie. Hiszen a feltárás legpontosabb rögzítése, ezen belül a térbeli és az időbeli viszonyok tisztázása, de még az abszolút időpontok meghatározása sem nyújthat többet, mint egy további értelmezésre váró adathalmazt. Ezek az adatok szinte korlátlan mennyiségű felvilágosítást nyújthatnak az emberi lét minden múltbeli megnyilvánulásáról, de ehhez meg kell szólaltatni őket. A további értelmezést csak a régész végezheti el vagy legalábbis indíthatja el az úton, ahol azután a legkülönbébb specialisták veszik át tőle a stafétabotot. Meglehet, hogy a szűkre szabott keretek nem tették lehetővé Carpenter professzornak a régészeti interpretáció teljességének felvázolását. Így azonban az a látszat keletkezik, mintha a régészet nem volna többre hivatott a földben találtak pontos megfigyelésénél, dokumentálásánál és a kronológia kidolgozásánál. Mindenki tudja azonban, hogy egyetlen ásatás sem képez olyan önálló egészet, amely a többi ásatások, az egyes leletfajták és társadalmi-kulturális tevékenységi körök figyelembevétele nélkül érthető lenne. Közismert, hogy még a legegyszerűbb eszköz is csak az eszközök történetének folyamatába állítva értelmezhető. Ami pedig a kultúra magasabb rendű és bonyolultabb termékeit illeti, még említeni is fölösleges, hogy mennyire reménytelen vállalkozás lenne pusztán az ásatás összefüggéseiből megmagyarázni őket, ha nem hívnánk segítségül a szaktudományok egész sorát, a gazdaságtörténettől az esztétikáig vagy a vallástörténetig.

Nyilvánvaló, hogy az emberi kultúra egyetemes történetének szembeesítése egy-egy régészeti feltárással vagy lelettel meghaladja egy régész vagy a szűkebben értelmezett régészet lehetőségeit. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a széles körű történeti interpretáció inaugurálása és részleges elvégzése csak az archeológus feladata lehet, mert az egyes történeti szakágazatok képviselői egyszerűen nem tudnak mit kezdeni a nyers régészeti dokumentációval és az önmagukban látszatra jelentéktelen leletekkel. A probléma megoldását a gyakorlat már kialakította: a nagy régészeti feltárások közzétételét és értékelését a feltárást vezető régészekkel együtt a specialisták kollektívája szokta elvégezni (így a nagy amerikai ásatásoknál is: pl. Korinthus, Agora stb.). A munkában részt vevő specialisták még oly nagy száma sem változtat azonban a publikáció régészeti jellegén. Csak azon lehet — ha érdemes vitatkozni, hogy az ásatási publikációkban meghatározott és értelmezett leletek speciális vizsgálatai a régészet körébe tartoznak-e még, ha olyan szintézisekben és monográfiákban történnek, amelyek a régészeti adatokat már csak forrásként használják a különféle történeti kérdések megoldásához?

Carpenter professzor mindenesetre régészeti feladatnak tekinti a társadalmak anyagi eszközeinek és hagyatékának történeti rendszerezését és feldolgozását, csak hogy ezt már nem a régészet science-jellegű munkájának, hanem humanisztikus tevékenységének körébe utalja. Ha ezt a merev szétválasztást elfogadjuk, akkor a tanulmány utolsó fejezetétől kell várnunk a szélesebb körű régészeti interpretáció jellemzését. Sajnos azonban ez a fejezet sem szünteti meg a régészeti munka leszűkítése miatt támadt hiányérzetünket.

Némi nehézséget okoz számunkra, hogy bele helyezkedjünk a humán tudományok osztályozásának és elhatárolásának Amerikában szokásos rendszerébe. Mindenképpen tanulságos az amerikai archeológia két ágának éles különválására vonatkozó megjegyzés. Az USA hazai archeológiája szorosabban összefügg azzal a szociológiai és pszichológiai (a mi terminológiánk szerint hozzátehetjük még: etnográfiai) módszerű társadalomtudománnyal, amit az óceán túlsó partján antropológiának neveznek. Ezzel szemben a külföldön dolgozó és az európai régészettel foglalkozó („un-anthropologically oriented”) amerikai archeológusok a klasszikus régészet gondolkörében mozognak. Ezt a különbséget igen szellemesen, de talán nem eléggé mélyen Carpenter professzor úgy általánosítja, hogy az „óvilági” archeológia a történeti korokból kiindulva halad az őstörténet felé és ennél fogva a praehistoriát a civilizáció előjátékának tekinti, míg az amerikai hazai régészet, és az a jövőben várhatóan például a belső afrikai régészet is, a történeti-kulturális kapcsolatokról nem befolyásolt antropológiai irányzatot követi. Ha ezt a szembeállítást úgy fogjuk fel, mint annak kényszerű következményét, hogy a Mediterrán fejlődéstől elszigetelt területek régészete kénytelen — jobb híján — a rendelkezésére álló források belső elemzését szociológiai és más módszerekkel finomítani, hogy valamilyen történeti eredményre jusson, akkor egyet kell vele értenünk. Abban azonban, hogy az „antropológiai” módszerű régészet valamilyen önelvű irányzat, amely élesen különbözik az európai és ázsiai archeológiától, már erősen kételkedünk. Nem azért, mintha tagadnánk a szociológiai, pszichológiai, etnográfiai stb. módszerek alkalmazásának szükségességét a régészet által vizsgált kulturális jelenségek területén, hanem azért, mert az ún. „antropológia” gyakran történetietlen szemléletét tartjuk ezen a területen elégtelennek. A jelen időben vagy az absztrakt időben való gondolkodás talán még menthető napjaink jelenségeinek rögzítése terén, de aligha lehet helyes évezredekkel korábban élt társadalmak esetében.

Az antropológiával való kapcsolat után Carpenter professzor a régészet és a művészettörténet viszonyára tér át. Mint klasszikus archeológus, az ókori görög és az itáliai művészet egyik kiváló szakértője, itt aztán valódi elemében van. Kitűnően jellemzi a régészeti módszerű művészettörténeti kutatás különbségét és fölényét a hagyományos művészettörténettel szemben. Ez utóbbi inkább a művészek történetével és egyéniségével foglalkozik, a

régészet viszont az ókori és a középkori művészet történetét teljes szélességében és helyi variációiban is képes a kronológiai támpontokra épített formai fejlődésrend alapján megrajzolni, még akkor is, ha egyetlen művészegyéniség vagy írásos dokumentum sem áll rendelkezésére.

Amit a művészettörténet kutatásának régészeti módszeréről elmondott, azt kellett volna a társadalom és a kultúra más ágainak régészeti kutatási módszereire kiterjesztenie ahhoz, hogy a kép teljessé váljék. De nemcsak a teljesség szempontja kívánta volna ezt meg, hanem a régészet legfontosabb tudománytörténeti érdemének hangsúlyozása is. Jórészt a régészet érdemének tartjuk ugyanis a pusztán írásos dokumentumokra épülő történetírás átalakulását a források teljességét felhasználó komplex történettudománnyá. A régészet nemcsak azzal forradalmasította az emberiség történeti tudatát, hogy tökéletesen feledésbe merült, a történeti iratokból hiányzó korszakokkal, kultúrákkal és népekkel az addig ismert történelmet hatalmasan kitágította, hogy lehetővé tette az írástalan kultúrák megismerését és megsokszorozta az írásos történeti források számát. Mindezen felül a kényszerűség nyomására — olyan sajátos módszereket fejlesztett ki, amelyek sokkal egzaktabbak és objektívebbek a hagyományos történeti módszereknél. Objektívebbek, mert mentesek az írott dokumentumok, különösen a történetírók szükségképpen szubjektivitásától. Egzaktabbak, mert nem az egyéni és kiragadott momentumokra, mint inkább a tömeges jelenségekre támaszkodnak és így a társadalom életét egészében és mindennapi realitásában világítják meg. Végül a modern régészet kutatási módszere involválja a komplexitást, nem elvi elhatározásból, hanem mert kénytelen minden szempontot és lehetőséget megragadni ahhoz, hogy rekonstrukcióját elvégezhesse. Mindezzel a modern régészet — ha nem is megteremtője — de mindenesetre élharcosa és példamutatója annak a korszerű történettudománynak, amely a társadalmi élet egészének fejlődését az objektív törvényszerűségeket keresve vizsgálja. Ez a modern régészet legnagyobb vívmánya, amellyel önmagát valóságos tudománnyá, „social and historical science”-é emelte. Ahhoz azonban, hogy az archeológia fejlődésének ezt a döntő tudománytörténeti mozzanatát kellően értékelhessük, a történettudománynak olyan fogalmára van szükségünk, amely — Carpenter professzor tanulmányából kiviláglóan — hiányzik az amerikai gondolkodásból. Addig, amíg olyan éles választóvonalat húznak a science és a humanistic scholarship közé, amíg az utóbbit felaprózzák az egymástól független és más-más szemlélettel dolgozó diszciplínákra, amíg a politikai történetet elválasztják a gazdaságtörténettől, ezt a szociológiától, az „antropológiától” és amíg a kultúra történetének ágait az alapvető társadalmi életfunkciók történetétől függetlenül művelik, addig valóban nem látható a fáktól az erdő, az emberi társadalom ösztörténete, amelyet a régészet az anyagi természetű maradványokra támaszkodva, de azokon jóval túlmutató értékelési módszerekkel a maga területén kutat.

Úgy gondoljuk tehát, nem Carpenter professzor egyéni mulasztása, hogy rendkívül világos, jól olvasható és tanulságos munkájában az archeológiáról hiányos képet rajzolt. Ezért értünk egyet teljes mértékben az amerikai régészetről általa adott sommás értékeléssel (p. 15): „Nagyon jellemző, hogy míg országunk jó eredményeket ért el a régészeti kutatás technológiai fejlesztésében, s kiváló képességet mutat a kiegészítő természettudományos módszerek megválasztásában és alkalmazásában, a kritikai elemzésben és az anyagkonzerválásban, addig nem mutatott fel ezzel egyenértékű eredményt az anyagi természetű adatokkal összefüggő humanisztikus kutatásban.”

A IX—X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM KÉRDÉSEIHEZ

BARTHA A., A IX—X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM C. KÖNYVE
ALKALMÁBÓL

(Bp., 1968. Akadémiai Kiadó. 193 lap, 12 tábla.)

DIENES ISTVÁN

A keleti sztyeppékről érkező magyarság 896-ban költözött be a Kárpát-medencébe, s Nyugat-Európa népei a kalandozások révén ismerik meg őket. A rettegve gyűlölt ellenséget félelmetes, vad, kegyetlen hordának tartják, akik rablásból élnek. A pusztá tények is elgondolkoztatnak azonban, hiszen egy kezdetleges viszonyok között élő nép aligha lett volna képes arra, hogy a szét-húzó nyugati államok politikai viszonyait áttekintse, ügyesen kihasználja a diplomáciai lehetőségeket, s megszervezze, végrehajtsa ezeket a sorozatos vállalkozásokat. Nyilvánvaló, hogy egy fejlett szervezettségben élő, széles látókörű vezetőkkel rendelkező, szilárdan kézbentartott háterszágra támaszkodó nép hadi vállalkozásairól van itt szó. A magyarok fejedelmeinek politikai érettségéről és tudatosságáról vall az is, hogy a nyugati államok új megszilárdulásával, ami számukra a kalandozó hadjáratok lehetőségének megszűnését jelentette, Magyarország is felsorakozott az épp akkoriban Skandináviától Kelet-Európáig alakuló keresztény feudális államok közé, felismerve az önálló államiság egyetlen lehetséges útját.

A magyar keresztény feudális állam megalapításának előzményei a hazai tudományban is vitatottak. Vannak akik úgy vélik, hogy az államalapítás feltételei az új hazába való beköltözés utáni válság következtében kezdtek kialakulni (egyesek a megfogyatkozott állatállományban, mások éppen a hatalmas nyájak számára szűkös legelőkben keresték okát), amelynek levezetését szolgálta volna átmenetileg a kalandozások sorozata, majd ezek kényszerű megszűnése után elkerülhetetlenné vált a gyökeres életforma váltás, amely a bomlóban levő ősközösségi viszonyokat a feudális fejlődés útjára terelte. Mások *Vlagyimircov* immár klasszikusnak tekinthető műve (Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. Paris 1948.) alapján, amelyben bizonyította, hogy a nomád gazdálkodás talaján miként alakult ki a feudalizmus sajátos változata, azt vallják, hogy már a honfoglaló magyarok törzsi-nemzeti szervezését áthatották a kora-feudális viszonyok, és az államalapítás felé vezető fejlődés kezdeteinek megjelenését a honfoglalásnál korábbi időre teszik. Az utóbbi elmélet szerint az államalkotás feltételeit nem egy rövid válságkorszak érlelte meg, hanem azok egy hosszú, törvényszerű fejlődés következményei.

Bartha Antal könyvében azt kíséri meg, hogy a magyarság korábbi környezetének alapos, részletező ismertetésével, az új szovjetföldi régészeti kutatások és korszerű társadalomtörténeti vizsgálatok felhasználásával, szélesebb egyetemes-történeti összefüggésekbe ágyazva világítsa meg azt az utat, amelyet a IX—X. századi magyarság gazdasági és társadalmi fejlődése végigjárt. A könyv eredetisége és legfőbb értéke abban van, hogy nem csupán a források szűkszavú és olykor ellentmondó adatait, nyelvünk műveltségi hatásokat tükröző szókészletét értelmezi a nomád-félnomád népeknél tett újkori néprajzi megfigyelések segítségével, hanem a honfoglalás előtti magyarokat körülvevő egykori világ viszonyait igyekszik kibogozni, és ebből törekszik azokat a törvényszerűségeket kibontani, amelyek a pusztá párhuzamnál jóval többet jelentenek. A lényegi gazdasági és társadalmi folyamatok gondosan adatolt ismertetését kapjuk, és ez az események sodrának megértését teszi lehetővé, amely végül a magyar állam megteremtéséhez vezetett. Figyelmeztet arra, hogy noha nyugat és kelet társadalmi fejlődése között legalább három évszázadnyi különbség észlelhető a korai feudális viszonyok megjelenésében, mégis a magyarság olyan időszakban érkezett mostani hazájába, amikor már Kelet-Európában is mélyreható gazdasági s a nyomában járó társadalmi változás jelei mutatkoznak. Mindez a magyarságot sem hagyta érintetlenül, s az előzmények teszik érthetővé, hogy a Kárpát-medencében innmár végleg megtelepedő magyarság rövid idő alatt beilleszkedett az európai népek közösségébe.

A Szerző munkájának I. fejezetét a nomád gazdálkodás történeti útjának vázolásával indítja. A feudális viszonyok erőteljesebb kibontakozását keleten is a földek magántulajdonba kerülése, de legalábbis a rangosaknak a közösségi területekkel való rendelkezési joga és az azokon élők feletti uralma eredményezi. *Bartha* leszögezi, hogy tisztán nomád gazdálkodás voltaképpen nincs, s még ott is, ahol a földművelés igen szerény marad, a függőségi rendszert nem csupán az állattállomány magántulajdona hozza létre, hanem az, hogy az előkelők a közösségi földekkel, mint sajátjukkal bánnak, s így szolgáltatásra kényszerítik a gyengébbeket. A közösségi tulajdonformát akkor váltja fel fokozatosan a magántulajdon, amikor egy állattartó nép összetettebb gazdálkodásra tér át. Ennek a folyamatnak nyomon követésére mind a néprajzi, mind a történeti anyag számos példát kínál. A fokozódó szarvasmarhatartással járó takarmánygazdálkodás révén a téli szállások körüli kaszálók, majd a művelésre feltört földek — a rájuk fordított munka jogcímén — magántulajdonba kerülnek. A gazdasági folyamattal párhuzamosan a társadalom egész szerkezete átalakul, a gazdagok függésbe vonják a szegényeket. Az általunk ismert történeti nomád népeknél a nemzetség nem vérségi-rokoni kötelék már, hanem olyan egység, amelyet közös származástudatot keltő hiedelmek s mindenekelőtt a rangos családok hatalma tart össze. A megváltozott nemzetség-fogalmat szemlélteti az *aul*-ok rendje, amelyekben — uruk akarata szerinti szervezettségben — rokonok és idegenek együttesen élnek. Legfejtettebb for-

mája a nomád-félnomád alapokon álló feudalizmusnak, amikor a társadalom egész rendje a földtulajdon-viszonyokon nyugszik: az állam egész területét és annak lakóit az uralkodónak tett szolgálat szerint osztják fel az előkelők között, akik a birtokukon élő vazallusaikat ugyanilyen terület-felosztással jutalmazták szolgálatuk mértéke szerint. Az állattartó társadalmak — bármennyire rétegzettek is — megrekednek a korai feudalizmus szintjén, a közösségi munkafolyamatok tartósítják társadalmi viszonyaikat; azok a népek ellenben, amelyeknél a földművelés nagyobb tért hódít, helyhez kötöttebb, összetettebb gazdálkodást űznek, szilárd területi-politikai szervezetté kovácsolódnak össze.

Az eddigiekben vázolt fejlődés folyamatát követhetjük nyomon a Kaukázus előterében a türkök által alapított Kazár Kaganátusban, amely az I. évezred utolsó harmadában Kelet-Európa legjelentősebb államalakulata volt. A IX–XI. századi mohamedán geográfusok nagy részletességgel szólnak a kazárok uralmi szervezetéről (kettős fejedelemségéről, az alattuk álló udvari méltóságokról, a különböző vallások törvényeit ismerő sajátos bírói testületéről, egyes meghódoltatott területek kormányzóiról), hadrendszeréről (a fejedelem zsoldban álló khorezmi lovas testőreiről és a tehetős alattvalók által kiállított harcosokról). Hallunk gazdasági életükről (szántó- és kertművelésükről, szőlőikről), a földjükön lezajló élénk átmenő kereskedelemről és a kincstár ebből származó hasznáról (révvámok, a szállított áruk után kivetett tizedek), városaikról és az azokban zajló, sokféle nép által űzött mozgalmas kézműves és kereskedelmi tevékenységről. A kazár előkelők nemcsak a törzs-területükön élő saját véreiket, valamint az ott lakó bolgár-török és szarmata-alán népelemek faluközösségeit kötelezték élelmiszer szolgáltatásokra, hanem házassági kapcsolatok kieroszakolásával, előkelő túszok szedésével — hatalmukat messzi földre kiterjesztve adóztatták s katonai szolgálatra kényszerítették távoli vidékek lakóit is (a burtászokat, volgai-bolgárokat, a különféle finnugor és szláv törzseket). Kora feudális viszonyok, kezdetleges államszervezet sejlik fel az elbeszélő kútfők sorából, s a kazárok függetlenségük megőrzését szolgáló igyekezetét láthatjuk abban, hogy a görög keresztény és mohamedán térítések alatt álló területen, a két vallást képviselő nagyhatalmak szomszédságában, a kagán és környezete a VIII. században a zsidó vallást vette fel, mintegy tudatos különállását jelképezve. *Bartha* részletezően élénk tárja, hogy amit az újabb szovjet régészeti kutatások (*Artamonov, Ljapuskin, Merpert, Pleinyeva* munkái) a kazárok által kézben tartott területről kiderítettek, tökéletes összhangban van a források adataival. A VIII–IX. században virágzó szaltovo-majacki műveltség keretében — amelynek hordozói az erdős sztyep-pétől a Fekete-tengerig kazár uralom alatt élő népek voltak — valószínű gazdasági forradalom zajlott le. Az eddig megismert, uralmi központoknak tekinthető erődök, nagy szervezettséggel emelt kő- és téglalapítmények láncolata, valamint a mostanig felkutatott 268 folyóparti település tanúsítja, hogy e

népek a megtelepedés útjára léptek. Az átváltás folyamatát igen szépen szemléltetik, ahogy időben egymás után, a jurtok mellett a vándorélet hordozható sátorának utódai, a kerek alaprajzú, majd a négyszögletes földbe ástott házak, sőt a települések központjaiban a módosabbaknak a felszínen emelt hajlékai is megjelennek és egymás mellett élnek. E telephelyeken fellelt eszközanyag, a gabonásvermek, magvak, őrlőkövek a földművelés, kertgazdálkodás bizonyosságai; míg az állatsont anyag és az ólak az igényesebb jószágok házkörűli tartásáról, igásjószágként való hasznosításáról tanúskodnak. A vasművesség, ötvösség, fazekasság termékeit már a városias települések iparosai készítették, a kézművesség tehát önálló termelési ágga vált, s egy-egy központ széles vidéket látott el készítményeivel. A legújabb vélemények szerint (*Pletnyeva*) a szaltovói műveltség területén a nyájaitól, legelőitől megfosztott köznépi réteg kényszerült a földművelésre, de az összetettebb gazdálkodásra való áttérést a helyi (szarmata-alán) hagyományokon kívül serkenthette az is, hogy az Észak-Kaukázusban élő s a fejlett iráni műveltség hatása alatt álló alánok egy csoportját a VIII. század 30-as éveiben az arabok támadásai szállásföldjükről kivetették, s azok a Don vidékén telepedtek meg. A gazdálkodásnak a régészeti kutatások alapján megismert rendje teszi érthetővé, hogy e társadalom az alakuló osztálytársadalom jegyeit hordozza. A kazár uralkodók hatalmuk megbízottjai, az erődöket birtokló feudális előkelők és fegyveres kíséretük révén gyakoroltak ellenőrzést a széles népréteg fölött. E közrendű tömegek kis méretű lakóalkalmatosságukból következtetve kiscsaládi közösségekben éltek, s helyzetük nem a rabszolgákéhoz, hanem a szolgáltatásra kötelezett vazallus jobbágyokéhoz hasonlítható, hiszen a hajlékaikkal együtt napvilágra került leletekből ítélve tulajdonukban levő termelőeszközökkel rendelkeztek. E fejlett viszonyok elemzésekor *Bartha* a gazdasági és társadalmi élet néhány kezdetleges vonására is figyelmeztet. — A kazár fejlődés alapos megismerése a magyarság korai történelme szempontjából azért különösen jelentős, mivel a többévszázados tartózkodás után a kazár környezetből kiszakadt magyar népnek szükségszerűen át kellett esnie ezeken a fejlődési fokozatokon. Mindebből természetesen az is következik, hogy az önálló törzsszövetség megteremtésének hatalmas lépése ellenére az elszakadás valódi függetlenséget csak a vezetőréteg számára jelentett, amely a saját népétől gyűjtött termékeknek ázt a részét is megtarthatta, amelyet korábban a kazár kormánynak szolgáltatott be, s a népéből kiállítható haderőt nem kellett többé idegen célok szolgálatára átengednie.

A Kazár Kaganátus után a Szerző a keleti-szláv törzsek fejlődését veszi szemügyre, amelyek egyesítéséből, szüntelen harcok közepette, a IX–X. században jött létre a Kijevi Fejedelemség. Elemzi az északi és déli területek eltérő földművelő gazdálkodását. Rámutat, hogy a keleti-szláv területet átszelő folyókon — a Volgán az arab világ, a Dnyeperen Bizánc felé — lebonyolódó, és az e vidékre magukat befészkelő normann-varég harcos kereskedők

által kitűnően megszervezett átmenő kereskedelem miként hatott az itt élők gazdasági-társadalmi fejlődésére. Kijev, a polján törzs központja, s vele együtt a déli szláv területek a IX–X. század fordulóján emelkednek fel, amikor a skandináv eredetű Oleg, a novgorodi fejedelem ezt a települést választja székhelyéül. Társadalmi fejlődés tekintetében a kijevi állam ugyancsak korafeudális viszonyokat mutat. A társadalom osztályokra bomlását itt is nagymértékben elősegítette a nagyrészt idegenekből szervezett, sőt fizetett zsoldosként is szolgáló katonai kíséret, a druzsina, amely testőri teendőkön kívül a kereskedelem zavartalanságát biztosította, a szolgáltatásokat behajtotta, sarcot szedett, kirabolta az idegeneket, s a támadó hadjáratok fő szervezője volt. A Szerző a keleti-szlávoknak a Kazár Kaganátus népeivel rokon fejlődését domborítja ki, szembehelyezkedve az előző évtizedek dogmatikus történetírásával, amely a keleti-szláv törzsek fejlődését környezetüktől elvonatkoztatva, önmagából igyekezett megmagyarázni. *Bartha* a könyv első részének lezárásaként a kazárok, a varégek és keleti szlávok kölcsönös viszonyát igyekszik felderíteni. Figyelmeztet arra, hogy noha a keleti-szláv területeken a VIII. század utolsó harmadától jelentős dirhemforgalom mutatható ki, ugyanakkor 830–900 között az arab pénzek hiányzanak. E jelenséget azzal magyarázza, hogy a déli területek szlávjai e korban a hozzájuk kerülő dirhemeket adóként a kazároknak fizették be, ahol pénznemnek olyan becse volt, hogy még hamisították is. E nézethez magunk annyit fűznénk hozzá, hogy elgondolkoztatónak tartjuk azt a tényt, hogy épp a jelzett időszakban a már önállósult magyar törzsszövetség ékelődött a Kazár Kaganátus és a keleti-szlávok közé. A mohamedán források szerint a magyarok a velük szomszédos szláv csoportoktól adót szedtek, nyilván a korábban a kazároknak járó szokásos adót hajtották be. Emellett bizonyos, hogy a Dontól az Aldunáig terjedő terület kereskedelmi útvonalait a magyarok kézben tartották, az ide áramló dirhemeket nagyrészt maguk használták fel. Ellenőrizhették a varég-bizánci kereskedelmi útvonalat is, a Dnyeper alsó szakaszán átmenő árukat ők vámolhatták el, sőt maguk is cseréltek árukat a normann kereskedőkkel, amint azt a Kárpát-medencébe költöző magyarok néhány normann eredetű tárgya, illetve a honfoglalás előtti időkre jellemző veretes tarsolyok felbukkanása Kijev, Csernyigov táján, a Ladoga térségében, sőt Birkában, bizonyítja. Ezeket korábban a volgai úton feljutó kazár áruknak tartották, noha a magyar szállásterületről északnak vezető dnyeperi víziutat a leletek elhelyezkedése szinte kirajzolja. — A keleti-szlávok és kazárok párhuzamos fejlődése ellenére igen jelentős különbség, hogy a Kijevi Fejedelemség megteremtődésével egyidejűleg a Kazár Kaganátus hanyatlásnak indul, s nem tudja kivédeni azt a csapást, amelyet a X. század 60-as éveiben Szvjatoszlav mér rá. *Bartha* szerint a Kazár Kaganátus széthullásában kedvezőtlen földrajzi helyzetén, az arabokkal és az előtörő keleti népekkel vívott állandó harcokon kívül szerepe volt az ország tarka, sokfajú, különböző eredetű, nyelvű, vallású népiségé-

nek is. A Kijevi Fejedelemség, bár törzsi különállásukat feladni nem akaró, az egyesítés ellen lázongó, de mégis azonos származású, s közös nyelvű népeket fogott össze egy államalakulathá.

A kelet-európai viszonyok áttekintése után a Szerző a könyv II. fejezetében a magyarság IX. századi fejlődéséről és történetéről ad képet. A magyarság egész műveltségének szempontjából alapvető kérdés, hogy mennyi időt tölthetett e nép a Kazár Kaganátus kereteiben, s az ott lezajlott változások mennyire gyorsíthatták meg belső fejlődését. Történetkutatásunk nem fogadja el Konstantín császárnak azt az adatát, hogy őscink mindössze három esztendeig éltek volna együtt a kazárokkal. A népünk eredetét elbeszélő rege, a Csodaszarvas-monda, valamint a magyaroknak az onogurból eredeztethető idegen nyelvi népneve (Ungar, Hongrois, Ugri, Vengri) fenntartotta annak emlékét, hogy az őshazájában, feltehetően Baskíria területén tartózkodó magyarság a kazár fennhatóság előtt hosszú ideig élt az onogur-bolgárok uralma alatt. A 463 körül Nyugat-Szibériából előtörő különféle ogur törzsek hatalma alá vont s átmenetileg nevüket is viselő kelet-európai népek türk fennhatóság alá kerülése a történeti adatok szerint több időpontban is bekövetkezhetett. Az ogurok egy része már 569-től kétségtelenül a türkök alattvalója. A hatalmában emelkedő, a perzsákkal szemben Bizáncot is megsegítő Kazária 629-ig újabb területre terjesztette ki uralmát, Herakleios bizánci császár halála (641) után pedig a kazárok támadása vet véget a VII. század első felében a Fekete-tenger feletti térségben virágzó Kovrat-féle onogur-bolgár állam létének. A magyarok tehát már akár 569-től, de legkésőbb a VII. század közepétől 830 tájáig, vagyis legkevesebb két évszázadig a kazárok igazgatása alatt éltek. E kényszerű meghódolás és a nagyobb egységgel műveltségben, szokásokban való azonosulás magyarázza, hogy a magyarok a bizánci forrásokban még önállóságuk kivívása után is *türk* néven szerepelnek. *Bartha* honfoglalás előtti szókészletünket fogja vallatóra, s a török, iráni, alán műveltségzavak segítségével bizonyítja, hogy a szaltovói műveltség a magyarság gazdálkodását valóban átformálta. A magyarok ilyen összetettebb, földműveléssel is kiegészült gazdálkodására az igen megbízható mohamedán kútfők is félreérthetetlenül utalnak. Igen jól rávilágít a kézművességnak, nevezetesen a kovácmesterségnek fejlettségére a Szerző egyik meglehetősen számcszerű adata: számításai szerint csupán a vezérükkel kivonuló 20 000 lovas felszereléséhez hozzávetőlegesen 20 tonna vas megmunkálására volt szükség. A társadalmi fejlődés természetesen követte a gazdasági változásokat, számos adat (házassági szokások elemzése, nyelvi tények stb.) igazolja a vagyoni és rangbeli különbségeket. A társadalom megosztottsága elkerülhetetlenné tette az egész nép tudatos megszervezését és összefogását. A IX. század utolsó harmadának viszonyait tükröző arab geográfusok feljegyzik, hogy a magyarok népének élén akárcsak a türk-kazároknál két fejedelem áll: a szakrális királynak tekinthető *kende* és a ténylegesen kormányzó

gyula. A Szerző figyelmeztet arra, hogy a magyarok névleges főfejedelmének címe egyezik a kazárok harmadik udvari méltóságával, eredetileg alighanem a kazár hatalom letéteményese lehetett. A magyarok törzsszervezetének nemzetségekre való tagolódásáról közvetlen adatunk nincs, de a 8 besenyő törzs 40 nemzetségre oszlása közeli párhuzamul kínálkozik. A honfoglalók 10 törzsből (az eredeti 7 és a kabar néven egyesített 3 törzsből) kikövetkeztethető 50 nemzetség száma a minden bizonnyal a nemzetségi szállásterületekből alakult Árpád-kori megyék számával egyezik meg. Az egész nép ilyen elrendezése központilag kézben tartott területi-politikai szervezet létét tételezi fel. A magyarok társadalmának is a feudalizmus irányába való fejlődésére mutat, hogy náluk is a saját tulajdonnal rendelkező, a maguk közösségeiben hagyott, de szolgáltatásra kötelezett közrendűek vazallusi függésbe vonása a jellemző, s az elhurcolt foglyokat — akárcsak a kazárok vagy keleti szlávok — nem gazdaságukban alkalmazták, hanem rabszolgapiacokon értékesítették. Az idegen népek adóztatását, s természetesen emellett saját köznépük termékszolgáltatásainak teljesítését is — mint az említett keleti államokban — a magyaroknál szintén az előkelők katonai kísérete biztosította; s egy-egy terület ura az összegyűjtött javakat kíséretével végzett körútjai során élte fel. A II. fejezet utolsó részében a szerző a magyarok, kazárok és besenyők ellenségeskedését tárgyalja. Elfogadja, hogy Konstantín császár műve voltaképpen két, a magyarokat ért és számukra sorsfordulatot jelentő támadás emlékét tartotta fenn. Történeti és régészeti indokok alapján úgy véli, hogy az első besenyő támadás a IX. század elején játszódott le, amikor a Kazár Kaganátusban lázadás tört ki, alighanem a zsidó vallás erőszakos terjesztése miatt. E felkelésben a magyarok vezető szerepet vihettek, s ezért állhattak oldalukra a pártütő kabarok. E viharos idők eredménye lehet a Don jobb parti, valamint a Donyec és Oszkol folyók vidéki erőrendszert nagymérvű pusztulása a IX. század második évtizedében, majd az elszakadt magyarok és kabarok elleni védekezésül 830 táján Sarkel téglavárának felépítése a Don bal partján. A magyarok eszerint a VIII–IX. század fordulóján a Don és Dnyeper közén tanyáztak, e terület volna tehát Levedia. Elpártolásuk után a nyugati határőrvidék biztosítására rendelik helyükre a kazárok a besenyőket, akik a magyarokat innen a Dnyeper és Alduna közötti területre, vagyis Etelközbe szorítják át. Ez volna tehát a IX. század 20-as éveiben a magyarokat ért első besenyő támadás. — A magyarok és kabarok elszakadásának magyarázata nagyon valósnak tűnik, ugyanakkor nem érezzük lezártnak Levedia és Etelköz területi meghatározását, a besenyőknek e korai korszakban való tömeges áttelepedését a Dnyeperig terjedő területre. Noha a források valóban ellentmondásosak, az adatokból mégis inkább azt következtethetjük, hogy a besenyők zöme a IX. században — a Kazáriában szétszórt helyőrségek ellenére — a kazároktól északkeletre, tíz napi járóföldre, alighanem a Volga és az Ural folyók közötti területen lakhatott. Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy a

magyarok és kazárok határai érintkeztek egymással, a magyarok szállásterületének keleti határfolyója a IX. század végén is a Don volt, és Sarkel annak az erőrendszernek lehetett sarkpontja, amellyel a kazárok körülsáncolták magukat a magyarok ellen. A mohamedán kútfők által rögzített képet megerősíti Konstantín is, aki szerint a magyarok helyére nyomuló besenyők szállásföldje az Aldunától egészen Sarkelig terjedt. A besenyők Don—Dnyeper vidékre való átrendelését azért is kérdésesnek tartjuk, mivel odatelepedésüknek alighanem ugyanolyan pusztulást kellett volna okoznia a szaltovói műveltséghez kapcsolható településekben, mint amilyet további előtörésük nyomán maga *Bartha* is megállapít. Meglehetősen nehezen magyarázható meg, hogy ha a IX. század elején történt felkelés alkalmával bekövetkező első besenyő támadás a magyarságot már a Dontól nyugatra érte, hogyan vonult volna egy részük, a szavárd-magyarok a perzsa határvidékekre, a forrongó, ellenséges kazár földön keresztül. Természetesen mindezek a kérdések mindmáig tisztázatlanok, és megoldásukhoz újabb kutatások sorára lesz még szükség. Valóképpen a fő kérdés az lenne, hogy a magyarság mikor hagyta el Magna Hungaria, vagyis a későbbi Baskíria területét (l. *Ligeti L.*: Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések 40. Bp. 1964. 230—239; *Németh Gy.*: Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. Acta Lingv. Acad. 16 [1966] 1—21; l. még *I. Boba*: Nomads, Northmen and Slavs. The Hague 1967. 92—101. A szerző igen szellemes elgondolása a magyar őshazának Mescserfölddel, az Oka folyó vidékével való azonosításáról s a magyaroknak innen 820—830 közötti időkből a rusz—varégek nyomására történt elvándorlásáról nem tekinthető bizonyítottnak.) — Mivel *Bartha* szerint is Levedia és Etelköz külön szállásföldet jelöl, maga is feltételezi, hogy Konstantín elbeszélése távoli eseményeket kapcsol össze, s Levedi — aki az elmondottakból következően a IX. század eleji események szereplője — nem lehet Árpád kortársa. A magyarok függetlenedésének jelét látja abban, hogy új szállásterületüket már nem a kazároknak hódoló, kazár felesége révén elkötelezett nagyúrról nevezik el, hanem annak neve földrajzi fogalmat tükröz (Etelköz = 'folyóköz' értelmű összetétel). Önálló néppé alakulásukat kell látnunk abban is, hogy az arab geográfusoknál már saját népnévükön szerepelnek. A keleti szlávok déli szomszédságában megtelepedő magyarság korábbi életmódját folytatta, a szlávok déli övezetének és a szaltovói települések nagy részének pusztulása a dunai-bolgárok által felbújtott besenyők további elnyomulása, vagyis a második besenyő támadás idején következik be, amely a magyarokat átszorítja a Kárpátokon. Lehetségesnek kell tartanunk néhány fontos kifejezésnek a keleti-szlávok nyelvéből a honfoglalás előtt történt kölcsönzését, amelyeknek társadalmi fogalmakat jelölő csoportja megerősíti, hogy a magyaroknál az osztálytagozódás már jelentősen előrehaladt. A honfoglalás előtt a magyarság már egységes néppé ötvöződött össze, s ezt nagy részben annak a fejlődésnek tulajdoníthatjuk, amelyet a VIII—IX. század-

ban tett meg. Bizonyos azonban az is, hogy e fejlődésnek belső feltételei már adottak voltak, s a népet az őket ért hatások befogadására korábbi összeforrottsága tette képessé. A legalább a VII. századtól jelentős etnikai veszteséget nem szenvedett törzseknek már idegen vezetés alá kerülésük idején az erős népi összetartozás és egységes műveltség nyújthatott védelmet a más fajú és nyelvű környezetbe való beolvadás ellen.

A III. rész a törzsek szövetségétől az államalakulásig terjedő időszakot tekinti át. Bartha tudatos lépésnek, az előző korszak tapasztalataiból kikristályosodott politikai megfontolás eredményének tekinti, hogy a besenyők és bolgárok együttes támadása idején az etelközi magyarok nem maradnak helyükön a besenyők alattvalóiként, s nem kérnek menedéket a Bizánci Birodalomban sem, ahol pedig katonai segédnépként örömet fogadták volna őket. Önállóságukat többé feladni nem akarván, nyugatra, a Kárpátokon túli területre özönlének, amelyet korábbi portyáikon már kifürkészték. Az új haza birtokbevétele kelet felől védeltséget jelentett, ugyanakkor a gazdag nyugati területek közelsége — a német fejedelemségek, Itália — a zsákmányszerzés és a diplomáciai mesterkedések újabb lehetőségeit nyitotta meg. A X. század, annak is különösen első fele a kalandozások időszaka. E hadjáratok okát Bartha abban látja, hogy a társadalom vezetőinek, a hatalmukat támogató előkelőknek és kíséretüknek meggazdagodását, mindinkább állandósuló fényűző életszintjüknek fenntartását nem biztosította az a felesleg, amelyet népük szolgáltatásaiból tudtak előteremteni. Felhívja a figyelmet *Vajay Szabolcs*nak akkor még megjelenés alatt álló könyvére (*Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte. Studia Hungarica 4. München—Mainz 1968.*), amely számos bizonyosságát adja annak, hogy a magyarok diplomáciája milyen mesterien hasznosította az egymással viszálykodó uralkodók, tartományurak segítségkérését. Hadd fűzzük ehhez még hozzá, hogy e portyákkal beáramló zsákmány, ajándék, békemegváltó adó e vállalkozások vezetőinek és rangos kíséretüknek fokozódó tekintélyt biztosított, és az alávetettekkel szembeni hatalmi szervezet megszilárdulását mind teljesebbé tette. — A Szerzőnek figyelemreméltó megállapítása, hogy noha a magyarok 906-ban elfoglalják a Morva Fejedelemség területét, annak teljes pusztulását nemcsak az ő támadásaik, hanem legalább ilyen mértékben a nyugati-szlávok egymás elleni küzdelmei és Németországhoz való viszonyuk okozta.

A III. rész legjelentősebb fejezetének tartjuk azt, amelyben a Szerző a honfoglaló magyarok műveltségéről ad képet a régészeti bizonyító anyag alapján. A tárgyi hagyatékat — amint az a magyar régészethen *László Gyula* kezdeményezései (A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.) óta mindinkább általános — ő is társadalomtörténeti forrásnak tekinti. Míg a század eleji anyagközlő kötetek⁴ a Kárpát-medencében fellelhető X—XI. századi emlékanyag két elkülönülő csoportjában (a *Hampel*-féle A és B csoport, vagyis egy-

részt a gazdag anyagú lovassírok, másrészt a nagy csoportokban fellelhető szegény mellékletű sírok) etnikai különbséget láttak, azaz a hódító magyarok illetve a tekintélyesebb számú leigázott őslakosság anyagát, addig az újabb kutatások a magyar társadalom rétegződésének bizonyítékaként értékelik a kétfajta leletanyagot (l. főként *Szőke B.*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. Bp. 1962.). Bartha helyesli az utóbbi nézetet, de bizonyos kérdéseket az egyes temetőfajták etnikai és társadalomtörténeti értékelésével kapcsolatban még kidolgozatlanak érez. Való igaz, hogy a X–XI. századi emlékanyagot egészében egy rangos uralkodó réteg, illetve egy alacsonyabb rendű köznép hagyatékának tekinteni túlzott egyszerűsítés, de a régészet művelői már jónéhány éve munkálkodnak azon, hogy az újabb ásatások segítségével a két főbb csoporton belüli különböző rétegek helyzetét és a köztük levő függőségi viszonyokat tisztázzák. A rangos rétegen belül már korábban sikerült lényeges különbségeket felfedni, a magasabb méltóságviselők magányos sírjait, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és a katonai kíséret köréhez rendű-rangú elemeinek egy vagy több nemzedéken át telepített kiscsaládi vagy olykor nagycsaládi temetőit megkülönböztetni. Ugyancsak jelentős eltéréseket ismert fel a régészeti kutatás az alávetettek körében is: a rangosakkal egy szálláson élő háziszolgák szűkebb csoportjait jóval szorosabb függés fűzte uraihoz, mint a saját közösségében hagyott, tehát önálló gazdálkodást folytató – de a rangos temetők közelségéből sejtethetően a nemzetségi arisztokrácia hatalma alá vont, azoknak szolgáltatásokkal is tartozó – széles köznépi réteget (*Dienes I.*: Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. A Móra F. Múzeum Évk. 1964–1965/2. Szeged 1966. 73–111.). A temetőterképek alaposabb elemzéséből, valamint a hasonló gazdasági és társadalmi szerkezetű népek tanulmányozásából ma már csaknem bizonyos, hogy a társadalom alapsejtje a honfoglaló magyaroknál is a páros család volt, s ezek gazdasági célszerűség, társadalmi-politikai szükségszerűség szerint tagolódtak, illetve tömörültek életképes, hasznos egységekbe: a társadalom csúcsán állók családjaitól és apróbb csoportjaitól a közrendűek nemegyszer uruk akarata szerint szervezett népes faluközösségeig. E különböző rétegek összetartozását és egymáshoz való viszonyát legszemléletesebben példázzák azok a lelőhelyek (Bashalom, Orosbáza), ahol egymás közelébe telepítve több, különböző gazdasági és társadalmi helyzetű közösség temetői kerülnek elő. Ritkább eset az, amit *Bartha* is említ, amikor egy szűkebb környéken láthatóan azonos társadalmi réteghez tartozó csoportok temetői bukkannak fel, de ez korántsem annak bizonyossága, hogy a rangosak is – a B-csoportba tartozó temetőkhez hasonlóan – népesebb közösséget alkottak volna, és az eddig kialakult képet módosítanunk kellene. Az ilyenfajta temetőcsoportok keletkezésére ugyanis mindig találunk történeti magyarázatot: pl. a kenézlői sírcsoportokban a Szabolcs várában szállást tartó nemzetségszó katonai kíséretének tagjait sejtethetjük,

akiket azért telepítettek oda, hogy a rangos udvarhelyet a Tisza túlsó partjáról biztosítsák, a folyón lebonyolódó szállítások ellenőrzésében segédkezzenek és az áruk vámolásáról is gondoskodjanak (*Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 510—511, 517.). Régészeti megfigyelésekkel újabban a rangosak többnejűségét is sikerült valószínűsíteniünk a feltűnően sok és mindig rangosan temetett, magányos, női sír értelmezésével, amelyek körül legfeljebb a vezetésükre bízott gazdaságokban foglalkoztatott szolgarendűek sírjai találhatók (mindezekre l. *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok. Régészeti Sorozat. Corvina Kiadó, Bp. s. a.) Az a társadalomkép tehát, amelyet a X—XI. századi magyarságról kiváló történészeink oly meggyőzően felvázoltak (mindenekelőtt *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959; *Ua.*: A magyar őstörténet néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 4 [1961] 417—426; *Ua.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.) és amelyet a jelen munka is megerősít, a régészeti forrásokból mind nagyobb biztonsággal kezd kirajzolódni, s további kutatásokkal lehetségesnek látszik a honfoglalás kori nemzetségek mesterséges kereteiben összefogott különféle rétegeknek árnyaltabb elemzése is. — A Szerzővel egyetérthetünk abban, hogy etnikai tekintetben a B-csoportba tartozó temetőket nem tekinthetjük kizárólagosan a magyar köznép nyugvóhelyeinek, hiszen ezekben a magyar faluközösségekbe sok helyütt besorolt őslakosság is szükségszerűen helyet kapott. E temetőfajta azonban az avar és szláv népcsség temetőinek feladásával egyidejűleg tűnik fel, a magyar uralom alá került területekről ismert, s e temetőket létesítő közösségek — még ha idegen etnikumúak voltak is — a Kárpát-medencét betelepítő magyarok szervezésének eredményeképp alakultak. Zömüket a honfoglaló magyarok közrendűi nyithatták, hiszen az újabb módszeres kutatások a X. században induló temetők sorát tárják fel, amelyekben nemcsak hogy az A-csoport jellegzetes leletanyagának szerényebb változatai lelhetők fel, de az ott nyugvók etnikumáról a temetkezési szokások, sőt számos helyen X. századi magyar helynevek és korai okleveles adatok is egyértelműen vallanak. Azokat a temetőket is, amelyeknek X. századi nyitó-sora nem ismert vagy kimutathatóan későbbi keletkezésűek, csak ugyane csoportba sorolhatjuk, hiszen ezekből azonos leletanyag kerül elő, mint a jellegzetesen honfoglalás kori szakasszal induló temetők korban megfelelő részéből. A magyar kutatás ezért joggal vetette el, hogy ez a műveltség egy, a peremterületre eső, s az egész csoportra nem is jellemző lelőhelyről (Bjelo-Brdo) kapja nevét. Vitathatatlanul a magyar előkelőknek alávetett, általuk elrendezett, csoportosított szolgálnépek temetői ezek, s ebben az értelemben mégis csak „magyar köznépi temetők”, amelyekben egyelőre etnikai különbségek nem mutathatók ki; a magyar köznép és a helyben talált népek műveltsége hamarosan egységesült. A beköltöző magyarságnak és az itt élő idegeneknek a későbbiekben a Szerző által is hangsúlyozott számaránya, a magyar nyelv fennmaradása annak bizonyosága,

hogy e temetőekben túlsúlyban voltak a magyaroknak magukkal hozott közrendűi. A fegyverek hiánya e temetők nagy részében etnikai tekintetben nem igazíthat el, amint azt egyesek felvetették (*P. Ratkoš*: La conquête de la Slovaquie par les Magyars. *Studia Historica Slovaca* 3. Bratislava 1965. 16.), hiszen a magyarok köznépének nagyobb része is termelő szolgáltatásokra volt kötelezve. — A Szerző felveti, sok bizonytalanság forrása, hogy X. századi településeinket nem ismerjük, hiszen ez a magyarság földműveléssel kiegészült, mindinkább megtelepedett életmódját is vitathatóvá teszi. E téren sok elmarasztalás éri régészetünket, noha a szaporodó Árpád-kori falukutatások keretében végeredményben X. századi településeink megismerése is folyik. Erről tanúskodnak egyebek között a településkutatásokkal egyeztetett temetőfeltárások, hiszen ahol az Árpád-kori településhez köthető temetőt a X. században nyitották, bizonyos, hogy a településnek is X. századi magja van. Már mai ismereteink is elegendő anyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy megállapíthassuk: az Árpád-korból ismert településhálózat kiépülése a Kárpát-medencének a magyarok által történt birtokbavételétől követhető nyomon. A települések X. századi kezdeteinek adatolt kimutatását megnehezíti, hogy e korai falvak szerkezete, lakóinak életmódja, gazdálkodása alig változhatott a honfoglalástól a magyar történelemben periódushatárnak számító 1250-es évekig, amelyet közvetlenül megelőzően a tatárjárás a falvak zömét elpusztította. A XI. századi forrásokban említett, sőt a X. századra utaló helynévvel jelölt települések előzményei — mint *Szabó István* rámutatott (A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966.) — a földművelés miatt egy helyhez kötött, az új hazában már kétségtelenül télen-nyáron lakott téli szállásokban kereshetők. Falvaink népességének keleti eredetéről vall az is, hogy e településeket leggyakrabban a magyarság magával hozott cserépüstjeinek töredékei jelzik. *Méri István* egész sor olyan jelenségre figyelmeztetett (Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Fü. II. 12. Bp. 1964.), amely Árpád-kori falvainknak a szaltovói művelődés telepével való jellegbeli rokonságára vall (Árpád-kori falvaink laza szerkezetű településmódja, szórt települési képe: vagyis rokonsági csoportonként való megtelepítése, illetve egy-egy család egymást követő nemzedékeinek egy telken való lakása; az apró — kiscsaládi közösségekre utaló — földházak; a házak közötti térségeken nyílt tűzhelyekre, talán sátrakra utaló nyomok; gazdasági épületek, árkok, vermek, eszközanyag stb.). A jelenségek párhuzamba állításával *Méri István* végeredményben kétségtelenné teszi, hogy az Árpád-kori települések kezdetei nem hogy a X. századba, de az azt megelőző időkbe vezetnek vissza. — Régészetünk újabb eredményeit azért idéztük fel röviden, hiszen ezek *Bartha Antal*nak a honfoglaló magyarság műveltségi szintjéről tett megállapításaiival szemben nem hogy kételyeket támaszthatnának, hanem azokat messzemenően támogatják. — A fejezet legizgalmasabb részében a Szerző valóban nagyvonalúan, a tárgyi emléanyag teljességre törekvő

áttekintésével tárgyalja azt a jellegzetes palmettás-indás stílust, amely a VII – VIII. századtól a XI. század elejéig szinte egész Kelet-Európában uralkodott és a honfoglaló magyarságnál különösen mély gyökeret eresztett. E sajátos jegyeket felmutató stílus minden változata nyilvánvalóan közös forrásra vezethető vissza, mégpedig a szasszanida kori művészetre, pontosabban az annak hagyományait folytató iráni és az egy időben Irán hatalma alatt álló Kaukázus vidéki műhelyekre. E fémművesség készítményei kezdetben a köpontokból áradtak szét messzi földre és hatottak távoli területek művészi ízlésére is. E szasszanida stílusú termékek az idők során jelentős változáson mentek át; míg a korai darabokon a figurális ábrázolás kapott hangsúlyt és a növényi motívumok csak ezek keretként szolgáltak, a VII. századtól – nyilván az iszlám hódításaival egyidőben – a mitikus életfa ábrázolása kerül a központra, majd egyre erőteljesebben eluralkodik a növényi elem a fémművességi tárgyakon. E jellegzetes stílusjegyekkel meghatározható művészeti kör keletkezési helyén: Iránban és a Kaukázusban természetesen meghatározott társadalmi igényt elégített ki, ezek az ábrázolások az ott élő népek világképe szerint, a zoroasztrizmus, a kereszténység különféle válfajai, vagy akár a pogány hitvilág alapján jól értelmezhetők voltak. E művészet befogadásához szükséges társadalmi feltételek azonban már merőben mások azokon a területeken, ahová ezek a termékek eljutottak. Az Ural és Perm vidékére a prémekért feláramló ezüstárut az ott élő erdei vadász népek szentélyeikben gyűjtötték, bálványaik arcát borították be vele, áldozati húsok tájlaiként hasznosították. Itt nem honosodott meg még ez a művészet, de egyes elemei mégis ösztönzőleg hatottak a helyi mesterekre, többek közt az akkoriban még az őstörténeti területeken, a Káma-vidéken tartózkodó magyarokra is. A Kaukázustól északra elterülő steppe vidék népeire, amelyeknél a kora feudális viszonyok már érelődőben voltak, másként hatott a művészeti kör megismerése. Mindazok a motívumok, amelyeket átélhettek, életformájuk és világképük alapján értelmezhetőnek találtak, új, már saját gondolati tartalommal telítődtek meg s meggyökeresedtek. Igény támadt arra a nemzeti arisztokrata családok körében, hogy ötvöscikkel eredetmondájukat, hősi tetteiket megörökítő, irántuk tiszteletet ébresztő, társadalmi súlyukat az egész közösség számára kifejező alkotásokat mintáztassanak meg. A motívumok a mesterek kezén uraik kívánsága vagy saját tehetségük szerint átfogalmazódnak, és az akkori idők embere számára egyértelmű élményt keltő ötvösremek születnek.

A Szerző gondosan számba veszi mindazt a kelet-európai tárgyi hagyatékot, amely kapcsolatba hozható a honfoglalóink emlékein is fellelt palmettás-indás stílussal (az észak kaukázusi alán temetőktől a szaltovói körhöz kapcsolható lelőhelyeken át a Volga – Káma vidékéig), és felveti a kérdést, hogy vajon kik közvetítették ezt a fémművességet a messzi északi tájak felé. Elutasítja azt az egyoldalú véleményt, hogy a kaukázusi-steppei stílus kizárólag a kazárok által elűzött eltörökösödött szarmata-alán, helyesebben a bolgár-török

nép révén került volna a Volga-vidékre és a dunai-bolgárok földjére. Ellene szól, hogy ez az emléktárgy igen szerényen mutatkozik a dunai-bolgároknál, míg a Volga-könyök vidékén az iráni és bizánci ezüstartyak a bolgárok odaköltözésénél jóval korábbi időkben tűnnek fel. Emellett e termékek és utánzataik java része a VII. században itt létesülő Volgai-Bolgáriától északra eső, finnugorok lakta vidékről ismert (Permi terület; a lomovátovói műveltség földjéről), vagy Volgai-Bolgáriának épp a helyi, finnugor lakosságot rejtő sírjaiból kerül elő (Tankejevka II.). Anélkül, hogy a bolgárok közvetítő szerepét tagadná, feltételezi, hogy e stílus terjesztésében a volgai vízi utat kezükben tartó kazárok is jelentősen közreműködtek. Aligha lehet véletlen, hogy ezek az ezüstáruk épp a kazár hatalom virágkorában (a VII–VIII. sz.-ban) kerülnek tömegesen északra. A kazárok nem pusztán kereskedelmi úton jutottak e művészi értékű tárgyakhoz, hiszen tudjuk, hogy — az arabok VIII. század elején történő megjelenéséig — hadjáratokat vezettek a Kaukázusba (a kaukázusi Albániába, Grúziába, Örményországba), sarcolták, adóztatták az ott élő népeket, uralkodóikkal házassági kapcsolatokat létesítettek, tőlük jelentős ajándékokat kaptak. Így jutott el a Kaukázusban már az építészetben is otthonos iráni ízlés a kazár steppékre, s itt a VII–VIII. század fordulójától fokozatosan tért hódíthatott az uralmuk alatt összefogott népek közül azoknál, amelyek arra érettek voltak. A szerző is úgy véli azonban, hogy a honfoglaló magyarok mégsem egyszerűen a bolgár-törökök vagy a szaltovói műveltség népeinek közvetítésével vették át a posztzsasszanida stílust, hanem közvetlenebb forrásból meríthettek, hiszen a magyar hagyatékban e stílus jellegzetességei elevenebben élnek, mint az említett népeknél. Művészetük iráni-kaukázusi eredete ellenére is sajátos, igen jól elkülöníthető csoportját képezi ennek a fémművességi körnek, számos egyéni vonással, önálló formanyelvvel. *Bartha* nagyjából a szaltovói és a kaukázusi-alán művészet között jelöli ki a helyét. A magyarok ötvöseinek kezén az azonos mintakincsből szerkesztett motívumok más-más megfogalmazást nyernek, sajátosan rendeződnek, mivel az egyes nemzetségek élén álló családok személyiséggé növekedő hatalmasságai egyrészt saját hagyományaikat, másrészt a többiekével közös hitvilág elemeit önálló megfogalmazásban, mintegy különállásukat hangsúlyozva mondatták el mestereikkel. Mivel e mélyen szántó gondolatokkal magunk is egyetértünk, mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a magyar ötvös-remekeknek a keleti hasonló emlékektől megkülönböztető jegyei részben abból is keletkeztek, hogy a magyarságnak az új hazába kerülése után e művészet bizonyos mértékig önálló fejlődésen ment át, amint azt egyre inkább adatolni is tudjuk. Bár magunk sem hisszük, hogy a magyar ötvösmunkákat pusztán kabar eredetű mesterek készítették, az a Szerző által is leszögezett tény, hogy a magyarság közvetlenebb forrásból veszi át e stílust, s arra a növényi mintakincsnek a mohamedánokra valló szinte kizárólagos kedvelése a jellemző, mégis azt jelentheti, hogy — nyilván a kabarság csatlakozásával

egyidőben a kazár fővárosban, Itilben is oly nagy szerepet játszó khorezmi vagy alán kézművesek kerültek az ötvösműhelyek egy részének élére. *Bartha* által feltételezett korábbi csatlakozásuk érthetővé teszi, hogy a X. századra már nagyjából az egész törzsszövetség területére jellemző e kezdetben talán csak néhány műhelyre korlátozódó művészet, s így további fejlődésnek válhatott forrásává. Tökéletesen hasonló leletegyütteseket a magyarság korábbi tartózkodási területein ezért nem találunk.

A III. fejezet utolsó részében a magyarok törzsszövetségének a honfoglalástól bejárt útját tárgyalja a Szerző. A magyarság lélekszámára nézve elfogadja *Györffy György* számításait, aki az etelközi magyarokat fejedelmük 20 000 lovasa, valamint a katonáskodó és termelő munkával foglalkozó elemek aránya (1 : 5) alapján 100 000 családra, vagyis félmillióra becsüli (*Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. Études Historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1960. 169-171.*). Ha számuk meg is csappant a honfoglalás előtt lezajló események során, mégis feltehetően 400–450 000 magyar nyomult a Kárpátok hágóin át, s az itt talált őslakossággal együtt a Kárpát-medence X. századi népessége mintegy 600 000 lélek lehetett. *Bartha* néprajzi párhuzamanyaggal igazolja, hogy a honfoglaló magyarság népességszámítása valós, s ennek megfelelően a magyarság igen jelentős jószágállománnyal is rendelkezhetett. Óvatosságra int a szláv jövevényszavak művelődéstörténeti értékelésével kapcsolatban, hiszen ezek korántsem egyszerűen, hanem mintegy hét évszázadon át szivárogtak a magyar nyelvbe, így ezek alapján a X. században gyökeres műveltségváltást nem tételezhetünk fel. További bizonyítékokat sorol fel arról, hogy a magyarok gazdasági élete a már ismertetett szinten állott (pl. Ajtony törzsfő délvidéki gazdaságának jellemzése; a X. századi keleti kereskedelemről tanúskodó dirhemforgalom stb.). A magyar társadalom fejlettségének köszönhető, hogy X. század második felében az erőviszonyoknak körülötte történt megváltozásához oly rugalmasan alkalmazkodni tudott, s a cseh és lengyel állam megszervezésével szinte egyidőben létre tudta hozni saját államát. Hogy mindez miként játszódott le, a legújabb kutatások alapján még élesebben körvonalazható. *Heckenast Gusztáv* a foglalkozást jelölő helynevek alapján igen szemléletesen mutatott rá az Árpádok fokozatos országépítő munkájára (*l. Heckenast G. – Nováki Gy. – Vastagh G. Zoltay E: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, Bp. 1968. 131-171; Heckenast G. Fejedelmi (királyi) szolgálónevek a korai Árpád-korban. Bp. 1970.*). Az Árpád család tagjainak nevét őrző helynevek érzéketlenül tükrözik, hogy a dinasztia-alapító egyeduralkodóvá válása után mind nagyobb területre terjeszti ki hatalmát nemzetsége. A sarjából származó fejedelmek és hercegek sokasodó udvarhelyei köré mindenütt különféle szolgáltatásra kötelezett népeket telepítenek, foglalkozásuk nemszerint külön falvakba szervezve őket. Ezek a már vitathatatlanul feudális

kötelezettségnek és a fejedelmi család hatalmának alávetett szolgálonépek az államszervezés folyamatával egyidőben keletkeztek Cseh- és Lengyelországban is, feudális államunk pilléreinek lerakását ezzel a megfigyeléssel *Heckenast* szinte az új haza meghódítása pillanatától nyomon tudja követni. Ez az út vezetett oda, amint azt már *Györffy György* munkássága nyomán tudjuk (vö. A középkori város és kezdetei Magyarországon. Budapest története I. s. a.), hogy miként a 960-as években a Přemyslidák Csehországban, a Piastok pedig Lengyelországban a törzsi földek egyesítésével központosított államszervezetet kovácsolhattak össze, úgy nálunk is 973-tól Géza nagyfejedelem és az ő művét befejező, 1000-ben megkoronázott István király a volt nemzetségi szállásföldek és a központjaikat képező várak elkobzásával szilárdan kézben tartott, bizalmi embereivel, a comesekkel kormányzott területi egységeket, és emellett egy királyi-hercegi birtokszervezetet hozhatott létre. A magyarság, miként már keleten fel tudott zárkózni a fejlettebb népekhez, úgy most új környezetbe kerülve is lépést tudott tartani a körülötte levő országok fejlődésével.

— Végezetül *Bartha Antal* a könyvét tudománytörténeti fejtegetéssel zárja, bírálat alá vetve néhány történetírói irányzatot, s hitet téve a marxista történet szemlélet mellett, amelynek módszereivel készült az ismertetett munka is. Fájlaljuk, hogy a magyarság korai történetének szinte minden kérdését érintő, igen nagy adatanyagra épülő könyvhöz nem készült mutató, amely használatát megkönnyítené. Ugyanilyen hiányérzetet kelt az olvasóban, hogy nincsenek a kötethez csatolva a tájékozódást elősegítő térképek, és szükséges lett volna az oly nagy gonddal összegyűjtött keleti párhuzamanyag legjellemzőbb darabjainak táblákon való bemutatása is. A munka összegező jellege és új eredményei miatt különösen sajnálatos, hogy elmaradt a könyv főbb tanulságait ismertető idegen nyelvű összefoglalás.

Bizonyos, hogy a magyar őstörténet és a honfoglalás kutatói, de még a Kelet-Európa népeivel foglalkozó szakemberek is, *Bartha Antal* értékes művét nagy haszonnal fogják forgatni, s a magyar gazdasági élet és társadalmi fejlődés korai szakaszának megismeréséhez a Szerző által összegezett tanulságok nem nélkülözhetők.

KRÓNIKA

1969. június 1–1970. április 1.

Osztály- és Osztályvezetőségi ülések

A Filozófiai és Történettudományi Osztály 1969. szeptember 9-i ülésén az 1970. évi Állami Díjak adományozására vonatkozó javaslatát alakította ki. Ugyanezen ülésén az Akadémia 1970. évi közgyűlésén megválasztandó tiszteleti tagokra is megtette javaslatát. Grga Novák professzort, a Jugoszláv Tudományos Akadémia elnökét ajánlotta tiszteleti tagnak. Kialakította továbbá állásfoglalását, mely szerint az 1970. évi Nívó-díjra Lukács György akadémikus „Az esztétikum sajátosságai” c. művét terjesztette elő. Tudomásul vette a Művelődésiügyi Minisztérium tájékoztatását arról, hogy az 1969. évi egyetemi tanári és docensi pályázatok elbírálásánál mely esetekben, milyen indokok következtében tértek el az Akadémia véleményétől. Támogatta az Osztályülés Ránki Györgynek, a Magyar Történeszek Nemzeti Bizottsága titkárnak kérését, amely szerint kívánatos lenne csatlakozni és belépni az Új- és Legújabbkori Európai Történeszek Társaságába.

Október 23-i ülésén kialakította az Osztályülés az 1970. évi közgyűlésen sorra kerülő tagválasztásokra vonatkozó javaslatát és továbbterjesztette az Elnökségnek. Elfogadta Pach Zsigmond Pál levelező tag javaslatát arra vonatkozóan, hogy Molnár Erik születésének 75. évfordulója alkalmából rendezzen az Osztály felolvasó ülést, amelynek előadója Ránki György legyen.

1969. november 26-i ülésén az Osztály megvitatta és jóváhagyta az 1970. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervét. az 1970. évi akadémiai díjakra az Elnökség elé terjesztendő javaslatokat; bizottságainak előterjesztése alapján értékelte az Akadémiai Kiadónál 1967-ben megjelent műveket. Tudomásul vette és elfogadta a III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumról szóló jelentést; állást foglalt doktorjelöltek tudományos munkásságát illetően.

1970. január 21-i ülésén az Osztály elnökségi határozatnak eleget téve megtárgyalta a Régészeti Intézet fejlesztési tervét, amely a régészeti helyzetéről készített jelentés megvitatása alapján született. Kialakította az 1970 februárjában tartandó közgyűlés keretében elhangzó osztályvezetőségi beszámoló vázlatát. Örömmel elfogadta a Művészettörténeti Bizottság programjavaslatát egy felszabadulás 25. évfordulójára rendezendő ülésszakra vonatkozóan. A Magyar Régészeti-, Művészettörténeti és Eremitani Társulat vezetőségének javaslatára egyetértett a Társulat Eremitani Szakosztályának kiválásával és önálló új Eremitani Társulat megszervezésével.

1970. február 11-i ülésén az Osztály a közgyűlésen elfogadott új alapszabály értelmében az Osztály ügyeinek vitelére osztályelnököt és osztályelnökhelyettest választott Mátrai László akadémikus és Ember Győző akadémikus személyében.

Intézeteink életéből

Filozófiai Intézet

1969. október 6-án intézeti értekezlet volt a szocialista országok filozófiai intézeti igazgatói konferenciájának előkészítése tárgyában. A konferencia október 13–18 között került Budapestre megrendezésre.

Október 9-én Novák Zoltán Varsóba utazott a bulgáriai filozófiatörténeti konferenciát előkészítő értekezletre.

Október 21-én P. V. Kopnyin, a moszkvai Filozófiai Intézet igazgatója látogatta meg az Intézetet.

November 13–16 között Fukász György, Kósa Erzsébet és Zoltai Dénes Bukarestben részt vett a szocialista országok filozófiai folyóiratainak szerkesztőségi konferenciáján.

December 14–20 között Ágh Attila, Garai László és Somogyi Zoltán Leningrádban részt

vettek a Lenin centenáriummal kapcsolatos tudományos ülésszakon.

1970. február 26-án osztályvezetői, március 2-án intézeti, március 5-én kollégiumi értekezlet értékelt a Filozófiai Intézet 1969. évi tevékenységét.

Március 26-án osztályvezetői értekezlet foglalkozott az Intézet 1970. évi munkatervével.

Március 23–27 között Bóna Ervin részt vett a moszkvai tudományprognosztikai konferencián.

Történettudományi Intézet

A Történettudományi Intézetben 1969. június 6-án V. A. Usztyinov (Szovjetunió) tartott előadást „A számítógépek felhasználása a történettudományban” címmel.

1969. szeptember 1–2-án rendezte meg az Intézet az NDK-magyar gazdaságtörténeti munkakonferenciát az ipari forradalom kérdéseiről.

1969. szeptember 26-án Hugh Seton-Watson (Anglia) tartott előadást az Intézetben az értelmiség társadalmi és politikai szerepéről az új- és legújabb korban.

A Történettudományi Intézetben 1969. szeptember 29-én osztályvezetői, majd október 6-án kihívított osztályvezetői értekezlet tárgyalta meg a MSZMP tudománypolitikai irányelveit és ezek alkalmazását a soron levő feladatok végrehajtásában.

Martin Brosat (NSZK) „Náci párt és náci állam” c. előadása 1969. október 20-án hangzott el, majd 1969. október 31-én A. A. Furszenko (Szovjetunió) tartott előadást „Olaj és nemzetközi politika” címmel.

Az intézet legkiemelkedőbb vállalkozása, a 10 kötetes „Magyarország története” megírásának és az egyes munkatársak ezzel kapcsolatos tennivalóinak kérdését tárgyalta meg az 1969. november 14-i osztályvezetői értekezlet, amely egyben döntött a pedagógus-kutatói státusz betöltésére kiírt pályázatokról is.

Ugyancsak e napon került sor C. A. Macartney (Anglia) előadására a Habsburg Monarchia történetéről.

1969. november 28-án a Lenin centenárium és a felszabadulás 25. évfordulójának előkészítése, valamint a MTA története megírásának előkészületei szerepeltek az osztályvezetői értekezlet napirendjén.

1969. december 8-án Jurij Poljakov (Szovjetunió) folytatott szakmai beszélgetést az Intézet legújabb korral foglalkozó munkatársaival.

Az Intézet bibliográfiai és dokumentációs csoportjainak, valamint a könyvtárnak az egyesítését 1969. december 15-én tárgyalta az osztályvezetői értekezlet.

1970. január 24-én ülést tartott a 10

kötetes „Magyarország története” c. összefoglaló mű szerkesztő bizottsága, amely áttekintette az eddigi munkálatokat, határozatokat hozott a további tennivalókról.

1970. január 27–30-a között az Intézet a római egyetem történeti intézeteinek részvételével konferenciát rendezett a kapitalizmus kialakulásának gazdasági és társadalmi problémáiról a XIX. sz. közepétől 1914-ig.

Az osztályvezetői értekezlet 1970. február 2-án értékelt az Intézet 1969. évi munkáját, valamint foglalkozott az Intézet munkatársainak részvételével az 1970-es leningrádi és moszkvai gazdaságtörténeti-, történeti világkongresszusokon.

1970. március 2-án Ránki György h. igazgató tartott előadást az MTA-n Molnár Erik történetírói munkásságáról.

1970. március 9-én az osztályvezetői értekezlet megvitatta a felszabadulás 25. évfordulójával kapcsolatos kiadványok, valamint a nemzetközi konferencia közvetlen előkészületeit, és foglalkozott az MSZMP X. kongresszusa előkészítésével kapcsolatos intézeti megbízatás munkálataival.

1970. március 10–11-én került sor a magyar–NDK történész vegyesbizottság ülésére, amelyen a két fél részéről tartott előadásokat vita, majd a szervezeti kérdések megtárgyalása követte.

Az Intézet részt vett a Magyarország felszabadulásának 25. évfordulójára tartott 1970. március 16–17-i nemzetközi történész-konferencia megrendezésében.

1970. március 20-án látogatást tett az Intézetben A. A. Guber akadémikus vezetésével a konferenciára érkezett szovjet delegáció.

1970. március 26-án a Monlár Erik emléktábla avatásánál, amikor róla a XII. kerületben utcát neveztek el, Borus József mondott beszédet, az Intézet koszorúját pedig Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató helyezte el.

Régészeti Intézet

A Régészeti Intézet tudományos munkatársainak 1970. február 6-án tartott értekezletén ismertették és megvitaták a múlt év tudományos tevékenységéről szóló beszámolót, és az 1970. évi munkatervet.

Az Intézet vezető munkatársai 1970. március 6-án igazgatói értekezleten vitatták meg az Intézet belső szervezetének tökéletesítésével kapcsolatos kérdéseket.

Az Intézet tudományos munkatársai, illetve a témacsoportok felelősei rendszeres havi értekezleteken (1969. október 21., 1969. december 19., 1970. január 27., 1970. február 20., 1970. március 24.) értékelték az előző hónap technikai munkálatait és állapították meg a következő hónap munkáinak beosztását.

1969. szeptember 15-én R. Keating az UNESCO szakértője tartott előadást az Intézetben a núbiai műemlékek megmentéséről és a leletmentő ásatásokról.

Az Intézetben 2 tudományos beszámoló hangzott el: Kalicz Nándor tudományos munkatárs 1970. március 3-án az aszódi ásatásokról, Bakay Kornél tudományos munkatárs 1970. március 31-én a múlt évi ásatásairól tartott előadást.

Az Intézetet a következő külföldi vendégek keresték fel:

A Nemzetközi Ősrégészeti Unió Állandó Tanácsának tagjai (1969. augusztus 14.),

D. P. Aghayan az Örmény Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának titkára (1969. január 17.),

A. Tocik a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója (1969. október 25. és 1969. november 11.),

R. A. Rybakov a Szovjet Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója (1969. augusztus 11.),

G. Radan professzor, Pennsylvania University (1969. augusztus 22.),

P. Julin román régész (1969. szeptember 3.).

P. M. Duval professzor Paris, College de France (1969. szeptember 3.),

Frau prof. F. Hintze a Berlini Egyiptológiai Intézetrel való együttműködésének megállapodása megbeszélésére (1969. szeptember 26.).

M. Tyihanova a Szovjet Tudományos Akadémia Leningrádi Régészeti Intézetének tagja (1969. október 13.),

J. Werner professzor, München (1969. október 14.),

B. N. Arakelján az Örmény Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója (1970. március 31.).

Dunántúli Tudományos Intézet

A Dunántúli Tudományos Intézet földrajz szakos munkatársai 1969 júliusában a Magyar Földrajzi Társaság Déldunántúli Osztályának vezetőségi tagjaiként aktívan vettek részt a Társulat szekszárdi vándorgyűlésének szervezésében és lebonyolításában.

Július 7–8 között Andrásfalvy Bertalan részt vett a jugoszláviai Ochridban rendezett Balkán Folklor-Szimpoziumon. Előadást tartott „A dunántúli házassági szokások: a leányvásár” címen.

Július 9–15 között a földrajzi osztály tagjai részt vettek a Földrajzi Társaság jugoszláviai tanulmányútján.

Július havában az Intézetet felkereste Petre S. Nasturel, a Román Népköztársaság Délkelet-európai Tudományos Intézetének munkatársa, hogy a két intézet közötti kapcsolatok feltételéről tárgyaljon.

Augusztus 4–5-én Pirkkó Kovalainen, a helsinki egyetem finnugor néprajzi intézetének munkatársa az intézet vendégeként kutatást végzett Baranya megyében.

Szeptember 2–4 között az intézet munkatársai részt vettek a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete által rendezett néptudományi konferencián. Andrásfalvy Bertalan „A fok”-ról, Angyal Endre „Az utcanévek esztétikájá”-ról tartott előadást.

Szeptember 4–6 között A. Lebl, novi-sadi egyetemi tanár a vajdasági történészek és az intézet történészei tudományos kapcsolatáról tárgyalt.

Szeptember 5–6-án az Intézet, Komló város Tanácsa és a Mecseki Szénbányák Vállalat közös rendezésében a felszabadulás 25 éves jubileuma emlékére és a bányásznap tiszteletére tudományos ülésszakot tartott, amelyet Babics András vitaindító referátuma vezetett be.

Szeptember 5–7 között R. Forberger, a Freibergi Bányászati Akadémia tanára, az intézet vendégeként előadást tartott és megtekintette Délkelet-Dunántúl ipari és történeti nevezetességeit.

Szeptember 17-én A. Malicki egyetem tanár (Lublin) egyetemi oktatókkal és hallgatókkal magyarországi tanulmányútja során felkereste az Intézetet. A szakmai vezetést az Intézet munkatársai látták el.

Szeptember 21–24 között Angyal Endre részt vett a Centro di Studi Salentini által Leccében (Olaszország) megszervezett nemzetközi barokk-kongresszuson. Előadást tartott „A barokk Magyarországon” címen.

Szeptember 26-án M. Jercynski lengyel tudományos kutató és az intézet munkatársai szakmai megbeszélést tartottak.

Szeptember végén Lehmann Antal és Erdősi Ferenc munkatársak a Pécsi Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke hallgatóinak kíséretében Istria-félszigeten rendezett terepgyakorlaton vettek részt.

Szeptember 22–október 4 között Fodor István klimatológus részt vett a stuttgarti Nemzetközi Speleológiai Kongresszuson és előadást tartott „Az Abaligeti és a Baradla-barlangok légáramlási viszonyainak elemzése” címen.

Október 3-án J. Kondracki, a Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetének tagja „A természeti földrajzi tájbeosztás Lengyelországban”, továbbá J. Roglic, ljubljana egyetemi tanár „A Dinári-karszt problémái és sajátosságai” címen előadást tartottak.

Október 6–10 között Ruzsás Lajos osztályvezető részt vett a Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság varsói ülésén és referátumot tartott „Újabb kutatások a magyarországi polgárság gazdasági alapjainak fejlődése a XIX. század elején” címen.

Október 23. és november 1. között Kolta János osztályvezető Münchenben és Bonnban előadást tartott Dél-Dunántúl népességi és településföldrajzi sajátosságairól.

November 7–8-án Lovász György főmunkatárs és Lehmann Antal munkatárs a Banjaluca-i földrengés okozta kéregmozgást tanulmányozták.

December 7–8-án Jerko Bezic, a zágrábi egyetem néprajzi intézetének népzene kutató munkatársa az Intézet segítségével tanulmányozta Délkelet-Dunántúl rác népi énekeit.

December 11-én osztályvezetői értekezlet vitatta meg az 1970. évi kutatási tervet.

1970. január 5-én osztályvezetői értekezlet foglalkozott az 1969. évi munkálatok értékelésével.

1970. február 10-én a Hegyháti járásra vonatkozó komplex kutatási terv legfőbb irányvonalainak megtárgyalása szerepelt az osztályértekezlet napirendjén.

Március 16-án Ruzsás Lajos osztályvezető a pécsi középiskolai történelemtanárok továbbképzése keretében „Az átmenet problémái a feudalizmusból a kapitalizmusba és a kapitalizmusból a szocializmusba” címen előadást tartott.

Március 27–28-án E. Smith az aberdeeni egyetem tanára az intézet vendégeként tanulmányozta Baranya településeit és morfológiai viszonyait.

Művészettörténeti Kutató Csoport

A Művészettörténeti Kutató Csoport létrejöttével megszüntetett Művészettörténeti Dokumentációs Központ adat-, levél- és könyvtári anyagainak rendezése, részbeni átrendezése, egy kézikönyvtár megvételével és rendezésével kapcsolatos munkák befejezés előtt állnak.

A Művészettörténeti Kutató Csoport munkatársai részt vettek a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus szervezeti és gazdasági előkészítésében, valamint lebonyolításában. A kongresszuson Aradi Nóra és Szabolcsi Hedvig szekciótitkári feladatot látott el, Aradi Nóra, Németh Lajos, Kontha Sándor előadást tartottak.

A Művészettörténeti Kutató Csoport hozzáfogott a többkötetes magyar művészettörténeti összefoglalás előkészítéséhez. Külső munkatársak bevonásával rendezte meg 1970. május 12-én az ún. periodizációs vitát, amit az év folyamán a kötetbeosztást tisztázó további munkaértekezletek követnek. Folyamatosan előkészíti a Kutatócsoport fő feladatával kapcsolatos kiadványokat („Művészettörténeti Füzetek” forráspublikációs, tudománytörténeti profilú tanulmánykötet).

A Kutatócsoport munkatársai részt vettek az MTA Filozófiai Intézete és Irodalomtudományi Intézete által 1970. januárjában

megrendezett „A közérthetőség struktúrája” vitán, ahol Németh Lajos korreferátumot tartott. 1969. decemberében a székesfehérvári István király Múzeummal közösen rendezte meg a Kutatócsoport „A Tanácsköztársaság vásárlásai” című kiállítást.

A Művészettörténeti Kutató Csoport készítette elő az MTA Művészettörténeti Bizottságával és a Magyar Nemzeti Galériával közösen a felszabadulás 25. évfordulójának tiszteletére megrendezett „A magyar művészettörténetírás 25 éve” című 1970. március 31-i ünnepi ülésszakot. Az ülésszak megszervezését Kontha Sándor, a Bizottság titkára végezte, Aradi Nóra és Szabolcsi Hedvig pedig korreferátumot tartott.

Psichológiai Intézet

1969. október 21-én tudományos ülésszak keretében Hódos Tibor „Az emberi munkatevékenység pszichológiai vizsgálata a hagyományos technológiában” és Zsavorenko, az Ukrán Szocialista Köztársaság Pszichológiai Intézetének osztályvezetője „Az Ukrán Szocialista Köztársaságban folyó oktatás-lélektani kutatások” címmel tartottak beszámolót.

1969. december 2–4 között háromnapos ülésszak keretében 18 kutató tartott beszámolót a jelentős pszichológiai kérdéseiről. Az első nap témája: Az elsődleges jelzésekkel kapcsolatos jelentés; Érzéketleni modalitástól a perceptuális modellekig. A második nap témája: A verbális jelzés különböző formáival kapcsolatos jelentés; A beszéd kialakulásától a problémamegoldó gondolkodásig; a harmadik napé pedig Jelentés a szociális kontextusban — kérdéseivel foglalkozott.

1969. december 23-án V. B. Nyebülicin professzor, akadémikus, a moszkvai Pszichológiai Intézet igazgatóhelyettese: Az emberi idegrendszeri sajátosságok kutatásának néhány időszerű kérdéséről tartott referátumot.

Osztályvezetői értekezleteken foglalkoztak az új intézeti székház struktúrájával, a decemberi tudományos értekezlettel, az Intézet vezetésében bekövetkező változással, megvitatták az 1969. évi kutatási beszámoló jelentést és a hároméves terv 1970. évi részfeladatait.

Az 1970. február 17-i intézet értekezlet keretében Mátrai László akadémikus, a II. Osztály osztálytitkára beiktatta tisztségébe Ádám György akadémiai levelező tagot, az intézet új igazgatóját. Emellett megtárgyalták az Intézet 1969. évi beszámoló jelentését és a háromévi kutatási terv 1970. évi részfeladatait.

Az ideológiai továbbképzés keretében 1969. december 16-án Harsányi István a nemzetközi helyzetet ismertette.

A bizottságok munkájáról

Filozófiai Bizottság

A Bizottság a tárgyalt időszakban foglalkozott azokkal a kérdésekkel, amelyek állandó jellegű feladatai közé tartoznak (könyvkiadás, javaslat különböző díjakra stb.).

A Filozófiai Bizottság üléseinek témái közül két problémát kell kiemelni:

a júniusi ülés napirendre tűzte a Filozófiai Bizottság elmúlt években végzett munkájáról szóló jelentést; a decemberi ülés megvitatta az ELTE filozófiai tanszékeinek 3 éves kutatási beszámolóit és jövőbeni terveit.

A Filozófiai Bizottságnak az elmúlt években végzett munkájáról szóló jelentését Elek Tibor elvtárs vezetésével működött bizottság készítette el. Az elfogadott jelentésben a bizottság megállapította, hogy a Filozófiai Bizottság munkája tervszerűbbé vált, tevékenysége gazdagodott; a Bizottság munkájának hiányossága, hogy állásfoglalásainak sok esetben nem tud érvényt szerezni, ezért a filozófiai élet számtalan fontos problémájával kapcsolatban kialakult javaslatok nem jutottak el a megvalósulásig.

A Bizottság az ELTE filozófiai tanszékei közül érdemben csak a Bölcsészettudományi Kar Filozófiai Tanszéke és Esztétikai Tanszéke munkájával foglalkozott és a TTK filozófiai tanszékei tudományos tevékenységének megvitatását 1970 végére halasztotta. A Bizottság a Bölcsészettudományi Kar Filozófiai Tanszékeinek és Esztétikai Tanszékeinek jelentéseit és terveit alapos vita után jónak találta és kisebb kiegészítésekkel elfogadta.

Történettudományi Bizottság

Bár a Magyar Tudományos Akadémia időközben lezajlott átszervezése miatt a Bizottság az előző évinél kevesebb ülést tartott, tevékenysége mégis szerteágazó volt.

Megtárgyalta és elfogadta az 1970. évi operatív könyvkiadási tervet, értékelte az Akadémiai Kiadónál 1967-ban megjelent történettudományi műveket, foglalkozott a felszabadulásunk 25. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos ülésszakok terveivel, koordináló ajánlatokat téve a rendező szerveknek.

A bizottság elnöke részt vett a Moszkvában megtartandó Történet-sz-kongresszusra kérésű tanulmánykötettel és a felkészülés terveivel foglalkozó tárgyalásokon, a Bizottság titkára pedig a Magyar–Román Történet-sz Vegyesbizottság előkészítésével kapcsolatos munkálatokban.

Mindezen kívül a Bizottság előkészítette

az 1970. évi könyvkiadási kerettervet és a helytörténetírás helyzetéről, megoldandó feladatairól szóló anyagot.

Régészeti Bizottság

A Régészeti Bizottság 1969. október 29-i ülésén összeállította az 1970. évi régészeti könyvkiadási tervet, megvitatta az 1967-ben megjelent akadémiai régészeti kiadványok értékelését, meghallgatta a nemzetközi ősrégészeti kongresszusok Comité Permanent-jának budapesti üléséről készült jelentést, s egyben köszönetet szavazott meg az ülés szervezésében közreműködő Mozsolics Amália, Párducz Mihály és Patay Pál kutatóknak. Ugyanezen az ülésén foglalkozott a Bizottság a Régészeti Kézikönyv hátralevő kötetének állásával.

1970. január 19-i ülésén meghallgatta a Bizottság a Nemzeti Múzeum régészeti szakfelületei tevékenységének eddigi tapasztalatairól készült beszámolót, az albizottságok jelentései alapján megvitatta és véleményezte a Művelődésügyi Minisztérium alá tartozó régészeti kutatóhelyek 1970. évi kutatási terveit, döntött az 1970. évi céltámogatás elosztásáról és összeállította saját 1970. évi munkatervét.

Művészettörténeti Bizottság

A művészettörténeti Bizottság 1969. évi munkájának gerincét az 1969. szeptember 15–20 között, a Comité International d' Histoire de l' Art szervezésében Budapesten tartott XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszusra való felkészülés, az ezzel kapcsolatos szervező tevékenység, majd a kongresszus eredményeinek értékelése képezte.

A Bizottság júliusi ülésén a kongresszuson elhangzó magyar korreferátumok téziseinek megvitatására került sor, az augusztusi ülésen Vayer Lajos professzornak, a kongresszus elnökének a megnyitó ünnepségen elhangzó bevezető előadását, illetve annak fő gondolatait vitatta meg a Bizottság.

A kongresszus fő témája a következő volt: Évolution générale et développement régionaux en histoire de l' art. Az előadások a tíz szekció ülésein, valamint három plenáris ülésen hangzottak el. A nemzetközi szervezet az elkövetkezendő öt évre Cayer Lajost, a Művészettörténeti Bizottság (egyben a CIHA Nemzeti Bizottsága) elnökét választotta elnökévé.

Az októberi intézőbizottsági ülés a kongresszus hazai és nemzetközi visszhangjával foglalkozott, a novemberi teljes ülésen pedig

a szekció vezetőhelyettesek beszámolóí alapján, a kongresszus tartalmi értékelése szerepelt napirenden.

A Bizottság októberi, valamint ez év márciusi ülésén vitatta meg az operatív és tartalék könyvkiadási tervet. Március 31-én, az Akadémia központi épületében, hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjával és a Magyar Nemzeti Galériával közös ünnepi ülést rendezett a Bizottság, melynek fő referátumát Pogány Ö. Gábor kandidátus tartotta „A magyar művészettörténetírás 25 éve” címmel.

Pedagógiai Bizottság

A Pedagógiai Bizottság a beszámolás időszakban az évenként visszatérő aktuális feladatok (javaslattétel könyvkiadási tervekre, új műveknek a keretvélbe való felvételére, munkatervek készítése és megvitatása stb.) ellátásán túl rendszeresen megtartott ülésein a tudomány előtt álló legfontosabb feladatokra fordította figyelmét.

A tartalmi feladatok közül elsősorban az V. Nevelésügyi Kongresszussal összefüggő kérdések kerültek előtérbe. Ennek jegyében került sor a Magyar Pedagógiai Társaság Nevelésméleti szakosztályával Balatonfüreden rendezett 3 napos nevelésméleti munkaértekezlet megrendezésére is, amelynek fő témája „Az ifjúság tudata és magatartása formálásának sajátosságai és problémái a szocialista építés jelen szakaszán”. A hazai kutatók mellett a szocialista országok képviselői is beszámoltak kutatási eredményeikről. Ez lehetővé tette, hogy egymás munkáját megismerve meghatározzuk azokat a főbb irányokat, amelyekben a kutatásokat tovább kell folytatni és lehetővé válik, hogy a továbbiakban a hazai kutatókon kívül a külföldi intézmények e kérdésekkel foglalkozó kutatói között is hatékonyabb együttműködés alakuljon ki. A konferencia résztvevői ajánlásokat fogalmaztak meg a Nevelésügyi Kongresszus e témakörrel foglalkozó témabizottsága illetve szekciója részére.

Részt vettünk a Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Magyar Pedagógiai Társaság Hajdú-Bihar megyei tagozatának 1969 novemberében megrendezett tudományos ülésén, amelynek témája „A neveléstudomány interdiszciplináris kapcsolatai” volt.

Albizottságaink megvitaták a Nevelésügyi Kongresszus tézistervezetét. A Bizottság összegezte a viták tapasztalatait és javaslatot tett egyes kérdések részletesebb kidolgozására.

Az említett munkaértekezletek és viták nagy segítséget nyújtottak ahhoz, hogy a bizottság a kutatások koordinálását az eddigieknél hatékonyabban tudja végezni.

A Bizottság foglalkozott a pedagógiai kutatások bázisának kiszélesítésére irányuló javaslatokkal, elkészítette és megvitatta a pedagógiai alap kutatások főbb irányait tartalmazó tervezetet, amely alapjául szolgálhat a távlati kutatási terv kidolgozásának és a kutatási bázis kiszélesítésének.

Meghallgatta a Nemzetközi Neveléstudományi Társaság varsói kongresszusán részt vett küldöttség beszámolóját és jóváhagyta ott kifejtett tevékenységét, szükségesnek tartja a tagsággal kapcsolatos kérdések rendezésének megoldását, amelyre a későbbiek során javaslatot tesz az illetékes szervek felé.

Az emlékülések sorából kiemelkedik a Lenin-centenárium alkalmából 1970. február 16-án és hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából március hó 23-án megtartott emlékülés. Megkezdődtek az előkészületek az 1970 novemberében Comenius halálának 300. évfordulójára rendezendő ülészek megszervezésére is.

Pszichológiai Bizottság

Az 1969. szept. 29-i ülésen részletesen elemezték a londoni XIX. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszuson munkáját, tematikájának jellegét, valamint értékelték a magyar küldöttek részvételét és aktivitását. Megvitaták az 1970. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervet, és a felkért bírálók recenziói alapján összegezték az Akadémiai Kiadónál a pszichológiai területéről 1967-ben megjelentetett könyvekről kialakult pozitív véleményt. Egyben azt is elhatározták, hogy kísérletet kell tenni a könyvértékelés eddiginél egzaktabb módszereinek alkalmazására.

A Pszichológiai Bizottság tárgyalásokat folytatott különböző szakminisztériumokkal a pszichológusok eddig rendezetlen jogi helyzetének törvényes szabályozása érdekében. A II. Osztály felkérésére az Akadémia főtákarára is lépéseket tett ennek a pszichológiai egészét, de elsősorban az alkalmazott lélektani területeket sújtó hiányosságoknak a megszüntetéséért, ez azonban a beszámolási időszakban még nem történt meg.

A pszichológia egyes területei hazai kutatási és gyakorlati alkalmazási helyzetének felmérésére hozott régebbi határozat alapján került sor az 1969. dec. 1-i ülésen a klinikai pszichológiával foglalkozó jelentős megvitatására. Megállapítást nyert, hogy ezen a területen is károkat okoz a pszichológusok jogi helyzetének tisztázatlansága; az egyetemi képzés fejlesztésén túlmenően sürgős feladata a szervezett továbbképzési lehetőség megteremtése; el kell érni, hogy a jelenleg nem kielégítő szakképesítéssel rendelkezők

száma fokozatosan csökkenjen. A Pszichológiai Bizottság eredményesnek ítélte a felmérő munkát, és további feladatként jelölte meg a klinikai pszichológia aktuális elméleti problémáinak vizsgálatát.

Ugyanezen az ülésen vitatták meg a munkaléktan helyzetének felmérésére folytatott vizsgálatról szóló előzetes beszámolót, amely elemző módon értékelte a hazai munkaléktan eredményeit és felvetette a további fejlődés problémáit. Helyesnek bizonyult, hogy a tudományos fejlődés igényei mellett a felmérés messzemenően figyelembe vette a gazdaságirányítás új rendszer megvalósításának időszakában a munkapszichológia iránt megnövekedett társadalmi igényt is (pl. szerepét a vezetőképzésben, a szocialista munkaerőkölcs kialakításában stb.).

Az MSZMP KB Agit.-Prop. Bizottsága

A társulatok munkájáról

Magyar Történelmi Társulat

A Magyar Történelmi Társulat *elnöksége* 1969. május 23-i ülésén az alapszabályok módosításával foglalkozott, október 24-i ülésén az 1969–1970. évi munkatervet vitatta meg, míg 1970. március 31-én a vidéki csoportok munkáját és a kiadványügyeket tárgyalta.

Az *Igazgatóválasztmány* 1969. június 11-i ülésén került sor a polgári demokratikus forradalom 50. évfordulója alkalmából meghirdetett pályázat díjainak kiosztására, majd a választmány elfogadta az új alapszabályok tervezetét. A november 5-i ülés a Tanácsköztársasági pályázat díjainak átadása után elfogadta a Társulat munkatervét.

A Társulat *tisztújító közgyűlésén*, 1969. augusztus 25-én, Berend T. Iván főtítkár beszámolt az 1967. évi közgyűlés óta eltelt periódusról. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a beszámolót, az új alapszabályokat, majd megválasztotta a Társulat új tisztkarát és igazgatóválasztmányát. Ezután az új igazgatóválasztmány megválasztotta a Századok szerkesztő bizottságát.

Hagyományos *vándorgyűlései* a Társulat 1969. augusztus 26–27-én rendezte meg Budapesten. Iucze Miklós „A kortörténet kutatásának elvi és módszertani problémái” címmel tartott bevezető előadást.

A Társulat mint társrendező szerv (az MSZMP KB Politikai Főiskolájával, Párttörténeti Intézetével és a Történettudományi Intézettel együtt) vett részt a hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából, 1970. március 16–17-én rendezett tudományos ülésszak szervezésében.

Molnár Erik születésének 75. évfordulója alkalmából 1969. december 11-én az MTA

1969. decemberében megvitatta a hazai pszichológiai kutatások helyzetét, és úgy határozott, hogy 1970 első félévében napirendre tűzi a pszichológiai kutatások távlati koncepciójának és a tervezett kutatások főbb irányainak kérdését. A II. Osztály irányításával a Pszichológiai Bizottság 1970. február–március hónapban létrehozta az egyes pszichológiai területek koncepcióját és azok főbb kutatási problémáit kidolgozó munkacsoportokat. Ebben a felelősségteljes, kritikai állásfoglalást igénylő feladatban a Pszichológiai Bizottság nagy segítséget kapott a pszichológia vezető kutatóitól és gyakorlati szakembereitől. Az egyes területek koncepciói és a főbb kutatási irányok megjelölései 1970. április elején kialakultak, ezt követte azok összegezése a magyar pszichológiai kutatások egységes koncepciójába.

Filozófiai és Történeti Osztályával közösen rendezett emlékülésen Ránki György tartott előadást „Molnár Erik történetírása” címmel.

A Társulat a Magyar UNESCO Bizottsággal közösen emléküléseket rendezett. 1969. június 27-én Balcescu születésének 150. évfordulója alkalmából Csatári Dániel, míg 1970. március 31-én, Cuza születésének 150. évfordulója alkalmából Kovács Endre tartott előadást.

Szemere Bertalan halálának 100. évfordulója alkalmából a Társulat Borsod–Zempléni csoportja Miskolcon rendezett emlékülést. Urbán Aladár: „Szemere a miniszter és államférfi 1848–49-ben” címmel tartott bevezető előadást.

A beszámolási periódusban tovább folytatódott a Társulat hagyományos előadás-sorozata; s a tanári tagozat előadásai is megrendezésre kerültek.

Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat

A beszámolási időszakban a Társulat vezetősége négy, választmánya két alkalommal ülésezett. A legfontosabb programpon- tot minden alkalommal az Éremtani Szakosztály átszervezésével kapcsolatos teendők megbeszélése adta. Az MTA Terv- és Pénzügyi Titkárság Számviteli és Ellenőrzési Osztálya által az Éremtani Szakosztály- nál lefolytatott célvizsgálat a szakosztály ügyvitelében olyan súlyos szabálytalanságokat állapított meg, amelyek szükségessé tették a szakosztály vezető tisztségviselői- nek felfüggesztését. Egyidejűleg a Társulat vezetősége – az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályával egyetértésben

1969. szeptember 5-i hatállyal egy háromtagú Ideiglenes Intézőbizottságot nevezett ki a szakosztály élére a törvényes és alapszabály szerinti működés biztosítása érdekében.

Mind a vezetőség, mind a választmány ülésein jelentős teret kapott a Társulat tematikus tudományos programjának kialakítását elősegítő javaslatok megtárgyalása, illetve az 1970. évi, Szolnokon tartandó vándorgyűlés tudományos ülésszakának előkészítése.

A Társulat 1968. évi illetve az 1969. évi tisztújító, összevont közgyűlését 1970. február 19-én tartotta. Entz Géza elnöki megnyitóját követően Horváth Tibor főtitkári beszámolójában részletesen foglalkozott az MTA II. Osztálya és a Társulat vezetőségének az Éremtani Szakosztály ügyeinek rendezésével kapcsolatos munkájával és eredményeivel. Ezt követően a közgyűlés határozati javaslatot hozott az Éremtani Szakosztálynak a Társulathoz történő kiválása, illetve egy önálló Magyar Numizmatikai Társulat megalakítása ügyében. — A közgyűlésen megválasztott új vezetőség tagjai: elnök Oroszlán Zoltán, alelnökök Entz Géza és Fülöp Ferenc, főtitkár Soproni Sándor, titkár Kovács Tibor, szakosztálytitkárok: F. Petres Éva, Szij Béla, Weiner Mihályné.

A Társulat felolvasó ülésein Nemeskéri János „Lepenski-Vir antropológiai jelentősége”, Nagy Emese „Az esztergomi várasatások újabb eredményei”, Eduard Balaguri „A régészeti kutatások újabb eredményei Kárpát-Ukrajnában”, Váczy Péter „Karoling művészet Pannóniában: A Cunpald kehely”, B. Thomas Edit „Sisakok-pajzsok-tőrök”, Entz Géza „A szerzetesrendek építő tevékenysége a középkori Magyarországon”, Hajnóczi Gyula—Póczy Klára „Az aquincumi polgárváros kutatása”, Aggházy Mária „Leonardo lovasszobrunk újabb problémái”, Marosi Ernő „A késő gótikus építészet útjai Magyarországon a XV. században”, Wellner István „Mátyás király budavári kerti építkezései”, Prokopp Mária „Az esztergomi várkapolna freskóinak mesterkérdése”, Gerszi Teréz „A rudolfinus mesterek humanista allegóriái” címmel tartottak előadást.

A beszámolási időszakban a Régészeti Szakosztály 2. az Iparművészettörténeti Szakosztály 4. vitaülést tartott a szakterület legújabb tudományos eredményeiről.

Évi vándorgyűlését 1969. május 29—június 1 között Egerben rendezte meg a Társulat. A tudományos ülésszakon Voit Pál „Eger és a barokk világkép”, Kalicz Nándor „Heves megye őskori történetének kérdései”, Szabó János Győző „Heves megye népvándorláskori története”. Soproni Sándor „Római katonai őrállomás Hatvan—Gombos

pusztán”, Kovács Béla „Adatok az Egri Völgy középkori településtörténetéhez”, Entz Géza „Ipolyi Arnold és a magyar középkori művészettörténet”, II. Détári Angéla „Fazola Henrik ismeretlen műve Egerben”. Bakó Ferenc „Házak és udvarok Heves megyében”, Szabó Júlia „A Tanácsköztársaság művészeti direktóriumának vásárlásai” c. előadások hangzottak el. A vándorgyűlés résztvevői szakvezetés mellett tekintették meg Eger és Heves megye műemlékeit és múzeumait.

A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság az 1969–70-es évben rendszeresen megtartotta elnökségi és vezetőségi üléseit ahol megtárgyalta az Alapszabályában foglaltaknak megfelelően tevékenységének irányvonalát. A tudományos ülések, ankétok, rendezvények tartalmi kérdéseiről a Társaság vezetősége határozatokat hozott és azok megvalósítását rendszeresen ellenőrizte.

A Társaság Titkársága a fenti elvek alapján állította össze az elnökségi, vezetőségi és szekció ülések, valamint az egyes rendezvények tartalmi kérdéseiről szóló anyagot.

Az az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának tudománypolitikai irányítása és állandó visszatekintő tevékenysége lehetővé tette a Társaság tagjainak jelentős aktivizálódását. Míg 1969-ben 19 tudományos jellegű rendezvényről adhattunk számot, addig 1969. április 30-tól 1970. május 1-ig 34 tudományos ülésszak volt. Az egyes üléseken a hozzánk beérkezett tájékoztatók alapján 60–80 fő vett részt és nem egy témában jelentős vita alakult ki. Az összes résztvevők száma meghaladta a 2 500 főt. Ez nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változást is jelentett. Az 1968. december 20-án megválasztott új vezetőség és elnökség kidolgozta éves munkatervét, meghatározta a munka irányvonalát. A szekciók ennek alapján elemző módon alakították ki programjukat. Az elnökség és a vezetőség a II. Osztály által újjászervezett titkársággal nagyon sok rendezvényen vett részt és győződött meg arról, hogy a tudományos előadások kutatási eredményeken alapulnak. A tényyszerűen kialakított szemlélet meghonosodott a szekciókban, és általában sikerült megvalósítani a feltárt kutatási eredmények elméleti elemzését és esetleges gyakorlati hasznosítását.

A tudományos jellegű tevékenység az elmúlt évekhez képest fejlődést mutat. A vezetőség az elnökség, a titkárság a tagság tevékeny részvételével 1969. április 30-tól 1970. május 1-ig 7 elnökségi, 6 vezetőségi és 8 külön feladatokra alakult bizottsági ülést tartott.

Több tudományos ülést, szimpóziumot szerveztünk közösen, határterületek tudományos testületeivel, egyes főhatóságokkal.

A Társaság az említett időszakban munkatervében foglaltak szerint, fő feladatának az 1970-ben megrendezésre kerülő III. Tudományos jubileumi Nagygyűlés előkészítését tartja, melyre ez ideig 250 fő 124 előadással jelentkezett. Az előkészületeket az erre a célra létrehozott külön bizottság irányítja.

Rendezvényeink közül kiemelhető a Filozófiai és Társadalompszichológiai Szekció által 1970. február 18-án tartott rendezvény „15 évre szóló tervfeladatok a magyar szociálpszichológia előtt” címmel.

Könyveink

Filozófia:

De La Mettrie: Összes filozófiai művei (Filozófiai Írók Tára sorozat 30. sz.).

G. W. F. Hegel: A természetfilozófia. Enciklopédia II. (Filozófiai Írók Tára sorozat 31. sz.).

G. W. F. Hegel: A szellem filozófiája. Enciklopédia III. (Filozófiai Írók Tára sorozat 32. sz.).

A. A. Zinovjev: A logikai következmény-fogalom és a többértékű logikák.

Alexander Bernát: A művészet. Válogatott tanulmányok.

Történettudomány:

Heckenast Gustáv — Nováki Gyula — Vastagh Gábor — Zoltay Endre: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban.

Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849.

S. Lengyel Márta: Reformsors Metternich Ausztriájában (Értekezések a történeti tudományok köréből sorozat 47. sz.).

Molnár János: A Nagybudapesti Központi Munkástanács.

Studia Historica: 60. kötet.

Velikaja oktyabrszkaja szocializtyicseskaja revoljucija i Vengrija

Ila Bálint: Gömör megye IV. kötet. A települések története 1773-ig (A Magyar Országos Levéltár kiadványa).

Studia Historica sorozat 61. kötet: M. Lackó, Arrov — Grosz Men National Socialists 1935–1944.

Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században.

Parkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban.

Fehér András: Az MSZDP és az ellenforradalmi rendszer 1919. aug. — 1921.

Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság.

Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok.

Molnár Erik: Válogatott tanulmányok.

Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért.

Sz. Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936.

Reményi Lajos: Külkereskedempolitika Magyarországon 1919–1924. (Gazdaságtörténeti értekezések sorozat 5. kötet).

Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században (Értekezések a történeti tudományok köréből sorozat 49. sz.).

Szakács Sándor: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945–48. (Értekezések a történeti tudományok köréből sorozat 48. sz.).

Varga János: Jobbágysrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban (1556–1767.).

Várady László: Pannonia utolsó évszázada (német) Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476).

Régészet:

Erdélyi István — Ojtozi Eszter W. Gening: A nyevelinoi temető (német) (Archaeologica Hungaria sorozat XLVI. kötet) Das Gräberfeld von Nowolino.

Veszprém megye Régészeti Topográfiája 2. kötet Veszprémi járás (Szerk. Éri István).

Bónis Éva: A Gellérthegy-tabáni késővaskori telep (német) Die spätkeltische siedlung Gellérthegy—Tabán in Budapest.

Művészettörténet:

Heves megye Műemlékei I. kötet (szerk. Dercsényi Dezső — Voit Pál).

Pedagógia:

Kiss Árpád: Műveltség és iskola.

Pszichológia:

Forrai Tiborné: Iskolai teljesítmény és szorongás.

Illyés Gyuláné — Illyés Sándor — Janovich Lajosné — Lányi Miklósné: Gyógy- és pedagógiai pszichológia.

Knoll József: Az aktív reflexek elmélete (angol) The Theory of Active Reflexes.

Pálhegyi Ferenc: Formaészlelés tapintással (Pszichológia a gyakorlatban sorozat).

Garai László: Személyiségdinamika és társadalmi lét.

Halász—Sipos: Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre (Pszichológia a gyakorlatban sorozat).

Kiss Tihamér: Az író-rajzoló mozgás fejlettségének vizsgálata iskoláskorba lépő gyermeknél (Pszichológia a gyakorlatban sorozat).

B. F. Lomow: Ember és technika.

Péterné, dr. Pikler Emmi: Adatok a csecsemő mozgásának fejlődéséhez.

Szilágyi Lilla—Kürti Istvánné: Új személyiségvizsgáló módszer óvodások és alsó tagozatos iskolások számára (Pszichológia a gyakorlatban sorozat).

Tóth Béla: Az általános iskolai tanulók irodalmi érdeklődésének pszichológiai vizsgálata.

Vendégeink

Szovjetunió

B. A. Rybakov akadémikus a SZUTA Régészeti Intézetének igazgatója 1969. augusztus 12–20 között, a Régészeti Intézet meghívására hazánkban tartózkodott és részt vett a Régészeti Unió Állandó Tanácsa budapesti ülésén.

V. B. Nyebülicin a SZUTA Pedagógiai Akadémiájának tagja, a Pszichológiai Intézet meghívására 1969. december 22-én 5 napos látogatásra Magyarországra érkezett.

B. N. Arakelján akadémikus 1970. március 29 és április 11 között egyezményes keretben hazánkban tartózkodott.

Bulgária

P. S. Koledarov 1969. május 29-én háromhetes magyarországi tanulmányútra érkezett és levéltári kutatásokat folytatott.

Z. S. Pljakov történész 1969. május 29-én kezdte meg kéthetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

P. D. Miatev és P. V. Tivcsev történészek 1969. június 26-án két-két hónapos tanulmányútra érkeztek hazánkba.

Sz. Maszlov bolgár történész 1970. január 13-án 50 napos tanulmányútra, levéltári kutatások céljából Magyarországra érkezett.

E. Jankova 1970. február 27 és március 27 között tartózkodott hazánkban levéltári kutatások céljából.

Csehszlovákia

L. Banes régész 1969. július 10-én kezdte meg kéthetes egyezményes tanulmányútját.

P. Horváth csehszlovák történész 1969. július 21-én kezdte meg kéthetes egyezményes tanulmányútját.

A. Tocik, a Nyitrai Régészeti Intézet igazgatója 1969. augusztus 12–17 között egyezményes tanulmányúton hazánkban tartózkodott és részt vett a Régészeti Unió Állandó Tanácsa budapesti ülésén.

M. Bokesova csehszlovák történész 1969. szeptember 8-án kéthetes egyezményes tanulmányútra érkezett Budapestre.

R. Marsina csehszlovák történész 1969. október 1-én kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

J. Dubnický és P. Ratkos 1969. október 5-én két-két hetes egyezményes tanulmányútra érkeztek.

L. Juck és V. Sedlak történészek 1969. október 6-án két, illetve háromhetes egyezményes tanulmányútra érkeztek hazánkba.

A. Tocik 1969. november 11–17 között egyezményes keretben Magyarországon tartózkodott és tárgyalásokat folytatott a Régészeti Intézet igazgatóságával.

V. Dvorakova, A. Merhautova, K. Stejskal, J. Horejsi, V. Kotroba, L. Kohut és J. Bures csehszlovák művészettörténészek 1969. szeptember 14-én hatnapos egyezményes tanulmányútra hazánkba érkeztek, hogy részt vegyenek a XXII. Művészettörténeti Világkongresszuson.

J. Čery, Z. Javurek, J. Šrovnal és J. Zumr 1969. október 12-én Budapestre érkeztek, hogy részt vegyenek a Szocialista Országok Filozófiai Intézetei Igazgatói tanácskozásán.

J. Teirál csehszlovák régész 1969. november 18-án kezdte meg kéthetes egyezményes tanulmányútját.

A. Spiesz csehszlovák történész 1969. november 10–22 között egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

K. Kucerova csehszlovák történész 1969. november 3–28 között tartózkodott egyezményes keretben Budapesten.

M. Smerda történész 1969. november 17-én kezdte meg négyhetes egyezményes tanulmányútját.

J. Vozar 1969. november 24-én kéthetes egyezményes tanulmányútra érkezett levéltári kutatások céljából.

J. Mészáros 1969. november 22-én érkezett hazánkba kéthetes levéltári kutatómunka céljából.

J. Tibenský 1969. december 1-én kezdte meg kéthetes tanulmányútját, és levéltári kutatásokat folytatott.

K. Vadkerti csehszlovák történész 1969. december 7-én egyhetes egyezményes tanulmányútra érkezett hazánkba.

M. Suchý csehszlovák történész 1969.

december 3-án érkezett hazánkba, hogy megkezdje háromhetes egyezményes tanulmányútját.

L. Bianchi csehszlovák történész 1969. december 9-én kéthetes egyezményes tanulmányútra érkezett.

J. Fabian történész 1969. december 10-én kéthetes egyezményes tanulmányútra érkezett hazánkba.

V. Kulis csehszlovák pszichológus 1969. december 12-én kezdte meg egyhetes egyezményes tanulmányútját.

B. Kveasnicka csehszlovák filozófus 1969. decemberében kéthetes egyezményes tanulmányúton tartózkodott hazánkban.

A. Spiesz történész 1970. február 23 és március 7 között tartózkodott egyezményes tanulmányúton hazánkban.

Jugoszlávia

I. Beuc jugoszláv történész 1969. szeptember 22-én kéthetes tanulmányútra érkezett hazánkba.

M. Pandzic történész szeptember 29-én kezdte meg egyhetes magyarországi tanulmányútját.

B. Stulli, a zágrábi levéltár igazgatója 1969. októberében 8 napot töltött hazánkban levéltári kutatások céljából.

Grga Novak, a Jugoszláv Művészeti- és Tudományos Akadémia elnöke 1969. augusztus 12–16 között hazánkban tartózkodott és részt vett a Régészeti Unió Állandó Tanácsa budapesti ülésén.

Lengyelország

Ewa Sniezynska-Stolot lengyel művészet-történész 1969. december 12-én kéthetes egyezményes tanulmányútra érkezett.

Német Demokratikus Köztársaság

R. Laser régész 1969. június 2–20 között tartózkodott hazánkban egyezményes keretben.

H. Radan történész 1969. júliusában háromhetes egyezményes tanulmányúton volt Magyarországon.

G. Gomolka régész 1969. július 14–28 között tartózkodott egyezményes tanulmányúton Magyarországon.

Az 1969. szeptember 1–2-án Budapesten, az MTA Történettudományi Intézete és a BNTA Gazdaságtörténeti Intézete gazdaságtörténeti konferenciájára egyezményes keretben *J. Kuczynski* akadémikus, *E. Bem*, *H. Seidel*, *L. Zumppe*, *H. Lukas*, *D. Baudis*,

H. Nussbaum, *V. Jonas*, *H. Müller*, *R. Forberger* és felesége érkezett.

A. Schumann és *H. Bednarek* német történészek 1969. szeptember 5-én egy-egy hetes egyezményes tanulmányútra érkeztek hazánkba.

M. Buhr, *M. Klein*, *H. Kosin*, *G. Kröber*, *G. Klimaszewsky* és *A. Kolesnyk* egyezményes keretben 1969. október 13–18 között Budapesten tartózkodtak és részt vettek a szocialista országok filozófiai intézetei igazgatóinak tanácskozásán.

R. Wimmer német gazdaságtörténész 1969. október 20-án kezdte meg egyhetes egyezményes tanulmányútját.

E. Könnemann történész kéthetes tanulmányútját 1969. november 17-én kezdte meg.

K. Obermann professzor, *G. Seeber* és *W. Wimmer* 1970. március 9–13 között egyezményes keretben hazánkban tartózkodtak és részt vettek a Magyar–Német Történész Vegyesbizottság soron következő ülésén.

Románia

P. S. Nasturel bizantinológus 1969. július 4-én kezdte meg kéthetes egyezményes magyarországi tanulmányútját.

A. Suceveanu és *B. G. Bichir* román régészek 1969. július 16-án két-kéthetes egyezményes tanulmányútra érkeztek hazánkba.

I. Nestor levelező tag, *P. Petrescu*, *V. Dumitrescu* és *M. Comsa* román régészek 1969. augusztus 12–16 között egyezményes keretben hazánkban tartózkodtak és részt vettek a Régészeti Unió Állandó Tanácsa budapesti ülésén.

R. Mihailevici román pszichológus 1969. október 9-én kezdte meg kéthetes egyezményes tanulmányútját.

Egyéb országok

H. Seton–*Watson*, a londoni egyetem kelet-európa tanszékének vezetője, a Történettudományi Intézet vendégeként egyhetes magyarországi látogatásra érkezett.

A Történettudományi Intézet rendezésében 1970. január 28–30 között olasz–magyar történész találkozó zajlott le, amelyre az alábbi olasz vendégek érkeztek: *F. Valsecchi*, *R. Romeo*, *L. Valiani*, *R. Mosca*, *G. Afre*, *F. Bonelli*, *A. Riosa* és *G. Orlando*.

G. Zarneczky egyetemi tanár az MTA–British Academy csereprogram keretében 1970. március 23-án 10 napos magyarországi tanulmányútra érkezett.

Külföldi tanulmányutak, kongresszusok

Szovjetunió

Pach Zsigmond Pál lev. tag 1969. június 6-10 között Leningrádban részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó bizottsági ülésén.

Tardy Lajos, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője 1969. szeptember 11-én négyhónapos tanulmányútra a Szovjetunióba utazott.

Fehér Géza, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa 1969. szeptember 23-27 között részt vett az UNESCO, a Szovjet, valamint az Üzbég Tudományos Akadémia által szervezett „Középázsia művészete a Timurid Korszakban” c. nemzetközi tudományos tanácskozáson.

L. Nagy Zsuzsa, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa és *Milei György*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete tudományos főmunkatársa 1969. szeptember 25-27 között a Leningrádban megtartott, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom c. multilaterális téma III. koordinációs értekezletén vett részt.

Granasztói György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. október 2-án háromhónapos egyezményes tanulmányútra a Szovjetunióba utazott.

Aradi Nóra, a Művészettörténeti Kutató Csoport igazgatója, 1969. október 7-én kezdte meg háromhetes örményországi tanulmányútját.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa és *Jemnitz János*, az Intézet tudományos munkatársa Moszkvában részt vett a „Lenin és Franciaország” c. nemzetközi tanácskozáson 1969. november 24-30 között.

Lénárd Ferenc, a Pszichológiai Intézet osztályvezetője 1969. november 29-én kéthetes tanulmányútra indult a Szovjetunióba.

1969. december 6-12 között Moszkvában tartotta a Magyar-Szovjet Történelem Vegyesbizottság soron következő ülését. A tanácskozáson magyar részről *Pach Zsigmond Pál* lev. tag, *Zsigmond László* egyetemi tanár (ELTE), valamint *Bartha Antal*, *Mucsi Ferenc* és *Niederhauser Emil*, a Történettudományi Intézet munkatársai vettek részt.

Szabó Miklós, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. december 10-én kéthetes tanulmányútra utazott.

1969. december 16 és 19 között Leningrádban tudományos tanácskozást rendeztek „A lenini szakasz a marxista filozófia fejlődésben” címmel, amelyen *Somogyi Zoltán* és *Agh Attila* és *Garai László*, a Filozófiai Intézet munkatársai vettek részt.

Bartha Lajos, a Pszichológiai Intézet

osztályvezetője 1970. január 19-én kéthónapos tanulmányútra utazott a Szovjetunióba.

1970. január 28-30 között Uljanovszkban Lenin ülést tartottak, amelyre *Vészi Béla*, a Politikai Főiskola rektorhelyettese vezetésével akadémiai delegáció utazott. Tagjai: *M. Somlyai Magda*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, *Rácz Béláné*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete tudományos munkatársa és *Herczeg Ferenc*, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársa voltak.

1970. február 3-6 között *Mucsi Ferenc*, a Történettudományi Intézet munkatársa Harkovban Lenin centenáriumon vett részt.

1970. március 15-21 között Moszkvában tudományprognosztikai szimpóziumot rendeztek, amelyen *Bóna Ervin*, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa vett részt.

1970. márc. 23-25 között a Szovjetunió Tudományos Akadémiája hazánk felszabadulása 25. évfordulója tiszteletére tudományos tanácskozást rendezett, amelyen *Gerevich László* lev. tag vezetésével hattagú magyar delegáció vett részt. A delegáció tagjai: *Berend T. Iván*, tanszékvezető egyetemi tanár, *Balogh Sándor* egyetemi tanár, *Ságvári Ágnes*, a Fővárosi Levéltár igazgatója, *Orbán Sándor*, a Történettudományi Intézet munkatársa, *Kárpáti Sándor*, a Politikai Főiskola munkatársa és *Habuda Miklós*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete munkatársa.

Bulgária

Tánczos Zsolt, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa 1969. július 24-26 között Szófiában tudományos tanácskozáson vett részt.

Ságvári Ágnes, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa Bulgária felszabadulása 25. évfordulója tiszteletére rendezett ünnepségekre utazott 1969. szeptember 4-én.

Kövágó László, a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó osztályának vezetője 1970. január 12-én kéthetes egyezményes tanulmányútra Bulgáriába utazott.

Csehszlovákia

L. Nagy Zsuzsa, a Történettudományi Intézet tudományos titkára 1969. június 5-6-án a Szlovák Tanácsköztársaság történe-

tével foglalkozó konferencián vett részt Eperjesen.

Heckenast Gusztáv, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. június 11-én Kassán tudományos tanácskozáson vett részt.

Bakay Kornél, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1969. június 11 és július 1 között egyezményes tanulmányúton volt Csehszlovákiában.

Granasztói György, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. június 16-án kéthetes egyezményes tanulmányútra utazott.

Kovács Endre, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1969. június 24 és július 14 között egyezményes tanulmányúton volt Csehszlovákiában.

Bartha Lajos, a Pszichológiai Intézet igazgatója Prágában a CSTA által szervezett konferencián vett részt 1969. július 14–20 között.

Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa és *Ormos Mária*, az Intézet tudományos munkatársa 1969. augusztus 27-én Prágába utazott, az ott megrendezésre kerülő „Európa és a fasizmus” c. szimpóziumon való részvétel céljából.

Szücs Jenő, a Történettudományi Intézet munkatársa 1969. szeptember 23–26 között Szmolencében „A feudalizmus első válsága” c. konferencián vett részt.

Dancs Istvánné, az Országos Levéltár munkatársa 1969. szeptember 29-én kéthetes egyezményes tanulmányútra indult.

Csató Tamás, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének tudományos munkatársa 1969. október 6–31 között egyezményes tanulmányúton vett részt.

Mészáros István, a Neveléstörténeti Albizottság titkára 1969. október 24-től háromhetes egyezményes tanulmányútra indult.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. október 26-án egyezményes keretben 1 hétig Csehszlovákiában tartózkodott.

Kolossa Tibor, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. decemberében háromhetes egyezményes tanulmányúton volt.

B. Kutián Ida, a Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa és *Torma István*, a Régészeti Intézet munkatársa 1969. december 8–11 között szimpóziumon vett részt Nyitrán.

Aradi Nóra, a Művészettörténeti Kutató Csoport igazgatója 1970. február 10-én kéthetes egyezményes tanulmányútra indult.

Gerevich László, lev. tag, 1970. február 11–13 között Male Vozokanyban részt vett a Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium Állandó Tanácsa ülésén.

Jugoszlávia

Andrásfalvy Bertalan, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa 1969. július 7–8-án részt vett az Ohridban megrendezett II. Balkáni Folklor Fesztivál keretében tartott első Folklor-szimpóziumon.

Párducz Mihály, a Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa 1969. augusztus 18–28 között a Sticnan folyó erődfeltáráson vett részt.

Juhász Gyula, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. szeptember 3–14 között egyezményes keretben Jugoszláviában tartózkodott, amelynek keretében szeptember 3–4-én az Ohridban megrendezett „Ellenállás a Balkánon 1941–1945.” témájú tanácskozáson vett részt.

Lengyelország

Ábent Ferenc, a Pedagógiai Bizottság titkára 1969. szeptember 4–9 között Varsóban pedagógiai konferencián vett részt.

L. Nagy Zsuzsa, *Borus József* és *Unger Mátyás*, a Magyar Történelmi Társulat titkárai 1969. szeptember 8–14 között részt vettek a Lengyel Történelmi Társulat kongresszusán.

A Magyar–Lengyel Történész Vegyes Bizottság soron következő ülését Varsóban 1969. október 6–10 között tartotta. Az ülésre *Székely György* egyetemi tanár, a Magyar Bizottság elnöke vezetésével az alábbi delegáció utazott: *Szokolay Katalin*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete tudományos munkatársa, a Magyar Bizottság titkára, *H. Balázs Éva* egyetemi docens (ELTE) és *Ruzsás Lajos*, a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője.

Novák Zoltán egyetemi adjunktus 1969. október 9–10 között Varsóban a IX. Szociológiai Világkongresszust előkészítő tanácskozáson vett részt.

Petrikás Árpád (Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem) 1969. október 15-én háromhetes egyezményes tanulmányútra indult.

Hunyady György, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa október 18-án kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

Bányai Éva, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa 1969. november 3. és december 1. között tartózkodott Lengyelországban egyezményes tanulmányúton.

Pach Zsigmond Pál lev. tag 1969. november 21–25 között Varsóban részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság végrehajtó bizottsági ülésén.

Lackó Miklós, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa a Lengyel

Tudományos Akadémia meghívására 1969. december 2–3-án „A Versailles-i béke-rendszer Kelet- és Délkelet-Európában” c. tanácskozáson vett részt.

Német Demokratikus Köztársaság

Mucsi Ferenc, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. június 9-én Berlinben kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

Tihanyi József, a Filozófiai Szemle technikai szerkesztője 1969. július 2–8 között az NDK-ban tartózkodott a német filozófiai folyóirat technikai szerkesztése tanulmányozása céljából.

Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. október 18-án kezdte meg háromhetes egyezményes tanulmányútját.

Pach Zsigmond Pál lev. tag 1969. október 28-án Mühlhausenbe utazott az ott megtartott „Die Stellung Osteuropas in internationalen Handel des XVI–XVII. Jahrhunderts” c. tanácskozásra, amelyen előadást tartott. Ezután Berlinbe érkezett, ahol – november 1–2-án – a BNTA Gazdaságtörténeti Intézetének vezetőjével tárgyalt. Pach elvtárs Berlinből Bécsbe utazott, ahol november 5-én „Zur Frage der Rolle Mitteleuropas im internationalen Handeln (XVI–XVII. Jb.)” címmel tartott előadást.

Tókei Ferenc, a Filozófiai Intézet igazgatója 1969. november 10–11-én Lipcsében a „Forradalom és hagyomány Afrikában és Ázsiában” c. konferencián vett részt.

Duma György, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1970. január 25-én tíznapos tanulmányútra indult az NDK-ba.

Farkas Márton, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1970. február 9-én kezdte meg hathónapos NDK-beli ösztöndíjas tanulmányútját.

Románia

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1969. június 23-án kéthetes egyezményes tanulmányútra Romániába utazott.

Berend T. Iván, tanszékvezető egyetemi tanár 1969. augusztus 24-én részt vett Románia felszabadulása 25. évfordulója tiszteletére szervezett rendezvényeken.

Zoltai Dénes, a Filozófiai Intézet tudományos főmunkatársa és *Fukász György*, a Zenművészeti Főiskola Filozófia Tanszékének vezetője és *Kósa Erzsébet* 1969. november 13–16 között részt vett Bukarestben a szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztő bizottságainak értekezletén.

Egyéb országok:

Spira György, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. június 4-én kezdte meg kéthónapos bécsi Collegium Hungaricum-beli ösztöndíjas tanulmányútját.

Kiszely István, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1969. június 2–26 között a Német Szövetségi Köztársaságban és Ausztriában volt tanulmányúton.

A Londonban, 1969. július 26–augusztus 2 között megtartott XIX. Nemzetközi Pszichológus Kongresszuson *Mátrai László* akadémikus, osztálytitkár vezetésével az alábbi küldöttség vett részt: *Ádám György*, *Moussong Kovács Erzsébet*, *Kardos Lajos*, *Salamon Jenő*, *Barkóczi Ilona*, *Bartha Lajos*, *Gerbner Máttyás* és *Rókusfalvy Pál*.

Sinkovics István egyetemi tanár, *Perjés Géza* tudományos kutató és *Hegyi Klára*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. július 27–31 között Mogersdorffban (Ausztria) történész konferencián vett részt.

Makkai László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. augusztus 8-án franciaországi és spanyolországi tanulmányútra indult.

Tilkovszky Lóránt, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. szeptember 1-én kezdte meg háromhónapos NSZK-beli ösztöndíjas tanulmányútját.

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. szeptember 4-én a Ciui alapítvány keretében Olaszországba utazott, majd Ausztriában folytatott levéltári kutatásokat és végül Lipcsében tudományos tanácskozáson vett részt.

Sellye Ibolya, a Régészeti Intézet tudományos ügyintézője 1969. szeptember 11 és október 11 között Belgiumban és Luxemburgban volt tanulmányúton.

Zimányi Vera, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. szeptember 11-én indult olaszországi tanulmányútra, majd szeptember 28-án Franciaországba utazott kéthetes ösztöndíjas kutatómunkára.

Mátrai László akadémikus, osztálytitkár 1969. szeptember 12-én Heidelbergbe utazott, hogy részt vegyen és előadást tartson a Nemzetközi Filozófiai Intézet szokásos évi közgyűlésén.

Rókusfalvy Pál, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa 1969. szeptember 15-én kezdte meg háromhónapos NSZK-beli ösztöndíjas tanulmányútját.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, a Századok felelős szerkesztője, valamint *Jemnütz János* és *Mucsi Ferenc*, a Történettudományi Intézet

tudományos munkatársai 1969. szeptember 16–20 között a Linzben „Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung” c. tanácskozáson vettek részt, majd Pamlényi Ervin további két hétig Bécsben tartózkodott levéltári kutatások céljából.

Gábler Dénes, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1969. szeptember 17–20 között az NSZK-beli Peyerben a római kerámia-kutatás nemzetközi konferenciáján vett részt.

Székelgy György tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE) 1969. szeptember 18–22 között a Nemzetközi Várostörténeti bizottság tanácskozásán vett részt Salzburgban.

Gyórfy György, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. szeptember 18-án négyhetes ösztöndíjas tanulmányútra utazott a Római Magyar Akadémiára.

Holl Imre, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1969. szeptember 30 és október 8 között Bécsben tartózkodott, ahol tudományos tanácskozáson vett részt.

Kádár Júlia, a Pszichológiai Intézet tudományos munkatársa 1969. október 6-án háromhetes tanulmányútra Svájcba utazott.

Szűcs Jenő, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. október 6-án kezdte meg kéthetes ösztöndíjas tanulmányútaját.

Pataki Ferenc, a Pszichológiai Intézet csoportvezetője 1969. október 8-án kezdte meg négyhetes franciaországi CNRS ösztöndíjas tanulmányútaját.

Kukorelli Tibor, az ELTE Állatlélektani Tanszékének adjunktusa 1969. októberében háromhetes CNRS ösztöndíjas tanulmányúton Franciaországban tartózkodott.

Castiglione László, a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese 1969. október 10–20 között Damaszkuszban tartózkodott és részt vett a IX. Klasszikai Archeologiai Kongresszuson.

Bónis György, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője 1969. október 14 és 23 között Svájcban (Fribourg) részt vett a II. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszuson.

Mátrai László akadémikus, osztálytitkár 1969. október 16-án a Magyar–Japán kulturális csereprogram keretében háromhetes tanulmányútra Japánba utazott.

Szabó Ágnes, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete tudományos munkatársa 1969. október 22-én kezdte meg kéthónapos franciaországi EPHE ösztöndíjas tanulmányútaját.

Perényi József tanszékvezető egyetemi tanár 1969. október 28–29 között részt vett Strassburgban az új- és legújabb kori történészek nemzetközi szervezete tanácskozásán.

Niederhauser Emil, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1969. november 1–7 között Nápolyban részt vett a Commission Internationale d'histoire des mouvements Sociaux et des structures sociales X. nemzetközi kollokviumán és előadást tartott.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. november 2-án kezdte meg kéthónapos Collegium Hungaricum-beli ösztöndíjas tanulmányútaját.

Kosáry Domokos, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. november 4-én Ausztriába utazott előadások tartása céljából.

Agh Attila, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1969. november 1–2-án Regensburgban részt vett a Chardin Társaság tudományos tanácskozásán.

Ádám Magda, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. november 16 és december 1 között ösztöndíjas tanulmányúton volt Ausztriában.

Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1969. november 27 és december 3 között részt vett a Müncheni Collegium Carolinum által rendezett „A párizsi békekonferencia 1919.” c. tudományos ülészen és előadást tartott „Magyarország a Monarchia felbomlási folyamatában” címmel.

Szász Zoltán, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1970. január 10-én kezdte meg 1 éves NSZK-beli ösztöndíjas tanulmányútaját.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1970. február 2-án Bécsbe utazott, a Történettudományi Intézet és a Kelet- és Délkelet-európai Intézet egyezménye alapján kéthetes tanulmányútra.

Gyimesi Tamás, Csató Tamás, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke tudományos munkatársai 1970. március 22–28 között részt vettek „Az Ausztria gazdaságtörténete az őskortól napjainkig” c. rendezvényen.

Kiszely István, a Régészeti Intézet tudományos munkatársa 1970. február 15-én 10 napos tanulmányútra Olaszországba indult.

Disszertációs viták

Kelemen László „Tudásszint, gondolkodás és gondolkodásfejlesztés az általános iskolában” c. doktori disszertációját 1969. március 27-én védte meg. Az értekezés opponensei Kardos Lajos, Horváth László Gábor a pszichológiai tudományok doktorai és Lénárd Ferenc a pszichológiai tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy szerző doktori értekezésében több mint 20 éve folyó kutatásainak, kiterjedt kísérleteinek eredményeit foglalja össze az általános iskolai felső tagozatos tanulók iskolai tanulmányokkal összefüggő tudásszintjének, gondolkodási törvényszerűségeinek vizsgálatával, valamint a gondolkodás módszere fejlesztésével kapcsolatban. Értekezésének első része könyv alakban megjelent az Akadémiai Kiadó gondozásában és már kiállotta a tudományos kritika és a pedagógiai közvélemény próbáját. Sokrétű tudásszint mérései, a gondolkodás fejlettségére vonatkozó elemzése, a 10–14 éves tanulók megismerési folyamatát összegező magas szintű általánosításai fontos tanulsággal szolgálhatnak tantervi munkálataink, tankönyveink tökéletesítésére, gyakorlati oktatásunk módszereinek korszerűsítésére, színvonala fejlesztése számára. Erre a széles körű konkrét helyzetelemzésre és a vonatkozó korszerű nemzetközi és hazai irodalom marxista kritikái feldolgozására alapozva az értekezés második fele önálló gondolkodásfejlesztő koncepciót és feladatrendszert alkotott és kísérletezett ki, amelyben a tanulók egyéni és kollektív tevékenységének, kezdeményező aktivitásuk és tervszerű pedagógiai irányításuk magas fokú szintézisére törekszik. E feladatrendszerben alkotóan érvényesíti az új ismeretelméleti, logikai, kibernetikai kutatások eredményeit s ennek megfelelően önálló programozási eljárást dolgoz ki, melyet már a gyakorlatban alkalmaztak az általános iskola felső tagozatában több tantárgy programozásánál (nyelvtan, fizika, mértan). Tudományos eredményei mind az általános iskolások tudásszintjére és gondolkodási tevékenységére vonatkozóan, mind a gondolkodást fejlesztő feladatrendszernek elméleti és gyakorlati kidolgozása tekintetében úttörő jellegűek, széles körű általánosításra megérették, s jelentősen hozzájárulhatnak az általános iskolai oktatás színvonalának emeléséhez. A szerző felmérő vizsgálatait mintegy 900 általános iskolai tanuló részvételével végezte, több tárgyból (nyelvtan, földrajz, mértan) a módszerek komplex alkalmazásával, írásbeli felmérések, exploráció, tanórafelvételek, tankönyvelemzések, szóbeli és cselekvéses feladat-megoldások, gondolkodási nehézséget feltáró oktatói kísérle-

tek stb. segítségével. Feladatrendszerét ugyan csak kipróbálta Baranya megye több iskolájában, egzakt feltételvariáció kísérletekkel. A kontrollvizsgálatok bizonyították, hogy a feladatrendszeres oktatás szignifikánsan hatékonyabb, mint a hagyományos.

A vitában elhangzott egyes vélemények szerint nagyobb körületekintéssel és pontosabban kellett volna eljárni a legjellegzetesebb nézetek ismertetésénél. Vita folyt a fogalomalkotás, a gondolkodás lényegi jegyeiről, a tudás célszerűségéről, a kísérleti eredmények társadalmi hátterének vizsgálatáról. Felvetődött, hogy az értekezés két része között bizonyos összhangolatlanságok vannak, amelyek betudhatók a két rész időben egymástól viszonylagosan távoli megírásának. Megjegyzendő, hogy a szerző a második részben a kutatások fejlődését, az elméleti eredményeket megfelelően exponálja s ahol kell az első résszel szemben bővebben és differenciáltabban kifejti.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Kelemen Lászlót a pszichológiai tudományok doktorává minősítette.

Heksch Ágnes „Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere: a nemzetnevelés” c. kandidátusi értekezését 1969. március 27-én védte meg. Az értekezést opponensei Zibolen Endre és Kőte Sándor a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy a disszertáció a hazai neveléstörténeti kutatás jelentős eredménye, témaválasztása igen időszerű, mert elsőként vállalkozott az ellenforradalmi korszak egy jelentős pedagógusa életművének feldolgozására. Imre Sándor életpályájának, művelődéspolitikai rendszerének, pedagógiai nézeteinek és mindenekelőtt a nemzetnevelési koncepciónak marxista szemléletű monografikus áttekintését és értékelését adja. A disszertáció feldolgozza Imre minden e tárgyba vágó jelentős munkáját, és a vele foglalkozó fontosabb tanulmányokat is. Külön kiemeljük azt a rendkívül gazdag kézirat forrásanyagot, amelyet a disszertáns több mint egy évtizedes munkával felkutatott és feldolgozott. E gazdag forrásanyag példamutatóan lelkiismeretes feldolgozása megkülönböztetett elismerést érdemel. Különösen méltánylandó a szerző kiemelkedő megfogalmazás: a tárgy sokoldalú és elvi szintű kifejtésre való törekvése; a tudománytörténeti gyökerek és a párhuzamos, Imre felfogására ható neveléstudományi álláspontok gondos elemzése; és az egész munkán végigvonuló nyelvi igényesség. Helesen különíti el Imre Sándort és elméletét a szélsőséges nacionalista, fajbiológiai alapon álló német pedagógiától, s meggyőzően bizo-

nyítja, hogy a polgári humanizmus talaján álló Imre elítéli a fasizmust, de nem tud felemelkedni a fasizmussal aktívan szembenálló magatartás szintjére. Egyértelműbben kellett volna hangsúlyozni, hogy a nemzet mint közösségi célkategória, a nemzetnévelés, mint aktuális köznevelési program, alapvetően nacionalista felfogás, nacionalista program. Kíváncsinos lett volna Imre Sándornak a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáról alkotott véleményének és ahhoz való viszonyának részletesebb, differenciáltabb kifejtése.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Heksch Ágnest a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Szögi István „A munka személyiségformáló szerepe a szocializmusban” c. kandidátusi értekezését 1969. április 14-én védte meg az SZKP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiájának Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Szögi Istvánnak a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Hrabetz József „Hipotézis és társadalmi megismerés” c. kandidátusi értekezését 1969. április 14-én védte meg az SZKP Társadalomtudományi Akadémia Filozófiai Szak Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Hrabetz Józsefnek a filozófiai tudományok fokozatot odaítélte.

Vári Györgyné „A marxista ismeretelmélet és az észlelési folyamatokra vonatkozó modern elképzelések” c. kandidátusi értekezését a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem Pszichológiai Fakultás Tudományos Tanácsa előtt 1969. április 18-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Vári Györgynének a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Lantos István „A haladó német polgári pedagógia és a magyar pedagógia közötti kapcsolatok a 19. sz. első felében, különös tekintettel F. A. W. Diesterwegre” c. kandidátusi értekezését 1969. május 8-án védte meg a berlini Humboldt Egyetem (Német Demokratikus Köztársaság).

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Lantos István részére a pedagógiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Rácz Béla „A termelés munkásellenőrzése Magyarországon 1944–1948” c. kandidátusi értekezését az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája Tudományos Tanácsa előtt 1969. május 14-én védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Rácz Bélának a történe-

lemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Fehér István „Politikai küzdelmek Dél-Dunántúlon 1944–1946 között” c. kandidátusi értekezését 1969. május 16-án védte meg. Az értekezés opponensei Orbán Sándor és Szakács Kálmán, a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, a jelölt érdeme, hogy vállalt feladatát igen gazdag forrásanyag alapján, körültekintően, dokumentálva, az országos és helytörténeti vonatkozások gondos számbavételével, egészében sikeresen oldotta meg. A munka fő tudományos értéke, hogy a Dél-Dunántúli fejlődés tényleges sajátosságait az országos történeti folyamatokkal szoros kölcsönhatásban mutatja be. (1. a Volksbund, ill. Hűség Mozgalom; 2. a lakosság felszabadulás előtti – részben spontán – antifasiszta akciói; 3. az e területen különösen jelentős ki- és betelepítések folytán is sajátos földreform és vele kapcsolatos éles harcok stb.); különösképpen azt, hogy miért volt itt nehezebb a haladó erők helyzete, miért bontakozott itt ki később a népi demokratikus forradalom.

A bizottság az alábbi vitatott kérdések megfontolását ajánlja jelöltnek: 1. A pártok tömegbefolyását szervezeti egységükön túlmenően is vizsgálja; 2. A Volksbund mozgalmat, az ún. sváb-kérdést differenciáltabban kezelje.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Fehér István a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Vadász Sándor „A zimmerwaldi baloldal” c. kandidátusi értekezését 1969. május 28-án védte meg. Az értekezés opponensei Erényi Tibor és Mucsi Ferenc, a történettudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt eredményesen mutatta be a zimmerwaldi baloldal történeti útját és nemcsak a konferenciákról, hanem a résztvevő pártokról, csoportosulásokról, vezető személyekről is egyaránt elemző képet nyújtott. Munkájában felhasználta a könyvészeti ritkaság számba menő régi, valamint az újabb feldolgozó irodalmat, emellett – s ez is a disszertáns komoly érdeme – támaszkodott a nehezen hozzáférhető korabeli sajtóra, s megannyi új archivumi forrásanyagot is felkutatott, amelyek közül a moszkvai Merrheim levelezés, a párizsi és berlini fondok felhasználása nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat. A disszertáns témáját internacionalista és marxista szellemben dolgozta fel, s egyértelműen azt kutatta, hogy a nemzetközi munkásmozgalom e válságos szakaszából miként juthat ki a forradalmi utat választva. A disszertációnak azok a részei különösen értékesek, amelyekben a bolsevi-

kok, továbbá a német és francia baloldali kialakulását, nehézségeit, eszmei vitáit vizsgálja. A disszertáció komoly érdemeinek hangsúlyozása mellett a Bizottság kíváncsának tartaná az egyes háborúellenes áramlatoknak, valamint a szóban forgó országok történeti körülményeinek árnyaltabb ábrázolását.

Több helyet kellett volna biztosítani az angol és szerb szocialista mozgalom bemutatásának. A disszertáns a zimmerwaldi baloldali történeti útja feldolgozását tűzte maga elé célul és ezt gondosan el is végezte, de határozottabban kellett volna jeleznie, hogy a zimmerwaldi többség is milyen küzdelmet folytatott a háború, a különféle kormányok és párttöbbségek ellen. Tekintettel a munka alaposságára, színvonalára, nagy anyaggazdaságára, a téma fontosságára, a bíráló bizottság a munka megjelentetését is hasznosnak tartaná.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Vadász Sándort a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Görög Tibor „Az 1957-es és 1960-as Moszkvai Értekezletek jelentősége a nemzetközi kommunista mozgalom fő vonaláért folytatott harcban” c. kandidátusi értekezését 1969. május 30-án védte meg a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem Filozófiai Fakultásának Tudományos Tanácsa előtt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Görög Tibornak a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Hermann István „Kant teleológiája” című doktori értekezését 1969. június 5-én védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László akadémikus, Földesi Tamás, a filozófiai tudományok doktora és Novák Zoltán, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy disszertáns témaválasztása indokolt és aktuális. Munkája nyomán új szempontból nyúlhatunk a kanti életmű értékeléséhez. A Kantra hivatkozó jelenkori polgári filozófia marxista szellemű kritikájához komoly segítséget nyújt. Az Ítéltető kritikája oldaláról való közelítés radikálisan új képet rajzol a kanti műről. A disszertáció koncepciózusan és filozofikusan dolgozza fel a választott témát. Érdeme az is, hogy a kanti antropológiát leméri a marxizmus mérlegén. Kritikai megjegyzések hangzottak el bizonyos tudománytörténeti összefüggéseket illetően, amelyek azonban az összkoncepciót nem érintik.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Hermann Istvánt a filozófiai tudományok doktorává minősítette.

Borsányi György „A proletariátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági világválság éveiben (1929–1933)” c. kandidátusi értekezését 1969. június 9-én védte meg. Az értekezés opponensei Incze Miklós és Szakács Kálmán, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy a disszertáció széles forrásházison alapul. forrásait és témájának egész irodalmát kellő kritikával, pártos objektivitással, sokoldalúan elemzi. Számos új eredményt ér el: az ipari munkásság általános, gazdasági-szociális életviszonyainak a KMP pártja és a Szakszervezetek szervezeti helyzetének az SZDP és KMP gyakorlati-politikai tevékenységének. válság alatti tömegmozgalmaknak a részletes, gondos feltárásával és a mozgalom összefolyamatába és nemzetközi összefüggéseibe való elhelyezésével. A Bizottság felhívta a jelölt figyelmét, hogy kíváncsok volna a munkásosztály korabeli ideológiai-tudati szintjét ugyanolyan alaposan elemezni, mint anyagi-szociális viszonyait; behatóbban mutassa be a munkásosztály nem ipari osztagainak életfeltételeit és mozgalmait.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Borsányi Györgyöt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Abrudbányai János „A napközi otthonok tanulmányi munka sajátosságai és hatékonysága emelésének útjai” (Magyar általános iskolák alsó tagozati anyaga alapján) c. kandidátusi értekezését a Leningrádi Gercen Pedagógiai Intézet Tudományos Tanácsa előtt 1969. június 16-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Abrudbányai Jánost a pedagógiai tudományok kandidátusává minősítette.

Bakos Gyula „A szocialista építés általános törvényszerűségei és azok specifikus megnyilvánulásának dialektikája” c. kandidátusi értekezését a SZKP Társadalomtudományi Akadémia Filozófiai Tanszékének Tudományos Tanácsa előtt 1969. június 16-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Bakos Gyulának a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Fukász György „A munka kényszerétől a munka szükségletéig” c. doktori értekezését 1969. június 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai László akadémikus, Kulcsár Kálmán, az állam- és jogtudományok doktora és Kalocsai Dezső, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy Fukász György disszertációja színvonalas. marxista filozófiai munka, amely felhasználja a szaktudományok, elsősorban a szo-

ciológia, de a közgazdaságtudomány, fiziológia, pszichológiai munkával foglalkozó szakágainak eredményeit is. A munka problémáinak marxista és polgári irodalmáról először ad kritikai és teljességre törekvő áttekintést. A téma kimunkálásához bőséges irodalmi forrásanyagot dolgozott fel — ez a tanulmány vezető szempontja. Helyenként indokolt lett volna a polgári irodalom differenciáltabb értékelése. Az irodalom feldolgozása mellett viszonylag háttérbe szorult a valóságos társadalmi folyamat feltárása és elemzése. Ez összefügg azzal, hogy a tanulmány egy nagyobb — még le nem zárt — kutatási folyamat része. A dolgozat eredményei közül különösen kiemelendő a munkaszükséglet társadalmilag objektív folyamatának, ennek alapján a munka szükségletté válása szubjektív folyamatának vázolása. Jellemzi az emberi szükséglet struktúráját és kísérletet tesz a szükségletek rendszerének megalkotására. Részletesen tárgyalja, hogy a munka csak a megváltozott társadalomban, a szocializmusban válhat szükségletté. Ezt három szinten vizsgálja: 1. a termelési viszonyok érettsége, 2. a munka jellegének átalakulása, alkotó jellegének kifejlődése, 3. az emberi viszonyok (identifikáció, attitűd) szempontjából.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Fucász Györgyöt a filozófiai tudományok doktorává minősítette.

Várkonyi Péter „Magyar–amerikai államközi kapcsolatok története 1945–1948” c. kandidátusi értekezését 1969. június 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Kis Aladár és Szántó György, a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja a történettudományban eddig még nem érintett témának tudományos feldolgozása. Az értekezés az amerikai–magyar államközi kapcsolatokat a külpolitikára vonatkozó, s eddig Magyarországon részben még fel nem használt gazdag forrásanyag a magyar külügyminisztérium eddig nem közölt iratanyaga, nemzetközi diplomáciai könyvészeti anyag és külpolitikai sajtóanyag alapján dolgozta fel. Helyesen állapítja meg az Amerikai Egyesült Államoknak a felszabadult Magyarország irányában folytatott politikáját, figyelemreméltó megállapítást tesz a politika szakaszaira és e szakaszok sajátosságaira is. Gazdagon dokumentálva ábrázolja a jaltai és potsdami konferenciákon kialakult álláspont kelet-európai, illetve magyarországi vonatkozásait, s az amerikai–magyar gazdasági kapcsolatok alakulását. A magyar–amerikai államközi kapcsolatokat egyéb vonatkozásban is mintegy a nemzetközi osztályharc részeként rajzolja meg, ugyanakkor felsorakoztatott

dokumentációja a belföldi küzdelmek történetéhez is értékes adalékokkal szolgál.

Az értekezés hiányossága egyes külpolitikai kérdések differenciálatlan kezelése. Nem kellő mértékben történt meg az értekezésben a magyar–amerikai viszonynak a nemzetközi helyzetet meghatározó szovjet–amerikai viszonyba való beágyazása, s a jelölt nem használja fel kellően a magyar belpolitika alakulására vonatkozó újabb történeti irodalmat.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Várkonyi Pétert a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

Tóth István „A Nemzeti Parasztpárt a munkásparaszttal hatalomért” c. kandidátusi értekezését 1969. június 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Balogh Sándor és Orbán Sándor, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy Tóth István munkája történeti irodalmunkban hézagpótló jelentőségű. Elsőként vállalkozott a Nemzeti Parasztpárt népi demokratikus átalakulásunkban betöltött pozitív szerepének feldolgozására. Ezzel régóta jelentkező tudományos igény kielégítéséhez járult hozzá. A disszertáció további új eredményei: A Nemzeti Parasztpártnak a földreform és a népi bizottságok kérdésében vitt politikájának, gyakorlati működésének beható és színvonalas elemzése, valamint a párt szerepének bemutatása a magyarországi demokratikus szövetségi mozgalomban és a fejlettebb szövetkezeti formák kimunkálásában. Tóth István disszertációját lelkiismeretes, szakszerű forrásfeltáró és elemző munka jellemzi, különösen, ami a levéltári dokumentumokat illeti.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Tóth Istvánt a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

Kállay István „Szabad királyi városok gazdálkodása 1740–1780 között” c. kandidátusi értekezését 1969. június 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Kosáry Domokos és Ruzsás Lajos, a történeti tudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy a disszertáció a magyar történetírás által eddig fel nem használt kvantitatív megközelítésre alkalmas számadásanyagot dolgoz fel. A bécsi udvar az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon folytatott várospolitikájának összehasonlítása után 48 szabad királyi város 40 évi gazdálkodásának városi háztartási adatait — a gazdasági igazgatást, a különböző városi bevételeket és kiadásokat — vizsgálja meg. Megállapítja, hogy a városi gazdálkodás lehetőséget biztosított a tökéletes termelés előmozdításához

szükséges pénzvagyion felhalmozásához, ez a felhalmozott pénzvagyion azonban nem vált ipari, kereskedelmi tőkévé, nem manu-faktúra-alapításokat segített elő, hanem a hamarabb megtérülő uzsora-tőke formáját vette fel, különböző kölcsönökkel a céhes ipart, a feudális államot és a feudális mező-gazdaságot erősítette. A disszertáció érde-meit a vita alapján a Bizottság a következők-ben látja: Az új típusú forrásanyag segítségével olyan gazdasági problémát vizsgál, amely régebben nem sok figyelemben részesült, és megállapításaival helyenként megkérdő-jelezi a XVIII. sz. hagyományos gazdasági képének egyes vonásait, lényegében összhang-ban a gazdaságtörténeti kutatások újabb, a XVIII. század gazdasági növekedését illető jelzéseivel. A jelöltnek a felhalmozás mértékére és a városi hitelműveletekre vonat-kozó figyelemreméltó feltevéseit — amint az opponensek erre rámutattak — az arányok helyes kidolgozása érdekében főleg helyi levéltári anyagon, lehetőleg pénzügyi mér-legeken alapuló további kutatásoknak kell majd igazolniuk. Ez a kérdés azonban már túlmutat a disszertáció forrásanyagán és keretein. A disszertáció hasznosan illeszke-dik be a tízkötetes összefoglaló „Magyar-ország története” előmunkálatainak sorába.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Kállay Istvánt a történeti tudományok kandidátusává minősítette.

Kristó Gyula „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónika-irodalmunkban” c. kandidátusi értekezését 1969. június 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Mezei László, az irodalomtudom-ányok doktora és Gerics József, a történeti tudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt kandidátusi értekezésében a XIV. századból ránk maradt krónika-szöveg törzs-anyagának alapján igyekezett rekonstruálni a XI–XIV. századi, politikai és történeti gondolkodásnak fejlődését. Opponensei is elismerték, hogy szépen választotta szét a krónikakonglomerátum politikai szemlé-leti rétegeit. Eszmetörténeti elkülönítéseit nem tisztán eszmetörténeti, hanem ezzel párosulva forráskritikai, ill. filológiai mód-szerrel oldotta meg. Eredeti feladatvállalá-sán túlmenően megkísérelte a krónikák filiá-ciós rendjének újszerű bemutatását. Ennek bizonyításával szemben azonnal számos jo-gos, kritikai észrevétel hangzott el. A Bizott-ság mérlegelven a terjedelmes dolgozat pozi-tív és negatív vonatkozásait, megállapította, hogy Kristó Gyula nemcsak törekedett, de képes is volt a fejlődés egészét látni, forrásait biztosan kezelni, az eszmetörténeti vona-lat, a marxista történettudomány igényei-nek megfelelően, következetesen végig-

vezetni. Ennek alapján értekezését elfo-gadta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság javaslata alapján Kristó Gyulát a történelemtudományok kandidátu-sává minősítette.

Tihanyi János „A náci hatalmi politika a német idegenforgalom tükrében, különös tekintettel a német–magyar kapcsolatokra” c. kandidátusi értekezését a Humboldt Egyetem (Berlin) újkori egyetemes történeti tanszékén, 1969. június 30-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Tihanyi Józsefnek a történelemtudományok kandidátusa fo-kozatot odaítélte.

Ferge Sándorné Kecskeméti Zsuzsa „A társadalmi struktúra és a rétegződés elméleti alapjai és valóságos megjelenése a mai magyar viszonyok között” c. kandidátusi értekezését 1969. július 1-én védte meg. Az értekezés opponensei Huszár István, a KSH elnöke és Molnár László, a filozófiai tudományok kandi-dátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy a disszertáció bemutatja a szocializmust építő mai magyar társadalom rétegződésének — nivellálódásának és differenciálódásának — dinamikáját. Elemzi a tapasztalható tényleges egyenlőtlenséget, — a jövedelem, a lakáshelyzet, a kulturális szint terén meg-nyilvánuló különbségek —, meghatározó faktorait. A téma tehát rendkívül fontos és aktuális. A munkajelleg csoportok, az életmód kategória vagy konkrétan kiemelve — pél-dául az iskola kulturális különbségeket meg-örökítő és egyben nivelláló funkciójának ket-tőssége és az ebből eredő ellentmondások áll-nak többek között a disszertáció gondolatme-netének középpontjában. Ezekkel kapcsolat-ban keresi azokat az okokat, amelyek a tár-sadalmi rétegződésben meghatározó szerepet játszottak.

A dolgozat érdeme a vonatkozó szociológiai irodalom széles körű ismerete és alapos kriti-kai feldolgozása. A disszertáció erőnei közé tartozik, hogy gazdag statisztikai anyagát a szociológia általánosítás igényével elemző módon dolgozza fel. A dolgozat fogyatékos-sága szerkezetének bizonyos belső arány-talansága valamint a fogalmak itt-ott következetlen használata. Helyes lett volna a gazdaságtörténeti anyagok és a demográ-fiai felvételek szélesebb horizonton történő felhasználása is. A bíráló bizottság össze-foglalóan megállapította, hogy a disszer-táció bátran és árnyaltan foglalt állást a tár-sadalmi struktúra vitatott és részben nyi-tott, további tisztázást, elemzést igénylő kérdéseiben. A dolgozat a vita folytatásához hasznos ösztönzést ad.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság javaslata alapján Ferge Sándorné

Kecskeméti Zsuzsa részére a filozófiai tudományok kandidátusa címet odaítélte.

Orosz Lajos „Nőnevelési reformtörvénysek Magyarországon, munkaiskolák (1777–1867)” c. kandidátusi értekezését 1969. július 1-én védte meg. Az értekezés opponensei Földes Éva, a neveléstudományok doktora és Kőte Sándor, a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy az értekezés az 1777–1867-ig terjedő korszak hazai nőnevelésének marxista értékelését adja. A jelölt igen gazdag kéziratossal és irodalmi anyagot dolgozott fel. A hazai nőnevelési intézeteket és tervezeteket széles pedagógiai megalapozottsággal értékeli. A történeti szempont érvényesítésével, az alapvető történelmi összefüggések bemutatásával tekinti át a nőnevelési intézmények munkásságát és az egykorú törekvéseket. Következtetései, megállapításai mindig jól bizonyítottak. Számos kérdésben új összefüggéseket tárt fel. Pl. az első és második Ratio educationis értékelésében, Tessedik szorgalmatossági iskolájának a tárgy szempontjából való elemzésében, Teleki Blanka és Karacs Teréz pedagógiai munkájának bemutatásában, Vasvári Pálnak Teleki Blanka intézetében folytatott tanári gyakorlatának értékelésében stb. Az 1962-ben nyomatásban is megjelent disszertáció értékes hozzájárulás a magyar neveléstörténeti irodalomhoz. Időszerszerűsége és tudományos jelentősége ma is változatlan. A szerző munkájában alapvetően a történeti, elemző- és összehasonlító módszert alkalmazza. Különösen kitűnik u. feldolgozott szövegek és források gondos filológiai elemzése. Vita a korabeli nőemancipáció osztálytartalmának és a koedukáció problémájának értelmezése körül alakult ki. A jelölt erre vonatkozó álláspontját válaszában részletesen ismertette és azt az opponensek és a bíráló bizottság tagjai elfogadták.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján *Orosz Lajost* a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Pölöskei Ferenc „Kormányzati politika és parlamenti ellenzék (1910–1914)” c. doktori értekezését 1969. július 4-én védte meg. Az értekezés opponensei Mérei Gyula és Ránki György, a történeti tudományok doktorai és Erényi Tibor, a történeti tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bíráló bizottság megállapította, hogy *Pölöskei Ferenc* a magyar történelem, eddig kevésse feldolgozott időszakát választotta értekezése tárgyául. A szerző a témát imponálóan gazdag levéltári anyag birtokában, a marxista világnézet szilárd bázisán dolgozta fel és munkájában a világháború előtti évek történetének mély analizisét, tudományos összegezését nyújtotta. Az érte-

kezés új megvilágításba helyezi a világháború előtti évek magyar politikai történetét. A dolgozathból kitűnik, hogy a magyar politikai vezető réteg a kormányzati rendszer megmerevítésében, a liberalizmus korlátozásában kereste uralma további biztosítását. A szerző a jó történetírói érzékkel kitapintott tendenciát, mint a kor alapvető politikai áramlatát értelmezi és azt mint az ellenforradalmi időszak kormányzati rendszerének előzményét mutatja be. *Pölöskei Ferenc* az új felfogás érvényesülését főként a közjogi, a közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer módosulásának követi, de a politikai élet valamennyi lényeges jelenségére kellő figyelmet fordít. Különösképp a Tisza kormány nemzetiségi politikájáról, a Monarchia külpolitikájáról, annak nemzeti és osztályösszetevőiről, a Nemzeti Munkapárt belső áramlatairól adott analízise számít új tudományos eredménynek. A politikai történetről adott szintézis a magyar parlamenti ellenzék válságának bemutatásával válik teljessé. A szerző árnyalt, egyes személyes pályafutásában historikusan megragadott politikus-portrékat rajzolt.

A bírálóbizottság a munkát jelen formában is érett és teljes alkotásnak ítéli, de a szerző figyelmébe ajánlja, hogy a kor politikai-eszmei vonatkozásai, a parlamenten kívüli erők tevékenységének kérdései, a pártok külpolitikai irányvételének problémái még további kutatásokat és megfontolásokat igényelnek. *Pölöskei Ferenc* munkája egy eddig kevésse ismert korszak politikai történetének széles tablóját nyújtja a történetmesterségbeli tudásával, éles problémameglátással, az elemző készség mélységével, a magyar és a nemzetközi fejlődés kapcsolatának megértésével és a szintetizáló tudós hozzáértésével. A szerző a széles körű vitában és az opponensek jelentéseiben felmerült problémákra meggyőző és gondolatébresztő választ adott.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság javaslata alapján *Pölöskei Ferencet* a történeti tudományok doktorává minősítette.

Herczeg Ferenc „A szocialista hazafiság kialakulása a szocializmus teljes hazafiságért folytatott harc körülményei között Magyarországon” c. kandidátusi értekezését a moszkvai SZKP KB. mellett működő Társadalomtudományi Akadémia Tudományos Tanácsa előtt, 1969. július 7-én védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és *Herczeg Ferenc* részére a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Gál András „A munkaerőkölcs formálása a 11–14 éves gyermekek közös fizikai munkájában” c. kandidátusi értekezését

1969. szeptember 10-én védte meg. Az értekezés opponensei Szarka József és Bara János, a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt a témakörbe vágó szakirodalomban tájékozott. Értekezésében eredményes kísérletet tesz arra, hogy a felnőtt és a gyermek fizikai munkájának sajátosságait elemezve következtetéseket vonjon le a gyermeki fizikai munka megszervezésének pedagógiai szempontjaira. A jelölt idevágó következtetései valóságos helyzetekből nőnek ki, számolnak a konkrét pedagógiai situáció sokszínűségével és ellentmondásaival. Újszerűen szembeesíti a műveletek szerkezeti felépítését a folyamathoz jelentkező aktív mozzanatokkal. Értékes része a disszertációnak a kollektív fizikai munka és a benne résztvevők egymáshoz való viszonyának kölcsönhatására vonatkozó vizsgálat. Ennek alakulását a jelölt nyomon követte egy osztályközösség fejlődésében is. A jelölt dicséretes módon, különböző kutatási módszerek (folyamatos megfigyelés, beszélgetés, írásbeli felmérés, konzultáció, osztályösszehasonlítás) megfelelő kombinálásával jut el következtetéseihez. Az ellenőrző osztály bekapcsolásának módja és értékelése a disszertációban nem kielégítően megoldott, ami azonban a nevelésméleti kutatás egyik problémája is. Vitatott kérdések voltak: 1. a munkacél és a távlatok viszonya, 2. a szerep- és státuszrendszer kidolgozottsága, 3. a szituáció és a művelet viszonya. A bizottság megállapítása szerint jelölt a vitatott kérdésekre kielégítő választ adott, elismervén bizonyos kérdések további kutatásának szükségességét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Gál Andrást a neveléstudományok kandidátusává minősítette. H. Varró Rózsa „A dialektikus ellentmondás törvényének néhány sajátossága az élővilágban” c. kandidátusi értekezését 1969. szeptember 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Bálint Gábor, a mezőgazdasági tudományok doktora és Horváth József, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy disszertáns témaválasztása aktuális és fontos, szervesen kapcsolódik korunk egyik legvitatottabb kérdéséhez, a szaktudományok (biológia) és a filozófia kölcsönhatásának problematikájához. A téma kidolgozása disszertáns alapos filozófiai felkészültségéről és biológiai ismereteiről tanúskodik. Alapvető elvi kiindulásai lényegében helyesek, elemzései, okfejtései logikusak, rendszerezettek. Mindamelllett a téma, a kitűzött feladatkör túlméretezettsége miatt az elemzés és a korszerű irodalom feldolgozása hagy maga után kívánnivalókat. A disszertáció lényegét képvisző III. fejezet azonban elmélyült, színvonalas,

több új, előremutató gondolatot, eredeti megoldást tartalmaz. Így pl. Bauer Ervin elméletének kritikai értékelése és alkotó továbbfejlesztése terén és néhány más kérdésben. A disszertáció egészében meggyőzően bizonyítja, hogy disszertáns ismeri a téma és a kutatás aktuális problémáit, kutatásainak fő következtetései helyesek, előremutatóak. A disszertáció mind tartalmi vonatkozásban, mind pedig hangvételében jól szolgálja a biológia és filozófia alkotó szövegségét. A vita egészében megerősítette az opponensek pozitív javaslatát és maga is jól szolgálta a filozófusok és természettudósok együttműködését. A vitatott kérdésekre disszertáns érdemben, színvonalasan válaszolt.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján H. Varró Rózsa a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Pogány Frigyes „Szobrászat és festészet az építőművészetben” c. doktori értekezését 1969. október 1-én védte meg. Az értekezés opponensei Major Máté akadémikus, Granasztói Pál, a műszaki tudományok doktora és Aradi Nóra, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt doktori értekezésének célja a képzőművészetek szintézise, a társművészeteknek az építészetben betöltött szerepe elméleti problémájának vizsgálata. E több évtizedes úttörő jelentőségű elméleti munkásság és kultúrpolitikai is jelentős tevékenység eredményeként született széles történeti vizsgálatokra épített és alapos esztétikai felkészültségről tanúskodó műve. A bizottság a disszertáció értéke mellett igen nagyra értékeli a jelölt eddigi kiemelkedő tudományos munkásságát, pedagógiai tevékenységét, továbbá a kormány építési és művészeti politikájának kialakításában végzett munkáját. A disszertáció szemlélete és módszere újszerű, a műalkotás elemzés és az építészeti alkotómunka együttes vizsgálatával jut el új tudományos eredményekhez. Ilyen új eredmények az építészet műfaji specifikumainak, a tartalom és forma összefüggéseinek feltárása, amely a mai modern építészet szempontjából is igen jelentős megállapításokat tartalmaz és egyben módot ad az építészet és képzőművészetek mai szintézise vonatkozásában új tudományos megállapításokra, a törvényszerűségek felfedezésére. A disszertáció tudományos eredménye a korstílusok jellemzőinek funkcionális kialakulása és viszonya, az integráció az építészeti téralakításban és a mai gyakorlati építészeti tevékenység ilyen irányú teendőinek megállapítása. A szerző művét alapos szakirodalmi tájékozottsággal és kiváló stílussal írta meg. Hiányosságai

bizonyos elméleti fogalmak meghatározása terén még fennálló bizonytalanságok, továbbá kisebb aránybeli egyenlőségek.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság javaslata alapján Pogány Frigyest a művészettörténeti tudományok doktorává minősítette.

Pozsgay Imre „A szocialista demokrácia és politikai rendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése” c. kandidátusi értekezését 1969. október 9-én védte meg. Az értekezés opponensei Kiss Artur, a filozófiai tudományok kandidátusa és Samu Mihály, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy jelölt témaválasztásával és a téma kidolgozásával jelentős politikai, tudományos és tudománypolitikai problémák megoldására vállalkozott. A disszertáció által felvetett kérdések mind gyakorlati-politikai, mind pedig tudományos szempontból időszerűek. A disszertáció hozzájárul egy kialakulóban levő marxista tudományterület a politika tudományának kifejlesztéséhez. A szerző a szocialista demokrácia kérdéseit a politikai rendszer váltakozásainak aspektusából vizsgálja. Munkájában egyrészt összegezi a téma legfontosabb irodalmát, a párt és a szocialista állam programatikussá megnyilvánulásait, másrészt egyes problémák fokozottabb hangsúlyozásával és bizonyos újabb elképzelésekkel gyarapítja a problémakörre vonatkozó eddigi megállapításokat. A disszertáció erénye, hogy elkerülve a spekulatív elméletieskedés veszélyét, teoretikus elemzéseit a gyakorlati politikai tapasztalatok bázisára építi és javaslatai is a társadalmunk gyakorlati szükségleteinek megfelelő megoldások elméleti szintű megfogalmazásai. A disszertáció szerzője az érintett problémákat marxista igény-nyel, tudományos tárgyilagossággal és egyidejűleg pártos elkötelezettséggel fejti ki. Több helyes tételt állapít meg, ezek közül a bíráló bizottság kiemeli a következőket: A centralizált állam fölött ki kell építeni a nép ellenőrzésének biztosítékait. Ki kell zárni a strukturális konfliktusokat, de lehetővé kell tenni a különböző érdekek szabad megnyilvánulásait. A gazdasági mechanizmus reformja a társadalmi mechanizmus reformjának legfontosabb láncszeme. Az érdekek szövevényében az egységet a párt mint integráló erő biztosítja. A közvetlen és a képviselői demokrácia egymást kiegészíti, a képviselőt elve és a szakszerűség összhangba hozandók. Keresni kell a lehetőséget a területi képviselőten kívül az érdekek szervezeti képviselőinek megoldására. Az értekezésnek vannak vitatható megállapításai, mint pl. a politikai rendszer fogalmának értelmezése, a személyi kultusz szükségszerűsége, az állam elhalásának összefüggése mai problémáinkkal, az érdekekkel kapcsolatos fejtegetések egy rész

stb., de mondanivalójának alapirányával a bíráló bizottság egyetért. A téma feldolgozása tartalmas, az irodalmi apparátusnak megfelelő, az elvi tételek fejtegetése kellően dokumentált, egyes részek azonban túl sűrítettek és kissé elnagyoltak. Ezek oldottabb tárgyalása mélyebb elemzést eredményezett volna.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Pozsgay Imrét a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Szabad György „Forradalom és kiegyezés választóján” c. doktori értekezését 1969. október 27-én védte meg. Az értekezés opponensei Sőtér István akadémikus, Kovács Endre, a történelemtudomány doktora és Kosáry Domokos, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy Szabad György disszertációja módszertanilag és elméletileg mintaszerű alaposággal és történetírói felelősségérzettel dolgozta ki az újkori magyar történelem egyik rendkívül bonyolult és korábban kellően nem ismert kérdését. A monográfia meggyőzően kimutatta, hogy a magyar politika 1848/49 után nem egyenes vonalban jutott el a kiegyezéshez, hanem 1859–61-ben az 1848-as gondolat jelentős erői éltek és léptek küzdő-térre. Alapos, gazdag, mai igényességgel és marxista tudományossággal végrehajtott tárgyalagos forráselemzéssel feltárta a polgárosodó nemesség egyes képviselőinek politikájában, az emigráció tevékenységében, a megyei, községi mezővárosi, a kispolgári és plebejus mozgalmakban még hatékonyan továbbvihető progresszív tendenciákat. Kimutatta, hogy a magyar politikában 1860–61-ben domináns tényező a nemzeti önrendelkezés megváltoztatásának gondolata és hogy mennyiben hatott a társadalmi demokratizmus és a nemzetiségekkel való megegyezés tendenciája. Ugyanakkor komplex elemzéssel mutatta be a nemesi politika fogyatékosságait, tehertételeit; azt, hogy programja elmaradt a nemzeti és az itt élő nemzetek közötti érdekegyesítés korabeli kötelességei mögött és soraiban már jelentős súlyt képviseltek a kompromisszumra törő és antidemokratikus erők. Eddig nem ismert mélységben tárja fel a disszertáció az ország lakosságának társadalmi és nemzeti mozgalmait. Elemzi a parasztság, a mezővárosok, a szegény-nemesség, a vidéki értelmiség, a városi munkásság törekvéseiben és a nemzeti-ségi mozgalmakban egymásnak feszülő erőket, lehetőségeiket és ellentmondásaikat. Megítélése az emigráció és Kossuth tevékenységéről reális. Teljes összefüggésében tárja fel a korszaknak 48-as álláspontját túllépő nemzeti és demokratikus törekvéseket. Szép értekező prózája mindvégig megőrzi a téma

valójának megfelelő tárgyilagos hangot. A kor nagy dilemmáival küzdő politikusairól készített plasztikus portré közül kiemelkedik a Teleki László kép.

A disszertáció nagy érdemeinek elismerése mellett a Bizottság felhívja a szerző figyelmét az opponenseknek arra a kritikai észrevételeire, amelyek egyrészt a probléma monarchiai vonatkozásaira, másrészt a volt nemességeknek a politikai vezetőket kézbentartó földbirtokos réteg negatívumaira és meghatározó szerepére vonatkoznak. A munka nagy nyeresége a marxista történetírásnak: a magyar történelem egyik feszültségekkélteli korszakának új értékelését tartalmazza. További kutatásokra és viszonylatokra ösztönöz, összességében pedig teljesebbé teszi a magyar történelem és szakaszáról való ismereteinket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslatára alapján Szabad Györgyöt a történelemtudomány doktorává minősítette.

Györffy György „A magyar várostörténet kezdetei és Budapest kialakulása” c. doktori értekezését 1969. november 17-én védtemeg. Az értekezés opponensei Gerevich László, a történelemtudomány doktora, Kumorovitz Lajos, a történelemtudomány doktora és Székely György a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy Györffy György sok évtizedes és gazdagon szétágazó kutatásokkal kielélt módszerre támaszkodó disszertációja a magyar történetírás egyik sajnálatosan elhanyagolt területét, a várostörténetet gazdagítja. A mű metodikai érdemei: a teljes írott forrásanyagnak, valamint a filológia, földrajz, néprajz és régészet eredményeinek komplex felhasználása. Maga a forrásanyag összegyűjtése, diplomatikai és irodalmi analízise is önálló tudományos eredménynek tekinthető. A szerző a magyar városfejlődést a magyar társadalmi fejlődéssel összefüggően, a nemzetközi várostörténeti irodalom alapos ismeretében, első sorban a közép-, kelet-európai városfejlődéssel összehasonlítva vizsgálja. Nagy-Budapest területi kialakulásáról sok új adatot tartalmaz, számos vitatott kérdést a források új értelmezésével közelebb hoz a megoldáshoz. A mű érdeme az általános politikai és kultúrtörténeti tárgyalás sikerült ötvözte. A munka eredményei a nemzetközi várostörténeti irodalom színvonalán állanak, és publikálásuk a nemzetközi irodalomban újdonságot jelentene.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság javaslatára alapján Györffy Györgyöt a történelemtudomány doktorává minősítette.

Kiss Arturné „Filozófiai nézetek fejlődése az élet kategóriájáról” c. kandidátusi érteke-

zését a Moszkvai Egyetem Filozófiai Fakultása dialektikus materializmus, logika és filozófia történet tanszék szekciójának Tudományos Tanácsa előtt 1969. december 8-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Kiss Arturnénak a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

Aradi Nóra „A szocialista képzőművészet története” c. doktori értekezését 1969. december 16-án védte meg. Az értekezés opponensei Szigeti József MTA lev. tag, Király István, az irodalomtudományok doktora és Pogány Ö. Gábor, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A bíráló bizottság megállapította, hogy Aradi Nóra doktori disszertációja magas színvonalú, tudományos mű, amely eredeti látásmódjával, marxista gondolkodói következetességével tűnik ki. A szerző olyan művészet fejlesztését választotta témául, a szocialista képzőművészetét, amelyben a marxizmus-leninizmus világnézeti és társadalmi eszméin kívül szerepet játszanak az általuk meghatározott esztétikai nézetek is. Aradi Nóra e bonyolult feladatot azért tudta jól megoldani, mert jelentős elméleti marxista filozófiai és esztétikai tájékozottsággal rendelkezik és ezt megfelelően alkalmazza a szocialista képzőművészet által felvetett konkrét problémák vizsgálatában. Érdeme, hogy nem pusztán formai újításokban vizsgálja a művészeti fejlődést, hanem az alkotás és a valóság viszonyát állítja középpontba, így ragadja meg a szocialista képzőművészet jellemvonásait, így válik műve egy lényeges művészettörténeti irányzat első, jelentős, átfogó tudományos monográfiájává. A vizsgált kor képzőművészetében egyre meghatározóbb szerepet játszó tendencia elemzésével — a disszertáció tanúsága szerint is ez a szocialista realizmus — Aradi kulcsot ad, és sok tekintetben mértéket szolgáltat korunk egész művészeti folyamatainak megértéséhez. Külön ki kell emelnünk a szocialista magyar képzőművészet és az európai képzőművészet viszonyának az elemzését. Ezzel a szerző megmutatja, hogy a magyar fejlődés nem volt provinciális, hanem az európai képzőművészeti fejlődés élvonalához tartozott. Aradi Nórának átlagon felüli nehézségekkel kellett megküzdenie, mint pl. megfelelő művészettörténeti monográfiák hiánya vagy bizonyos periódusok és irányzatok történetének megíratlansága, művelődéstörténeti és esztétikai kérdések kidolgozatlansága. Ezekre mind az opponensek, mind a bíráló bizottság tagjai felhívták a figyelmet, s a jelölt maga is hangsúlyozta a további munka szükségességét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslatára alapján

Aradi Nórát a művészettörténeti tudományok doktorává minősítette.

Szarka József „A nevelési tapasztalat elmélete és kutatási módszerei” c. doktori értekezését 1970. január 19-én védte meg. Az értekezés opponensei Földes Éva és Nagy Sándor, a neveléstudományok doktorai és Ágoston György, a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a pedagógiai tapasztalat köréből a szűkebb értelemben vett nevelési tapasztalat kategóriájának fogalmait tisztázásával, rétegeinek, típusainak osztályozásával és kutatási módszerei elemzésével foglalkozik olyan igénnyel, ami áttekintésében, rendszerezettségében lényegében túlhaladja a hazai és külföldi, mind a szocialista, mind a polgári szakirodalom eddig ismert eredményeit e témában. A nevelési tapasztalat lényegének tisztázásánál a marxista álláspont kifejtésével összevetve differenciált árnyaltsággal bírálja a modern burzsoá pedagógia két mai nagyhatású irányzatának, a pragmatizmusnak és egzisztencializmusnak a tárgyalt kérdéskörrel alkotott felfogását. Az értekezés áttekinti az elmúlt tíz évben született hazai nevelési tapasztalat leírások egy részét, osztályozza és jellemzi legjelentősebb és tipikus jelentkezéseit s ezek konkrét elemzéseire támaszkodva a nevelési tapasztalatok kutatása metodológiai fejlesztésére és tökéletesítésére nagy jelentőségű következtetések egész sorát vonja le. A munka témájának centrális jellege és sokoldalú összefüggése pedagógiai fejlődésünk akut problémáival módot adott a szerzőnek arra, hogy kifejtse véleményét a szocialista nevelés több igen fontos elvi-elméleti-metodikai kérdéséről is. Ezek között a legjelentősebbek a nevelési cél- és követelményrendszer realitásával kapcsolatos fejtegetések és következtetések, a nevelési igényesség és nevelési maximalizmus finom megkülönböztetése, fellépése a szocialista nevelés hatékony megvalósulását gátló pedagógiai illuzionizmus ellen. A szocialista embereszmény és az ezzel kapcsolatos pedagógiai kérdésekben még várhatóan tovább fog folyni a vita. A szerző álláspontja azonban a nevelési eszményekkel és követelményekkel kapcsolatosan jelentős hozzájárulás a téma irrealisabb, egyben tudományosabb megkülönböztetéséhez. Hasonlóképpen eredeti gondolatok olvashatók a disszertációban a pedagógiai törvény jellegéről és sajátosságairól, valamint a

marxista személyiségelmélet pedagógiai vonatkozásainak és konzekvenciáinak értelmezéséről.

A tanulmány a nemzetközi szakirodalom legjelentősebb műveit kritikailag alkalmazva sorra veszi és felhasználhatóságuk szerint rendszerezi a nevelési tapasztalatok tanulmányozásának alapvető módszereit. A mennyiségi, matematikai, kibernetikus mérések jelentőségének elismerésével a többoldalú komplex vizsgálódási módszer mellett foglalt állást, fontos és vezető szerepet tulajdonítva a pedagógiai folyamat bonyolultságait tükröző megfigyelésnek, a mennyiségi adatokkal alátámasztott minőségi elemzésnek. Az értekezés gondos analízise arra a következtetésre jut, hogy a pedagógiai gyakorlat tapasztalat-világa gyorsabban fejlődik, mint feltárásuk s a pedagógiai valóság vizsgálatainak metodikája. A disszertáció elméleti és módszertani eredményeinek alkalmazása nagy gyakorlati haszonnal járhat a nevelési tapasztalatok kutatása intenzitásának és színvonalának fejlesztésében hazánkban, s figyelemre méltó hozzájárulás a szocialista nevelélmélet bázisának gazdagításához.

Egyes részletekkel, meghatározásokkal kapcsolatos, de a disszertáció mondanivalójának főbb irányát nem érintő pontosítási és árnyaltabb megfogalmazási kívánalmak mellett, a következő főbb kérdések szerepeltek az opponensi véleményekben: a) a téma tanulmányozásának további elmélyítése érdekében kívánatos más országok hasonló kutatásainak összehasonlító vizsgálata. A nevelési tapasztalatok rétegeinek, típusainak általánosabb érvényű osztályozásához, a típus kritériumok differenciáltabb meghatározásához nélkülözhetetlenül szükség van erre a szélesebb körű összevetésre is. Az opponensek szövéttették, hogy a disszertációban bírálat tárgyává tett pragmatista és egzisztencialista pedagógiai koncepciókon túl a további kutatások során érdemes figyelmet fordítani a modern burzsoá pedagógia egyéb elterjedt irányzatainak vizsgálatára is. b) Felmerült az opponensi véleményekben egyes alapfogalmak elméletileg differenciáltabb meghatározásának igénye.

A jelölt a vitában felmerülő kritikai észrevételek jogosságát elismerte, illetve válaszában álláspontját megvédte.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján Szarka Józsefet a neveléstudományok doktorává minősítette.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. V. 14. — Terjedelem: 13.3 (A/5) ív

70.69730 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 29,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Nemes Dezső</i> Történelmi megemlékezés	1
<i>Kirschner Béla:</i> Lenin köztünk él.....	9
<i>Földes Éva:</i> A pedagógus Lenin.....	23
A közgyűlés osztályvezetőségi beszámolója	47
A beszámoló vitája	57
A 85 éves Lukács György köszöntése.....	71
<i>Putnoky Jenő:</i> A pszichológiai tudomány 25 éve	75
<i>Novák Zoltán:</i> A távlati tudományos kutatási terv készítésével kapcsolatos feladataink	83
Közlemény a várnai szociológiai világkongresszusról.....	99
<i>Castiglione László:</i> A régészet amerikai szemmel.....	103
<i>Dienes István:</i> A IX—X. századi magyar társadalom kérdéséhez. Bartha Antal „A IX—X. századi magyar társadalom” c. könyve alkalmából.....	111
Krónika.....	127

Megjelent 1970. X. 20

Index: 26.502

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

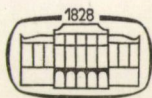
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XIX. KÖTET

2—3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1971

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40,— Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Magyar Nemzeti Bank Budapest 54, MNB 024 számlára eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék.
V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Úri utca 51—53.

Tudományos ülésszakok Lenin születésének 100. és hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére

LENIN ÉS A FILOZÓFIAI TRADÍCIÓ*

MÁTRAI LÁSZLÓ

1. Ha van kérdés, amiben Lenin ellenfelei és párthívei fenntartás nélkül, egyaránt megegyeznek, ez az, hogy Lenin forradalmár volt, a szónak klasszikus értelmében. Ha azonban ez így van, akkor igen problematikussá válik kitűzött témánk (Lenin és a filozófiai tradíció), hiszen forradalom és tradíció két olyan ellentétes, egymást kizáró fogalom és jelenség, amely elvben, in principio aligha egyeztethető össze: a tradíció valami réginek a fenntartása, megőrzése új viszonyok között; a forradalom valami gyökeresen újnak az érvényrejuttatása még a réginek az elpusztítása árán is.

Hogy ezt az ellentétet ilyen doktrinér, absztrakt módon kiélezni nem lehet, azt a marxisták (nem utolsósorban a gyakorlat, a tapasztalat alapján) gyakran és „hivatalosan” szokták hangoztatni; idézvén Marxot, hogy „a munkásosztály igaz örököse és folytatója mindannak, ami a múlt kultúrájában haladó és értékes volt”. Ez a tétel azonban csak marxisták számára evidens: mivel itt nem-marxisták, sőt anti-marxisták is lehetnek jelen, egyáltalán nem lenne meggyőző ebből a tételből deduktíve bármit is levezetni.

Ehelyett a maga történeti konkrétságában kívánom megvizsgálni a kérdést, hogy miképpen viszonyult a *forradalmár* Lenin a klasszikus filozófiai tradícióhoz?

2. Közismert dolog, hogy az alkotó, eredeti filozófusok viszonya a filozófia történetéhez nagyon egyoldalú: ha egyáltalán foglalkoznak a filozófia történetével, akkor ezt — szinte kivétel nélkül — csak azért teszik, hogy saját koncepciójukhoz, rendszerükhöz szellemi ősöket, előfutárokat keressenek. Talán az egy Aristotelest kivéve (aki minden témának pontosan felsorolja a teljes „irodalmát”) akár Descartes, akár Hume, avagy Bacon vagy Kant csak annyit „idéz” a filozófia hosszú történetéből, amennyi a saját koncepciójának bizonyítására, történeti alátámasztására feltétlenül szükséges. Még Hegel is, aki pedig már hivatalosan kötelezve volt arra, hogy „teljes” filozófiatörténeti kollégiumot adjon elő: még ő is végrehajtja ezt a szelekciót azáltal, hogy

* Az UNESCO és a Szovjet UNESCO Bizottság által 1970. ápr. 6–10. között Tampereben rendezett ünnepi Lenin-szimpoziumon („Lenin és a tudomány, kultúra és nevelésügy fejlődése”) tartott előadás magyar fordítása.

„kedvenceinek” (id est: igazi vagy vélt előfutárainak) sokallta nagyobb teret és több szimpátiát szentel, mint azoknak, akik alapkérdésekben vele ellenkező állásponton álltak (mint pl. Demokritos, Hobbes avagy Hume, akikkel igen röviden „végez”).

Természetes, hogy Lenin is elsősorban azért fordul a filozófia múltjához, hogy aktuális filozófiai állásfoglalásaihoz múltbeli érveket, logikai, világnézeti előképeket találjon, a *saját* pozíciójának (a marxizmusnak) előfutárait találja meg, a filozófiai tradíció materialista és dialektikus vonulatait. (Mindez természetesen folyik a filozófia ama közismert jellegéből, hogy — eltérően a szaktudományoktól — ugyanazon *alapkérdések* új, tehát *különböző* válaszait kísérli megfogalmazni, hiszen az emberi *alapkérdések* száma ipso facto igen csekély számú). Túl azonban ezen a minden filozofálást jellemző szükség-szerű „egyoldalúságon”, Lenin viszonya a klasszikus filozófiai hagyatékhoz sokkalta pozitívabb, sokkalta történetibb, mint a kortárs polgári filozófusoké *általában* és mint a konkrét ellenfeleié különösen. Bármily meglepően hangozzék is ez, az egzakt filológiai tények azt mutatják — és ez rövid előadásom voltaképpen mondanivalója —, hogy a *forradalmár* Lenin filozófiai műveiben sokkalta nagyobb mértékben él a filozófiatörténet — vagyis a *tradíció* — érveivel, mint (enyhén szólva) nem-forradalmár ellenfelei. E kissé talán meglepő tézist Lenin filozófiai munkásságának két fő területén próbálom meg illusztrálni: a machisták ellen írt monográfiájának (Materializmus és empiriokriticizmus) és filozófiatörténeti stúdiumainak (Filozófiai füzetek) rövid elemzésén keresztül.

3. Ha Lenin 1909-ben megjelent művét, a „Materializmus és empiriokriticizmus”-t műfaja szerint jellemezzük, a polemikus monográfiák közé kell sorolnunk, vagyis a tradicionális filozófiai műfajok közé: műfaja és érvelési módjának kritikai és részletesen elemző jellege számos más, egyáltalán *nem forradalmi filozófiai* monográfia rokonává teszi. Természetesen következik azonban a forradalmi gyakorlatnak a filozófiai elmélettel szembeni primátusából, hogy Lenint nem egyszerűen teoretikus érdekek vezették akkor, mikor ezt a művét megírta. Bátran állíthatjuk, hogy egy-két mondatnál többet soha nem pazarolt volna *Mach* és *Avenarius* elméleteire, ha az orosz munkásmozgalom fejlődését nem veszélyeztette volna az az eszmei zűrzavar, amelyet az „empiriokriticizmus” orosz híveinek (Bogdanov, Juskévics etc.) művei okoztak a gyakorlatban. Gorkijhoz írott leveleiből világosan kiderül, hogy éveken át (1905-től 1908-ig) súlyos *politikai* gondokat okozott Leninnek az idealista filozófiai tendenciáknak ez a behatolása, mivel nem csupán elméletileg (elsősorban ismeretelméletileg) találta tévesnek azokat, hanem látta agnoszticizmusuknak, antimaterializmusuknak leszerelő, passzivitásra készítő, quietista hatását is a forradalmi munkásmozgalomra.

Igen érdekes megvilágításba helyezi ez a polemikus monográfia Leninnek a klasszikus filozófiai hagyományhoz való viszonyát. Mint akkor modern, aktu-

ális polémia, természetesen a századforduló filozófiai vitáinak kellős közepébe vezeti az olvasót: az akkor neo-pozitivizmusnak nevezett fő irányzat különféle álgazatainak (empirio-kriticizmusnak, empirio-monizmusnak, neo-empirizmusnak) világába. Lenin áttekintése (ezt bibliográfiai úton egykönnyen meg lehet állapítani) a kérdéses ismeretelméleti irodalom fölött teljesnek mondható. Teljesnek, pontosnak, a szó ama negatív értelmében is, hogy az európai polgári filozófiának csak azokat az irányait vizsgálja, amelyek hatást gyakoroltak az akkori orosz gondolkodásra, és nem említi (nagyon helyesen) azokat az ugyan-csak anti-materialista irányzatokat (mint pl. a Bergson-féle irracionalizmust vagy a Dilthey-féle Geistesgeschichtet, avagy a Simmel-féle Lebensphilosophiet), melyeknek nem volt észrevehető hatásuk az orosz filozófiai életre. Az agnosztikus filozófiák a századvég európai gondolkodásának azt a jellegzetességét fejezték ki, hogy a természettudományos fejlődés megkövetelte optimista-materialista filozófiát valamiképpen ki kellett „békíteni” a súlyosbodó társadalmi-politikai problémák által megkövetelt pesszimista-irracionalis tendenciákkal. A kapitalizmus századvégi rohamos fejlődése harmóniában állt a természettudományos és műszaki fejlődés rohamos ütemével, de ugyanakkor diszharmóniában állt a társadalmon belüli ellentétek fokozódásával.

Lenin nem elemzi részletesen a századforduló fizikai eredetű idealizmusának ezeket a távolabbi társadalmi gyökereit, de annyit mindenesetre megállapít, hogy az angol Pearson vagy a francia Duhem és Poincaré más, logikusabb változatát képviselik a neo-pozitivizmusnak, mint az osztrák-német Mach és Avenarius és orosz követők.

E monográfiájában Lenin — amellet, hogy igen érdekes és mély bepillantást enged saját filozófiai és forradalmi műhelyébe — közvetlenül az érvek és ellenérvek logikai fegyverével harcol, a tudományos polémia szabályos módján. Ahogy eközben felhasználja a filozófia klasszikus hagyományait, az két vonatkozásban igen érdekes.

Az egyik, hogy ellenfeleiről bebizonyítja, hogy nem csupán *túrgyilag* (a modern fizika felől nézve), logikailag téves az álláspontjuk, hanem emellett az nem is mond (minden neo-jelző ellenére) semmi radikálisan újat, hiszen régi, klasszikus filozófiai álláspontnak nem-klasszikus, álruhás fellelegítése csupán. Így a neo-empirizmus klasszikus mintaképét Berkeley-ben fedezi fel, kimutatva, hogy a Cloyne-i püspök sokkal világosabban, „klasszikus” módon tudta megfogalmazni azt a filozófiai ismeretelméleti pozíciót, amit a német és orosz empiriokriticisták csak zavaros, sokszor önellentmondó formában tudnak megfogalmazni.

Ezzel kapcsolatos Leninnek egy *második* jellegzetes viszonyulása a filozófiai hagyományhoz: az a mód, ahogy a klasszikus tévedéssel a klasszikus cáfolatot, Berkeley-vel és Hume-al Diderot-t állítja szembe. Ez nem csupán módszertanilag ügyes vagy retorikailag hatásos fogás részéről. Túl ezeken: ad oculos demonstrálja azt a marxista tanítást (amely nota bene már a XVIII.

század francia materialistáinál megfogalmazást nyert), hogy a filozófia történetében — többek között — valóban létezik egy idealista és egy materialista tradíció, és valami módon a materialista filozófiai törekvések és a forradalmi társadalmi törekvések között oly gyakran mutatkozik benső kapcsolat az emberiség története során, hogy ez nem lehet egyszerű véletlen.

4. Ugyanezt demonstrálja Lenin másik filozófiai műve, a „Filozófiai füzetek”. Míg az előbb jellemzett mű egy konkrét problémakör monografikus elemzése, a „Füzetek” műhely-munkák darabjai, olvasmányi jegyzetek, „első vázlatok” majdan megírandó tanulmányokhoz. Ezek a műhely-darabok még mélyebb betekintést nyújtanak Lenin filozófiai műhelyébe, és a filozófiai hagyományhoz való viszonyát egészen közelről mutatják be. Míg az „Empirikritizmus”-ban egy bármennyire alapvető, de mégiscsak aktuális filozófiai probléma kedvéért jár gondosan utána a kérdés teljes irodalmának, ahol teljes szélességében, gyakorlati-politikai feladatoktól nem korlátozva figyelhetjük meg Lenin filozófiai gondolkodását. A filozófia történésszének itt meg kell állapítania, hogy Lenin *benne él* a filozófia nemzetközi áramában, jelenében és múltjában, belülről bírálja, használja fel a jelen és a múlt filozófiai alkotásait.

Világosan nyomon követhető a Füzetek-ben, hogy Lenin „utána olvas” forrásainak: amit Marxnál vagy Engelsnél olvasott Hegelről vagy Feuerbachról, annak utána olvas Hegelnél és Feuerbachnál. Ez nem a források filológiai ellenőrzése,¹ hanem a filozófiai gondolatok elmélyítése azáltal, hogy Lenin bekapcsolja az adott gondolatot vagy gondolati irányzatot a filozófiatörténet, a filozófiai tradíció történeti összefüggéseibe.

A filozófiai problematika tekintetében három fő téma az, amelyek „előtörténetét” Lenin a „Füzetek”-ben nyomon követte: a történetiség, a materializmus és a dialektika problémája. Lenin soha nem választotta el önmagában a forradalmárt és a filozófust: mint minden írásának, ezeknek a jegyzeteknek is távolabbi célja a forradalom. De amiképpen „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” tudományos szoliditásától semmit sem vont le az, hogy nem *csak* tudományos célra készült, hanem a narodnyik történésszek forradalomellenes elméletének megcáfolására is: ugyanúgy a „Füzetek” immanens szakszerűségét, filozófiai hitelességét egyáltalán nem érinti, csökkenti az, hogy Lenin ezekben az esztendőkből is a forradalom ideológiai és politikai előkészítésén dolgozott. Akaratlanul is Platon utópisztikus ötletére kell gondolnunk, amely szerint nemcsak lehet, hanem kell is, hogy a népek vezetői filozófusok legyenek.

Lenin nem egyszerűen a történész érdeklődésével olvassa és jegyzeteli Hegelt, Feuerbachot vagy Aristotelest, hanem a dialektika, a történetiség és materializmus nagy tradícióinak vonulatait kutatja a klasszikus szövegekben

¹ Bár Lenin ebben is otthon érzi magát, amint ezt „A kapitalizmus története Oroszországban”-nak fantasztikus méretű forrástanulmányai mutatják.

és szövegek mögött. Írásából az elfogulatlan olvasó világosan láthatja, hogy a filozófiai alapkérdésekben nem egyszerűen Oroszország politikai harcáról, nem is csupán a századfordulói Európa filozófiai vitáiról és nem is csupán a munkásmozgalom immanens ideológiájáról van szó, hanem mindezekkel együtt, de mindezeket túl: arról, hogy a történetiség, a dialektika és a materializmus problematikája, mint klasszikus alapkérdéseké, elválaszthatatlanul bele van szőve az emberi gondolkodás évezredek tradícióinak szövetébe. Itt válik egészen világossá, hogy Lenin nem azért tartja igaznak a materializmust, mert az a munkásosztálynak megfelelő ideológia, hanem azért választja a munkásosztály ideológiájául, mert igaznak találta.

5. Lenin egyik műve az éles polémia, másik az elmélyült stúdium jellegzetes képviselője, de mindez csupán hangsúly kérdése, hiszen a polémia éleségét az a világosság biztosítja, melyet csak a stúdium alapossága árán érhet el a gondolkodó. Hogy a forradalmár Lenin milyen mélyen tudott bekapcsolódni kora aktuális filozófiai életébe és az élő filozófiai tradícióba, az világosan kiderül, ha egy pillantást vetünk, az azóta eltelt időket is áttekintve, a mai Európa filozófiai térképére. A természettudományos és társadalmi forradalomnak az a problematikussá vált viszonya, mely éppen a századfordulón élezte ki még a leginkább apolitikus, dezideologizált filozófiai vizsgálódásokban is a materialista és idealista törekvések ellentétességét, természeti és társadalmi tudományok kettéválását: ez az ellentét, különféle fokozatokban, napjaink filozófiájának nemzetközi életében is világosan fennáll. Nem csupán olyan tünetei vannak a filozófiai meghasonlásnak, mint a „két kultúra” elmélete, de állandósult az a tünet is, hogy a természettudományok egzaktságát tekintik sokan a tudományok egyedüli és kizárólagos kritériumának, s ezen az alapon nem csupán a filozófiát kívánják „scientifizálni”, de egyben a társadalmi és történeti tudományoktól meg akarják vonni a „tudomány” rangját. Hogy a „materializmus és idealizmus harcát a filozófiában” nem csupán a marxisták találták ki, hanem az egy ténylegesen létező jelenség az emberi gondolkodás történetében, arra nézve hadd idézzek itt egy angol szerzőt, akivel már Lenin is vitázott monográfiájában, K. Pearson-t, aki ugyanúgy a *mechanika* professzora volt Londonban, mint Ernst Mach Wienben, pontosan 1900-ból: „There are many signs that a *sound idealism* is surely replacing, as a basis for natural philosophy, the *crude materialism* of the older physicists.”² Az a scientista önbizalom, melyet a természettudományi és technikai forradalom győzelme növelt nagyra és egyoldalúvá napjaink egyes filozófiai iskoláiban és irányzataiban: nem új jelenség tehát annak a számára, aki a látszólag új gondolatokat leméri a filozófiai tradíciók mérlegén is.

A forradalmár újtó Lenin viszonya a filozófiai örökséghez, tradícióhoz tehát igen tanulságos eszmetörténeti jelenség. Végtelenül szellemes módszere,

² K. Pearson: *The Grammar of Science*. London, 1900. 2nd ed. VII. p.

mellyel a divatos mezben fellépő konzervatív nézetek ellen az eredeti, hiteles tradícióra hivatkozva érvelt: világosan tanúskodnak Lenin forradalmiságának mélyen humanista jellegéről, amit csak alátámaszt szembefordulása a technicista-scientista technokratákkal. A klasszikus hagyatékra biztosan, belülről támaszkodó filozófiai attitűdjére, arra, ahogyan *hic et nunc* vitákban maga mögött tudja és érzi az emberi gondolkodás *egész* filozófiai örökségét: klasszikus mottóként írhatnók fel: „*vidi iam similes ventos!*”

Ami tehát a módszert és a tartalmi vonatkozásokat illeti: ilyen a forradalmár Lenin viszonya a klasszikus filozófiai hagyományhoz.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK LENIN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1970. május 11–12-én az Akadémia Dísztermében Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére tudományos ülészeket rendezett.

Az ünnepi külsőségek közepette összegyűlt hallgatóság előtt *Erdey-Grúz Tibor*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke üdvözölte az elnökség tagjait, a tudományos ülészek előadóit és a közönséget.

Az elnöki megnyitó a társadalmi fejlődés ütemének napjainkban általánosan tapasztalható gyorsulására utalva emelte ki Lenin hatalmas szerepét.

Ha ma Lenin életművét — eszméit és tetteit — bőven tanulmányozzuk, azt nem csupán kegyeletből és történelmi érdeklődésből tesszük, hanem a dialektikus gondolkodás mind teljesebb elsajátításáért, amely képes jelen feladatainkban és jövőnk teendőinkben is eligazítani.

Zsenialitásának egyik fő vonása csodálatos képessége kevés jelből-tényből mély összefüggéseket felismerni, a helyzetet megérteni, és gyümölcsöző következtetéseket a jövőre levonni.

Lenin gondolkodása, az eszmék valóra váltásának a módja kiapadhatatlan forrás, amelynek minden új történelmi helyzetben új oldalát ismerjük meg.

Ezért hasznos, ezért mozdítja elő a haladást, ha minden új helyzetben újra tanulmányozzuk Lenin gondolatait. És ezért indokolt újra és újra foglalkozni a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet lenini elméletével.

A tudományos ülészek fő referátumát *Lakos Sándor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatója tartotta *Lenin és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet* címmel.

Előadásának elején jelezte, hogy a referátum címe egyben az ülészek témáját is jelöli, így csupán annak néhány aspektusára kíván kitérni.

Minthogy külön ülészek témája volt, eltekint a szocialista építés előfeltételeinek, a lenini terv magyarországi megvalósulásának részletes elemzésétől, ill. bemutatásától. Fő törekvése a lenini koncepció néhány különösen fontos teoretikus elemének kiragadása.

Az előadás első gondolatköre az átmeneti korszak fogalmát és értelmezését vizsgálta. Az átmeneti korszakot nem helyes a tankönyvekben jelzett fő ismérvekre korlátozni, „mert az átmenet időszaka több is és más is ennél”. Lenin az átmenetet hosszú időszaknak fogta fel, amely maga is kisebb szakaszokra oszlik. A szakaszok közül a legdöntőbb a szocializmus alapjainak lerakása; az irodalomban felsorakoztatott jellemzők legnagyobb része erre a szakaszra vonatkozik. E feladatok teljesítése így lényegében a szocializmus alapjainak lerakását biztosítja. Hangsúlyozta, hogy Leninnek az átmeneti korszak első időszakára vonatkozó állásfoglalásai nagyon értékes útmutatásokat tartalmaznak a későbbi periódusra, ezenkívül ezekben jócskán található a korszak egészére vonatkozó direkt utalásokat is.

Az átmeneti korszak egészének bemutatása sokszor az első időszak leírására szorítkozott, pontosabban redukálódik. Mind az oktatásban, mind a kutatásokban túlságosan a leíró jelleg dominált, és így az a téves benyomás keletkezhetett, mintha az e témáról mondottak túlhaladott dolgok lennének. Ez azonban helytelen következtetés. Ha a szélesebb összefüggéseket vizsgálva közelítjük meg a kérdést, nagyon is aktuális, izgalmas mondanivalóra bukkanunk.

Az előadás második fejezete a hadikommunizmus problematikáját vette bonckés alá. A témaválasztást mindenképp indokolja az a tény, hogy ez volt a szocialista társadalom első hosszabb időszaka. A genezis kutatása roppant fontos feladat, ez az egyik oka a napjainkban megélénkülő effajta kutatásoknak is.

Azok a nézetek, amelyek azt vallják, hogy a hadikommunizmus kizárólag a hadiállapothól következő hadigazdálkodás volt, már-már vulgáris leegyszerűsítései ennek a bonyolult időszaknak. Igaz, létének alapvető oka a tényleges hadihelyzet volt. Ugyanakkor „vitathatatlanul szocialista jellegű hadikommunizmus volt, amit a szocialista állami tulajdon és közvetlen rendelkezési jogköre, ezzel kapcsolatban a gazdasági tevékenység messzemenően központi irányítása, az elosztás osztály- és szociális elvei is bizonyítanak”.

Voltak a hadikommunizmus éveinek gyakorlatát elméleti rangra emelő törekvések. A legkülönbébb állásfoglalásokra került sor nemcsak az ellenzék, de a párt soraiban is. Ezért az akkori körülményeket a maguk sokrétűségében kell figyelembe venni. Így elsősorban a több éves hadi körülményeket, de azt is, hogy a világforradalom perspektívája ebben az időben ismét közelinek tűnt. Ez természetesen a kommunizmusra való közvetlenebb, gyorsabb átmenet lehetőségét sugallta. Lenin amikor már 1921-ben rendkívül finom érzékkel észlelte a világforradalmi hullám lassúbbodását, másrészt a polgárháború is véget ért, egyre következetesebben lépett fel a hadi módszerek békés időszakban történő alkalmazása, a túlzott centralizálás, az érdekeltség semmibevevése, az egyenlősi ellen. Vitába szállt a munkaerő kényszerirányítását hirdető Trockijjal, kimutatta, hogy a gazdaság militarizálásával már nem lehet előre lépni. A munkásellenőrzést mint a gazdaságirányítás fő formáját már a hadikommunizmus előtt sem tartotta reálisnak, még kevésbé később. Ezzel össze-

függésben a centralizált gazdaságvezetést sohasem *csak* vagy elsősorban a hadiállapot miatt s nem is csupán a rendkívüli elmaradottság és éhínség miatt tartotta szükségesnek, hanem következetesen hangsúlyozta, hogy ez a szocialista társadalom törvényszerű vonása. A központosítás mértékét, formáját viszont a hadikommunizmus tapasztalatai és maradványai természet-szerűleg befolyásolták.

A legnyilvánvalóbban kimutatható ez a szocialista áru- és pénzviszonyokról vallott felfogásokban, ezért az előadás harmadik gondolatköre evvel foglalkozott.

Kiindulópontnak a NEP kínálkozott, amelynek a piaci kapcsolat a döntő eleme.

Jóllehet, a bolsevik pártnak már a hadikommunizmus előtt megvolt a fő gazdasági vonala, a NEP-politika nem lehetett kidolgozva a hadikommunizmus előtt; ellentétben a még legutóbbi időkben is keletkezett egyes tanulmányok és tankönyvek megállapításaival.

Lenin új gazdasági politikán lényegében az állami tulajdonban levő vállalatok és a kisárutermelő parasztok közötti árukapcsolatokat értette. Minthogy azonban a kollektivizálással a kisárutermelő parasztság lényegében eltűnik, az új gazdasági politika időben és minőségileg is bizonyos mértékig eleve korlátozott. De Leninnél tartalmában mégis sokkal többről van szó. Elemzései értékes és tanulságos útmutatásokat foglalnak magukban az árutermelés egészére vonatkozólag a szocializmus körülményei között.

A polgárháború befejezéséhez közeledve Lenin egyre inkább sürgette a termékcseré bevezetését, fellendítését. Markánsabb lett a véleménye a kereskedelemről is; 1921-ben már a szocialista gazdaság építése legfontosabb lányszemének tartja. A pénz eltörlésével szemben szorgalmazza a pénzügyi- és bankrendszer mind tökéletesebb megszervezését. És ami különösen fontos, hangsúlyozza az egyéni érdekelttség elvét.

A rendelkezésre álló még kevés gyakorlati tapasztalat és egyre súlyosbodó betegsége gátolta a forradalom vezérét, hogy e kérdéstről teljesen kidolgozott elméletet adjon. Ez is közrejátszhatott a témáról évtizedekig folytatott vitákban.

A 30-as években a hivatalos álláspont az ár és pénz szocializmusbeli továbbélésének objektív alapját tagadta; az érték és pénz kategóriáit csupán technikai eszköznek tekintette. Az 50-es évek vitái hozták meg annak felismerését, hogy az érték a szocializmusban akaratunktól függetlenül létezik, de érvényességi körét túl szűkre szabták, és csupán az elmúlt másfél évtizedben vált tényleges szerepe vitathatatlan igazsággá.

A hadikommunizmus és az új gazdasági politika időszakában az alapvető problémák mögött mindig ott lappangott a szocialista társadalom legfontosabb alapkérdése: a szocialista demokrácia. Ezért a referátum negyedik témaköre az ezzel kapcsolatos kérdéseket-teendőket vette szemügyre.

A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a jogi aktus, még nem jelent valódi társadalmasítást; valóságosan is társadalmasítani kell a termelési viszonyokat.

Lenin két fő kérdése a demokrácia szempontjából egyfelől az államapparátus maximálisan hatékonyvá és szakszerűvé tételére irányult, másfelől pedig a tömegeknek a közügyekbe való érdemi és minél intenzívebb beleszólásának biztosítására.

Amíg a szocializmusra való közvetlen áttérés reálisnak tűnt, Lenin a Párizsi Kommün elveit tartotta megvalósítandónak: az állam- és igazgatási funkcionáriusok választása és visszahívhatósága, a munkásokéval egyenlő fizetés, a közvetlen demokratikus formák. A szovjet államszervezet kiépülésével párhuzamosan Lenin az államigazgatási munka bonyolultságát hangsúlyozza és kijelenti: „a jó ügyintézés a legdemokratikusabb, mert ily módon csökkenhet a félelmetesen növvő bürokrácia”; javasolja az apparátus minőségének javítását és a fizetések ezzel arányos emelését. S ekkor említi a minden keretet elöntő „gyűlésező demokráciát”, amely már-már a munkát veszélyezteti.

A demokrácia növelésével kapcsolatban nem a gazdasági, államigazgatási ügyek testületi eldöntésének szükségességét tartotta helyesnek, hanem az alulról jövő kezdeményezések kibontakoztatását, az önkényeskedés, a párt- és társadalmi demokrácia megsértése elleni fellépést.

Alapjában ezek a mi teendőink is, számunkra is e kettős feladat megoldása jelenti a legidősebb tennivalót.

Lakos Sándor referátumát befejezve a lenini gondolatok nemzetközi érvényét kutatta.

Egyre több országban épül a szocializmus, és ez magával hozza azt, amit Lenin előre látott, hogy egyre színesebbek, gazdagabbak lesznek a szocializmus építésének tapasztalatai. A nemzeti sajátosságok mennyiségileg megszorodnak. De amint létrejönnek az új társadalom *minimális* ipari, gazdasági, kulturális előfeltételei, csökkennek a főleg különböző indulási szintekből adódó sajátosságok, és előtérbe nyomulnak az egymáshoz egyre inkább hasonló feladatok, vonások. Ez pedig azt jelenti, hogy újra és újra Lenin örökségéhez kell visszatérnünk az általános érvényű problémáinkban való eligazodás céljából.

*

Ránki György, az MTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettese A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságtörténeti kérdései című hozzászólását annak vizsgálatával kezdte, hogy milyenek voltak Lenin gazdasági eszméi a forradalom előestéjén. Lenin korabeli írásait idézve és elemezve arra a meggyőződésre jut, hogy a forradalom vezéréből alapján távol áll a hadikommunizmus szélsősége. A Forradalmi Kormány első gazdasági intézkedései még összeegyeztethetőek a vegyes gazdaság hosszabb időn át

történő fenntartásával; 1918 elején rendeletek jelennek meg a helyi önkényes államosítások megakadályozása céljából. A forradalmat követő első szakasz leglényegesebb momentumát Lenin az államkapitalizmusban látta, „mégpedig abban az értelmezésben, hogy az államkapitalizmus nem csupán az átmeneti gazdaság egyik alárendelt jelentőségű szektora, hanem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyik lehetséges módja”. A hadikommunizmus rendszerére való áttérést az ellenforradalom támadása, a polgárháború viszonyai kényszerítették ki, tehát nem előre megtervezett gazdaságpolitika. „Mégis egyes elemeihez a korszakban igen sok illúzió fűződött, s egyes intézkedéseiben igen sokan a szocializmusba való átmenet útját látták.”

A hadikommunizmus, amely a gazdasági viszonyok ún. naturalizálásához vezetett, 1919-ben teljesedett ki, és 1920-ban érte el tetőpontját. A helyzet kényszerében maga Lenin is úgy látta, hogy teljes valóra váltsa jelenthet csak megoldást:» ... A párt harcolni fog, hogy minél hamarabb a legradikálisabb intézkedéseket hajtsuk végre a pénz megszüntetése érdekében.« Később azonban be kellett ismernie, és volt is ereje hozzá, hogy a hadikommunizmus idején nemegyszer lebecsülte a gazdasági élet törvényeit. Az egyre elviselhetlenebb nehézségek, amelyek az élelmiszerhiányban csúcsosodtak ki, fáradtságos elméleti útkeresésre ösztökölték, és ennek lett az eredménye a NEP kidolgozása.

Lenin eredetisége abban van, hogy a piac és tervezés kombinálhatóságát képes volt elméletileg elképzelni és kidolgozni. Fontos annak regisztrálása, hogy az áru – pénz forma felhasználását nem korlátozta a város és falu kapcsolatának szférájára; a vállalatok gazdaságosan önálló működését az új koncepció lényeges elemének tartotta. Lenin zsenialitása nem abban van, hogy csalahatatlan recepteket hagyott volna munkájának folytatóira és késői utódaira, hanem ... Lukács Györgyöt idézve ... a tudatos kísérletezés ma sem elavult módszerében.

A politika és a gazdaság viszonyának egyes kérdései a szocializmus építésének korszakában címmel tartotta meg korreferátumát Vészi Béla, az MSZMP KB Politikai Főiskola rektorhelyettese.

A gazdaság és politika ellentmondásos viszonya magában foglalja az egység, az azonosság és a különbség egymást kizáró mozzanatát is. A bőven fellelhető szélsőséges nézeteket a dialektikus szemlélet hiánya magyarázza. A szocializmus építése során e viszony új sajátosságokkal gyarapodik. A gazdaság és politika a korábbi társadalmaknál közvetlenebb, erőteljesebb kapcsolatba kerül egymással. Erre a magyarázatot az szolgáltatja, hogy „a termelőeszközök társadalmi tulajdona és annak egyre inkább társadalmivá fejlődő igazgatása szoros egységbe, összefüggésbe, közvetlen kapcsolatba hozza a gazdasági viszonyokat az államhatalmi rendszer szervezetével, a hatalom gyakorlásának intézményeivel”. E szorosabb kapcsolat megnöveli a gazdaság közvetlen befolyását, sűrítettségét a politikai intézmények és nézetek miként-

jére, de egyben új formákat és megnövekedett hatást ad a politikai nézeteknek és intézményeknek is. Az adott helyzet függvénye az egyik vagy másik oldal előtérbe kerülése, azonban bármelyik oldal kiiktatása vagy túlzott lebecsülése elkerülhetetlenül káros jelenségekhez vezet.

A hozzászólás második része annak bizonyosságául szolgál, hogy a gazdaság-irányítás reformja nagyszerűen juttatja kifejezésre a két szféra szoros kapcsolatát és egymásba való kölcsönös átmenetét. Egyfelől fokozottabban érvényesülnek a gazdasági törvényszerűségek, megteremtődnek az optimális kihasználásuk kedvező feltételei. Másfelől viszont kiteljesedik a szocialista demokrácia, mindinkább előtérbe kerül a politika kategóriájának szélesebb értelmezése, vagyis közéleti tevékenységként való felfogása. A helyi szervek önállósága fokozásának megvan a maga komoly jelentősége. Ugyanakkor azonban szembe kell szállni az eredetiség és látványosság tógájában pompázó egyes javaslatokkal, az olyan jellemzéssel, „amely jelenlegi politikai rendszerünket a bürokratikus apparátus hatalmaként fogja fel, amely a nép érdekeinek jelígéje alatt saját partikuláris érdekei után igazodik”. Sokkal realitásabb az az út, amely az alapjaiban bevált politikai intézményrendszerünk, a szocialista demokrácia fejlesztésének, tökéletesítésének konkrét formáit keresi, azokat körültekintően és gondosan igyekszik kimunkálni.

A tervszerűséggel, tervezéssel kapcsolatos lenini gondolatokat összegezve *Ganczer Sándor*, az *OT Tervgazdasági Intézete igazgatója* hozzászólásában (*A tervszerűség érvényesítése a szocialista gazdaságban*) konstatálja, hogy az örökség mindmáig vezérfonalul szolgál a tervszerűség egyre következetesebb érvényesítése érdekében kifejtett tevékenységhez a szocialista országokban.

A tervszerűség érvényesítésével elért kétségtől imponáló eredmények ellenére a szocialista országokban sok jogos kritika hangzik el a tervszerűség érvényesülésének mértékével és a társadalmi termelés nem kielégítő hatékonyságával kapcsolatban. A hatékonyságot — az objektív okokon túlmenően — gyengíti az is, hogy igen sok még az elméletileg meg nem oldott vagy kellően ki nem dolgozott kérdés.

A tervszerűség magasabb színvonalon való érvényesítését elősegítendő néhány szempont fontosságára hívja fel a figyelmet.

Bár a klasszikusok is erősen hangsúlyozták, mégis egyes időszakokban megfeledeztek arról, hogy a tervszerű arányos fejlődés törvénye csak akkor érvényesülhet maradéktalanul, ha a tervszerűség átfogja az alapvető társadalmi folyamatokat, és a társadalmi élet különböző oldalainak fejlesztése egységes koncepció alapján valósul meg.

A terv és piac szerepének összehangolása (amelyre nincs egyszer és mindenkorra érvényes válasz, hanem a konkrét történelmi helyzet függvénye) — a tervszerűség hatékony érvényesülésének másik próbaköve.

Azoknak a szempontoknak az ismertetése után, amelyeket fejlődésünk jelenlegi szakaszában figyelembe kell venni, *Ganczer Sándor* megállapította,

hogy az elmúlt két esztendőben a tervszerűség magasabb színvonalon valósult meg. A továbbra is fellelhető fogyatékoság jelentős része gazdaságunk adott helyzetéből és struktúrájából fakad, másrészt abból is, hogy a szabályozó rendszer egyes esetekben előre nem várt negatív hatásokat is kifejt.

A befejező rész a legkorszerűbb módszereknek és a rendelkezésre álló legmodernebb technikáknak a hatékony tervezés szolgálatába állításáról szólt, illetve arról a követelményről, hogy e tervezési módszereket is állandóan tökéletesíteni kell. A hozzászólás záró gondolata a következőképpen hangzott: a tervszerűség fokozottabb érvényesítése érdekében még sok a tisztázandó kérdés, és sikeres megoldásnak egyik alapvető feltétele napjainkban is a lenini módszer következetes alkalmazása — az elvi megközelítés és a gyakorlati tapasztalatok mélyreható elemzésének összekapcsolása.

Lenin szövetkezeti eszméi és a magyar tapasztalatok címmel tartott korrefrátumot Csizmadia Ernő, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorhelyettese.

Bevezetőjében röviden utalt arra, hogy már a klasszikusok is a szövetkezetekben jelölték meg a magánparasztgazdaság szocialista átalakulásának útját. Azonban az egészen általános elvi útmutatásokat felhasználó Lenin érdeme a marxizmus szövetkezeti koncepciójának kidolgozása. A felszólalás első fele a lenini szövetkezeti terv általános érvényét bizonyítja-hangsúlyozza, polemizálva a polgári kritikusokkal-ferdítőkkel. A második rész konkrét hazai tények-adatok birtokában a szövetkezetek különféle válfajainak áttekintése nyomán nyert konklúzióként szögezi le: „A szövetkezetek alkalmas gazdasági formák arra, hogy a tagok egyéni és kollektív érdekeiket jól összehangolják a társadalom érdekeivel, a népgazdasági tervekkel összhangban hatékonyan és eredményesen működjenek a társadalmi célok megvalósításáért. *A szocialista tervgazdálkodás ezért hazánkban tartósan a szocialista vállalat mindkét formájának, az állami és szövetkezeti vállalatnak együttes, összehangolt fejlesztésére alapozódik.*”

Fontos gondolat annak kiemelése, hogy a szövetkezeti szektor létét nemcsak az átmenet megkönnyítése indokolja, de történelmileg hosszabb távon is nélkülözhetetlen. Mert az effajta formákban közvetlenebbül kötődnek az egyéni érdekek a gazdasági tevékenységhez, annak eredményéhez. Másrészt a szövetkezet révén bővíteni lehet a gazdasági fejlesztés forrásait, végül pedig gazdaságosan és hatékonyan tud ellátni olyan feladatokat, amelyeket főleg kis- és középvállalatok oldhatnak meg előnyösen.

A szövetségi politika determináns jelentőségének tudatában íródott Vass Henriknek, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatójának a hozzászólása (*A lenini szövetségi politika alkalmazása Magyarországon*).

A KMP politikájában a 20-as és 30-as évek útkeresése, küszködései, hibái után a Komintern VII. kongresszusa nyomában következett be stratégiai irányváltztatás és adekvát, helyes szövetségi politika. Ennek köszön-

hető, hogy Magyarország belépése a második világháborúba már politikailag felkészülten találta a magyar kommunistákat, a párt pedig a legsúlyosabb illegitimitásban is át tudta törni elszigeteltségének korlátait.

Az évtizedes gyakorlati és elméleti munka volt a párt felszabadulás után folytatott sikeres politikájának alapja. Ez tette lehetővé, hogy olyan kompromisszumos politikát folytasson, amely a munkásosztály, a dolgozó tömegek, a haladás érdekében történik. A párt programtervezete, amely a nemzeti demokratikus erők összefogásának politikai alapját képezte, a burzsoázia egy részének objektív érdekeit is kifejezte. Az elsajátított új koalíciós munkastílus elősegítette, hogy a népfrontpolitika komoly sikereket eredményezzen.

Azonban a széles körű pártszövetséggel való együttthaladás terén „*sem* elegendő történelmi tapasztalat, *sem* kidolgozott marxista-leninista tanítás nem állt a kommunista pártok rendelkezésére. Ezért a »demokratikus« pártokkal való együttműködés szükségességét a kommunisták *tudomásul vették*, előnyeit maximálisan igyekeztek kihasználni, *e pártok jövőjét illetően azonban bizonytalanok voltak*”. Amikor aztán a burzsoázia fő képviselői már kiszorultak a koalícióból, másrészt a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén elhangzottak hatására, a fordulat éve után egyértelműen a pártoknak, sőt magának a népfrontnak a felszámolását hangoztató felfogás került a felszínre. A proletárdiktatúra fogalmának dogmatikus kezelése, a szövetségi politika torzulása (amely leginkább a munkásoknak és a dolgozó parasztoknak a viszonyát érintette negatívan), a nyomában járó számos hiba következtében a proletárdiktatúra osztályalapja megrendült, ami végül — más tényezőkkel együtt — az 1956 őszi ellenforradalomba torkollott.

Az MSZMP szövetségi politikája nem valami merőben új találmány, hanem egyenes folytatása a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán kidolgozott népfrontpolitikának. Ehhez szakítani kellett a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezésével, el kellett vetni az adminisztratív módszerek primátusát képviselő nézeteket és gyakorlatot, meg kellett fordítani az „aki nincs velünk — az ellenünk van” jelszavát, elvi alapokra kellett helyezni a párt és munkásosztály viszonyának kérdését, a párt és a munkásosztály vezető szerepének értelmezését és alkalmazását, helyre kellett állítani a munkásosztály és parasztság szövetségét; az osztályharc és osztályszövetség kérdéseit a maguk dialektikájában kellett érvényesíteni. És mindezen kérdések helyes megválaszolásánál kétfrontos küzdelmet kellett és kell folytatni.

Tőkei Ferenc, az MTA Filozófiai Intézete igazgatója Lenin és a kulturális forradalom címmel tette meg hozzászólását.

Bevezetőben Lukács György értelmezésében ismertette Lukács kultúra fogalmának alapvető szempontjait, majd maga tett kísérletet a kultúra fogalom „szokásosnál kissé sarkosabb” megfogalmazására.

Kiindulásul megállapítható, hogy Lenin a kultúrán mindenekelőtt a tömegek kultúráját, kulturáltságát értette. És a kulturálisan elmaradott

Oroszországban kezdettől fogva világosan látta, hogy a tömegek kultúrájának fejlesztése a proletárdiktatúra bizonyos szempontból legfőbb feladata, lényege. A Magyar Tanácsköztársaság győzelmét és fejlődését vizsgálva Magyarország viszonylag magasabb színvonalú tömegkultúrájában látja a győzelem okát és egyben a szocializmus sikeresebb és gyorsabb építésének alapját. A kommunista társadalom megteremtésének igazi feladata az ifjúságra vár — mondja, és az ifjúság feladatait a tanulás jelszávába sűríti. A „proletárkultúra” híveivel vitatkozva hangsúlyozza, hogy a proletárkultúrának el kell sajátítania az addig felhalmozott tudást. A felhalmozott tudás elsajátítása abszolút szükségszerűség még az anyagi-technikai bázis megteremtéséhez is. Amikor felismeri a szövetkezetek jelentőségét, azt is világosan látja, hogy a szövetkezetekbe tömörítés egész kultúrforradalmat igényel. Ilyen formában Leninnél a kulturális forradalom a szocializmusba való átmenet legátfogóbb kategóriájává válik.

A korabeli Oroszországban ez elsősorban a paraszti tömegek elemi fokú iskoláztatását jelentette, mindenekelőtt az analfabétizmus felszámolását. Azonban Leninnél a kulturális forradalom ez eredeti gondolata kiszélesedik a szocialista kultúra, sőt a szocializmus-építés — általános érvényű — elméletévé. Így például az államapparátus megjavításának átfogó, nagy kérdése nála nem elsősorban adminisztratív, hanem kulturális kérdés.

A kulturális forradalom kifejezés napjainkban Keletről és Nyugatról is csaknem kizárólag a kulturális folytonosság tagadásának értelmében hallható. Ha azonban Lenin gondolatát komolyan vesszük, akkor „a mai új baloldal» kultúrfilozófiáját még legkifinomultabb csúcsain is csak a »proletkult«-elmélet korszerű sarjadékának láthatjuk, primitív »képromboló« formáiról nem is szólva”.

Ám a lenini kultúra-fogalomnak számunkra sokkal fontosabb vonatkozásai közé tartozik a kulturális színvonal méréséhez megbízható kritériumok kidolgozása, mert ma még nincsenek eszközeink a mindennapok szokásává lett kultúra színvonalának „méréséhez” szükséges belső struktúrák feltárásához.

A feladatot halaszthatatlanná teszi a tudományos-technikai forradalom közeledése is, amikor egy kis ország is igazi erő kifejtésre és jelentős hozzájárulásra soha nem látott lehetőséget nyer — ha igazi kulturális értékeit ismeri, és azzal jól gazdálkodik.

Pál Lénárd, az MTA Központi Fizikai Kutató Intézete igazgatója Tudomány és társadalom rangos problémáját vette bonckés alá hozzászólásában. Röviden szólt a Lenin kezdeményezte Goelro-terv jelentőségéről; arról, hogy Lenin már 1918-ban felvázolta a tudomány állami tervezéseinek lehetőségét, majd hangsúlyozta, hogy „Lenin volt az első, aki a tudomány társadalmi szerepét felismerve a politika szerves részének tekintette a műszaktudományos haladás tervszerű állami támogatását”. A továbbiakban a műsza ki-tudományos haladás és a társadalom fejlődése közötti kapcsolat néhány aktuális sajátosságát vette sorra a korreferens.

A műszaki-tudományos haladás korunkban bekövetkezett hirtelen gyorsasága a tudomány és termelés mind közvetlenebbé váló kapcsolatában leli magyarázatát. A szoros kapcsolat egyrészt a tudománynak a termelőerők fejlődésében meghatározó tényezővé válását jelenti, másrészt pedig a tudomány fejlődése az ipar meglehetősen magas fejlettségi szintjét igényli.

Az új helyzet kialakulásának egyik feltételét képezte azon szemlélet megváltozása is, amely a tudományt elsősorban új ismeretek forrásának tekintette.

Lényeges annak szem előtt tartása, hogy az új ismeretek növekvő áradatát csak akkor lehet hasznosítani, ha a szintetizáló tevékenység színvonalának emelkedése legalább olyan mértékű, mint az új ismeretek felhalmozódásáé.

Hazai gondjainkról szólva elsősorban a technológiai kutatásokat alábecsülő szemléletet kell elmarasztalnunk, mert ez a haladásunkat gátló egyik legerősebb fék. Az alapkutatásoknál viszont nem szabad az eredményességet közvetlen gazdasági haszonnal mérni.

A tudományos haladás csakis nemzetközi együttműködés révén képzelhető el. Az információcsere egyre inkább megoldatlan probléma, különösen, hogy a tudományos közlemények számának növekedésével a fajlagos információtartalom erősen csökken.

A termeléssel összefonódott kutatások területén a szellemi értékek vásárlása és eladása mindinkább általánossá válik. Ugyanakkor a megvásárolható kutatási eredmény még messze nem biztosít elsőbbséget a nemzetközi versenyben.

A befejező rész a műszaki-tudományos forradalom és az emberi élet integritásának „szembeállításával” foglalkozott. Elismerve a probléma bonyolultságát és nehézségét, nem tagadta a két rendszer között e tekintetben létező közös vonásokat, a termelési viszonyok determináns, a forradalmi változásnak az emberi életre való hatását döntően befolyásoló jelentőségét emelte ki, és — a költőt, Váci Mihályt idézve — a „jóra összeesküvők” kezében látja a megoldás kulcsát.

A hozzászólások gazdag tematikáját *A társadalom gazdasági berendezkedése és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszak alkotmánya* című korreferátumával bővítette Kovács István, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatóhelyettese.

A közfelfogással ellentétben — amely az alkotmányokban az állam politikai berendezkedését meghatározó jogi okmányt lát, és attól távol eső fogalomnak véli a gazdaságot — a szocialista alkotmányok egyre táguló körben fogják át a társadalom egész berendezkedését, ideértve általában a politikai, gazdasági, kulturális, szociális viszonyok összességének fő vonásait; Kiemelendő, hogy állandóan növekedőben van a szocialista alkotmányok gazdasági tartalma.

Az alkotmány gazdasági tartalma problematikájának feltárása történelmi elemzést igényel. Kálvin felfogása, Rousseau nézete, a francia forradalom tevékenysége, a Párizsi Kommün törekvései és végül 1917 két orosz forradalma idevágó fejleményei jelentik a mérföldköveket.

A korábbi fejlődést betetőző szocialista állam már nem ismerheti el a gazdaság területén a közjog és magánjog szembeállítását. Ez azonban nem jelentheti a hagyományos értelemben vett közjog uralkodóvá válását és a korábbi magánjogi viszonyok közjogiasítását. Ennek alapján jóval differenciáltabb megkülönböztetéssel operáló, több autonóm, önálló felelősségi és szankciórendszerrel ellátott jogágazatból álló szocialista jogrendszer alakult ki. Az alkotmány kettős funkciója e rendszerben egyfelől felöleli a szűkebb értelemben vett állami-politikai intézményekre vonatkozó alapvető normákat, másfelől pedig az egész társadalmi berendezkedés alapintézményeit kifejező jogszabályokat foglalja magába.

A hozzászólás második felében a korreferens a szocialista alkotmány és a gazdaság érintkezésének viszonylag széles területéről a tulajdoni formák, különösen a társadalmi tulajdon területén jelentkező újabb tendenciákkal és a gazdaságirányítás kérdéskörének alkotmányos szintű problematikájával foglalkozott.

A szocialista jogpolitika lenini elveiről értekezett korreferátumában az *MTA Szociológiai Kutató Csoportja igazgatója, Kulcsár Kálmán.*

A hagyományos jogász világnépe még napjainkban is fellelhető formáival ellenpontozva mutat rá Lenin felfogására, amely nemcsak felismerte a jog politikai jellegét, de képes volt e jelleg tudatos és differenciált felhasználására is. A lenini életmű manák szóló érvénye nem a konkrét megoldások önmagukban, sokkal inkább a konkrét valóság jogi eszközökkel való formálásának időtálló tanulságai.

A hatalom megtartásának és az új társadalom kialakításának együttes feladatával birkózó bolsevik párt tevékenységét e szemszögből vizsgálva, a napvilágot látott dekrétumokat, rendeleteket analizálva megállapítható, hogy az első két évben a jog politikai jellege került előtérbe, a jogszabályok lényege propagandisztikus volt. Ebben az értelemben „általános irányvonalnak is tekinthetők a forradalmi cselekvés számára, és kényszerítő jellegüket éppen ez a forradalmi cselekvés biztosította elsősorban, nem pedig a még meg sem szervezett állami kényszerítő szervezet”. Később viszont, a konszolidáció előrehaladtával, az államapparátus kiépítésével a jogszabályszerű irányítás került előtérbe. A forradalom vezére többször is hangsúlyozta, hogy a nyilvánírtás és ellenőrzés a szocializmus megvalósításának elengedhetetlen feltétele. Így a jog funkciójának ilyenén változása, eszköz jellege politikai vonásának bizonyos fokig háttérbe szorítása szükségszerű folyamat volt.

A levonható tanulságok között első helyre kívánkozik annak megállapítása, hogy a jog önmagában is politikai jellegű és politikailag is mozgósító

eszköz. Hasonlóan alapvető annak szem előtt tartása, hogy az objektív viszonyokkal disszonáns, tehát elhibázott politikát jogi eszközökkel sem lehet tartósan érvényre juttatni. Ebből viszont a jogi eszközök korlátozott lehetőségeinek a felismerése következik. A végső konklúziót pedig úgy lehet formulálni, hogy a jogszabály természeténél fogva csupán az emberi magatartás irányítására, alakítására alkalmas.

*

A tudományos ülészak Erdey-Grúz Tibor elnöki zárszavával fejeződött be.

Pritz Pál

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK HAZÁNK FELSZABADULÁSÁNAK 25. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

Az MSZMP KB Politikai Főiskolája és Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat 1970. március 16–17-én tudományos ülésszakot rendezett felszabadulásunk negyedszázados évfordulója alkalmából.

A tanácskozáson, mint ahogy az már hagyománnyá vált, nagy számban vettek részt és szólaltak fel külföldi történészek is.

A tudományos tanácskozás plenáris üléssel kezdődött, amelyet *Nemes Dezső* akadémikus, az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagja, a Politikai Főiskola rektora nyitott meg. Bevezető szavaiban méltatta a történelmi évforduló jelentőségét, hangsúlyozta a népi demokratikus időszak történelmi tapasztalatainak különleges fontosságát, amennyiben közvetlen hozzájárulást jelent ahhoz a küzdelemhez, amelynek feladata, hogy az emberiséget a kapitalizmus világából a kommunista társadalomba vezesse át.

Nemes Dezső megnyitó szavai után *Zsilák András* kandidátus, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének fő vonásai (1945–1970) címen tartotta meg a főreferátumát.

A tanácskozás a továbbiakban két szekcióban folytatta munkáját. Az első szekcióban, melynek vitavezetője *Szabó Bálint* kandidátus, a Párttörténeti Közlemények felelős szerkesztője volt. A magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb elvi és politikai kérdései témakörben hangzottak el korreferátumok és külföldi hozzászólások. A második szekcióban, ahol *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese volt a vitavezető, a korreferátumok és a hozzászólások a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb gazdasági-társadalmi kérdései témakörhöz kapcsolódtak.

Zsilák András első kérdésként a népi demokratikus forradalmak közös vonásait elemezte. Megállapította, hogy a magyarországi forradalom kezdettől fogva részét képezte annak az új forradalmi hullámnak, amely a Szovjet Hadsereg sorozatos győzelmei nyomán Kelet- és Délkelet-Európa országait előntötte; magán viselte az új típusú, a népi demokratikus forradalmakra általánosan jellemző vonásokat. A népi demokratikus forradalmak közös

vonásai döntő mértékben abból fakadtak, hogy a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc Kelet- és Délkelet-Európa országaiban többé-kevésbé egyformán fonódott össze. A nemzeti függetlenség kivívása ezekben az országokban feltétele volt a belső demokratikus átalakulásnak, az utóbbi pedig nyitánya, kiinduló pontja a szocializmushoz való átmenetnek.

A népi demokratikus forradalmak közös vonásai azonban országonként sajátos formákban jutottak érvényre s legalábbis kezdetben különböző tartalommal telítődtek. Igaz, hogy a nemzeti függetlenség kivívása, a demokratikus feladatok megoldása a szóban forgó országok mindegyikében feltétele volt a szocializmushoz való közeledésnek. Azonban a nemzeti függetlenség kivívása, a belső demokratikus átalakulás és a szocializmushoz való átmenet nem mindenütt tételezett fel kronológiai sorrendiséget. Ez a három feladat egyes országokban olyannyira összefonódott, hogy megoldásukhoz egyidőben, már a háború éveiben szocialista jellegűvé vált forradalom során, a munkáshatalom körülményei között kellett és lehetett hozzáfogni. Más országokban viszont a forradalom akkor bontakozott ki, amikor a Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveleteinek nyomán visszanyerték nemzeti függetlenségüket. Ezen országok belső átalakulása új típusú demokratikus forradalom keretében, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra sajátos válfajának léte mellett indult meg, s fokozatosan szocialista tartalommal töltődött.

A népi demokratikus országokban végbement forradalmi fejlődés „külső” és belső feltételeinek sajátos összefonódása következtében a kommunista pártok mindenütt a nemzet progresszív erőinek maximális összefogására törekedtek. A nemzet progresszív erőinek összefogása nemcsak méreteiben, hanem az együttműködés formáját tekintve is különbözött. A születő új államhatalom központi és helyi szerveinek formai változatossága, az agrárkérdés, az ipar államosításának módja és üteme s megannyi más jelenség példázza a szocializmushoz való népi demokratikus átmenet megvalósításának sokféle lehetőségét.

Az előadó a népi demokratikus forradalmak kibontakozásában és győzelmében a külső feltételek jelentőségét hangsúlyozva rámutatott, hogy a fasiszta elnyomásban kifejezésre jutó külső feltétel negatív szerepével járult hozzá a forradalmi helyzet kialakulásához, a népi demokratikus forradalmak kibontakozásához. A külső feltételek pozitív hatását a háború során kialakult nemzetközi erőviszonyok, elsősorban a szovjet haderők döntő győzelmei képezték. A külső feltételek vizsgálata során a referens említést tett az antifasiszta világkoalíció háború utáni újjárendezésre vonatkozó megállapodásairól s a körülötte kibontakozó ellentétekről.

A referens által vizsgált másik nagyobb témakör a nemzeti egységfront politikája és a szövetségi politika összefüggése volt. Ennek során elemezte a különböző társadalmi rétegeknek, csoportoknak a felszabadult terü-

letek politikai életébe történő bekapcsolódását, rámutatott, hogy az MKP vezetői tisztában voltak azzal, hogy sem az ország háború utáni újjáépítése, sem társadalmi-gazdasági átalakítása nem képzelhető el a polgári-kispolgári pártok befolyása alatt álló tömegek közreműködése nélkül. Tudták, hogy folytatni kell az antifasiszta nemzeti erők összefogásának politikáját, olyan közvetlen célok megvalósítására kell összpontosítani a figyelmet, amely célok mindenkor találkoznak a nemzet többségének akaratával.

A kommunisták által kidolgozott programban kifejezésre jutott az a felismerés, hogy Magyarországon a történelmi előzmények, valamint az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok miatt demokratikus forradalom van napirenden, kezdettől fogva túllépi a burzsoá demokrácia kereteit, s mint ilyen kiindulópontja, része a szocializmushoz vezető átmenetnek. A forradalom kezdetén kialakult széles osztályszövetség pedig, ha nem is teljesen változatlanul, a szocializmushoz való átmenet idején is fenntartható. Svégül, az átmenet a szocializmushoz éppen az előbbieket miatt több év alatt, fokozatosan fog megtörténni, mégpedig nem a forradalom kezdetén kialakult állam megdöntése, hanem felhasználása útján.

A kommunista párt e politikájának eredményeként a legfontosabb demokratikus reformokat úgy sikerült megvalósítani, hogy közben erősödött a munkás-egységfront és a munkásosztály vezető szerepe a forradalomban, nőtt a kommunista párt tekintélye és tömegbefolyása, s egyúttal a Függetlenségi Frontban testet öltött antifasiszta nemzeti egység is lényegében sértetlen maradt.

A nemzeti demokratikus erők összefogásának politikája a belső erőviszonyok sajátos alakulása folytán elsősorban a pártok szövetsége révén realizálódott. Ezért volt fontos, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, a pártok együttműködésének ez a formája a forradalom fejlődése során sértetlen maradjon. A kommunista párt azonban nem mindenáron, hanem a valóságos erőviszonyoknak, a nép és a nemzet érdekeinek figyelembevételével hirdette és szorgalmazta a nemzeti összefogást. Világosan látta, hogy a nemzeti egységnek osztály szempontjából fokozatosan módosulnia kell, mégpedig nem az úgynevezett demokratikus pártok valamelyikének a Függetlenségi Frontból való kiszorítása vagy kizárása, hanem e pártok társadalmi bázisának és politikájának fokozatos megváltoztatása révén. E helyes törekvés sikerének alapvető feltétele a munkás-egységfront erősítése, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt fokozott együttműködése volt.

A negyedszázad elemzésre került számos kérdése közül Zsilák András a proletárdiktatúra győzelme után kidolgozott gazdaságpolitikáról szólva hangsúlyozta, hogy az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítására 1948 végén — 1949 elején került sor, s e koncepció középpontjába a modern szocialista ipar megteremtésének stratégiai célkitűzése került. Ezt az ország gazdasági struktúrájának korszerűtlensége, az ipari termelés alacsony technikai

színvonala és a mezőgazdaság elmaradottsága teljességgel indokolta. A szocialista iparosítás előkészítése és megindítása érdekében már az MDP I. kongresszusa sürgette a hároméves terv gyorsított megvalósítását és az új ötéves terv kidolgozását.

Hasonló igény, mint ismeretes, nemcsak Magyarországon merült fel. A kelet- és délkelet-európai népi demokratikus országokban nagyjából egyidőben és hasonló gazdasági stratégiát dolgoztak ki. A viszonylag gyors gazdasági felemelkedésnek más alternatívája ezekben az országokban sem volt.

Az ipar gyors fejlesztését azonban nemcsak gazdasági, hanem közvetlen politikai okok is indokolták. Többek között ettől függött, hogy a szocialista állam képes lesz-e viszonylag rövid időn belül felszámolni az agrár-túlnépesedést és annak szociális és politikai következményeit. Az agrár-túlnépesedés — amelyet az 1945-ben végrehajtott földreform sem oldott meg — nemcsak igényelte az iparfejlesztést, hanem megvalósításának módját is jelentősen befolyásolta: nemcsak lehetőséget adott az ipar extenzív fejlesztéséhez, hanem követelte is az ennek megfelelő gazdaságpolitikát. Ugyanakkor a falu szociális problémáinak végleges megoldása érdekében s az új gazdasági stratégia részeként már 1948-ban hozzá kellett fogni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előkészítéséhez és fokozatos megvalósításához. Ennek politikai feltételei is érlelődtek, a szocialista ipar gyorsuló fejlődése pedig a technikai igények fokozatos kielégítését tette lehetővé.

A kidolgozott gazdaságpolitikai koncepció, amelynek a realizálása 1950-ben kezdődött, már az ötéves terv első évében reményeket keltő sikert aratott. 1950—1954 között pedig a szocialista ipar termelése több mint kétszeresére növekedett, s ezzel Magyarország már az első ötéves terv időszakában agrár-ipari országból ipari-agrár országgá vált. Öt év alatt csupán a gyár-iparban foglalkoztatottak száma majdnem félmillióval emelkedett, s az új munkásoknak több mint egyharmada a mezőgazdaságból került az iparba. Ezzel megszűnt a munkanélküliség, s a társadalmi struktúra is jelentősen módosult.

Az előadó a továbbiakban vizsgálta a következő évek gazdasági eredményeit és az ellentmondások okait a különböző periódusokban, majd az MSZMP fokozatosan kialakuló, a jobb- és baloldali téveszmékkel egyaránt leszámoló gazdaságpolitikáját és gazdaságirányítási rendszerét.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy a szocializmus alapjainak lerakása után megindult új társadalmi és gazdasági folyamatok során már eddig is komoly eredmények születtek. A kiteljesedéshez azonban időre van szükség, s ez alatt a régi ellentmondások maradványainak felszámolása mellett a fejlődés új ellentmondásait is fel kell tárni és meg kell oldani ahhoz, hogy a szocializmus teljes felépítésének stratégiáját siker koronázza.

*

Az első szekcióban 23 magyar, illetve külföldi korreferátum, hozzászólás hangzott el. A korreferátumok a negyedszázad néhány főbb elvi, politikai kérdéseit ölelték fel. Az egyik nagyobb problémakört a népi demokratikus forradalom nemzetközi feltételei, a nemzetközi politika és belpolitika összefüggései alkották. Ebben a témakörben hangzottak el *Kárpáti Sándor*, a Politikai Főiskola adjunktusának, *Ságvári Ágnes* kandidátus, a Fővárosi Levéltár igazgatójának, *Korom Mihály* kandidátus, egyetemi docensnek korreferátumai, továbbá néhány külföldi történész hozzászólása.

Kárpáti Sándor vizsgálta a Szovjetunió győzelmének hatását a magyar és a többi európai népi demokratikus forradalmakra és a szélesebb értelemben vett nemzetközi feltételek szerepét és befolyását.

A Szovjetunióknak a fasizmusra mért döntő csapásai, majd a fasizmus megsemmisítése nélkül egyetlen, a német fasizmus által leigázott vagy megszállt ország sem szabadíthatta volna fel magát, egyik országban sem érlelődhetett volna és bontakozhatott volna ki a forradalom. A Szovjetunió azzal, hogy szétzúzta a fasiszta Németországot, hogy felszabadította, illetve segítette az egyes országok felszabadulását, maga is tevőlegesen részt vállalt a népi demokratikus forradalmak elindításában és kibontakoztatásukban.

A Szovjetunióknak az európai és a magyar népi demokratikus forradalmakban fent jelzett szerepét illetően a kutatók között egyetértés tapasztalható. A véleményeltérések két egymással szervesen összefüggő kérdés körül koncentrálódnak. Egyrészt akörül, hogy milyen, alapvetően belső vagy külső, nemzetközi tényezők hatására alakult ki hazánkban az uralkodó körök teljes politikai válsága és jött létre a forradalmi helyzet; másrészt, hogy mikorra, — a felszabadulás időpontjára vagy csak azt követően — alakultak ki hazánkban a forradalom elindulásához elengedhetetlen objektív és szubjektív feltételek, mikorra vált teljessé a forradalmi válság.

Kárpáti Sándor véleménye szerint e kérdések megítélése körül kialakult két álláspont képviselői közül az egyik koncepció hívei helyesen mutatják ki, hogy a forradalmi helyzet kialakulása már jóval az ország felszabadítása előtt elkezdődött, s hogy az uralkodó körök válsága 1944 őszére lényegében teljessé vált, de némileg eltúlozzák a felszabadulás időpontjára már meglévő elemek mennyiségét és szerepét, különösen a szubjektív feltételek kibontakozásának szintjét és mértékét. A másik felfogás hívei viszont helyesen mutatnak rá arra, hogy a felszabadulás előtt — ami természetesen más és más konkrét időpontot jelentett az ország különböző részeiben — a tömegek aktivitása, forradalmasodása még nem volt elég a forradalomhoz, hogy tehát a felszabadulás kezdetére a forradalom elindításának még lényeges feltételei hiányoztak, de a forradalmi erők e gyengeségének és elégtelenségének láttán alábecsülik azokat a tényezőket, amelyek már a felszabadítás előtti időszakban kialakultak, s amelyek a „felsőkre” és az „alsókra” egyaránt kiterjedő nemzeti válság mind teljesebbé válását, érlelődését bizonyítják.

Mindez a magyar népi demokratikus forradalom kibontakozásának azt a rendkívül fontos sajátosságát mutatja, hogy a belső feltételek teljessé válásában és a forradalom elindulásában a Szovjetunió, a szovjet hadsereg felszabadító harca jóval nagyobb és közvetlenebb szerepet játszott, mint a környező népi demokratikus országokban hogy a felszabadítás a feltételek megérésének és a forradalom elkezdődésének elengedhetetlen előfeltétele volt.

Ságvári Ágnes a Magyarországot is érintő nemzetközi szerződések és államközi kapcsolatok belpolitikai hatását vizsgálta. A fasizmus feletti győzelmet a különböző társadalmi rendszerű és eltérő érdekű államok szövetségében vívták ki. Ez volt a magyarázata annak, hogy az állami szuverenitás helyreállítása, valamint a társadalmi berendezke dedemokratizálása kizárólag az összeurópai rendezés keretében mehetett végbe. A háborút nemzetközi szerződések zárták le, amelyek természetesen egy új status quót alakítottak ki. A szerződések értelmezésének kétfélesége, amely kezdettől fogva benne rejtett a szövetségesek megállapításaiban, a háború után már leplezetlenül jelentkezett. Megindult a harc az imperialisták részéről a status quo megváltoztatásáért. Ebben a helyzetben a népi demokráciák nem tehettek mást, mint hogy annak megvédésére összpontosították erőiket, hogy a kibontakozó társadalmi forradalom lélegzetvételi időhöz jusson a nemzetközi beavatkozás bármilyen formájával szemben.

Az Európában létrejött erőegyensúlyi állapot a magyar baloldal számára kedvező lehetőséget teremtett egy hosszútávú szocialista perspektívájú politikai vonal kialakítására és e célkitűzések jegyében egy széles szövetségi politika megalapozására.

A magyarországi polgári berendezkedésre törekvő erők politikai kísérleteit a nemzetközi erőviszonyok aspektusából elemezve megállapította, hogy amíg 1945-ben a népi demokratikus fejlődés meggátolásának terve elsősorban a nemzetközi szerződésekre és a koalíción belül tömörülő jelentékeny polgári jobboldali erőkre épült, 1946-ban a főhangsúly a koalíció átalakításának erőszakolása volt.

A koalíció tartalma azonban éppen ellenkezőleg a polgári erők rovására változott meg. A belső erőviszonyok változása miatt az amerikai beavatkozás számára nem maradt más hátra, mint a jelentéktelen emigrációs kormányok támogatásán kívül a koalícióval szemben álló politikai csoportok támogatása.

Korom Mihály vizsgálódásának középpontjába a magyar államiség megteremtésének nemzetközi lehetőségei, körülményei, illetve az ezekre támaszkodó belső erők kibontakozása, hozzájárulása a nemzeti újjászületéshez problémakör került. Rámutatott, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány nem „véletlen” jelenség, nem külföldi export eredménye, hanem elsősorban a belső forradalmi és a külső antifasiszta erők tudatos előkészítő munkájának gyümölcse volt. Létrehozásában a Szovjetunióknak nem volt semmivel sem nagyobb szerepe, mint az antifasiszta koalíció többi

nagyhatalmainak az általuk felszabadított, volt hitlerista szövetséges országokban létrehozott új kormányok megalakításában.

A szekció tanácskozásain a felszólalók nagy teret szenteltek a szocializmusba való átmenet tapasztalatainak elemzésére. Rámutattak, hogy minden ország a forradalom, a szocializmus építésének útján haladva a saját tapasztalataival, új tapasztalatokkal gazdagítja a forradalmi elméletet. A forradalom, a szocializmus építésének általános törvényszerűségei adott történelmi helyzetben, sajátos formákban jutnak érvényre. Sokoldalú megvilágítást nyert, hogy milyen új történelmi körülmények tették lehetővé a szocializmusba való átmenet új útjait, formáit. A Szovjetunió és a szocializmus erői nem tudták meggátolni a második világháború kirobbanását, de a Szovjetunió a háború során, a fasiszta Németországot leverve óriási forradalmasító hatást gyakorolt az eseményekre. Mindez lehetővé tette, hogy a kelet-európai országok Lenin szavaival szólva, rendszeresebb, fokozatosabb, tervszerűbb úton haladjanak a szocializmushoz.

A felszólalók nemcsak a második világháborúra megváltozott objektív történelmi viszonyokat elemezték, hanem azzal is foglalkoztak, hogy a pártok mennyire ismerték fel az új viszonyokat, politikájukban miként jutottak kifejezésre az új objektív viszonyok. E kérdéseket elsősorban a lengyel és a német hozzászólók fejtették ki. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy Magyarországon is történt, az ottani kommunista pártok szintén felismerték, hogy az új viszonyok között a népi demokrácia útján, békés úton s a többpártrendszer keretei között lehet haladni a szocializmushoz.

A hatalomért folyó harc kérdéseit vizsgálta két magyar korreferens is: *Balogh Sándor* kandidátus, egyetemi tanár a koalíción belüli ellentétek kiéleződését 1945-ben és *Habuda Miklós* a Párttörténelmi Intézet tudományos munkatársa A szakszervezetek szerepét a hatalomért folytatott harcban.

Balogh Sándor a koalíciós pártok társadalmi és politikai, szervezeti struktúráinak bemutatása után arra a sajátos magyarországi helyzetre mutatott rá, hogy az MNFF-en belül nemcsak a népi demokratikus rendszer hívei, hanem jórészt az ellenfelei, sőt az ellenségei is a koalíción belül helyezkedtek el. Amíg Bulgáriában, Jugoszláviában és Romániában a politikai küzdelem döntően az egységfront pártjai és az ellenzék között folyt, addig Magyarországon ez a harc a koalíción belül zajlott le. A korreferens ennek folyamatát vizsgálta az 1945 novemberi országgyűlési választásokig, miközben árnyaltan elemezte a Kiszegzapárt mögé tömörült jobboldali csoportok politikai arculatát és a baloldal sikereit az egységért és a koalíció fenntartásáért folyó harcban.

Habuda Miklós a felszabadulást követően rövid időn belül százazreket átfogó tömegszervezetekké fejlődött szakszervezetek szerepét vizsgálva rámutatott, hogy a felszabadulás előtt túlnyomóan szociáldemokrata jellegű szakszervezeti mozgalom tevékenységét 1944–1948 között az a tény határozta

meg, hogy benne a Magyar Kommunista Párt vezető szerepre, döntő befolyásra tett szert.

Az MKP a szakszervezetek szerepének megítélésekor a helyzetnek abból a sajátos kettősségéből indult ki, hogy egyrészt megmaradtak a szakszervezetek klasszikus érdekvédelmi feladatai, másrészt a munkásosztálynak a hatalomban való részesedése és meghatározó szerepe szükségtelenné tette, sőt eleve kizárta az általános oppozíciós politika folytatását. Végső soron a szakszervezeteknek tevékenységükben az új államhatalmat kellett erősíteniük.

A hatalmi harc eldőltével 1947—1948 fordulóján a szakszervezeti politikában a termelőmunka kérdései kerültek előtérbe, s ugyanakkor napirendre került a szakszervezeti mozgalom korszerű szervezeti konstrukciójának, az iparági szakszervezetek megteremtésének feladata is. Ez egyet jelentett az üzemi bizottságok szakszervezeti szervekké formálásával. A kérdés úgy merült fel, hogy az új szervezetek megkapják-e a megváltozott viszonyoknak megfelelő funkciókat, a forradalmi hagyományokra támaszkodva a munkásdemokrácia intézményei lehetnek-e a proletárhatalom viszonyai között. A szektás-dogmatikus politika eluralkodása következtében, amint ez ismeretes, erre nem került sor.

Rákosi Sándor a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa azt a kérdést vizsgálta, hogy a felszabadulást követően a tömegpárttá vált kommunista párt hogyan fejlődött tovább a proletárdiktatúra megteremtése után, milyen tendenciák tapasztalhatók létszámának és összetételének változásában.

A párttisztítás formáinak, valamint a párttagság kor és szociális összetétel szerinti változásának vizsgálata után többek között megállapította, hogy a fizikai munkások és a parasztok arányának csökkenése a párttagságon belül nem értékelhető negatívan. Az alapvető okokat először is abban látta, hogy a pártba fizikai dolgozóként belépők egy része éppen a szocialista építés eredményeinek, a párt szervező és nevelő munkájának következményeképpen elhagyja a munkapadot vagy a földeken végzett munkát, és kisebb-nagyobb vezető beosztásba vagy szellemi foglalkozású kategóriába kerül. Igaz, ez a folyamat a szocialista építés előrehaladásával lassul, de meg nem szűnhet, mivel a párt egyik célkitűzése, hogy biztosítsa a vezető gárda állandó felfrissülését a munkások és parasztok, a feltörekvő fiatalok soraiból.

A párt ilyen — természetes — fejlődése egyben azt is jelenti, hogy a hatalom meghódítása után bizonyos mértékig a „vezetők pártjává” válik, olyan értelemben, hogy minden területről és minden szintről, a kormánytól az egyes falvakig, a pártba tömörül az ország életét irányítók széles köre.

Azonban éppen a párt kommunista jellegéből következik, hogy sohasem válik csak a vezetők pártjává, hanem egyesíti magában a vezetőket és vezetetteket, a fizikai és szellemi dolgozókat. Csak így töltheti be azt a szerepet — kormányzó pártként egyedül a világon —, hogy egyesítse magában az

irányítás és vezetés magas fokú szakmai, tudományos felkészültségét és a tömegekkel való azonosulást.

A másik alapvető ok, amely a munkások és parasztok kategóriájába soroltak arányának csökkenésére vezet, szintén a párt céljainak, feladatainak megváltozásából következik. A hatalom megszerzése után a párt — megtartva munkásjellegét — egyre inkább az egész dolgozó nép képviselőjévé válik, és ez kifejeződik összetételének alakulásában is. Megvalósul és egyre inkább erősödik az a tendencia, hogy a pártba a dolgozó nép valamennyi rétegének legjobbjai tömörülnek, és ez statisztikailag az értelmiség és alkalmazottak számának és arányának növekedésében jut kifejezésre.

A párt szervezeti fejlődésének problémáit elemezve több korreferátumhoz kapcsolódott *Szenes Iván* egyetemi adjunktus folytonosság és megújulás az MSZMP-ben témájú hozzászólása is.

A hozzászólásokban — az előzőekben ismertetetteken kívül is — sok szó esett az MSZMP történelmi tapasztalatairól. Néhány ehhez kapcsolódó külföldi hozzászólás — mint L. N. *Nyezsinszkij* szovjet történész, a történettudományok doktora — mellett — *Harsányi Iván*, a Politikai Főiskola tanszékvezető tanára rámutatott, hogy az MSZMP kétfrontos harcának elemei objektíve jelen voltak a politikai erők tényleges elhelyezkedésében. Mindkét elhajlás mélyen rányomta bélyegét a párt és az egész ország életére, a párttagok és a tömegek gondolkodására. A revizionizmus és a szektás-dogmatizmus szembeni békülékenység veszélye jelentős volt, és ezzel szemben csak a kétfrontos harccal lehetett felvenni a küzdelmet.

A hatalom védelmében folyó harc világos programot követelt, és ez csak a proletárdiktatúra védelme, illetve helyreállítása lehetett. Ennek a fő kérdésnek volt alárendelve a párt újjászervezése is, vagyis a proletárdiktatúra folytonossága a párt folytonosságát is igényelte. Ezért a KB elvetette a merőben új, az MDP-től független új párt szervezését, bár nem mondott le a tagság összetételének erőteljes javításáról. A párt újjászervezésének folyamata maga is a kétfrontos harc egyik terepe volt.

A kétfrontos harc sajátos példája a párt 1956–1958 közötti agrárpolitikája. A pártnak olyan „kétfrontos” agrárpolitikát kellett kialakítania, amely az alapkérdésekben biztosíthatta a szövetkezeti és kistulajdonos parasztság támogatását, és egyben előkészíthette a későbbi szocialista átszervezést anélkül, hogy azt rövid távon napirendre tűzte volna. Ezért a párt élesen elhatárolta magát a kollektivizálás korábbi torzulásaitól, az erőszakosságoktól; egyszersmind egyértelműen kimondta, hogy célja továbbra is a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Ennek érdekét szolgálta a termékbeszolgáltatási rendszer felvásárlási rendszerrel történő felváltása, a piaci lehetőségek szélesítése, a föld adás-vételének és bérbeadásának bizonyos korlátok közötti engedélyezése. Ez a politika biztosította a normális falusi termelőmunkát.

A kétfrontos harc jegyében történt meg a konszolidáció az értelmiség soraiban is. Az értelmiség megnyerése szempontjából az anyagi helyzetét javító egyes intézkedéseken kívül – nagy jelentőségű volt a Művelődéspolitikai Irányelvek elfogadása 1958 júliusában. A KB Irányelvei kimondták a kulturális élet párt- és állami irányításának szükségességét. Az irányítás fő eszközeül az eszmei befolyást jelölték meg, de elismerték a szervezeti intézkedések létjogosultságát is a romboló hatású eszmékkel szemben.

Összegezőként hangsúlyozta, hogy a kétfrontos harcot tapasztalataink szerint nemcsak olyan helyzetek követelik, amikor a pártban nyílt ellenzék van, vagy nagyszabású torzítások tapasztalhatók. Egész nemzetközi helyzetünk, a munkásmozgalomból származó hatások, társadalmi fejlődésünk ellentmondásai és az építőmunka elkerülhetetlen nehézségei a dolgozók egyes csoportjaiban olykor az előreszaladás, máskor a fékezés vagy visszavonulás ösztönös törekvését idézik elő.

A kétfrontos harc nemcsak két irányú elhatárolódás, még kevésbé két létező nézet közötti mindenkori középút. A kétfrontos harc, harc a baloldali szektás nézetek és a revizionizmus ellen, pozitív programot tételez fel, amely a marxista – leninista, a forradalmi elmélet alapján a konkrét helyzet elemzése révén alakítható ki.

Az MSZMP politikájában az internacionalizmus és hazafiság újszerűen érvényesülő egységét vizsgálta *Csatári Dániel* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa.

Kiemelte, hogy a felszabadulás után a magyar kommunisták helyesen alkalmazták a demokratikus és a szocialista forradalom permanens összekapcsolásáról szóló lenini elméletet. Ezzel bebizonyították: a nemzeti felszabadulásnak a szociális újjászületés a múlthatatlan feltétele, a polgári forradalom elvetélt követeléseinek pedig a szocialista forradalmi átalakulás győzelme, s így a szocializmus a magyar progresszió fő ideológiai áramlatává, a magyar munkásosztály pedig a nemzet politikai vezető erejévé válhatott.

A nemzet és a haza fogalma, amelynek osztálytartalmát évszázadokon keresztül a kizsákmányoló kisebbség érdekei határozták meg, most végre a dolgozó osztályok érdekeivel azonosult, ezeknek a törekvéseit fejezte ki. Így a szocializmus feloldotta a haza és haladás korábban nemegyszer megmutató ellentétét. Azzal, hogy nemzeti ügyünket a társadalmi haladás erőivel kötöttük össze és a proletár internacionalizmus szocialista hazafiságunk nélkülözhetetlen részévé változott, hazafiság és nemzetköziség egymást éltető tényezőkké váltak.

Mivel korunk valósága nem *vagy* a szocialista nemzettéválás, *vagy* a szocialista világrendszer hamis alternatíváját fogalmazta meg, hanem egy összetett folyamat kölcsönhatásait érleli, a szocialista hazafiság sem épülhet nacionalista gondolati elemekre, és nem nélkülözheti a dogmatizmustól megtisztított internacionalizmus fogalmát. Az előbbi esetben ugyanis az integ-

rációs törekvésekkel való szembeszegüléshez teremthet elvi alapot, a második esetben viszont a nemzeti kérdéssel szembeni közömbösséget sugalmazhatja. Az MSZMP elkerülte ezeket a hibákat, és mindvégig helyesen kapcsolta egybe a mozgalom általános és sajátos feladatait. Az általános fő jellegzetességek mellett ki tudta alakítani a szocializmus építésének sajátos jegyeit úgy, hogy egyidejűleg a munkásosztály nemzetközi szolidaritásából s alapvető érdekek azonosságából táplálkozó egység követelményeit is érvényesítette.

A szocialista nemzeti egység fogalmát és helyzetét elemezte *Simon Péter* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa is, aki kiemelte, hogy nem szabad összetéveszteni a szocialista nemzetté válás, illetve a nemzeti kérdések megoldásának problematikáját. Véleménye szerint szocialista nemzeti egységen a kialakuló, valamint a kialakult szocialista nemzet politikai egysége értendő. A szocialista nemzeti egység fogalma egyetlen szocialista államban sem fedi teljes egészében az illető állam szocialista társadalmi politikai egységének fogalmát, mert nincs olyan szocialista állam, amely nemzeti szempontból teljesen homogén lenne. Ugyanakkor viszont a két fogalom tartalmilag azonos, és mint ilyen nem állítható szembe egymással. A szocialista nemzeti egység nem a kapitalizmusban kialakult, hanem a proletárdiktatúra viszonyai közepette és a termelőeszközök társadalmi tulajdonná változtatása, a szocialista forradalom nyomán gyökeresen átalakuló dolgozó osztályok, rétegek politikai összefogása, mégpedig a korábbiaknál messzebbmenő feladatok megoldása érdekében.

Az első szekcióban elhangzott korreferátumok és hozzászólások között érdekes színfoltot jelentett *Fehér István* kandidátus, a pécsi Tanárképző Főiskola tanárának előadása, melyet A helytörténeti kutatások szerepe, jelentősége címen tartott meg. A helytörténet önálló funkcióját hangsúlyozta, amely több annál, hogy nagy történelmi szintézisekhez csupán anyagot szolgáltatson. A felszabadulás utáni dél-dunántúli példák egész sorával igazolta a helytörténet tudományos rangja elismerésének szükségességét és jogosságát.

A második szekcióban 16 magyar és külföldi gazdaságtörténész korreferátuma, illetve hozzászólása hangzott el. Az első körülhatárolható témakör jórészt az 1945–1948-as periódus gazdaságpolitikai kérdéseit ölelte fel. *Szakács Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus a népi demokratikus Magyarország 1945–1948 közötti gazdaságpolitikáját elemezve megállapította, hogy a tárgyalta időszak gazdaságpolitikája átmenetet képez a háború alatti időszak állammonopolista, kapitalista és a proletárdiktatúra győzelmét követő évek centralizált állami tervezésre épülő gazdaságpolitikai rendszere között.

Az általa vizsgált periódus végével foglalkozva egyebek között hangsúlyozta, hogy mint ismeretes, 1947 végén, 1948 elején a tőkét addig elsősorban gazdaságpolitikai eszközökkel korlátozó gazdaságpolitika átcsapott a radikális államosítás politikájába. A 100-nál több munkást foglalkoztató üzemek kisa-

játítása már az új hatalompolitikai fordulathoz, a proletárdiktatúrához való átmenethez kapcsolódott.

A mezőgazdaságban a harc nem a nagytőke hatalmának megtöréséért folyt, mivelhogy itt ilyen nem volt, hanem azért, hogy a földreform teremtette viszonyokat időlegesen konzerválják, meggátolják a tőkés tendenciák feléledését és új kiterjedését, s lényegileg továbbra is fenntartsák a földreform után kialakított tulajdon-, birtok- és osztályviszonyokat. Megállapította, hogy a népi demokrácia gazdaságpolitikája az agrárfronton egészében nélkülözte azt az alkotó lendületet, amely más területeken általában oly jellemző volt rá. A gazdaságpolitika lendületéből a mezőgazdaságban legfeljebb csak rendfenntartó műveletekre futotta. Így hiányosságként említette, hogy a szövetkezeti kérdést évekig jórészt teljesen elhanyagolták. Ezzel szorosan összefüggő negatívumként említette a felhalmozás és finanszírozáspolitikai bizonyos ellentmondásosságát.

Az agrárgazdaság fejlesztésének elhanyagolása új feszültségképző tényezőnek bizonyult. Ez nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy az ipar gyors regenerációjával egyidejűleg, részben annak reakciójaként, a mezőgazdaság termelőerőinek helyreállítása az iparéhez képest igen jelentősen elmaradt, hanem abban is, hogy míg a nagyipar termelőerői és termelési viszonyai a proletárdiktatúra győzelmével egyszerűben alkalmassá váltak a szocializmus befogadására, a mezőgazdaság elmaradott termelőerői, majdnem kizárólagosan kispolgári termelési viszonyai erre még teljességgel képtelenek voltak.

Gazdaságpolitikánk érdekes problémáját vizsgálta *Rácz Béla* kandidátus, levéltáros *A munkásellenőrzés néhány problémája hazánkban és a népi demokratikus országokban* című korreferátumában. A termelés munkásellenőrzésének módját, formáját és célját először a világon a bolsevikok vezetésével Oroszország proletariátusa tárta fel és valósította meg. Majd a második világháború időszakával foglalkozva rámutatott arra, hogy egy sor országban az illegális üzemi bizottságok a fegyveres ellenállás szervei voltak, később pedig a tőke munkás ellenőrzésének funkcióit töltötték be.

Magyarországon az üzemi bizottságok tevékenységét szabályozó rendeleteket vizsgálva megállapította, hogy az egymást követő rendeletek növelték az üzemi bizottságok hatáskörét, hűen tükrözve a tőke és munka közötti erőviszonyok alakulását. A korreferens az üzemi bizottságok tevékenységét a nemzetközi összefüggésekbe és sajátosságokba beágyazva vizsgálta, és tevékenységüket végigvezette a munkáshatalom megteremtéséig. Rámutatott, hogy az időközben szocializált üzemekben nem sikerült megoldani a termelés egyszemélyi irányítását és a munkásellenőrzés kérdését, ami végül is a munkásellenőrzés elsorvadásához vezetett. A munkásellenőrzésnek ez az útja nem magyar sajátosság, hasonló folyamat ment végbe a többi népi demokratikus országban is. Lengyelországban, Jugoszláviában ez korábban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában pedig később következett be.

Birta István, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa a szocialista iparosítás eredményeit és problémáit vizsgálta az első öt éves terv időszakában. Rámutatott, hogy az 1948 márciusi és az 1949 végi államosítások folytán minden ágazatban — a mezőgazdaság kivételével — szinte kizárólagossá vált a szocialista szektor. Ezzel elhárultak az iparfejlesztés politikai, gazdasági, társadalmi viszonyokban rejlő súlyos akadályai.

Hazánkban éppúgy, mint a többi népi demokráciában a gazdaság fejlesztésének a Szovjetunióban kialakult központosított tervezésen és tervlebontáson alapuló rendszerét vezették be. A gazdaságirányítás centralizált formája a gyorsütemű iparosítás, az extenzív iparfejlesztés politikájának jegyében fogant, és adminisztratív módszerekkel biztosította, hogy a felhalmozás maximális méreteken koncentrálódjék a fejlesztendő kulcsfontosságú területeken. Ezzel bizonyos időn át megteremtette a termelés ugrásszerű fejlődésének lehetőségeit.

A rekonstrukciós szakasz lezárulásával az új fejlődési szakasz fő célkitűzéseit az ipar fejlesztésének gyors tempójában, ezen belül is a nehézipar elsődlegességében határozták meg. Megállapította, hogy az öt éves terv végleges formája magán viselte a pártvezetés gazdaságpolitikai szemléletében dogmává merevedő sztálini iparosítási sémát. Ehhez kapcsolódott egy esetleges újabb világháború veszélyének elhárítását célzó erőltetett hadseregfejlesztési program beiktatása is.

A voluntarista gazdaságpolitika 1951-től a népgazdaság egyensúlyának felborulásához vezetett, és 1952-től a nemzeti jövedelem már elért színvonalának visszaesését, illetve a gazdasági fejlődés megtorpanását eredményezte.

Az MDP KV 1953 júniusi határozatát elemezve megállapította, hogy a határozat hiányossága ellenére is fordulópontot jelentett az iparfejlesztés menetében, mert elvetette az iparosításnak az életszínvonal csökkentésére épített autarchiás formáját.

A korreferensek közül többen a népi demokrácia gazdaságpolitikájának későbbi időszakát vizsgálták. Így *Sas György*, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense az MSZMP gazdaságpolitikájának néhány kérdését elemezte. Hozzászólásában azokat a konkrét gazdasági és történelmi körülményeket vizsgálta, amelyek közt az európai szocialista országok KGST-hez tartozó csoportjának fejlődése végbement. Így a fejlődés ütemét elemezve rámutatott arra, hogy az európai népi demokratikus országok többsége a felszabadulásuk idején a gyengén fejlett országok csoportjába tartozott, és elmaradottságukból ezek az országok minél rövidebb idő alatt kívántak kijutni. Ennek módja alapján véve a belső forrásokat igénybe vevő gyors iparosítás volt.

Az integráció kérdésével foglalkozva vitatta azokat a nézeteket, amelyek szerint az integráció az autark gazdaságpolitika következtében a szocialista világrendszer létrejötte után nem elég intenzíven bontakozott ki. Szerinte a

gazdasági fejlődésnek abban a szakaszában az integráció magasabb fokának számonkérése indokolatlan.

Napjainkban a közgazdászok között a valóságos vagy látszólagos gazdasági fejlődés kérdése körül kialakult polémiahoz kapcsolódva hangsúlyozta, hogy nem látszólagos fejlettségről van szó, inkább arról, hogy alacsonyabb fejlettség mellett a gazdaságban bizonyos progresszív strukturális elemek már korábban megjelennek, még nem azon a szinten, amelyen egy magasabb fejlettség idején majd kialakulnak. A szocialista gazdasági fejlődés általunk járt útja történelmi mértékben rövidítette le az elmaradottságból és a nyomorból való kijutás időtartamát. Ez lehet a fejlődési út megítélésének egyedüli alapja.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, egyetemi tanár a magyar népgazdaság fejlődését és a szocialista integrációt tárgyaló korreferátumával kapcsolódott a gazdaságpolitikai témakörhöz. Behatóan vizsgálta a külkereskedelem — behozatal és kivitel — szerkezeti változásait, majd a területi átcsoportosulás és a szocialista integráció lehetőségének problematikáját. Indokolta a külkereskedelemben kialakult radikális átcsoportosulásokat, melyeknek eredményeként a szocialista országokkal való kereskedelem az összáruforgalomnak mintegy 70%-a, a tőkés világgal való kereskedelem kb. 30%-a körül mozog.

Az utóbbi években az integráció kérdése körüli vitákban kialakult nézetekkel szemben, amelyek még az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a szocialista nemzetgazdaságok összekapcsolásának igényét nem tartották időszerűnek, a korreferens hangsúlyozta, hogy ha az integráció igénye másként is jelentkezik napjainkban, mint két-három évtizeddel ezelőtt, téves lenne azt hinni, hogy az elzárkózó, szoros nemzeti keretek közé ágyazódó fejlődés valóban járható út volt a két világháború között és után. Az integráció szükségességét az adott kor legkorszerűbb technikai vívmányai alkalmazásának szükségessége követeli meg. A gazdasági elmaradottság felszámolása csakis ezen az alapon mehet végbe, így nem kell végigjárni az elődök útját. Természetesen egy ideig az alacsonyabb fejlettségi szinten álló ország gazdasági integráció nélkül is fejlődhet, de ezért a későbbiekben a technikai lemaradás miatt nagy árat kell fizetni. Napjainkban a technikai színvonal a növekedés ütemének, a gazdaság egyensúlyának legátfogóbb meghatározójává válik.

A hozzászóló áttekintette a mindinkább tudatosodó integrációs politika hatását a KGST tevékenységében, érzékeltetve a kapcsolatok szélesedését, a gazdasági együttműködés jellegének változását, a jelenleg egyre inkább előtérbe kerülő nemzetközi kooperáció különböző formáinak elterjedését.

A második szekció következő nagyobb témaköre a mezőgazdaság fejlődése és a parasztság osztálytagozódása volt. *Orbán Sándor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa a parasztság osztálytagozódásának alakulását vizsgálta a felszabadulás óta. A felszabadulást követő társadalmi átalakulás egyik lényeges eredményének azt tartotta, hogy az agrárnépesség, illetve a parasztság lakosságon belüli túlsúlya és rendkívüli

széttagoltsága alapjaiban megszűnt. A felszólaló polemizált azzal a korabeli felfogással, amely a parasztság osztálytagozódásának tendenciáit valamiféle kifejlett tőkés modellel azonosította, illetve amely a munkás-paraszt szövetség erősödését a földreform hatásából automatikusan vezette le.

A szocialista építés időszakát vizsgálva foglalkozott az agrárszegénységnek a szocialista iparosítás nyomán történő felszívásával, a gazdagparasztság korlátozásával, illetve felszámolásával, a középparasztság visszaszorulásával, és megállapította, hogy ezek a számításba jöhető árutermelő rétegek előbb és gyorsabban szorultak vissza, mint ahogy a szocialista szektor árutermelése pótolni tudta volna őket. Mindez nem vonhatta maga után a középparasztsággal nélkülözhetetlen szövetséget a szocializmusba való átmenet idején. Ugyanakkor a már meglevő termelőszövetkezetek mellett a szegényparasztság sem tölthette be azt a szerepet, amely az első számú falusi szövetségesre, politikai támaszra hárult. A helytelen politika következtében 1956 őszére viszont egy negatív paraszti érdekegység volt kifejlődőben. Folyamatában érzékeltette, hogy a mezőgazdaság tömeges szocialista átszervezése egyszer s mindenkorra véget vetett a parasztság osztályokra tagoltságának, és a szocialista csoporttulajdon kiterjesztésével létrehozta az egységes paraszti osztály kialakulásának feltételeit.

Fazekas Béla kandidátus, a KSH főosztályvezetője Mezőgazdaságunk fejlődése a szocializmus építésének időszakában című korreferátumában abból indult ki, hogy a proletárdiktatúra megvalósulása nemcsak a földreform vívmányait szilárdította meg, hanem feltárta a mezőgazdaság szocialista átalakulásának távlatait is. Az akkori politikai vezetés a távlatokat túlságosan közelinek látva a szocialista átszervezést korán napirendre tűzte és megvalósítását erőltette. A kisparaszti gazdálkodási formában rejlő kapitalista veszély túlbecsülése miatt, ami a proletárdiktatúra viszonyai mellett nem volt indokolt, nem fejlesztették a mezőgazdaságot népgazdasági fontosságának megfelelő mértékben. Az 1949–1956 közötti időszakban nem sikerült a termelés tartós fejlesztését elérni, de nem járt sikerrel a szocialista átszervezés megvalósítására tett számos erőfeszítés sem.

Az MSZMP új agrárpolitikája érdekeltté tette az egyéni gazdálkodókat és a szocialista gazdaságokat a termelés fejlesztésében, s a tömeges átszervezést sikerrel oldotta meg. A korreferens a továbbiakban a szocialista mezőgazdaság jelenlegi problémáit, eredményeit elemezte. Megállapította, hogy 25 év alatt mezőgazdaságunk új, szocialista alapokra helyezkedett; az egykori kb. másfél millió gazdaság helyén ma mintegy háromezer alapvetően korszerű technikán alapuló szocialista nagyüzem termel.

A magyar mezőgazdaság fejlődését a nemzetközi összehasonlítás tükrében vizsgálta *Gulyás Emil* kandidátus, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense, aki abból indult ki, hogy milyen változásokat hozott a szocialista mezőgazdaság létrehozása a termelőerők fejlődésében. Ennek során összehasonlító

módon elemezte a munkaerő, a termőföld nagysága és minősége, a föld koncentráltsági foka, a föld tulajdonjoga, a technikai feltételek alakulása (műtrágya, gépesítés, öntözés stb.), az állattenyésztés fejlődése kérdéseit és a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának fontosságát. A szocialista országok célja népeik életszínvonalának emelése, és e feladat megoldását könnyíti a mezőgazdaságban kialakult baráti együttműködés, a szocialista integráció továbbfejlesztése a mezőgazdasági termelés terén is. Közös erőfeszítéssel minden ország ésszerűbben használhatja fel természeti, talaj és éghajlati adottságait a saját javára és az egész szocialista közösség hasznára.

A kétnapos tanácskozás befejező záróülésén a két szekció vitavezetője összefoglalót adott a szekciók munkájáról.

Szabó Bálint az első szekcióban elhangzott korreferátumokat és hozzászólásokat értékelve hangsúlyozta, hogy a tanácskozás túllépte a nemzeti kereteket, nemcsak a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének kérdései kerültek megtárgyalásra, hanem a második világháborút követő népi demokratikus és általában a forradalmi fejlődés fontos problémái is. Ily módon teret kapott a magyar fejlődés nemzetközi összefüggéseinek bemutatásán túlmenően a tanácskozásokon részt vevő külföldi történészek tolmácsolásában a szomszédos országok fejlődési tapasztalatainak bemutatása is. A szekció érdeméül tudta be, hogy a felszólalások nemcsak a fordulat évéig terjedő időszakot érintették — mint ahogy nem egy hasonló igényű ülésszakra korábban ez jellemző volt —, hanem e kereteken túllépve felölelték a 25 év történetének, a szocialista építés időszakának számos fontos kérdését is. Ez a tény a korszak kutatásának előrehaladását, a tudományos kutatómunka és a jelen aktuális kérdéseinek egymáshoz közelítését jelzi.

A második szekció vitavezetője *Ránki György* összefoglalójában a szekció munkájának pozitívumaként említette, hogy a korábbi évek egyoldalúságával szemben az elhangzott korreferátumok és hozzászólások többsége a szocializmus építésének gazdasági problémáival, illetve a szocializmus építésének társadalmi és strukturális változásaival foglalkoztak. A tanácskozás másik eredményeként kiemelte, hogy az előadások nem csupán az eddigi kutatásoknak újbóli összegezését jelentették, hanem új kutatásokról, új tényanyagok feltárásáról, eddig ismeretlen összefüggések nyilvánosságra hozásáról volt szó.

Ránki György a szekció-munka hiányosságaként említette, hogy noha a szocialista iparosítás volt a legdöntőbb társadalmi, gazdasági folyamat a szocialista építésben, mégis csupán egy előadás hangzott el erről. Ugyancsak kevés és egyoldalú volt a társadalmi folyamatokkal való foglalkozás, miután a parasztságon kívül más társadalmi osztályról és a társadalmi struktúra egészéről nem esett szó. S végül szóvá tette az élénkebb és szélesebb körű vita hiányát.

A kétnapos tanácskozás *Nemes Dezső* akadémikus elnöki zárszavával ért véget.

Tóth István—Vértes Róbert

AZ MTA PEDAGÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FELSZABADULÁSI EMLÉKÜLÉSE

Az MTA Pedagógiai Bizottsága — a Magyar Pedagógiai Társasággal karöltve — az V. Nevelésügyi Kongresszus keretében 1970. március 23-án tudományos emlékülést rendezett hazánk felszabadulásának huszonötödik évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében. Az ülés elnöke *Erdey-Grúz Tibor* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, aki bevezető szavaiban az V. Nevelésügyi Kongresszus téziseinek országszerte folyó megvitatására utalt, rámutatva arra, hogy fontos teendő a felszabadulás óta eltelt huszonöt esztendő tanulságainak számbavétele, mert nélküle nem határozhatjuk meg valósan nevelésügyünk jelen és jövő feladatait.

A tudományos ülés főelőadását *Földes Éva* a neveléstudományok doktora, az MTA Pedagógiai Bizottságának elnöke tartotta „*Neveléstudományunk huszonöt éve*” címmel. Kétségtelen, hogy neveléstudományunk a felszabadulás óta eltelt negyedszázad során nagy utat tett meg, sok irányban fejlődött — hangsúlyozta. Marxista tudománnyá vált annak ellenére, hogy éppen fejlődésének kezdeti szakaszaiban volt kénytelen nélkülözni azokat az interdiszciplináris kapcsolatokat, a marxista pszichológia és szociológia társ kapcsolatait, amelyek elengedhetetlenül szükséges feltételei tudományos lehetőségeink teljes kihasználásának, feladataink maradéktalan betöltésének. Iskola-rendszerünk, amennyiben igyekezett lépést tartani a társadalmi haladás követelményeivel, kezdettől fogva gyorsabban fejlődött, mint ahogy az ezzel adekvát neveléstudomány kialakulhatott volna. Neveléstudományunknak jelenleg sincs — az iskolai gyakorlat szempontjából is elengedhetetlenül fontos — pedagógiai alap kutatásokat végző önálló kutatói bázisa. A pedagógiai kutatómunka legfőbb tényezői változatlanul a felsőoktatási intézmények pedagógiai tanszékei, ahol azonban a kutatók magas óraterhelése, a kutatásra fordítható idő csekély aránya és a meglevő erők jó kihasználásának, a fő feladatokra való koncentrálásának nehézsége akadályozza a kutatások rendszerességét, folyamatosságát. — Az alapvető és mindmáig fennálló nehézségek ellenére azonban az elmúlt negyedszázad során szép számmal akadtak olyan tényezők is, a társadalmi fejlődés döntő és meghatározó törvényei mellett, ezekkel szoros egységben, amelyek a neveléstudomány marxista irányú fejlődését

következésként elősegítették. Ilyeneknek bizonyultak az MTA Pedagógiai Bizottsága és albizottságai, amelyek napirenden tartották a neveléstudomány legfontosabb elméleti kérdéseit, gyakorlati problémáit, és interdiszciplináris kapcsolatokra is törekedve — a lehetőségekhez mérten — koordinálni igyekeztek a pedagógiai kutatómunkát. Ugyancsak számottevő ösztönzést jelentett a tudományos minősítés rendszere. A szakfolyóiratok, a publikációs lehetőségek gyarapodása szintén a neveléstudomány fejlődésére utaló tényező. A kedvezőtlen kutatási feltételek és a nehéz munkakörülmények következtében különleges méltánylást érdemelnek azok a nemegyszer nemzetközi érdeklődést és elismerést is kiváltó kezdeményezések, amelyek a magyar neveléstudomány művelőinek nevéhez fűződnek. A nevelélméleti, didaktikai és neveléstörténeti kutatások jelentősebb eredményeinek részletes ismertetése után az előadó kifejtette: az egyre növekvő hazai igények mind nagyobb feladatok elé állítják a neveléstudomány művelőit. A Magyar Pedagógiai Társaság szakosztályaiban, valamint az V. Nevelésügyi Kongresszus vitái során felvetődő problémák megoldásra, a kérdések tömegei választ várnak. Legtöbbjükre egyedül a marxista neveléstudomány adhat kielégítő feleletet. A pedagógia iránt megnyilvánuló széles körű, de ugyanakkor magas szintű érdeklődésre jellemzően, amire azelőtt aligha volt példa a Magyar Tudományos Akadémia történetében, a közelmúltban két egymást követő akadémiai összes-ülés foglalkozott a neveléstudomány problémáival. Pártunk és kormányunk régóta figyelemmel kíséri a nevelésügy fejlődését, és több konkrét intézkedéssel igyekezett előmozdítani marxista irányú kibontakozását. A legutóbbi idők ilyen állásfoglalásai közül elegendő az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1966. évi határozatára utalnunk, amely nyomatékosan felhívta a figyelmet a pedagógiai kutatások fejlesztésének és bázisuk erősítésének, ill. kiterjesztésének szükségességére; valamint a közelmúltban megjelent tudománypolitikai irányelvekre, amelyek ugyancsak nagy nyomatékkal hangsúlyozták az idevonatkozó legfontosabb feladatnak, a megfelelő pedagógiai kutatóbázis kiépítésének elsőrendű fontosságát. Mindent el kell követnünk annak érdekében, hogy e határozatokban foglalt iránymutatások társadalmunk növekvő szükségleteinek megfelelő módon és mértékben már a közeljövőben megvalósuljanak.

Bajkó Mátyás egyetemi adjunktus „*Demokratikus iskolaügyünk kezdetei és a debreceni kultuszminisztérium*” címmel új adatok alapján azoknak a legkorábban felszabadult keleti országrészeknek tanügyi viszonyait ismertetette, ahol már 1944 novemberében megindult az iskolai élet. Bemutatta Révész Imre mb. tankerületi főigazgató szervező tevékenységét (akinek 1944. december elsején kiadott utasítása a felszabadulás utáni demokratikus tanügy első dokumentuma), majd részletesen elemezte az 1944 decemberétől 1945 áprilisáig Debrecenben székelő kormány Teleki Géza vezette kultuszminisztériumának szervezeti kialakulását, működését, rendelkezéseit.

Székelly Endréné, a neveléstudományok kandidátusa, egyetemi docens előadásában a *Pedagógusok Szabad Szakszervezetének felszabadulás utáni indulását* ismertette. A szakszervezet azért harcolt — fejtegette —, hogy az új hazát építő magyar nép és e nép szabad nevelőinek alkotó erejével olyan köznevelési rendszer épüljön ki országunkban, amely minden vonatkozásban méltó és alkalmas lesz a jövő feladatainak betöltésére. Az előadó képet adott a szakszervezet sokrétű politikai, szervező és érdekvédelmi munkájáról, az új tankönyvek elkészítéséért és a pedagógusképzés gyökeres megreformálásáért vívott küzdelmeiről, valamint a haladó pedagógusmozgalmak hagyományainak ápolása, az új demokratikus nevelés elvi és tartalmi problémáinak kidolgozása és a nemzetközi pedagógiai élet ismertetése terén kifejtett sokszínű tevékenységéről.

Horváth Márton, a neveléstudományok kandidátusa, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője „*Az általános iskola — közoktatási rendszerünk alapja*” című előadásában azt vizsgálta, hogy milyen megfontolásokból született meg 1945-ben az általános iskola, s hogyan valósította meg az elmúlt két és fél évtized folyamán a kezdeti célkitűzéseket. 1945 tavaszán két lehetőség között lehetett választani. Az egyik: a kísérletezések, a viták, amelyek évekig is elhúzódhattak volna. A másik: az alapkérdésekben való állásfoglalás, a szervezeti keretek megteremtése s az oktatás tartalmi kérdéseinek további kimunkálására való ösztönzés. Az oktatási kormányzat helyesen a másodikat választotta, ha ez a lépés nem is volt problémamentes, végső soron a nevelők és a széles közvélemény egyetértésével találkozott. Remélni lehetett, hogy a szervezeti keretek megteremtése ösztönzőleg hat a nehéz gazdasági viszonyok között levő országban a tárgyi és személyi feltételek előteremtésére és fokozatos biztosítására. Az általános iskola első tantervének fogyatékosságai ismertek, ugyanakkor szakirodalmunk kevésbé honorálta és értékelte azokat a tisztes kísérletező törekvéseket, amelyeket az általános iskola első tantervének készítői maguk elé tűztek. A tanterv ugyanis nem volt kevesebb és nem volt más, mint amit és amennyit a tudomány akkori álláspontja, a társadalmi és politikai körülmények lehetővé tettek. Részletesen bemutatta ezután az előadó: miben sikerült azokat a célkitűzéseket megvalósítani, amelyeket 1945-ben az általános iskolák elé tűztek. Véleménye szerint az azóta közreadott tantervek, az azóta foganatosított intézkedések — vitatható „kitérőik” és „zsákutcáik” ellenére is — mindmáig hozzáadtak az általános iskolához valami újat, többségében korszerűt és elfogadhatót.

Benő Kálmán tanár, a Magyar Pedagógiai Társaság munkatársa „*A felnőttoktatás néhány problémája 1945–1948 között*” címmel a szervezett és céltudatos hazai felnőttoktatás kezdeti, eddig még feltáratlan szakaszát, szervezeti kereteinek és tartalmi kérdéseinek alakulását ismertette, levéltári kutatásai alapján. Bemutatta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, valamint az Országos Köznevelési Tanács szerepét e jelentős felnőttoktatási

koncepció kialakításában, érzékeltetve a koalíció heves politikai harcainak különféle hatásait. A felnőttoktatás sajátos falusi formáinak megvalósítása különösen hosszú és küzdelmes folyamat volt, ennek részleteit, valamint politikai és közoktatásügyi jelentőségét szintén felvázolta az előadó.

Ladányi Andor tudományos kutató „*A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform*” címmel értekezett. A felszabadulás után a haladó erők nyilvánvalónak tartották, hogy a felsőoktatás terén az oktatás megindítása, a háborús károk helyreállítása mellett mélyreható változtatásokra van szükség. A felsőoktatás demokratizálása számos összetevőből álló bonyolult feladatot jelentett: a tanári karok összetételének módosítását, az egyetemek kapuinak megnyitását a nép előtt, a nők egyetemi tanulmányaira vonatkozó korlátozások megszüntetését. Ezek megvalósításában 1945–1948 között csak kezdeti — bár nem jelentéktelen — eredményeket sikerült elérni. Az oktatás reformja ugyancsak széles problémakört ölelt fel: így a felsőoktatás struktúrájának lényeges módosítását, a tanulmányi rendszer gyökeres megújítását, az oktatás világnézeti-tartalmi átalakítását és az egyetem szervezeti reformját. 1945–1948 között e területen is csak korlátozott és részleges előrehaladásról beszélhetünk. Az egyetemi reform alapelvei 1948 nyarára alakultak ki. Az előadó nyomon kísérte e reform előkészítő munkálatait, bemutatta legfontosabb intézkedéseit, felvázolta mai értékelésének problémáit, és megállapította: kétségtelen, hogy az 1848. évi egyetemi reform — bár egy sor, a polgári demokrácia kereteit meg nem haladó intézkedést is végrehajtott — célkitűzéseiben és elért eredményeiben már elsősorban a felsőoktatás szocialista átszervezésének megkezdését jelentette.

Veress Judit, a neveléstudományok kandidátusa, a Pedagógiai Szemle szerkesztője „*Iskolarendszerünk szervezeti összhangjának fejlődése a felszabadulás óta*” című előadásában arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen volt az összhang a társadalmi szükségletek és a kialakult iskolarendszer között az elmúlt negyedszázad idején. Ebből a szemszögből vizsgálta az általános iskolának, a középiskola különféle változatainak, a szakmunkásképző iskolának és a felsőoktatás különféle intézménytípusainak fejlődését. Elemzését summázva a következőkben jelölte meg e fejlődés menet időtálló és megőrzendő vonásait, amelyeket büszkén hagyományozhatunk a jövőre: *a)* általános iskoláink legjobbjainak azt a vonását, hogy valóban sokoldalú, széles, korszerű alapműveltséget nyújtsanak a leendő állampolgároknak, *b)* a középfokú iskolahálózatnak a műveltségi monopólium felszámolásában betöltött jelentős szerepét, felsőfokú továbbtanulásra és az életre közvetlenül előkészítő tagozódásának már eddig is kialakult kettős orientációját, *c)* az iskolarendszer zsákutcáinak teljes kiküszöbölése terén elért vívmányok megőrzését, a felsőfokú képzés dinamikus és gyors fejlesztését a váltó gazdasági-társadalmi szükségletek szerint, *e)* olyan pedagógusképzést, amelynek ma már csak felsőfokú

szintjei vannak, f) a marxizmus leninizmus eszméinek győzelmét a művelődésről és nevelésről alkotott felfogásban.

Az ülés végén az elnöklő *Erdey-Grúz Tibor* mondott zárszót. Biztató az a kép — hangoztatta —, amely az elhangzott előadások alapján felvázolódik előttünk: az oktatásügy hatalmas fejlődésen ment keresztül az elmúlt negyedszázad alatt. Ugyanakkor kirajzolódtak a továbbfejlődés irányai is. A következő évtizedek fokozottabb igényekkel lépnek fel a pedagógiával szemben is, a nevelés elméletének és gyakorlatának már most fel kell erre készülnie. A társadalom fejlődése közismerten meggyorsult, a tudományos-technikai forradalom egyre inkább kibontakozik: erre a jövőre kell a ma iskolájának felkészítenie növendékeit. A ma iskolájában kell a ma diákjának felkészülnie arra, hogy hasznos tagja legyen a társadalomnak 3—4 évtized múlva, gyökeresen más körülmények között. Nem kis feladatot ró ez a tény a nevelésügyre, a közoktatáspolitikára. Az V. Nevelésügyi Kongresszus tézisei, tanácskozásai, vitái közelebb visznek ahhoz, hogy tisztábban, világosabban lássuk feladatainkat, a jelenlegi, a közeli és a távolabbi jövő tennivalóit. Mindez elősegíti egy olyan továbbfejlesztett oktatási rendszer kialakítását, amely valóban alkalmassá teszi ifjúságunkat a jövő nagy feladataira. Az előttünk álló három-négy évtized pedagógiai céljainak, igényeinek és követelményeinek a neveléstudományi kutatásokban is tükröződnie kell. Ezért ezt figyelembe véve kell összeállítani a pedagógia 15 éves kutatási tervét, valamint ebből következőleg — ennek alapján kell megállapítani a legközelebbi évek konkrét kutatási feladatait is: egyrészt milyen alapkutatások a leghalasztatatlanabbak céljaink megvalósításához; másrészt körütekintően ki kell választani a sok közül és pontosan meg kell határozni azt a néhány témát, amelyeknek kutatását haladéktalanul el kell kezdeni. E gondolatok jegyében zárta be az MTA Pedagógiai Bizottságának felszabadulási emlékülését *Erdey-Grúz Tibor*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

Mészáros István

MŰVÉSZETTÖRTÉNETÍRÁSUNK NEGYEDSZÁZADA

A Magyar Tudományos Akadémia Osztályai ünnepi üléseken emlékeztek meg hazánk felszabadulásának 25. évfordulójáról. A Filozófia és Történettudományi Osztályhoz tartozó művészettörténet művelői olyan témát választottak megemlékezésük napirendjéül, mely a szaktudomány eddigi eredményeinek számbavételéből kiindulva a figyelmet a közeli és távolabbi jövőben megvalósítandó feladatokra is ráirányította. „A magyar művészettörténetírás 25 éve” cím magában véve is utalt arra, hogy a végzett munka, a negyed évszázad alatt megjelent tudományos dolgozatok megalkotásának módszere volt a jubiláris összejövétel megnyilatkozásainak tárgya. Az előadók a tartalmi kérdések, az újabb kutatási problémák köré csoportosították mondanivalóikat, s ezzel a tudánypolitikai célkitűzéseket és szervezési kérdéseket is érintették, hogy a szaktudomány jövője számára hasznosítani lehessen a kézzelfogható eredményeket, az időtálló értékeket.

Az ünnepi ülést Mátrai László akadémikus nyitotta meg, beszámolót Pogány Ö. Gábor tartott, a zárszóban Vayer Lajos foglalta össze a további teendőket. Ezek között a keretek között hét tanulmány értékű hozzászólás is elhangzott, melyek az egyes szűkebb kutatási területek huszonötéves fejlődését mérték fel. Az előadások együttesen alkalmasakká válhatnak arra, hogy segítsék eligazodni az új nemzedékeket, megnöveljék a művészettörténetírás korszerű komplex módszere iránt az igényeket.

A Mátrai László akadémikus által felvillantott problémák jól jellemzik az ünnepi ülés leglényegesebb fejtegetéseit. Elöljáróban a művészettörténészek felelősségteljes munkájáról szólt, majd utalt arra, hogy a művészettörténet művelése nem jelenthet mást, mint a társadalmi valóság sajátos művészeti alkotásokban való tükrözésének széles körű tudományos rendszerezését, alapos analízisét, végül a szintézis létrehozását, mégpedig más tudományágak eredményeivel történő egybevetésével. Megállapítása szerint: „A társadalmi valóság és a kulturális alkotás vívmányainak vizsgálata nem könnyű mesterség, de igen rangos tudományos feladat.” Hangot adott annak, milyen sokat vár a művészettörténészekről a kor, az ország, a Magyar Tudományos Akadémia, de annak is, hogy igaz megbecsülés illeti a társadalomtudományok pártos-

szellemű művelőit. Az elmúlt időszakot egyértelműen sikeresnek minősítette, már csak azért is, mert az eredmények a társadalomépítés lelkesítő, de nehéz viszonyai között jöttek létre. A magyar művészettörténészek munkássága határainkon túl is elismerést aratott, a külföldi kollegák érdeklődéssel olvassák a megjelenő publikációkat. Az általánosnál bonyolultabb tudományművelés, az elmúlt negyedszázad termése a közreadott művek tartalmi minőségének alaposabb elemzésére ösztönöz. A jövőben a világnézeti és módszertani hagyományok maradisága ellen az eddigieknél is fokozottabban kell következetes harcot folytatni. Ez természetesen a művészettörténetírás egészének, a műtörténelem tudománypolitikai jelentőségének sarkalatos kérdése, ami ugyanakkor a kutató tudós világnézeti hovatartozását is meghatározza.

Művészeti életünk korrajzát adta *Pogány Ö. Gábor* „A magyar művészettörténetírás 25 éve” című előadása. A jelentős fordulatot hozó események már a felszabadulás évében is egy sor kezdeményre vezettek. A Horthy-rendszer adminisztratív kultúrpolitikájának megszűnésével színre léphettek a progresszív irányzatok. Az első esztendőök bonyolult koalíciós politikai helyzete a művelődésügy változásait is meghatározta. A kortárs művészet céljairól, lehetőségeiről eleven vita folyt, ami a szakmai kiadványokban is kifejezésre jutott. — A Képzőművészeti Főiskola reformja, az Iparművészeti Főiskola létrehozása a művésznevelésben új idők kezdetét jelezte. A haladó gondolkodású művészettörténészek és művészek összefövetelein a jövő — az elmúlt 25 év — terveinek megfogalmazásával próbálkoztak az egybegyűlték.

A múzeumokban elkezdődő munka, a művészeti alkotások számbavétele, a romok eltakarítása már az élet szerves megindulásáról tanúskodott. Az elsők között a Fővárosi Képtár lépett ki tárlataival a látogatók elé. Elindította a művészeti tájékoztatást, a propagandát az új közönség nevelése érdekében. Súlyos feltételek mellett indult meg a hazai műemlékvédelem, amely romokat örökölt, számos esetben a romok alatt a tudomány számára értékes emlékekkel.

A képzőművészeti életre és a művészettörténet tudományára egyaránt emlékezetes hatást gyakoroltak azok a reflexiók, amelyek az 1946. évi Csontváry-kiállítás megrendezése során felvetődtek. Még inkább felkeltette a közérdeklődést az 1948-ban megrendezett Derkovits-kiállítás, amely észrevehető kultúrpolitikai polarizálódást eredményezett. Alig két esztendővel a felszabadulás után már több olyan publikáció látott napvilágot, amely a forradalmi, a haladó művészettel foglalkozott. Ezek az évek a tudománytörténet számára értékes adatokkal szolgálhatnak majd a további kutatások során.

A kibontakozást néhány esztendő után olyan bürokratikus irányítás követte, amely egyoldalúvá tette a művészettörténet fejlődését. Erre az időszakra esik a marxizmus-leninizmusnak a társadalomtudományok művelésében megkísérelt alkalmazása. A fejlődésnek indult szocialista képzőművészet elvi kérdéseit volt hivatva kimunkálni a Művészettörténeti Munkaközösség,

évkönyvei megpróbálták korszerűbb kutatási módszerek alkalmazására ihletni a szaktudósokat. Ezért indultak meg az MTA kiadványai, az *Acta Historiae Artium* és a *Művészettörténeti Értesítő*, a Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum bulletinjei. Az adott történelmi viszonyok és publikációs lehetőségek következményeként jelentkezett a hazai művészettörténetírásban Munkácsy és Nagybánya szembeállítás és értelmezése, amely a különböző művészcsoportokat élesen szembefordította egymással. Heves vita alakult ki a sematikus értelmezett esztétikai következtetésekről, az életkép, a tipikusság, a befejezetlenség stb. fogalmáról. Az ilyen elvontan folyó eszmecserék kihatottak a régi művészettel foglalkozók tevékenységére is. Az elvi bizonytalanságot az ideológiai őszintétlenség okozta, s ez jellemezte általában az elméleti eszme-futtatásokat egészen 1956-ig — állapította meg Pogány Ö. Gábor a többi között.

Rátérve az elmúlt másfél évtized eredményeinek és problémáinak értékelésére, részletező pontossággal idézte fel a művészettörténetírás szempontjából jelentős eseményeket. Egy idő óta a tudomány irányításában, a publikációk tematikai és műfaji kiszélesedésében alapvető változás érzékelhető. A monográfiák, összefoglalások, szintézis kísérletek, adatközlések, szakkatalógusok, topográfiai kötetek stb. végezetül a magyar művészettörténeti kézikönyv megírását készítik elő. Nem hagyható figyelmen kívül a művészet ismeretterjesztő irodalmának felvirágzása sem. A fejlődés azonban nem egyenletes. Néhány műben tapasztalható volt az elvi állásfoglalás megkerülése, bizonyos terjengősség és egyfajta könnyelműség az általánosítások kimondásában. A hazai képzőművészet kutatása szempontjából a Magyar Nemzeti Galéria megalapítása, az országos múzeumok és vidéki gyűjtemények gyarapodása egyaránt történelmi jelentőségűnek értékelhető.

A magyar műtörténelem ideológiai-tartalmi kérdéseivel foglalkozva az előadó megállapította, hogy a marxizmus-leninizmus korszerű alkalmazása ez ideig elég bátortalanul jelentkezett, de ennek ellenére sem tekinthetjük a művészettörténetet a többi tudományok között elmaradottnak ilyen vonatkozásban sem. Az ideológiai helyzettel kapcsolatosan leszögezte: „Művészettörténetírásunk gazdag termése szükségszerűen hozza magával, követeli meg a fokozottabb tisztánlátást, a messzebb vezető összefüggések kutatását, a történelmi, a kultúrhistoriai körütekintést. Korunkban a rangos tudomány már nem nélkülözheti a tudományos világnézetet.” Ez hosszú időre szóló és feltétlen megvalósítandó feladat, mert elemző vitát, megfontoltságot kíván.

A továbbiakra nagy befolyást gyakorolhat az akadémiai Művészettörténeti Kutatócsoport létrehozása. Reprezentatív célfeladata a hazai művészet történetének nagyszabású összefoglalása. Előadása végén megemlítette, hogy az építészettörténet és építészetelmélet is olyan terület, amelyre ugyancsak jó hatást gyakorolna, ha a közelmúlt évtizedek teljesítményeit a szocialista építés nézőpontjából a művészettörténészek is értékelnék. Az eddigi eredmények

alapján méltán elvárhatja társadalmunk a sokoldalú kutatást, a témák elmélyült tanulmányozását.

A már önálló korszaknak tekinthető évtizedeket elemző beszámolóhoz *Garas Klára* szól hozzá a régi művészet kutatói részéről. Sok fontos publikáció megjelenése mutatja a fellendülést, olyan kötetek készültek a barokk művészetről, a festett famennyezetekről, amelyek szélesebb összefüggésbe ágyazva mutatják be a külföldi áramlatok hazai megjelenését. Kisebb monográfiák, műemléki leírások, forrásközlmények, részletkutatások kiadása a periodikákban, évkönyvekben a szakmabeliek élénk munkakedvét bizonyítják. A magyarországi művészet kétkötetes kézikönyvről szólva megállapította, hogy ez az összefoglaló a nagyobb szintézis megteremtéséhez feltárta a kutatásban még meglevő fehér foltokat. Áttérve az egyetemes művészettörténet kutatásának helyzetére megjegyezte, hogy az csak később, alig évtizede indult meg, kapott nagyobb erőre. A publikációk között monográfiák, ikonográfiai kutatások, szintézisek, elvi vizsgálódások egyaránt helyet kaptak. Szaktudományunk helyzetének megítélésében helyesen állapította meg, hogy „A hazai művészetek feldolgozásán túl a nemzetközi szakirodalomban való részvétel határozza meg egy-egy ország művészettörténet tudományának nemzetközi tekintélyét, súlyát, s ennek természetesen elengedhetetlen feltétele a publikációk hozzáférhetősége, idegen nyelvű közzététele”. Ebben a vonatkozásban is eredményesen tevékenykedtek művészettörténészeink, ami nemzetközi elismerésüket is előmozdította. A hazai kiadványokat számba véve látható, hogy az európai művészet köréből is szép számmal jelentek meg tanulmányok. Összefoglalva ismételten kimondta, hogy a művészettörténelem tekintélye, hitele megnőtt, és széles alapú tudományos bázis alakult ki az elmúlt 25 év folyamán. Véleménye szerint az előrehaladás csakis az eszmei tisztázódás megalapozottságától függ, tovább kell szélesíteni a marxizmus—leninizmus alkotó módszerének elterjedését a tudományág művelői között.

Aradi Nóra hozzászólásában a 19–20. századi problémákkal foglalkozott. A felszabadulás után a kutatók a közvetlen hagyományok feltárásán dolgoztak, amit egy sor monográfia elkészítése tanúsít. A társadalmi igény jelentkezése a művészettörténet művelésében óhatatlanul együtt jár a marxizmus vulgarizálásának veszélyeivel. A kutatást a történeti hitelesség menti meg a szimplifikálástól. Hozzászólásából az a statisztikai összeállítás emelkedett ki a legszembetűnőbbben, amelyből egyértelműen bizonyítást nyert, hogy az elmúlt 25 év eredményei messze felülmúlták a felszabadulás előttiéket. Jellemzőnek tekinthető a megjelent nagyszámú műre a szélesebb körű összefüggések feltárása, a sokoldalú elemző munka, melynek eredményeként alapvető monográfiák is létrejöttek. Ebben a csoportban is megtisztelő helyet foglal el a Derkovits életművével kapcsolatos komplexitás igénye mind a kutatásban, mind pedig fejlődéstörténeti helyének a kijelölésében. A nagyszámú publikáció azonban aránytalanságokat takar. Ezért mondotta Aradi Nóra: „De talán még sürge-

több s a jövőben remélhetőleg folyamatos tudománytörténeti kutatómunka elődázhatatlan feladata azzal szembe nézni, hogy mennyiben nőtt tudománnyá a mi művészettörténetírásunk, mennyiben nőtt túl a művészetre és annak történetére való impresszionisztikus reagáláson a valóságos összefüggések kutatásáig, mennyiben lépett tovább az anyaggyűjtés, rendszerezés, összegezés hagyományos igényein az általánosításig, a törvényszerűségek kutatásáig és felismeréséig." Egész tudományunk állapotára vonatkoztatható kérdésfelvetése azért is figyelmet érdemlő, mert a továbbiakban azzal a jelenséggel foglalkozott, hogy a szaktudomány nehezen fogadja el a valóságos tényanyagon túl az elméleti általánosításokat, illetve ilyen jellegű tanulmányokat. Visszatérő motívumként jelentkezett felszólalásában a 19–20. századi művészettörténet fehér foltjai felszámolásának a kötelessége, valamint az az igény, hogy a tapasztalható elmaradás mielőbb kiküszöbölhető legyen a hazai művészet nemzetközi vonatkozásainak a megismerésében. Befejezésül felvetette, hogyan járulhat hozzá a 25 év művészettörténetírása a tudatformáláshoz, valamint milyen segítségre van szükség az újabb szintézisek megteremtéséhez. További feladatként jelölte meg a törekvést a marxista módszerű és a történeti objektivitást igénylő tudományos alapállás kialakítására, ami lehetővé teszi nemzeti kultúránk sajátosságainak meghatározását, értékeinek méltó gondozását.

Figyelmet érdemlő adalékokkal gazdagította az elmúlt esztendő történetének áttekintését Szabolcsi Hedvig, aki a magyar iparművészet történetírásának 25 évét összegezte. Hozzászólását az iparművészettörténet elvi és módszertani sajátosságainak hangsúlyozásával kezdte. Rámutatott arra, hogy a 19. század végén nem volt a két kutatási terület, az iparművészet és a képzőművészet története között olyan távolság, mint amekkorára ez a távolság növekedett. Abban az időben számos és napjainkig is használatos összefoglaló mű, tanulmány jelent meg, amely azt példázza, hogy az akkori kutatók éltek a kor adta lehetőségekkel. A felszabadulás utáni évekből Szabolcsi Hedvig kiemelendőnek tartja azt a szemléletváltozást, amely szakított a chef d'oeuvre kutatással. Az Iparművészeti Múzeumban alakult ki az a tudományos bázis, amelyből a publikációk fakadtak, és amely a gyűjtemények feldolgozására irányult. Az általános fejlődést tekintve, az iparművészet kutatása azonban még elmaradt az igények mögött. A pozitivista felmérések is hiányoztak, s így minden kutatást végső soron előről kellett kezdeni. Ehhez a feladathoz nyújtott támogatást az Akadémia, amely lehetővé tette a szervezettebb tudományos munkát. A könyvkötéstörténet, kerámia manufaktúrák, megyei ötvöstopográfia, üvegművészet és fémművesség témakörében készültek figyelemreméltó tanulmányok, valamint az asztalos központok, bútorművesség történetében, az új ötvösjegykönyv előkészületei közben. A publikációk értékelése során joggal kifogásolta a rendszeres levéltári kutatások elmaradását. A szak-katalógusok hiánya, a komplex módszer alkalmazásának fejletlensége miatt az iparművészet története a képzőművészetéhez képest hátrányos helyzetben van;

a sok megjelent mű mellett is szembetűnő az elméleti munka gyengesége, az iparművészet specifikumának kutatása, ami a továbbiakban a fejlődés akadályozója lehet.

A tágabb értelemben vett kutatási kérdések összefüggéseinek gazdag lehetőségére és a történettudománnyal való széles és sokoldalú kapcsolat szükségességére irányította a figyelmet Székely György. Kérdésfelvetései arra vonatkoztak, hogy mit nyújthat a két tudomány (történet, művészettörténet) egymásnak a fejlődés, és előrehaladás érdekében. Megállapította, hogy az egymás iránti intenzívebb érdeklődés alig néhány éves múltra tekint vissza. Az együttműködés alapjai adottak, amire építeni lehet. Ez lehetővé teszi a párhuzamos ütemű fejlődést és könnyebben elsajátíthatóvá teszi kölcsönösen a marxista világnézetű módszert. Felvetette olyan formában is a kölcsönhatás lehetőségét, hogy vajon a művészettörténet mivel tud hozzájárulni a marxista módszer fejlődéséhez, amit az akadémiai intézmények további együttműködésével lehetne elősegíteni. A társadalmi és történeti megalapozottságnak, az összehasonlító módszerek alkalmazásának gazdag példatárát sorolta fel, ami ebben az aspektusban bizonyító erejű volt a történettudomány és művészettörténet alkotó szerves kapcsolatának szükségességére. A magyar és a magyarországi művészet fogalma, a periodizáció problémája, a stílus korszakok kutatása, ikonográfiai munkák közreadása nyújt lehetőséget nemcsak esetenként, hanem a jövőt illetően is az együttműködésre. Elismeréssel szólt a nemzetközi tudománypolitikai rendezvényekről, mint a Gótika és Reneszánsz Konferenciáról és az elmúlt évben lebonyolított XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszusról. Felszólalásában még két kérdést érintve kiemelte a szovjet és a szocialista országok művészettörténeti eredményei közreadásának fontosságát, ezzel együtt hangsúlyozta a következetesebb elméleti tevékenység igényét. — Az általa idézett és felsorolt irodalom olyan meggyőző válogatás volt az elmúlt 25 esztendő művészettörténeti eredményeinek érzékeltetésére, hogy érvelése komoly segítséget nyújthat a további feladatok megoldása közben.

Az újkori művészettörténet kutatásával kapcsolatban ugyancsak a történetész nézőpontjából szólt a témához Pamlényi Ervin, aki előbb a párhuzamos vizsgálódás mindkét területre egyaránt haszonnal járó szükségét vetette fel, majd áttért a tudomány ideológiai és módszertani kérdéseinek taglalására. Megállapította, hogy a szellemtörténet Burkhart és Wölfflin munkásságán keresztül hatott a történettudományra, és ott erősen érezte hatását. Ennek következményeként egy-egy korszak koncepciója hibás alapokra épült. A felszabadulás után a szaktudományon belül éles vita bontakozott ki, mely az ellentmondó koncepciók megütközését eredményezte a marxista és szellemtörténeti módszerű tudományos állásfoglalás között. A történetírásban a kutatás ugyancsak a meglevő fehér foltok felszámolására irányult. Az utolsó félszázad történetét viszont teljesen előről kellett kezdeni. Figyelmet érdemlő

volt hozzászólásának az a része, amelyben a művészettörténet és történet kapcsolatát elemezve kritikusan jegyezte meg, hogy az összefoglaló nagyobb történeti művek végén szinte csak applikációként jelentkezik a művészettörténet. Ugyanakkor a művészettörténeti munkák is legfeljebb történelmi bevezetőkkel intézték el a messzebb vezető összefüggések felidézését. Ennek a módszernek alapvető hibája, hogy mindkét esetben mintegy függelékekkel pótolták a komplex fejtegetéseket. A periodizációval kapcsolatosan mindkét tudománynak igen fontos a művelődéstörténeti szakaszok bemérése. Utalt egyik újabban megjelent művelődéstörténeti műre, amelyben a történeti korszakokat olyan tényekhez kapcsolta a szerző, melyek egyúttal meghatározták a művészettörténet periódusait is. A jó tudós összefüggéseiben szemléli az anyagot. Pamlényi Ervin szerint a kutatásban feltétlen számolni kell azzal is, hogy a kategóriák nem kezelhetők mereven, a párhuzamok sokoldalúan és elmélyülten elemezendők, mert csakis így nyílhat lehetőség az esztétikai értékelések társadalmi megközelítésére. A történettudomány tapasztalatai elegendőek ahhoz, hogy a most készülő monumentális összefoglaló műben a kultúra fejlődéstörténete szervesen kerüljön be a múltról felidézett összképbe. A hozzászóló végezetül utalt arra, hogy a két sajátos tudományág feltételei adóttak, és bennük a tudomány általános törvényszerűségei uralkodnak.

A történeti és tudományos összefüggések sokoldalú értékelése után *Zádor Mihály* hozzászólása „A magyar építészettörténetírás 25 éve” címmel újabb adalékokkal szolgált az ülés témájának vizsgálatához. Emlékeztetett a műemléki munka felszabadulás utáni megindulására és az építészettörténeti oktatás egyetemi reformjára. A korszerű marxista szemlélet a kutatásban csak később jelentkezett, amit megelőzött az építészet-elmélet tudományos világnézeti alapjainak tisztázása. Ez lehetővé tette, hogy a vizsgálatok gazdasági-társadalmi-szellemi mozgatóerők figyelembevételére épüljenek. Az eredményekről szólva elismeréssel állapította meg, hogy a nagy műemléki topográfia kötetei, a várostörténeti dolgozatok, városképek, műemlékek, vezető építőmesterek monográfiái szép számban jelentek meg, melyeket kiegészítenek a folyóiratokban és periodikákban közölt jelentős tanulmányok. Aláhúzta a népi építészet kutatásának jelentőségét, valamint az egyetemes építészettörténet korpuszának új módszerű kutatását, mely a társadalomtörténeti motívumokból indul ki. Mindvégig hangsúlyozta, hogy csak az elméleti és metodikai szemlélet helyessége mellett várhat sikert a kutatástól. Befejezésül utalt arra, hogy az elmúlt időszakban kialakult és eredményesen fejlődő kapcsolat a művészettörténettel továbbra is kívánatos, amely eddig is kifejezésre jutott a különböző bizottságok munkájában.

Az egyes korszakok, szakterületek problémáinak körében történő hozzászólások szinte valamennyien foglalkoztak a marxista módszer alkalmazásával, és többen utaltak az esztétikai kutatások szükségességére. Mintegy összefoglalóan és emlékeztetőül vázolta *Novák Zoltán* a marxista módszer elterjedé-

sének nehézségeit. Számba vette az eredményeket, majd azok szélesebb körű értelmezését vizsgálva kiemelte a filozófiai-esztétikai tájékozódás szükségességét a művészettörténet tudományának művelői számára. Ahhoz, hogy korszerűvé, igényessé váljék, a művészettörténettudomány a továbbiakban nem nélkülözheti a marxista filozófia-esztétika kérdésfelvetéseit, amelyekre a szakma sajátos specifikumainak szem előtt tartásával kell választ adnia. Ugyanakkor az általános esztétika a saját problémáira viszont csak az egyes szaktudományok — így a művészettörténet — eredményeire támaszkodva kap helytálló feleletet. A társadalomtudományok akkor képesek sajátos területük törvényszerűségeinek felismerésére, ha kutatásaikban eljutnak az általánosabb következtetéseikig. A marxista módszer megjelenéséig két hamis módszer között mozgott a művészettörténetírás. (Erre a korábbi felszólalásokban is történt utalás.) A pozitivizmus és a szellemtörténet terjedt el és érvényesült széles körben, olyan mértékig, hogy szinte stílust alakított a művészettörténetírásban. Az elavult módszerekkel kutatónak nem sikerül a lényeg összefüggéseinek a feltárása. A műtárgyak lelkiismeretes leírása továbbra is alapja lehet a kutatásnak, korszerű tudománnyá a művészettörténetet csak a társadalmi-történeti törvényszerűségek figyelembevételével válhat. Természetesen ez nem jelenti a haladó polgári tendenciák tagadását, hiszen azok között éppen az utóbbi időben voltak olyanok, melyek túllépték a pozitivizmus korlátait, és például sikeresen közelítették meg a kvalitás problémáját. A hozzájáruló megemlítette, hogy hazai viszonyaink között a lejáratott szellemtörténeti módszer és gyakorlat miatt nagyobb veszélyt jelent a pozitivizmus; ez a kutatási módszer ugyanis lehetővé teszi a társadalomból való kiszakított vizsgálatot, amely ismételten megakadályozza a törvényszerűségek és összefüggések feltárásáig való eljutást. Ugyanakkor a marxista módszernek fel kell használnia a polgári művészettörténetírás maradandó eredményeit. Végző következtetésként azt állapította meg, hogy az általános kutató és feldolgozó módszer csak a materialista dialektika alkotó módon történő alkalmazása lehet, amely helyes út a művészettörténetírás számára is. Csakis ennek a módszernek érvényesítésével juthat el a tudomány a bonyolult társadalmi folyamatok felismeréséig, mint pl. az anyagi és szellemi termelés közötti összefüggés vagy a lét és tudat viszonyának kérdése. A kérdés bizonyítására Dési Huber „A művészetről” c. művét idézi, amelyben a festő az összefüggések végtelenül finom szövvényének jelenlétére figyelmeztet. Csak a történeti szemlélet vezetheti el a művészettörténettudományt az általánosítás magas fokán a logikai aspektus létrehozásához, amely következményeiben ismételten magasabb szinten folytatódik. A tartalom és forma kapcsolata, a stílus kérdése, a mű és a probléma a szaktudomány számára, amely alapos vizsgálódást kíván. Az esztétikai értelmezés az adott kultúrpolitikai viszonyok között nem független a társadalom osztályviszonyaitól. Az esztétikai értékek ilyen viszonylatban is részei a kulturális értékeknek, azonban ez fordítva nem áll fenn,

mert a kulturális értékek még nem jelentenek esztétikai értékeket, illetve nem feltételezik azokat.

A hozzászólásokat követő zárszóban *Vayer Lajos* sommásan utalt az elhangzottakra. A szaktudomány és rokontudományok képviselőinek hozzászólása teljessé tette a tudománytörténeti áttekintést. Előljáróban tisztelettel emlékezett meg a korszak kezdetén, a fasizmus időszakában a terror és a háború következtében elpusztult kollégákról, akiknek tevékenysége mintegy a most lezárult 25 esztendőszak előtörténetének tekinthető. Foglalkozott a továbbiakban a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottságának koncepcionális tervével, mely az elmúlt évtizedben szinte már maradéktalanul megvalósult, mint ahogyan azt a már említett publikációk is tanúsítják. Ebből azt a konklúziót vont le, hogy a továbbiakban is érdemes tervezni, tervet készíteni és annak megvalósításáért küzdeni. Kitért arra, hogy milyen mértékben segítette az akadémiai tudományos fokozat és egyetemi doktori cím a kutatást. A művek értékelésében aktívan részt vettek a történet- és irodalomtörténettudományok képviselői, ami szinte állandó és termékeny kapcsolat kialakulásához vezetett. A tudományos közélet és tudományszervezés eredményeit számba véve megemlítette a Régészeti és Művészettörténeti Társulat ülésein elhangzott beszámolókat, szólt a hazai művészettörténészek külföldi előadásairól. Mindezeket egybevetve eljutott a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus budapesti megrendezéséig, amely ilyen vonatkozásban egyetemes elismerést vívott ki a hazai kutatók munkájának és eredményeinek. Ennek tanújele még a Herder-díj művészettörténészeknek történt sorozatos odaítélése. A kongresszuson túlmenően a Comité International d'Histoire de L'Art-ban elfoglalt megtisztelő helyünk is a nemzetközi értékű publikációk elismerésének ismételt bizonyítéka. Nagyszámú hazai kutatóink között egyre több fiatal vesz részt a tudományos közéletben. „Éppen ez okból és e célból várjuk a következő rokon tárgyú ülésszakot, amelyen a következő nemzedék fogja elmondani — még ha esetleg kevésbé akadémikusan is — hozzászólásait az utolsó negyedszázad művészettörténeti irodalmáról” — fejezte be összefoglalását. Végezetül utalt a művészettörténettudomány történelmi helyzetére, amely most érlelődik az akadémiai kutatócsoport létrejöttével. A hazai művészet történetének szintézise, a korszerű kézikönyv elkészítése is az Akadémia korábbi terveinek realizálását jelenti.

Egy tudományos ülésszak érdemei csak a következő esztendőök további eredményeiben nyernek igazolást. A művészettörténetírásunk 25 évéről elhangzott előadás és a sok tartalmas hozzászólás gazdag forrásul szolgálhat szaktudományunk művelői számára, valóban további sikeres erőfeszítések elindítója lehet. Megvan a remény arra, hogy az ünnepi ülés konkrét eredmények szülője és elindítója lesz. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül éppen a tudományos közélet fejlődése tekintetében azt az őszinte és megértő hangot, a témák még vázlatosan is elemző felvetését, elemzést, amely az értekezlet ünnepi hangulatát

nem rontva, inkább azt még bensőségesebbé téve tárta fel az elmúlt 25 év eredményeit és fogyatékoságait. Felhívta a figyelmet arra, hogy *szaktudományunk csakis abban az esetben lesz érett és képes a következő évtizedekben rá háruló feladatokat megoldani, ha következetesen harcol a régi módszerek, elavult szemléletek ellen, és egyre tudatosabban törekszik a korszerű marxista módszer megismerésére és alkalmazására.* Szólhatunk már új módszerű kutatásokról, példamutató munkákról. Felnövekedett egy az újra fogékony kutatógárda, amely alkalmas kritikával illetni a régit, elfogadni az újat.

A Magyar Tudományos Akadémia új szervezete biztosítja a kereteket, és az eredményektől függően tovább szélesíti azokat, hogy a művészettörténet mind hazai, mind nemzetközi viszonyok között is — a társadalomtudományok többi területéhez felzárkózva — tölthesse be hivatását a tudomány művelésében, társadalomtudatformáló hatékonyságának fokozásában.

Molnár László
a művészettörténeti tudományok
kandidátusa

III. PSZICHOLÓGIAI NAGYGYŰLÉS

A felszabadulás negyedszázados évfordulóját köszöntő rendezvényekhez a hazai pszichológiai kutatások valamennyi részterületén elért új eredmények bemutatásával kapcsolódott a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság jubileumi — sorrend szerint III. Nagygyűlése. A Nagygyűlés előkészítése során választani kellett a szűkebb tematikájú, szimpózium-jellegű és a szélesebb terjedelmű, kongresszus-típusú alternatívák közül. A Nagygyűlés jubileumi jellege mellett néhány más megfontolás is a kongresszus-típusú rendezvényt tette szükségessé. A négy-öt évenként megrendezésre kerülő — és a hazai pszichológiai kutatás és gyakorlat egészét átfogó — kongresszus-típusú nagygyűlések hivatottak arra, hogy a tíznél több sajátos pszichológiai diszciplínát magában foglaló tudomány egészéről adjanak átfogó képet a szakma művelőinek és az interdiszciplináris kapcsolatok révén érdekelt más tudományok képviselőinek. A hazai pszichológia aktuális „produkció-felületének” szélesspektrumú demonstrálását az is indokoltta, hogy általában a 15 éves távlati kutatási terv előkészítése időszakában és különösen az MSZMP KB Agit.-Prop. Bizottságának a hazai pszichológiai kutatások helyzetével foglalkozó állásfoglalása után, az eddig elért eredmények reális felmérésével készüljön fel a pszichológiai kutatás az előtte álló nagyperspektívájú feladatok megoldásához.

A Nagygyűlés előkészítő bizottsága az előzetes jelentkezés és a beküldött előadásvázlatok alapján 128 előadást fogadott el. A Nagygyűlés megrendezésére irányuló célkitűzés egyértelmű támogatásának lehet tekinteni, hogy a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság tagjainak több mint egyharmada vett részt előadóként a Nagygyűlésen. A hazai pszichológusokon kívül 6 külföldi előadó jelentkezett részvételre. Ezenkívül az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya, az MTA Társadalomtudományi Főosztálya és a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság további 5 neves külföldi tudóst látott vendégül a Nagygyűlés alkalmából.

A Nagygyűlés hivatalos megnyitását megelőzően, november 2-án délután hazai pszichológiai tárgyú filmek vetítésére került sor. A vetítésen részt vevők nagy száma és az érzékeléslélektan, az állatlélektan, a fejlődéslélektan, a klinikai pszichológia, a szociálpszichológia, a neveléslélektan, a személyiséglélek-

tan és a pszichodiagnosztika tárgykörébe tartozó filmek kedvező szakmai fogadtatása arra mutat, hogy — mind oktatási, mind magas szintű ismeretterjesztési szempontból — nagy lehetőségek rejlenek a pszichológiai problémák filmszerű feldolgozásában.

A Nagygyűlés plenáris ülését Mátrai László akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnöke nyitotta meg. A korszerű pszichológiai kutatások néhány időszerű tudományelméleti kérdését taglalva, különösen az interdiszciplináris kutatás filozófiai és szakmai fontosságát hangsúlyozta. Megállapította, hogy a pszichológiai kutatás csak akkor képes adekvát eredmények elérésére, ha mind szemléletében, mind a kutatómunka hétköznapijaiban elkerüli a szűk szakmai elzárkózás veszélyeit.

Kardos Lajos professzor, a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság elnöke „A pszichológia 25 éves fejlődése” c. előadásában a II. világháborút megelőző, ill. az azt követő időszak legjelentősebb külföldi (amerikai, nyugat-európai, szovjet) pszichológiai eredményeinek —, problémafelvetéseinek és megoldási irányzatainak — széles spektrumát felidézve vázolta a hazai fejlődés legfőbb állomásait. Előadásának legfőbb — és a magyar pszichológiai kutatás értékelése szempontjából legfontosabb — tanulsága, „hogy a magyar pszichológiai kutatás ma már teljesen — még ellentéteiben és esetleges tévelygéseiben is — benne van a nemzetközi pszichológiai kutatás fő áramlatában”.*

A Nagygyűlés meghívott külföldi vendégei közül elsőnek a Szovjetunió Pszichológiai Társaságának elnöke, B. F. Lomov akadémiai levelező tag üdvözölte a résztvevőket, és „A gyakorlat szerepe az általános pszichológiai elmélet fejlődésében” címmel rövid előadást tartott. A pszichológia mindjobban differenciálódó fejlődése nyomán az ún. alap és ún. alkalmazott kutatásokat időnként szembeállítják és eltérő módon értékelik, ezért a hazai szemlélet helyes kialakítására is ösztönöz az a megállapítása, mely szerint „a pszichológiának a gyakorlati feladatok megoldásába való bekapcsolódása képezi a pszichológia fejlődésének legnagyobb erejű ösztönzőjét. Az ún. alkalmazott diszciplínák lényeges szerepet játszanak a pszichológia és más tudományok kontaktusának erősítésében, a kutatási metodikák korszerűsítésében és végső soron a szigorúan vett általános pszichológiai elmélet kidolgozásában”.

H. Tajfel professzor a Nemzetközi Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság, R. Piret professzor pedig a Nemzetközi Alkalmazott Pszichológiai Társaság nevében köszöntötte a Nagygyűlést, és mindketten általában a szocialista országok és ezek között hazánk pszichológusainak aktívabb részvételét igényelték az általuk képviselt nemzetközi társaságok életében, munkájában.

T. Tomaszewsky professzor a lengyel, D. Kovac professzor a szlovák pszichológusok üdvözlését tolmácsolta.

* Kardos Lajos: A pszichológia 25 éves fejlődése. A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság III. Tudományos — Jubileumi — Nagygyűlése téziskötete. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1970. 23. o.

A nagy érdeklődéssel kísért plenáris ülés után másfél napon át szekciókban folytatódott a Nagygyűlés munkája. Az egyes szekciókban elhangzott előadásokat az alábbi összesítés szemlélteti:

Szekció	1/2 napos ülések száma	Elhangzott előadások száma
Általános lélektani	1	13
Szociálpszichológiai	1	6
Pedagógiai-pszichológiai és fejlődés- lélektani	3	35
Orvosi (klinikus) pszichológiai	4	47
Munkalélektani	1	11
Pályalélektani	1	6
Gyógypedagógiai pszichológiai	1	6
Sportpszichológiai	1	6

A szekciókban elhangzott előadások többsége — a várakozásnak megfelelően — nagy érdeklődést váltott ki. A zsúfolt program érdemleges vitát nem tett lehetővé, ahol azonban a szekcióelnökök mégis biztosítottak bizonyos időt erre, a hallgatóság aktivitása megnyilvánult.

A Nagygyűlés ideje alatt az MTA épületében pszichológiai műszerkiállítást rendeztek több mint 10 magyar vállalat termékeiből. Az Akadémiai Kiadó és más kiadók pszichológiai tárgyú könyveinek reprezentatív kiállítása szintén gazdagította a Nagygyűlés programját.

A szekcióülések után, a Nagygyűlés első estéjén a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság elnöke adott fogadást az összes résztvevők számára, a második estén az MTA II. Osztályának elnöke látta vendégül a külföldi vendégeket. Mindkét fogadás kötetlen formában a Nagygyűlés folytatása — a pszichológusok közötti intenzív véleménycsere színhelye — volt.

A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság III. — jubileumi — Nagygyűlése részletekbe menő értékelése akkor válik lehetővé, ha megjelenik az előadások teljes anyagát tartalmazó gyűjteményes kötet. A Nagygyűlés közvetlen benyomásai és az idejében megjelent téziskötet tartalma alapján úgy tűnik, a Nagygyűlés bizonyította, hogy a hazai pszichológiai kutatás felkészült az elkövetkezendő tervidőszakban a tudományág belső fejlődési szükségleteiből és a társadalmi igényekből következően előtte álló legfontosabb feladatok sikeres teljesítésére.

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya és az MTA Társadalomtudományi Főosztálya mind a Nagygyűlés előkészítése, mind annak lebonyolítása idején messzemenő erkölcsi és anyagi segítséget nyújtott a magyar pszichológia jubileumi seregszemléjének sikeres megszervezéséhez, amiért ezúton is köszönetünket fejezzük ki. Az Akadémiai Kiadót is köszönet illeti a Nagygyűlés nyomdai anyagainak idejekorán történt közreadásáért.

Hódos Tibor

Kongresszusok, emlékülések

A XXII. NEMZETKÖZI MŰVÉSZETTÖRTÉNETÉSZ KONGRESSZUS BUDAPESTEN

Az UNESCO égisze alatt működő CIHA (Comité International d'Histoire de l' Art), illetve annak megbízásából e szervezet Magyar Nemzeti Bizottsága (amely egyben a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága) 1969 szeptember 15. 20 között az Akadémia központi épületében rendezte meg a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszust. A tudományág történetében hasonló kimagasló esemény legutóbb hetvenhárom évvel korábban, 1896-ban volt Budapesten, s 1945 óta ezúttal először került sor ilyen rendezvényre szocialista ország fővárosában. Ezek a tények önmagukban is fokozott érdeklődést ébresztettek a kongresszus iránt, s fokozott felelősséget, fokozott körültekintést kívántak a rendezőktől. Előrebocsáthatjuk, hogy a kongresszus előkészítése és lebonyolítása jól sikerült, megfelelt mind a hazai követelményeknek, mind pedig a külföldi várakozásnak.

A Kongresszus külföldi előzményeiről

Miután a CIHA 1967 tavaszán elfogadta a Comité National Hongrois meghívását, a szervezet elnökségi ülésein és közgyűlésein -- egy-egy szakmai kollokvium tartásával egyidőben -- sor került a budapesti kongresszus elvi-elméleti, valamint gyakorlati szervezése -- és rendezése -- kérdéseinek megtárgyalására. Az 1967-es veneziai CIHA ülésen Vayer Lajost, a szervezet magyar tagját beválasztották az elnökségbe. Nevezett ekkor terjesztette elő a magyar Comité National részéről kialakított, a budapesti kongresszus generális témájára, továbbá a különböző szekciók tematikáira vonatkozó javaslatot.

Az első propozíciót eleven vita után elfogadták, ennek értelmében a kongresszus központi témája elsősorban a közép- és kelet-európai művészet kérdéseinek, a művészet általános fejlődése és regionális alakulása problémájának vizsgálata lett. A melléktémák tárgyában olyan határozat született, hogy Chastel főtitkár és Vayer Lajos dolgozzanak ki címeket-tételeket, lényegében a magyar javaslat alapján. Elhangzott az az óhaj, hogy lehetőleg ne sok szekció és ne sok referátum legyen, de a vita folyamán ugyanakkor elhangzott az is,

hogy a kelet-európai országoknak itt először kínálkozó és a korábbi kongresszusoknál nagyobb mértékben realizálható referátum-számát nem lenne helyes korlátozni, viszont a nyugat-európai országok szokásos részvételét sem lenne helyes visszaszorítani. A főtémát ezek értelmében nyolc szekció szolgálja, és további kb. öt szekció tematikája az időközi új kutatási eredményeket hivatott publikálni, különös tekintettel a módszertani kérdésekre. Az ülés úgy határozott, hogy noha a főtéma és melléktémái elsősorban közép- és kelet-európai aspektusúak lesznek, lehetőséget kell biztosítani az analóg nyugat- és észak-európai aspektusú referátumoknak, hogy a Kongresszus hagyományosan egyetemes európai jellege megőrződjék. Elfogadták a magyar javaslatnak azt a részét is, hogy a korábbinál nagyobb helyet kell nyújtani a XX. század művészettörténetével foglalkozó referátumoknak.

Az 1968-as spliti CIHA ülésen Vayer Lajos előterjesztette a magyar Comité National további javaslatait, a főtéma és szekciótémák pontos címét, a Kongresszus helyére és idejére, a plenáris centenáriumi ülések témájára, a kongresszusi hét időbeosztására, a műemléki kirándulásokra és múzeumi kiállításokra, végül a protokolláris és reprezentatív eseményekre vonatkozó proposíciókat. Élénk hozzászólások után a javaslatokat elfogadták. A továbbiakban Vayer a szekcióvezetők személyére tett alternatív magyar javaslatokat. A magyar Comité szabad kezét kapott, hogy a javasoltak közül felkérje a vállalkozókat. A magyar szekcióvezetőhelyettesekre vonatkozó előterjesztést elvben ugyancsak elfogadták azzal, hogy őket is a magyar Comité kérje fel.

1968 második felében és 1969-ben a Comité National igen élénk levelezést folytatott a Bureau-val, elsősorban v. Einem elnökkel, Chastel főtitkárral, Thuillier adjoint secrétaire-rel és Hahnloser pénztárossal, továbbá a felkért szekcióvezetőkkel. Probléma csak két szekció vezetésével adódott. Az I. szekció vezetését a három felkért külföldi professzor egyike sem tudta vállalni, így elnökhelyettesként a magyar szekcióhelyettes vállalta. A VI. szekció élére az eredetileg felkért angol professzor helyett az általa ajánlott angol kolléga került. Végül a magyar Comité National szándéka — a kapitalista és szocialista országok arányos képviselete — a CIHA vezetőségének konszenzusával valórávált: 1 szovjet, 1 lengyel, 1 csehszlovák, 1 román, 1 jugoszláv, 1 osztrák, 1 nyugatnémet, 1 kanadai (francia), 1 olasz, 1 angol, 1 holland nemzetközi tekintélyű professzor vállalta a szekciók vezetését.

A vezetők felkérésében, megnyerésében jelentős része volt a CIHA egyes elnökségi tagjainak, különösen v. Einem elnöknek, Chastel főtitkárnak, v. Geldernek. A Chastel a Matisse- plenáris-ülés referensét, Dorival-t külön is felkérte. A Bruegel-centenáriumi referátum megtartására Vayer Lajos a magyar származású, kiemelkedő nemzetközi rangú Tolnay Károlyt kérte fel, aki harminc évi távollét után először készült hazalátogatni.

A külföldi előkészítés lényeges mozzanata volt az UNESCO illetékes fórumának, a CIPSH-nek (Conseil International de la Philosophie et des

Sciences Humaines) 1967 szeptemberében Bukarestben tartott IX. Assablée Générale-ja, amelyben Vayer Lajos a nemzetközi szervezet képviselőjeként vett részt. (A tény, hogy ezen a nemzetközi összefüggésben magyar társadalomtudós képviselt egy UNESCO organizációt, önmagában is kiemelést érdemel.) Ezen az ülésen szavazták meg az UNESCO vonatkozó szervezeteinek 1969-1970-es anyagi támogatását, egyebek között a budapesti kongresszus néhány költségvetési tételét: 1500 dollárt szavaztak meg a Kongresszus Aktái (a referátumok teljes szövegét és reprodukciókat tartalmazó, többkötetes kiadvány) kiadásának, kinyomtatásának szubvenciójára, 4000 dollárt a kongresszuson részt vevő, elsősorban fiatal kutatók ösztöndíjára (tartózkodás, kirándulás, ellátás).

1968 őszén került sor az I. sz. körlevél kiküldésére. A II. sz. körlevél 1969 tavasszal történt kiküldése után igen sok jelentkezés érkezett (tagsági díj az MTA és a CIHA megegyezése alapján 25 dollár volt). A mintegy 500 külföldi érdeklődő közül 400 ténylegesen meg is jelent a kongresszuson. A 100 „lemaradó” — mint erről több levél tanúskodott — sajnálatosan annak volt köszönhető, hogy az IBUSZ túlságosan magas szálloda stb. árakat ajánlott mind a nyugati, mind a keleti résztvevőknek, s ezt a privát résztvevők közül nem mindenki tudta vállalni. Ennek ellenére mind a szocialista, mind a kapitalista államokban megfelelőnek mondhatjuk az előkészítést, melynek következtében végeredményben imponáló részvétellel számolhatunk.

Külön részletezést érdemel a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió CIHA képviselőitén és kongresszusi részvételének alakulása.

A CIHA előző, 1964-es bonni kongresszusán csekély számban vettek részt az NDK művészettörténészei. Az ekkor tartott bureau- és CIHA ülésen bevásárlottak ugyan egy NDK-beli kutatót is, hivatalosan azonban még nem tettek különbséget a két állam között. A magyar Comité National elnöke — már mint a Bureau tagja — 1968 telén Berlinben tárgyalásokat folytatott arról, hogyan kellene és lehetne előkészíteni az NDK CIHA nemzeti bizottságának megalakulását. A német kollégák a kezdeményezést örömmel fogadták, és készségüket fejezték ki az irányban, hogy a szocialista német állam méltó helyet foglaljon el a nemzetközi szaktudomány szervezetében.

Az előkészítés eredményeképpen a Kongresszuson 31 NDK-beli művészettörténész vett részt, s ezek közül számosan tartottak előadást. A Kongresszusi hét folyamán az NDK Budapesti Kulturális Intézete külön fogadást tartott a kongresszusi probléma megbeszélésére, melyen több magyar művészettörténész vett részt. Egyébként az NDK hivatalos delegációja hivatalosan bejelentette az NDK Comité Nationaljának megalakulását, melyet a Bureau és az Assemblée Générale örömmel vett tudomásul, és az eddigi „német” tagként szereplő Lehmann-t és az újonnan jelölt Feist professzort mint NDK képviselőket választotta be a Comité International-ba. Így az NDK önálló CIHA tagsága megvalósult.

A CIHA előző kongresszusain a szovjet művészettörténészek ugyancsak kis számban, megfigyelőként vettek részt. Már a bonni CIHA ülés szükségesnek tartotta előmozdítani a teljes értékű szovjet képviselőlet megteremtését. Időközben az akkori főtitkár, Moszkvában történt látogatása alkalmával, lépéseket tett ennek az ügynek az érdekében, azonban — az általánosan kedvező fogadtatás ellenére — az ügy nem jutott előbbre. Illetékes szovjet szervekkel és személyiségekkel folytatott, mintegy félévi előkészítő levelezés után a Magyar Tudományos Akadémia — a budapesti kongresszuson való nagy létszámú szovjet delegáció meghívására — a Szovjetunióba küldte a Művészettörténeti Bizottság elnökét. A meglátogatott moszkvai és leningrádi intézmények vezetői és szakemberei (Tudományos Akadémia, Művészeti Akadémia, Művészeti Kutató Intézet, Puskin Múzeum, Ermitázs, egyetemi tanszékek) igen nagy érdeklődéssel jelentették be részvételi és előadási szándékukat. Döntő jelentőségű volt a szovjet művelődésügyi minisztériumban e tárgyban összehívott magas szintű értekezlet.

Az előkészítés eredményeképpen minden addigi kongresszusi részvételt meghaladóan nyilvánult meg a szovjet művészettudomány érdeklődése a budapesti kongresszus iránt: 34-en érkeztek hazánkba, részben a magyar szervek meghívása, részben szovjet kiküldetés alapján, részben pedig mint az Inturiszt által szervezett csoport tagjai. Közülük számosan tartottak referátumot. A kongresszus idején jelentették be szovjet részről, hogy a Szovjetunió Comité National-ja alakulás alatt van. Ezt a bejelentést a Bureau és az Assemblée Générale egyhangú örömmel vette tudomásul, és úgy határozott, hogy amint a megalakulás megtörténik, a Szovjetunió a maximális 4 taggal képviseltetheti majd magát a CIHA-ban.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a kongresszusi hét folyamán Aczél György, az MSZMB KB titkára fogadta a szovjet delegáció vezetőit, Alpatovot, Lazarjevet és Liebmannt, és megbeszélést folytatott velük a szovjet—magyar művészettörténeti kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről.

A Kongresszus belföldi előzményei

A magyar részről történt meghívás elfogadása után a Magyar Tudományos Akadémia a Comité National Hongrois-t, azaz az MTA Művészettörténeti Bizottságát bízta meg a kongresszus megszervezésével. A lebonyolítás feladatát az ELTE Művészettörténeti Tanszéke, úgy is mint Akadémiai Kutatóhely kapta. A Művészettörténeti Bizottság elnöke a Bizottság tagjaiból, egyben a szakmai intézmények vezetőiből Kongresszusi Intéző Bizottságot alakított, amelynek tagjai voltak: Vayer Lajos (ELTE), Garas Klára (Szépművészeti Múzeum), Pogány Ö. Gábor (Nemzeti Galéria), Weiner Mihályné (Iparművészeti Múzeum), Németh Lajos (Dokumentációs Központ), Dercsényi Dezső (Országos Műemléki Felügyelőség), Aradi Nóra (az akkor megalakítás alatt

álló akadémiai kutató csoport kijelölt vezetője), Kontha Sándor (a Művészettörténeti Bizottság titkára). Ez a bizottság 1968/69-ben havonta ülésezett és tárgyalta meg folyamatosan a kongresszusi ügyeket. Párhuzamosan megalakult (szerződéses alkalmazású művészettörténészekből és adminisztrátorokból) a Kongresszusi Titkárság, melynek tagjai voltak: dr. Prokopp Mária kongresszusi titkár, Wehli Tünde művészettörténész, továbbá más szakmai intézményekből részlegesen vagy ideiglenesen igénybe vett művészettörténészek: dr. Marosi Ernő (ELTE), dr. Molnár László (ELTE), Z. Lukács Zsuzsa (ELTE), dr. Végh János (Corvina Kiadó), Beke László (Dok. Cso., ill. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport), dr. Láncz Sándor (Műcsarnok). Másfél éven keresztül ez a titkárság intézte az ügyeket, bonyolította a belföldi és külföldi levelezést.

A Kongresszus elvi-elméleti, továbbá gyakorlati feladatainak és azok megoldásainak tisztázása után — melyek a CIHA említett ülésein történtek meg — a Kongresszusi Titkárság az említett két francia nyelvű körlevelet bocsátotta ki és küldötte szét a nemzetközi művészettörténettudomány intézményeihez és személyiségeihez: Az első a kongresszus időpontját és helyszínét, generális témáját és szekcióinak tematikáját, továbbá a tanulmányi kirándulások topográfiai tematikáját tartalmazta, a második a provizórikus programot, a plenáris centenáriumi ülések tematikáját, a szekciók vezetőinek és vezetőhelyetteseinek nevét, címét, a fogadásokat, a kongresszus alkalmából Budapesten és vidéken rendezett kiállítások tematikáját, és az említett körlevél jelölte meg a kongresszusi tagsági részvétel bejelentésének határidejét is, 1969. augusztus 1-ét, amely a kongresszus szeptember 15-i kezdete előtti hat hetet jelentette. A magyar művészettörténészek számára egyidejűleg részletes ismertetést is küldött szét a titkárság az első és második körlevél kibocsátása közötti időszakban.

A Művészettörténeti Bizottság folyamatosan foglalkozott a kongresszus ügyeivel. Megtárgyalta a magyar előadások rezüméit, megismerkedett a kongresszus bevezető előadásának téziseivel, összehangolta a kongresszus idejére kialakított múzeumi, kiállítási programokat.

A kongresszusi ülészak programja

Az Akadémia dísztermét zsúfolásig megtöltő hallgatóság előtt Ligeti Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke mondta el a kongresszust megnyitó ünnepi beszédét. A díszelnökség tagja volt Herbert v. Einem, a CIHA eddigi elnöke, Vayer Lajos, a Comité National Hongrois elnöke, Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes, Óvári Miklós, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője, Köpeczi Béla, az ELTE tudományos rektorhelyettese, Oroszlán Zoltán, a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat elnöke, Somogyi József, a Képzőművészek

Szövetségének elnöke, Demeter Sándor, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének alelnöke, Maller Sándor, a magyar UNESCO Bizottság főtitkára, Ortutay Gyula akadémikus, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke (külföldi tartózkodása miatt nem lehetett jelen).

A kongresszusi ülésszak témája a következő volt: *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art: l'art en Europe centrale dans le cadre de l'art européen, et les problèmes analogues dans les divers régions de l'Europe.* (Az általános fejlődés és alakulás a művészettörténetben: Közép-európa művészete az európai művészet keretén belül, és Európa más területeinek analóg problémái.) Az igen átfogóan fogalmazott téma kibontását a hét (egy osztott, tehát összesen nyolc) történeti szekcióban és a három (itt is egy osztott, tehát összesen négy) elméleti-metodológiai szekcióban elhangzó előadások szolgálták. A szekciók pontos címe így hangzott: 1. *L'art des peuples non christianisés* (A kereszténység előtti népek művészete). Vezetője (a felkért külföldiek akadályoztatása miatt) Horváth Tibor. 2. *Le rayonnement des modèles byzantins* (A bizánci művészet kisugárzása). Vezetője Otto Demus (osztrák), helyettese Kádár Zoltán. 3. *Formation et affirmation de l'art roman* (A román stílus kialakulása és megerősödése). Vezetője Drudje Bošković (jugoszláv), helyettese Entz Géza. 4. *Le triomphe du gothique* (A gótika diadala). Vezetője Jaroslav Pešina, helyettese Radocsay Dénes. 5. *L'expansion des formes italiennes de la Renaissance* (A reneszánsz itáliai formáinak elterjedése). Vezetője Roberto Salvini (olasz), helyettese Harasztiné Takács Marianne. 6. *Les divers aspects de l'art baroque* (A barokk művészet különböző megnyilvánulási formái). Vezetője E. K. Waterhouse (angol), helyettese Czohor Ágnes. 7. *Les conflits artistiques du XIXe siècle et du XXe siècle* (A XIX. és XX. század művészeti konfliktusai): a) *Nouvelles fonctions de l'architecture et des arts du décor* (Az építőművészet és a díszítőművészetek új funkciói). Vezetője H. C. Jaffé (holland), helyettese Koós Judith. b) *Naissance et succès de l'art indépendant* (A független művészet születése és eredményei). Vezetője J. Frunzetti (román), helyettese Solymár István. 8. *L'histoire de l'art et les autres sciences humaines* (A művészettörténet és a többi humán tudományok). Vezetője M. Alpatov (szovjet), helyettese Aradi Nóra. 9. *L'approche de l'oeuvre en fonction des diverses techniques artistiques* (A műalkotás megközelítése a különböző művészeti technikák szempontjából). Vezetője Ph. Verdier (kanadai), helyettese Szabolcsi Hedvig. 10. a) *Recherches au sujet des objets d'art des musées* (A múzeumi műtárgyakkal kapcsolatos kutatások). Vezetője Stanisław Lorentz (lengyel), helyettese Móré Miklós. b) *Recherches au sujet des monuments d'art* (A műemlékekkel kapcsolatos kutatások). Vezetője Wolfgang Lotz (ny. német), helyettese Zádor Mihály.

Az előadások 3–3, egymással párhuzamosan működő szekcióülésen, a kongresszus négy hivatalos nyelve egyikén (franciául, angolul, németül vagy olaszul) hangzottak el.

Az I. szekcióban elhangzott előadások közül érdeklődéssel kísérték a magyar előadóét, Thomas Editét, aki „Kunst in Pannonien” címen az illírkelta őslakosság kulturális hagyatékát abszorbeáló Pannónia provincia művészetével kapcsolatban tárt fel lényeges adatokat és összefüggéseket. A szekció ülését követő délutáni aquincumi kirándulás ugyancsak sikeres volt, jelentős mértékben fokozta a hazai emléktárház iránti nemzetközi érdeklődést, a feltárt régészeti emlékeknek egyetemes művészettörténeti összefüggésekbe kapcsolását.

A II. szekció bizantinológiai vonatkozású előadásai számos új eredményt hoztak. Michael V. Alpatov „Byzantiniches Erbe in der altrussischen Ikonmalerei” c. előadásában a műtárgyak interpretációjának és analízisének methodikai kérdéseire hívta fel a figyelmet. Referátuma a szűkebb szakterületnél szélesebb művészettörténész körben is nagy figyelmet keltett. A szovjet tudósokon kívül amerikai, japán, francia, német, norvég, lengyel, román, bolgár és magyar előadók szerepeltek a szekcióban; az előadások mintegy ezeréves időszakot tekintettek át. Sahulko Tsui érdeklődéssel kísért fejtegetései a majdnem elpusztult Cotton-Genesis ábrázolásainak rekonstrukciójáról még az Ókeresztény miniatúrafestészet problematikáját érintették, viszont több résztvevő vizsgálta az adott kongresszusi célkitűzés szellemében a bizánci művészet késői keleti és nyugati kisugárzásait.

Sikeresnek mondható a III. szekció előadásainak tematikai felépítése. Különösen behatóan foglalkoztak itt a közép-európai falusi építészettel, ezen belül a kerek templomok kérdésével, s ezek az előadások jól kapcsolódtak Dercsényi Dezső bevezető előadásához, amelyben a magyar romanika európai kapcsolatai voltak a vizsgálat tárgyai. Kiemelkedett M. Zadnikar referátuma a szlovéniai román kori építészet tipológiájáról. Jelentős tudományos eseményről adott számot Váczy Péter előadása Cunpald-kehellyel kapcsolatban. Ugyancsak egységes csoportot képezett a négy festészeti előadás, melyek közül három a miniatúra festészettel foglalkozott.

A IV. szekció referátumainak témaválasztását, az előadók nemzeti hovatartozását bizonyos aránytalanság jellemezte. A jelenleg folyó nemzetközi gótika-kutatásokat nem fedi a kialakult kép: 13 előadás építészeti, 2 festészeti (az egyik miniatúra, a másik freskó) és 1 ikonográfiai-festészeti kérdésekkel foglalkozott. Sajnálatosan teljesen kimaradt a megbeszélések köréből a gótikus plasztika (Homolka tervezett előadása elmaradt) és a gótikus iparművészet (ötvösség, kerámia, textil stb.) oly gazdag és olyannyira eleven problémát nyújtó fontos területe. Sajnálatos az is, hogy a festészet körében nem foglalkozott referátum sem a táblaképek, sem az üveglablakok gazdag világával. A témák nemzeti vonatkozásait tekintve hasonló aránytalanság jellemezte a szekció előadásait. Bár a kongresszus egésze programszerűen foglalkozott többet Közép-Európa művészetével, feltétlenül hiányosság, hogy nem esett szó a gótika hazájáról, Franciaországról, nem foglalkoztak az angol, az északolasz gótikával sem.

Feltehetően az ismertetett arányokból is következik, hogy különösen az építészettörténet kérdéseiről elhangzó felolvasások tanúskodtak komoly felkészültségről, ezek számoltak be széleskörűen új kutatási eredményekről. (A szekció említett tartalmi hiányosságait, methodológiai szekciók néhány előadása pótolta).

Általános vélemény szerint sikeresnek mondható a reneszánsz V. szekció munkája. A figyelmet keltő előadások közül is ki kell emelni Balogh Jolán korábban publikált eredményeinek világos összefoglalását, valamint Gerszi Teréznek a rudolfinus-művészettel foglalkozó, új kutatásokat közlő referátumát. Értékes volt Feuer-Tóth Rózsa és Eszláry Éva egy-egy részletproblémát megvilágító beszámolója. Figyelmet keltett J. Liebmannak a dunai iskolával kapcsolatos fejtegetése, valamint a fiatal Henri Zerner Jacopo Caraglieról szóló előadása. Az általa felvetett kérdésekkel a lengyel kutatók minden bizonnyal még foglalkozni fognak. A madridi Carmen Bernis igen alapos tanulmányok alapján a spanyol és a közép-európai viselet kölcsönhatásait tárgyalta.

A barokk VI. szekció igen széles körben mozgó előadásai között jelentős helyet foglalt el a XVIII. századi osztrák — magyar — cseh építészet témaköre. Voit Pál „Die Kunst J. Emanuel Fischer von Erlach und seine unbekannten Werke in Ungarn” c. előadásában a neves mester magyarországi munkásságával foglalkozott. Mojzer Miklós a hazai barokk építészet egy érdekes és jelentős csoportjáról beszélt „Die Babylon-Form”. Ungarische Schlösser des 18. Jahrhunderts mit Pseudo-Kuppeln” c. előadásában.

A korábbi, bonni kongresszus előadásainak tárgyköre az 1900-körüli művészettel lezárult. Ehhez képest jelentősnek mondható a mostani találkozó azon célkitűzése, hogy a tárgyalás körébe bevonta a XX. századi művészet problémáinak, történeti és elméleti kérdéseinek megvitatását is. Ezen belül is jelentős hely jutott most az iparművészet és építészet problematikájának, különösen a szecesszió vonatkozásában. Mindkét modern szekcióban VII./a/b igen számos, figyelemreméltó előadás hangzott el. Élve a rendezők előjogával, több referátum foglalkozott itt a XX. század magyar művészetének nemzetközi vonatkozásban is érdekes és jelentős tényeivel, produktumaival (Solymár István: „Réflexions sur le problème du caractère dans l'art Hongrois du XXe siècle”, valamint Kontha Sándor: „Les sources du renouveau de la sculpture hongroise et les tendances principales de son évolution” c. előadása).

A történeti szekciók munkáját kiegészítő elméleti-módszertani ülések tematikája is változatos volt. A VIII. szekción belül különösen érdekes össze-függéseket tártak fel a historizmus kérdésével foglalkozó előadások. Kiváló volt a cseh Stojksal előadása IV. Károly korának historizáló törekvéseiről, és érdekes, jól szerkesztett előadás volt a ny. német Fischeré a S. Paolo fuori le mura újjáépítéséről. A szekció magyar előadói (Németh Lajos és Baranyai Hildegard) általános érdeklődést keltettek.

A IX. szekció kissé heterogén tematikájú előadásokból állt, de az elhangzott referátumok külön-külön érdekesek és színvonalasak voltak. Ezek kö-

zül is kiemelésre érdemes M. M. Gauthier és C. Bertelli, valamint Koroknay Éva és Borsos Béla előadása. A X/B szekció munkájából az igen aktív résztvevők érdemelnek kiemélést. Előadásaikban fontos gyakorlati problémákat vetettek fel. Szinte kivételként említhető az előadások után itt kibontakozó élénk vita, ami a többi szekció munkájából, néhány példától eltekintve, sajnálatos módon hiányzott.

A három plenáris ülés előadásai közül Vayer Lajos tartotta a kongresszus bevezető referátumát *Allgemeine Entwicklung und regionale Entwicklungen in der Kunstgeschichte: Situations des Problems in „Mitteleuropa“* címmel. Előadásában kísérletet tett a vonatkozó társadalomtörténeti és művészettörténeti fogalom megvilágítására, meghatározta a centrum, provincia, periféria fogalmát, alkalmazva e fogalmakat Közép-Európa művészeti fejlődésének konkrét folyamatára. Foglalkozott az általános és regionális fejlődés viszonylataival, kölcsönhatásaival, megjelölve az állandó és a változó történeti tényezőket. Kísérletet tett a folyó kutatások speciális feladatainak megjelölésére, rámutatva a nemzetközi művészettudományi együttműködés szükségességére és lehetőségeire.

A magyar származású Charles de Tolnay Bruegel halálának 400. évfordulója alkalmából tartott előadásában megvonta az utolsó ötven év Bruegellel kapcsolatos kutatásainak mérlegét, előterjesztett néhány új attribúciót, s új megfigyeléseket közölt a Bruegel féle kompozíciók eredetéről. Igen figyelemreméltó megállapításokat tett Bruegel művészete lényegét és fejlődését illetően. A Matisse centenáriumi előadója Bernard Dorival volt. Előadásában a művész életművének lényeges sajátosságaként hangsúlyozta racionalizmusát, következetes fejlődését, állandó megújuló képességét.

Az ülésszak ünnepélyes záróülésén Vayer Lajos, a CIHA újonnan megválasztott elnöke franciául tartotta a kongresszust bezáró elnöki beszédet. Az elnökségben részt vett a CIHA ugyancsak újonnan megválasztott elnöksége, mint alelnökök: André Chastel (Fro.), Herbert v. Einem (Ny. Németország), Millard Meiss (Egyesült Államok), Cesare Gnudi (Olaszország), Jan Bialostocki (Lengyelország), valamint az újonnan megválasztott *secrétaire scientifique*, Jacques Thuillier (Fro.), aki egyben beszámolt a kongresszus folyamán tartott CIHA bureau- és comité ülésekről.

A Kongresszus alkalmából rendezett fogadások és más reprezentatív események

A kongresszus összes résztvevője és a hazai meghívottak számára a kongresszusi hét utolsó előtti napján adott fogadást a Comité National Hongrois, a Szépművészeti Múzeum reneszánsz csarnokában. A vendégeket az MTA részéről Mátrai László akadémikus osztálytitkár, valamint Garas Klára főigazgató

és Vayer Lajos, a kongresszus elnöke fogadta. Mátrai László ez alkalomból köszöntőt mondott.

A hét második napján rendezett kis fogadáson a CIHA-bureau- és comité tagjai, a szekciók vezetői, a magyar szekcióvezető helyettesek, valamint hazai meghívottak vettek részt. A Kossuth Klub földszinti termeiben a nemzeti komité elnöke és titkára fogadta a vendégeket.

Három emlékezetes hangverseny volt az összes kongresszusi résztvevők számára: a hét első napján régi magyar zenei koncert a Nemzeti Galéria aulájában. A hét utolsó napján ünnepi előadás a Magyar Állami Operaházban, műsoron a Fából faragott királyfi és a Csodálatos mandarin. Magyar zenei koncert a kongresszust követő napon a Nagytétényi Kastély-múzeumban.

Az ünnepi események sorába számított a Magyar Remekművek kiállítás megnyitója, a kongresszus előtti napon, melyen a már Budapestre érkezett vendégek közül számosan megjelentek. Megnyitó beszédet itt Molnár János miniszterhelyettes mondott. Hasonlóan emlékezetes az utolsó negyedszázad hazai művészetét bemutató kiállítás műcsarnoki megnyitója, ahol Sarlós István, a Fővárosi Tanács VB elnöke beszélt.

A déli ülásszünetekben a budapesti művészettörténeti intézmények szerveztek látogatásokat: kedden a Magyar Nemzeti Galéria, szerdán az Iparművészeti Múzeum, pénteken a budapesti Történeti Múzeum, szombaton az Országos Műemléki Felügyelőség.

A Kongresszus alkalmából rendezett budapesti és vidéki kirándulások

Noha a Kongresszus — a CIHA programjának és tartalmi célkitűzései-
nek értelmében — az antikvitás utáni európai művészet történeti és módszer-
tani problémáit vitatta meg, az érdeklődők számára még a kongresszusi hét
folyamán kirándulást szerveztek Budapest antik művészeti emlékeinek meg-
tekintésére. Ugyancsak a kongresszusi ülásszak ideje alatti szünnapon került
sor a Dunakanyar nevezetességeinek megtekintésére. Ez alkalomból *Esztergom*
(Székesegyház, Bakócz-kápolna, Kincstár, Keresztény Múzeum, királyi- és
érseki palota ásatásai), *Visegrád* (királyi palota ásatásai, Salamon tornya —
reneszánsz szobrászati kiállítással), *Szentendre* (barokk városi templomok és
házak, szerb egyházi múzeum, szentendrei festők tárlata) megtekintése, tanul-
mányozása volt a programban. A látogatókat minden esetben a vonatkozó
specialisták vezették, közülük is ki kell emelni Héjj Miklós visegrádi múzeum-
igazgató vezetését. Ugyancsak itt kell megemlítenünk, hogy az esztergomi
látogatás alkalmával rendezett ebéden állami részről Szabó Imre VB elnök
üdvözölte a kongresszus vezetőinek csoportját, egyházi részről pedig Szabó

Imre püspök fogadta ugyanőket a primási palotában. Az ebéden A. Chastel professzor tartott latin nyelvű köszöntőt, a fogadáson pedig Vayer Lajos professzor beszélt, szintén latin nyelven.

Az ülészak befejeztével négy nagyszabású kirándulást szerveztek a rendezők az ország műemlékeinek és múzeumainak megismertetésére. Ezek a következők voltak:

I. „A romanika emlékei”: Zsámbék, Székesfehérvár, Veszprém, Felsőőr, Tihany, Egregy, Keszthely, Zalavár, Kaposvár, Pécs, Siklós, Pécsvárad, Szekszárd, Ócsa és az eredeti terven felül Túrje, Kallósd és Sümeg szerepelt a programban. Az Országos Műemléki Felügyelőség mint kompetens specialistát Gergelyffy Andrást küldte ki a szakmai vezetés feladatának ellátására. A fogadók közül ki kell emelni a pécsi Janus Pannonius Múzeum, a székesfehérvári István király Múzeum és a szekszárdi múzeum szíves vendégfogadását és a vezetésben való részvételét.

II. „A Dunántúl középkori emlékei”: Zsámbék, Tata, Pannonhalma, Győr, Lébény, Sopron, Sopronbánfalva, Sopronhorpács, Szombathely, Ják, Csemeszkopács, Kőszeg, Zalaegerszeg, Túrje, Várpalota, Nagyvács, Veszprém, Székesfehérvár, valamint Sümeg és Tihany. A csoport szakmai vezetője Lévárdy Ferenc volt (OMF). Ki kell emelni a Pannonhalmi Főapátság, a Győri Püspökség, a jáki, csemeszkopácsi, sümegi plébánosok szíves közreműködését, továbbá a szombathelyi Savaria Múzeum és kőszegi képviselőinek a vezetésben való hathatós részvételét.

III. „Magyarország északkeleti emlékei”: Aszód, Mátraverebély, Gyöngyospata, Gyöngyös, Kislána, Feldebrő, Eger, Bélapátfalva, Miskolc, Diósgyőr, Sárospatak, Karcsa, Bodrogkeresztúr, Nyírbátor, Hortobágy, továbbá — az eredeti terven felül — Sátoraljaújhely. Szakmai vezető Détsy Mihály volt (OMF). A vendégek fogadásával, vezetésével nagy segítséget nyújtottak: az egi Dobó István Múzeum, a Diósgyőri Vármúzeum, valamint a sárospataki és nyírbátori kollégák.

IV. „Dunántúli városok”: Székesfehérvár, Veszprém, Zirc, Győr, Fertőd, Sopron, Sopronhorpács, Kőszeg, Szombathely, Sárvár, Egervár, Zalaegerszeg, Sümeg, Pápa, Pannonhalma, továbbá az eredeti terven felül Ják és Tihany. Az előbbi kirándulásokkal kapcsolatban említett helyi illetékesek e csoport fogadásánál is maximális segítőkészségről tettek tanúságot. A csoport szakvezetője C. Harrach Erzsébet volt (OMF).

A négy kiránduláson a kongresszus külföldi résztvevőinek mintegy egynegyede vett részt (négyezszázból száz). Nem hagyható említés nélkül, hogy ha az IBUSZ szervezésekben a helyzet magaslatán állt volna, még ugyanennyi résztvevővel lehetett volna számolni a kirándulásokon. Az országban tett utazás azonban így is nagyban hozzájárult a magyar művészeti emlékek hírnevének elterjesztéséhez és begyökereztetéséhez a nemzetközi szakmai közvéleményben.

A Kongresszus alkalmából rendezett budapesti és vidéki kiállítások

A különböző kiállítások előkészítése 1968 ősze óta folyt. A múzeumok és a múzeumok felettes szervei, felmérve a kongresszus jelentőségét, a magyar és a Magyarországon őrzött műkincsek nemzetközi megismertetésének alkalmat, nagyszabású bemutatók megrendezésén fáradoztak.

Igen emlékezetes volt a Várpalota újonnan helyreállított termeiben a Szépművészeti Múzeum és a Nemzeti Galéria által létrehozott „Magyar Remekművek” kiállítás, melyet Pogány Ö. Gábor, Radocsay Dénes, Bodnár Éva, Csap Erzsébet, Jakubik Anna és B. Supka Magdolna rendezett. A katalógus előszavát Radocsay Dénes és Bodnár Éva írták. Az Ernst Múzeumban nyílt meg a „Magyar Művészet 1896–1945” c. kiállítás, melynek rendezői Bodnár Éva, Csap Erzsébet, Cs. Nagy Zsuzsa, B. Supka Magdolna voltak, ők írták a katalógus előszavát is. A magyar művészet múltját bemutató rendezvényeknek szükséges és jó kiegészítése volt a Műcsarnokban rendezett élőművészeti kiállítás, mely az elmúlt 25 év magyar képzőművészetét volt hivatva megismertetni.

A Szépművészeti Múzeum „Rejtett műkincsek” címen a tanulmányi gyűjtemény legjelentősebb — újonnan attribúált és restaurált — anyagából mutatott be szép kollekciót a múzeum márványtermében és két kisebb termében, K. Czobor Ágnes és Mojzer Miklós rendezésében. Kimagasló esemény volt ugyancsak a Szépművészeti Múzeumban az a kiállítás, mely Leonardo da Vinci budapesti kis lovasszobrát a mű külföldi rokon darabjainak társaságában mutatta be. A Dublini magángyűjtemény és a New York-i Metropolitan Múzeum féltett kincseinek Magyarországra hozatalában segítséget nyújtott a CIHA egyik alelnöke, Millard Meiss professzor. A kiállítást Aggházy Mária rendezte, aki egyben a vonatkozó eredeti budapesti és a fotókon bemutatott külföldi rajzanyag prezentálásával is biztosította a monografikus kiállítás nagyhatású és tudományos eredményeket hozó sikerét. E két jelentős bemutató mellett is figyelemreméltó volt a múzeum harmadik kiállítása, amelyet Fenyő Iván a grafikai gyűjtemény legszebb rajzaiból rendezett.

Az Iparművészeti Múzeumban az újonnan restaurált-konzervált Eszterházy-kincsek kiállítása keltett figyelmet. Ez a Múzeum vezetője, Weiner Mihályné irányításával került rendezésre. A Magyar Nemzeti Múzeum „Magyar pénz- és éremművészet” c. kiállítását Gedai István rendezte. Az Esztergomi Káptalan — a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főigazgatóságának közreműködésével (anyagi támogatásával) — bemutatta a kincstár legszebb darabjait a bazilika egy oratórium-termében, modern vitrin és reflektor effektusok hatásos alkalmazásával. A kiállítás létrehozásában közreműködők közül meg kell említenünk dr. Bartl Lőrinc kanonokot, Kovács Éva művészettörténészt. — Az egyéb vidéki bemutatók közül kiemelkedett még a korábban megnyílt, de a Kongresszus alkalmával felújított „Régi magyar festett táblák és

egyházi bútorok” c. kiállítás a székesfehérvári Csók István képtárban, melynek rendezését Kovács Péter irányította, továbbá a szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban bemutatott „Szentendrei Festők Tárlata”, melynek katalógus-előszavát a rendező Lánosz Sándor írta.

Mindezek a kiállítások nemcsak gazdag anyagokkal, hanem korszerű rendezésükkel is nagy hatást keltettek a külföldi résztvevőkben; sokoldalúságukkal (korszakokra, műfajokra, kiállítás-típusokra terjedően) a hazai műkincs-állomány és a magyar múzeumügy helyzetének méltó szemléltetésével a kongresszusi összképnek vitathatatlanul jelentős színfoltjaivá váltak. Alkalmassak voltak a bemutatók arra is, hogy a külföldi kollégák új szempontok felvetésével, a régi anyag új attribúcióinak, datálásának és lokalizálásának feltételezéseivel hozzájárulhassanak a hazai műkincs-állag feldolgozásához — (példaként egy Rembrandt-rajz és egy korai Michelangelo festmény attribúcióját említjük).

Itt kell megemlékeznünk arról a kiállításról, melyet Bologna Város Tanácsa — G. Gnudi és A. M. Brizio professzorok kezdeményezésére — teljesen díjtalanul (szállítás, felszerelés stb. költségeket is beleértve) bocsátott rendelkezésünkre. A nagyméretű dokumentációs fotókból és grafikonokból álló, Bologna városa és az Emilia tartomány műemléki munkáját dokumentáló, reprezentatív anyagot az Építőművészek Szövetsége helyiségeiben tekinthették meg a látogatók. Három értékes kiadványát ugyancsak teljesen díjtalanul osztotta szét a kiállítás rendezőse a kongresszus résztvevői között. A kiállítást két bolognai kolléga rendezte: A. Emiliani és E. Riccomini, mindketten a kongresszus X/b. (műemléki) szekciójának jelentős referensei voltak.

A Kongresszus alkalmából publikált dokumentációs stb. kiadványok

1. Program (franciául), Vayer Lajos előszavával, az előző CIHA kongresszusok listájával, a nemzetközi és hazai komité szervezetének ismertetésével, az adminisztratív bureau- és comité-ülések, a szekció ülések műsorával, időbeosztásával, praktikus tudnivalókkal, névindexszel.

2. A résztvevők listája (franciául), nevekkal, a vonatkozó intézmények, városok, országok feltüntetésével.

3. Rezümék (minden referátum eredeti nyelvén), különböző terjedelmű, de maximálisan egy lap hosszúságú szöveggel.

4. Vezető (franciául), Magyarország budapesti és vidéki műemlékeinek, múzeumainak néhány soros, lényeges adatokat tartalmazó, tömör ismertetésével, tömör bibliográfiával.

5. A „Művészet” c. folyóirat kongresszusi száma (magyar és francia nyelven), a magyar múzeumokról és egyes kiemelkedő műemlékekről, műtárgyakról szóló, gazdagon illusztrált tanulmányokkal, valamint a kongresszust méltató, annak jelentőségét a magyar szaktudomány szempontjából tárgyaló cikkel.

6. A „Múzeumi Magazin” c. népszerű folyóirat, a Kongresszust üdvözlő, francia nyelvű beköszöntővel, az aktuális múzeumi események programjával.

Ezeket a kiadványokat valamennyi résztvevő megkapta, a kongresszus alkalmából rendezett kiállítások katalógusaival, a tagsági igazolvánnyal és jelvénnel, a kirándulásokról szóló tájékoztatókkal, idegenforgalmi térképpel, meghívókkal, levélpapírral, levelezőlapokkal stb. egyetemben.

A Kongresszus jelvénye — mely a nyomtatványokon, levélpapírokon stb. szerepelt — Mátyás király budai palotájának kutat ábrázoló fajansz padló-téglája volt. Ezzel egyrészt a magyar művészettörténet egyik legnagyobb korszakára, a Korvin-reneszánszra történt utalás, másrészt mint az egyetemes szimbolika egyik legjelentősebb emblémája méltóképpen szimbolizálta a kongresszus tudományos célkitűzéseit is. Említésre érdemes, hogy a szóban forgó lelet a felszabadulás óta feltárt műemléki anyag egyik legérdekesebb, legjelentősebb darabja.

A Magyar Posta a magyarországi egyetemes művészettörténeti gyűjteményi anyag egyik legértékesebb, legismertebb darabjának, a Szépművészeti Múzeumban őrzött, az „Asztalnál dolgozó tudós” c. Rembrandt rajznak reprodukcióját jelentette meg alkalmi bélyegen, s ez, hasonlóan az emblémán szereplő kúthoz, az intellektuális tevékenység szimbolumául is szolgált.

A Kongresszus résztvevőire, előadóira, ösztöndíjasaira vonatkozó számadatok

A résztvevők (befizetők) nemzetek szerinti megoszlása: Anglia 8, Ausztria 10, Belgium 7, Csehszlovákia 19, Dánia 4, Finnország 3, Franciaország 40, Hollandia 19, Japán 6, Jugoszlávia 12, Kanada 4, Lengyelország 7, Német Demokratikus Köztársaság 31, Német Szövetségi Köztársaság 27, Norvégia 3, Olaszország 46, Portugália 1, Románia 11, Spanyolország 8, Svájc 9, Svédország 6, Szovjetunió 32, USA 40, Magyarország 234. Összesen 578. Nincs pontos létszám a kb. 10 Bulgáriából és kb. 3 Argentínából érkezett résztvevőről, ezekkel együtt kb. 600, végül a meghívott és kiküldött delegációtágokról és kongresszusi funkcionárius tagokról, ezekkel (kb. 50) együtt a Kongresszus résztvevőinek száma 650 főre tehető.

A részt vevő nemzetek létszám szerinti sorban: Magyarország, Olaszország, — Franciaország, USA, SZU (egyenlő számmal), NDK, NSZK, — Csehszlovákia, Hollandia (egyenlő számmal), Jugoszlávia, Románia, Ausztria, Svájc, — Anglia, Spanyolország, — Lengyelország, Belgium, Japán, Svédország, — Dánia, Kanada, — Finnország, Norvégia (egyenlő számmal), valamint a bizonytalan létszámúak: Bulgária és Argentína.

Hivatalosan meghívottak (feltüntetve a meghívó, vendéglátó intézményt); Bureau tagok: H. v. Einem (NSZK) — MTA, A. Chastel (Fr. o.) — MTA, J. Thuillier (Fr. o.) — MTA. Plenáris referensek: Ch. de Tolnay (Olaszország) — Műv.

Min., B. Dorival (Fr. o.) — MTA. Szekcióvezetők: O. Demus (Ausztria) — Ép. Min., G. Boskovic (Jugoszlávia) — MTA, J. Pesina (Csehszlovákia) — MTA, R. Salvini (Olaszo.) — MTA, E. K. Waterhouse (Anglia) — MTA, H. Jaffé (Hollandia) — MTA, J. Frunzetti (Románia) — MTA, M. Alpatov (SZU) — MTA, P. Verdier (Kanada) — MTA, S. Lorentz (Lengyelország) — Műv. Min., W. Lotz (NSZK) — Építésügyi Min. Prominens szovjet résztvevők: V. Lazarev — MTA, M. Liebmann — Kulturális Kapcsolatok Intézete, I. Danilova — KKI, M. Varsavszkaja — KKI, A. Bank — Műv. Min., K. Kolpinskij — Képzőművészek Szövetsége, G. Nyesdosivin — Képz. Szöv., G. Sternin — Képz. Szöv.

A 26 meghívás intézmények szerint így oszlott meg: MTA 14, Művelődésügyi Minisztérium 4, Építésügyi Minisztérium 2, Kulturális Kapcsolatok Intézete 3, Magyar Képzőművészek Szövetsége 3. Az országok szerinti megoszlás: Szovjetunió 9, Franciaország 3, Olaszország 2, Hollandia 2, Német Szövetségi Köztársaság 2, Svájc 1, Ausztria 1, Anglia 1, Jugoszlávia 1, Románia 1, Csehszlovákia 1, Lengyelország 1, Kanada 1.

Megjegyzendő, hogy ezeken kívül meghívást kapott — mint bureautag — M. Meiss (USA), aki egy kisebb baleset miatt utolsó percben le kellett, hogy mondja részvételét, továbbá — mint felkért szekcióvezető — E. Lehmann (NDK), aki akadályoztatása miatt nem vehetett részt a vonatkozó előkészületekben, de a Kongresszuson részt tudott venni.

A tervezett, meghirdetett előadások száma; Magyarország 47, USA 33, Csehszlovákia 21, Franciaország 15, Német Demokratikus Köztársaság 14, Német Szövetségi Köztársaság 14, Szovjetunió 13, Olaszország 11, Románia 8, Bulgária 6, Jugoszlávia 6, Hollandia 5, Spanyolország 5, Svájc 4, Japán 3, Lengyelország 3, Anglia 2, Ausztria 2, Belgium 2, Kanada 2, Norvégia 2, Dánia 1, Portugália 1, Svédország 1. Összesen 219. (21 előadás maradt el, de ezek nagy része is megjelenik a kongresszusi Actában.)

A Kongresszus magyar előadóinak szekciók szerinti megoszlása: Plenáris referátum 1, I. (Nem-keresztény népek) 2, II. (Bizánc) 3, III. (Romanika) 5-IV. (Gótika) 4, V. (Reneszánsz) 4, VI. (Barokk) 7, VIIa. (XIX—XX. építészet, iparművészet) 3, VIIb. (XIX—XX. szobrászata, festészete) 3, VIII. (Művészettörténet és társtudományok) 3, IX. (Funkció és technika) 5, Xa. (Múzeum és attribúció) 5, Xb. (Műemlék és feltárás) 2. Összesen 47.

A Kongresszus ösztöndíjas résztvevői: Larson Olof Larsson (svéd), Oyslein Hjort (dán), Arne Eggum (norvég), Tino Vuorikoski (finn), Eris Duverger (belga), R. H. Fuchs (holland), Georges Brunel (francia), Yves Christe (svájci), Konrad Renger (ny. német), Fritz Koreny (osztrák), Ivo Koran (csehszlovák), Vladimir Markovic (jugoszláv), Volker Frank (NDK). Összesen 13.

A Kongresszus alkalmával szerzett magyar CIHA pozíciók

A Bureau korábbi magyar képviselőjét, *Vayer Lajost* öt évre a Comité és Bureau elnökévé választották. Az ő javaslatára a Comité tagjává választották *Garas Klárát*, a „Lexikon Polyglott” (művészettörténeti szakkifejezések nemzetközi szótára, amely a CIHA patronátusa alatt készül) szerkesztésére kiküldött szakértői bizottságba *Radocsay Dénest*, a klasszikus műemlékvédelmi munkák kiadását segítő szakértői bizottságba *Dercsényi Dezsőt*, a Comité póttagjává *Pogány Ö. Gábort*.

A Kongresszus hazai és külföldi visszhangja

A Kongresszus előkészületei során az elnök sajtótájékoztatót tartott, melynek eredményeképpen előzetesen, majd a kongresszus tartama alatt rendszeresen jelentek meg napilapjainkban, hírközlő szerveinknél különböző tudósítások, riportok, interjúk, ismertetések. A Népszabadság, a Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap, az Esti Hírlap, a rádió és a TV egyaránt foglalkozott az eseménnyel, nem utolsósorban a Magyar Távirati Iroda közlései alapján. Névvel ellátott cikkekkel jelentkeztek: Horváth György, Sárvári Márta, Rózsa Gyula, Székely András, Rideg Gyula, Harangozó Márta, Bozók Edina. A Kongresszus utáni értékelések: Pernecky Géza az Élet és Irodalomban, Wehli Tünde a Nagyvilágban, Rózsa György a Művészetben, Prokopp Mária a Művészettörténeti Értesítőben foglalta össze a kongresszussal kapcsolatos mondanivalóját.

Külföldről számos, a kongresszus sikerét méltató, elismerést kifejező levél érkezett a CIHA magyar elnökéhez. A jelek szerint igen szép a kongresszus külföldi publicitása is: A francia *Le Monde* André Chastel cikkét közölte „À Budapest — Le Congrès International d'Histoire de l'Art et les problèmes européens” címmel. A svájci *Schaffhauser Nachrichten*-ben Daisy Sigerist irt: „Lebendige Kunstgeschichte-Bericht über den von 15. bis 20. September in Budapest abgehaltenen Kongress.” A *Neue Zürcher Zeitung* a nyugatnémet Hanno-Walter Kruft írását tette közzé: „Internationaler Kongress für Kunstgeschichte.” Az NSZK-ban a *Süddeutsche Zeitung* két alkalommal közölt cikket Doris Schmidt tollából: „Ein Kongress der Methodenfragen — Die XXII. Tagung der Kunsthistoriker in Budapest — és — Ohne Romantik und Selbstbetrug — Praktiken und Möglichkeiten der Denkmalpflege — ein Nachtrag zum XXII. Budapester Kongress für Kunstgeschichte.” A Német Demokratikus Köztársaságban a *Sonntag* Peter H. Feist írásának adott helyet: „Kunstgeschichte 1969 — Bericht vom XXII. Internationalen Kongress für Kunstgeschichte in Budapest.” Jugoszláviában a *Telegram* Bruno Prijatelj cikkét közölte: „Medunarodni Kongres povjesnicara umjetnosti u Budim-

pesti.” A moszkvai Szovjetszkaja Iszkussztava c. lapban Michail Alpatov professzor írt: „Művészettörténet a technika századában.” — Ezeket a cikkeket szerzőik megküldték a kongresszus elnökének, ill. titkárságának, így nyilván nem teljes a felsorolás. A szakmai folyóiratok megemlékezései, értékelései pedig a fentieknél későbbi keletűek. A következtetés azonban az eddigiek alapján is levonható: a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus kétségtelenül nagy jelentőségű eseménye volt a szaktudománynak mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban.

Kontha Sándor

BESZÁMOLÓ AZ I. ISTVÁN EMLÉKÜLÉSEKRŐL

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT Történelmi Választmánya és a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága I. István király születésének ezredik évfordulója alkalmából *három tudományos emlékülést* rendezett.

A *budapesti* emlékülést 1970. augusztus 26-án a Magyar Tudományos Akadémián *Kisházi Ödön*, az Elnöki Tanács helyettes elnöke nyitotta meg, majd *Bónis György* „Az államalapító István király” címmel tartott előadást. Bevezetésül kifejtette, hogy oly nagy gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai átalakulás, amelyen népünk az ezredik év táján keresztülment, nem képzelhető el erőszak nélkül. Az államalapítás több évtizedes folyamatában az erőszakot sem Géza, sem István nem mellőzhette, hiába igyekezett a legendás – krónikás hagyomány a szentek sorába emelt uralkodót felmenteni az erőszak alkalmazásának felelősségétől. E vonatkozásban ismertette az előadó Géza törekvéseit a stratégiai szempontból fontos csomópontok megszállására, a nemzetségek szállásterületének elkobzására s a hatalmi központok kiépítésére. Ezután szólt azokról a közismert esetekről, amikor a Géza művét folytató Istvánnak fegyverhez kellett nyúlnia. A magyar államalapításnak ez az erőszak alkalmazását megkívánó, katonai része mintegy három évtized alatt, kb. 970 és 1003 között zajlott le, s érdeme megoszlott Géza és István között.

A továbbiakban István törvényhozó működésével foglalkozva, az előadó hangsúlyozta, hogy István király törvényei a társadalom új rendjének érdekében elsősorban büntetőjogi szabályokat tartalmaztak. István az államalapítás előtti szokásokat az új társadalmi és állami rend szükségleteihez alakította, de ugyanakkor István király törvényében minőségileg új büntetőjog jelenik meg, amely az állam kényszereszközeivel töri be a társadalmat a feudalizmus rendjébe. Az egész törvényen végigvonul az állam és az egyház szoros együttműködése is; a törvények előírják az egyházi szabályok megtartását, az egyház pedig a maga sajátos eszközeivel támogatja az államot. A törvények kisebbik része a magántulajdon biztosításával és a családjog keresztény szellemű átalakításával foglalkozott.

Előadása befejező részében Bónis György az István kép alakulását világitotta meg. Abból indult ki, hogy István király halála után belharcol és külső

támadások rázták meg alkotását. Ezen időkben aranykornak tűnt az ő uralma, amely megőrizte az ország rendjét, függetlenségét. A századok folyamán István alakja egyre inkább az uralkodó osztály eszményképévé, a királyok példájává lett. Ugyanakkor az előadó számos példával illusztrálta, hogy a jobbágyság is az ősi szabadságot István törvényével kapcsolta össze. Tehát az államalapító erőszak az idők folyamán elhomályosult ugyan, de fennmaradt az első törvényhozó emléke, akinek minden osztály, urak és jobbágyok egyaránt, szabadsága megalapozását tulajdonította.

Az előadás elhangzása után az emlékülés *Ember Győző* akadémikus, a Történelmi Társulat elnöke zárszavával ért véget.

*

A másik két emlékülésre vidéki városokban került sor. *Székesfehérváron* 1970. augusztus 15-én *Boór Ferenc*, a Fejérmegyei Tanács elnökhelyettesének megnyitója után *Győrffy György* „Az államalapító István király” címmel tartott előadást. Győrffy György először elemezte azt a sajátos történelmi helyzetet, amelynek következtében a csehek, lengyelek és magyarok nem csupán egyidőben, hanem egészen hasonló módon léptek az államalapítás és egyházszervezés útjára. Az előadó az előzmények - Géza központosító törekvései - bemutatása után részletesen ismertette azt a négy évtizedes szívós munkát, amellyel István kiépítette a magyar államot és egyházat. Először szólt az egyeduralmat biztosító harcokról: Koppány, Gyula és Ajtony leveréséről. Megállapította, hogy a győzelmek megteremtették az egységes állami és egyházszervezet kialakításának előfeltételét.

Az előadó a következőkben a magyar állam létrejöttének problematikájával foglalkozva, egyetemes társadalomfejlődési példákra hivatkozva kifejtette, hogy az államszervezéshez az alapot a belső fejlődés teremtette meg, s „István király műve e téren lényegében a nemzetségi szervezetnek területi szervezetté, a nemzetségszövetség uralmi területének vármegyévé való átállítása volt”.

Győrffy György ezután az egyházszervezés munkáját mutatta be. István Esztergomban érsekséget állított fel, és püspöki székhelyeket létesített azokon a helyeken, ahol a királyi család valamely tagja szálláshelyét tartotta, s ezáltal biztonságot nyújthatott az egyházfőnek. A térítés és templomépítés a várispánok oltalma alatt kezdődött meg. A templombajárást a király azzal igyekezett elősegíteni, hogy a vásárokat vásárnapra tette, s helyüket a templom mellett jelölte ki.

Az új rendet István király törvényei szentesítették. Összehasonlítva István törvénykönyveit a korabeli nyugat-európai törvényekkel, megállapítható -- fejtette ki az előadó --, hogy bár a nyugati törvények, zsinati határozatok hatása felismerhető, de még a szó szerinti idézések esetében is a magyar viszonyokhoz alkalmazták azokat. A törvények szigorúak voltak; tükrözték

a kor szigorú törvényhozását, mégis többnyire humánusabbak a korabeli Európa törvényeinél. Mivel a törvények megtartását, a jogbiztonságot a királyok hatalma biztosította, ennek következtében megindult a bevándorlás Magyarországra. A beköltözéseket elősegítették a király házassági kapcsolatai is.

István király külpolitikájával foglalkozva, Győrffy György kiemelte, hogy a Bulgária önállóságát megszüntető háborúban II. Bazileiosz görög császárnak sikerült megnyernie István támogatását; s e szövetség nagyjelentőségű eredménye, hogy István király megnyitotta a Magyarországon át Jeruzsálembe vezető szárazföldi zarándokutat, mely a kelet-nyugati kereskedelem fő szárazföldi útvonala lett, s a távolsági kereskedők vámfizetése a királyi kincstárt gyarapította.

Előadása befejező részében Győrffy György azzal a kérdéssel foglalkozott: hogyan tükröződött a nagy uralkodó képe az utókor felfogásában? Abból indult ki, hogy István után — a halála utáni zavaros éveket leszámítva — a mellőzött, megvakított Vazul leszármazottai uralkodtak 250 éven át. A Vazulfiak számára István gyűlölt, kegyetlen uralkodó volt, ugyanakkor azonban az ő koronája örökösének tekintették magukat. Ez azt eredményezte, hogy az első magyar krónika elkészülésekor Istvánról aránylag keveset írtak, s jellemvonásai közt kegyetlenség és szentség egyaránt megtalálható. A vallásos olvasmánynak készített Szent István legenda viszont inkább az erényeket emelte ki, s ezt követően a vallásos irodalomban a „vértelen szent” ábrázolására törekedtek. A krónikák azonban továbbra is István keménykezűségét emelték ki.

Dercsényi Dezső „Magyar művészet István király korában” című előadásának bevezetésében utalt arra a sajnálatos körülményre, hogy a magyar művészet első szakaszának, a XI. század első felének művészeti emlékei maradtak a legkevésbé ránk. Az előadó kifejtette, hogy a honfoglaló magyarság sajátos művészete — a fémművesség — nem volt alkalmas az új társadalmi rend s az annak eszmei tartalmát kifejező vallás művészeti igényeinek kielégítésére, mivel az egyház számára monumentális kőtemplomokra volt szükség és olyan képzőművészetre, mely „a szobrászat, a festészet eszközeivel közvetíti a Biblia tanítását az írni-olvasni nem tudó néphez”.

A továbbiakban az előadó sorra vette az építészeti emlékanyagot; szólt a feldebrői templomról, a veszprémi, esztergomi, pécsi, gyulafehérvári, kalocsai székesegyházakról. Részletesen foglalkozott a Székesfehérvárott megindult újabb feltárások eredményeivel, majd kiemelte, hogy az elmúlt évtized feltárási és kutatási eredménye a királyi kápolnák kérdésének tisztázása. Valószínűnek látszik, hogy a királyi szálláshelyeken különleges egyházi állású templomok álltak, amelyek közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak. A szláv — magyar építkezések összefüggéseire rávilágító zalavári feltárások jelentőségét aláhúзва, *Dercsényi Dezső* kifejtette, hogy az István-kori építészetet a római és szláv hagyaték, a helyi műgyakorlat, valamint a külföldről behívott mesterek működése jellemezte.

Befejezésül az előadás az iparművesség területével foglalkozott. Dercsényi Dezső sajnálattal szolt arról, hogy a koronázási kincseket megyedszázada nyugaton őrzik, s így a tekintélyes újabb szakirodalom külföldi szerzők munkáiból áll. Részben e külföldi kutatások, valamint a magyar szakirodalom alapján az előadó foglalkozott a koronázási kincsek — korona, jogar, országalma, koronázási palást stb. — keletkezésére vonatkozó megállapításokkal. Összegezésül hangsúlyozta, hogy napjaink művészettörténet írása — összevetve a három évtizede elkészült Szent István emlékkönyvben foglalt eredményekkel —, „a valósághoz közelállóbban tudta megrajzolni és bizonyítani, hogy a nagy király életműve, a magyar állam létesítésének sorsdöntő művészeti következményei voltak”.

Szücs Jenő „István király Intelmei — István király állama” című előadásában először az Intelmek keletkezésének kérdésével foglalkozott. Véleménye szerint az egy előbeszédre és tíz fejezetre tagolódó, valószínűleg az 1010-es években írt mű önmagában zárt, stilárisan és gondolatilag is egységes munka, amelyet bár egy ismeretlen külföldi pap írt, mégis bizonyosnak tekinthető, hogy az olvasni tudó uralkodó egyetértett a benne foglaltakkal. Az előadó a továbbiakban megvizsgálta a kora középkori keresztény államteória eszmekörét. Megállapítása szerint az Intelmek az ún. királytűkrök sorába illeszkedik műfajilag, s gondolati anyagát tekintve is abban az eszmekörben gyökerezik, amely a nyugati frank területen, a 820–40-es évek között keletkezett Karoling-királytűkrökben, illetve zsinati határozatokban formálódott ki. Az ismeretlen klerikus az ezekben a művekben kifejtett elveket ismertette meg István királlyal, s hatásukra jöhetett létre az Intelmek, a Karoling típusú politikai publicisztika utolsó termékeként. A munka tulajdonképpen saját korának viszonyai között a szuverenitás érdekét szolgálta. Szücs Jenő véleménye szerint: „A keresztény univerzalizmusba való belehelyezkedés volt az út a szuverén politikai cselekvéshez; az egyházba való belehelyezkedés volt a módja annak, hogy saját hatalmi szférájában István király az egyház fölibe emelkedjék.”

Az Intelmekben — hasonlóan a királytűkrökhöz — bizonyos erények szükségesek ahhoz, hogy az uralkodó kiérdemlje a király címet. Nagyon fontos szempont ez a kora-középkorban, hogy az uralom öröklésének és gyakorlásának vérségi mítoszával szemben döntő lett a király meghatározott, keresztény normákkal körülírt alkalmasságának elve. Szücs Jenő utalt arra, hogy e probléma éppen István korában „véresen aktuális volt”; ezt igazolták a közismert történelmi tények is. Az előadó kifejtette, hogy a látszólag általános keresztény erények — „kegyes”, „türelmes”, „békés”, — nem elvont viselkedésnormát jelentenek, hanem kifejezetten „politikai erények”. Így a társadalom nagyjával való jó viszonyt is a „kegyes” vagy „türelmes” jelzőkkel fejezik ki. Tehát ezen erények a keresztény tartalom mellett bizonyos politikai értelemmel bírtak, kifejezték az uralkodónak az egyházi és világi nagyokkal való harmónikus viszonyát, amelyet az Intelmek szerzője meg is követelt az uralkodótól.

Kralovánszky Alán „Az István-kori Székesfehérvár” címmel tartott előadásának bevezetésében kifejtette, hogy István király és Székesfehérvár neve, valamint a magyar állam kialakulásának fogalma évszázadok óta elválaszthatatlanul összefonódott. A továbbiakban azt a mintegy száz esztendőss kutatómunkát ismertette, amely megalapozta a város történetére vonatkozó ismereteinket. A kutatások, az újabb régészeti feltárások beigazolták, hogy a várost nem István király alapította, s Fehérvár már Géza korában jelentős település lehetett. Az új régészeti kutatások azt is bizonyítják, hogy a X. század végén már nemcsak a fejedelmi szálláshely, hanem a váralja és környéke is lakott volt.

Eredményesnek bizonyultak a fejedelmi szállásterületen kívül, az egykori királyi bazilika és a prépostság területén végzett ásatások is. Ennek alapján megállapítható, — megegyezően az írásos adatokkal —, hogy István király feltételezhetően nem egyszeri építkezést végeztetett a bazilikában.

Az előadó a továbbiakban a közelmúltban felfedezett templom problémáit elemezve, kísérletet tett az új műemlék építési korának meghatározására. Véleménye szerint e templom alaprajzában, méreteiben és belső kiképzésében igen jelentős mértékben hasonlít a Heves megyei Tarnaszentmária XI. századi templomához. Az előadó kifejtette, hogy feltételezhetően a tarnaszentmáriai templomot, amely az Aba-nemzetség szállásterületén fekszik, Aba Sámuel — aki István nádorispánaként gyakran tartózkodhatott Fehérvárott — építtette a most feltárt templom mintájára. Ez esetben viszont e templomot még István építtette, hiszen Aba Sámuel rövid uralkodása nem tette lehetővé, hogy több helyen egyidőben építkezhessen. Végül az előadó hangsúlyozta, hogy István király a Géza korában kialakult előzményt felhasználva, tovább építtette Fehérvárt, s a város ennek köszönhette évszázadokon át ható jelentőségét.

*

Miskolcon 1970. szeptember 13-án *Hegyí Imre*, a Hazafias Népfront megyei elnöke megnyitó szavai után *Bartha Antal* „I. István és a magyar állam kialakulása” címmel tartott előadást. Először honfoglaláskori eleink műveltségi színvonalát vizsgálta az arab és perzsa tudósítások, valamint a bizánci kútfők alapján. E vonatkozásban szólt arról a tudományos polémiáról, amelynek tárgya a feudális-középkori civilizáció alapját képező ekés földművelésünk eredetének kérdése. Hivatkozva az utóbbi évtized régészeti kutatásaira, megállapította, hogy bolgár-török eredetű földművelő szókingcsünk anyagi háttere bizonyítást nyert. Tehát a honfoglaló magyarság ekés földművelő kultúrát és fejlett félnomad állattenyésztést hozott magával új hazájába.

A következőkben *Bartha Antal* a feudális magyar állam kialakulásának kérdéseivel foglalkozott. Először a kettős honfoglalás elméletét tárgyalta, majd kitért a szláv őslakosság műveltségének és állapotának felderítésében elért eredményekre. A továbbiakban a magyar nemzetségi területekkel foglalko-

zott, majd a X. századi magyar társadalom belső válságát, s e válság következményeként a magyarság környezetével kialakult konfliktusokat elemezte. Megállapítása szerint a X. század első felének magyar hadjáratai nem a pásztor életforma válságából fakadtak, hanem a fejlett európai feudális országok és a feudalizálódás útjára lépett kelet-és észak-európai barbár népek közötti konfliktusok részét képezték.

Bartha Antal előadásának második részében az István-kori magyar állammal és társadalommal foglalkozott. Szólt a királyi várakról, az egyház-szervezésről, s ezzel kapcsolatban kifejtette: István királysága megfelelt a kora által támasztott követelményeknek. Az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi és vagyoni helyzettel kapcsolatos igazságszolgáltatás is bizonyítja az István-kori magyar társadalom osztályrétegződését. István király nem a társadalmi elnyomás ellen, hanem a kizsákmányolás szervezettebb formáit elfogadó vezetőréteg oldalán szállt síkra, annak európai típusú feudális uralkodó osztálya szerveződésének útját egyengette.

Befejezésül az előadó Aba Sámuel példáján keresztül azt fejtegette, hogy másik alternatívára nem volt lehetőség. Aba Sámuel ugyanis megpróbálta az antagonizmusok kibékítésének lehetetlen feladatát, de a történelmileg marandót István alkotta; „az általa választott módszerek, fényeivel és árnyaival együttesen jelölték ki a jövő útját”.

Az előadás elhangzása után *Levárdy Ferenc* „Árpád-kori műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” és *K. Végh Katalin* „Honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti emlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” címmel tartott korreferátumot.

Mann Miklós

AZ ÜNNEPI COMENIUS KONFERENCIA

Mátrai László megnyitója

Tisztelt ünnepi konferencia, Hölgyeim és Uraim, kedves Elvtársak!

A rendező intézmények — a Művelődésügyi Minisztérium, Sárospatak Városi Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Unesco Bizottság, a Magyar Pedagógiai Társaság és a Sárospataki Tanítóképző Intézet nevében örömmel köszöntöm a megjelenteket, külön is kedves külföldi vendégeinket! a Comenius halálának 300-ik évfordulója alkalmából megrendezésre kerülő ünnepi megemlékezésen és tudományos konferencián!

Comenius az emberiség ama nagy alakjai közé tartozik, akiknek állandó ünneplése volna indokolt: eltekintve a Földgolyó néhány távoli sarkától, ahová még nem hatolt el „a szellem napvilága”, ahol még nincsenek iskolák — mindenütt máshol naponta, állandóan, valamennyien haszonélvezői vagyunk azoknak a vívmányoknak, melyekkel Comenius ajándékozta meg az emberi, az egyetemes műveltséget. Csak nagyon kevés olyan gondolkodót találunk az európai művelődéstörténetben, akinek gondolatai annyira behatoltak volna a gyakorlatba, valamennyiünk mindennapi életébe, mint amennyire Comenius „jelen van” mindig és mindenütt, ahol csak a világon iskolák vannak, gyermekek ülnek a padokban, a tanórákon tankönyvek fölé hajolnak, és lelkes pedagógusok igyekeznek azon, hogy nyíladozó eszük, kibomló egyéniségük számára minél szebb és eredményesebb legyen az emberréválásnak, az emberi kultúrába való belenövésnek fáradságos, de egyedül lehetséges útja.

Ennek az általános, klasszikus elkötelezettségnek Comenius életművének tekintetében megfelel az a könyvtárra menő irodalom, mely munkásságát elemzi és méltatja. Mit adhat hát hozzá jelen szimposiumunk újat az eddig kialakult hagyományos Comenius-képhez? Gondolom, hogy ilyen kérdés felvetése nem egészen illenék az ünnepektől gondolatvilágába, s ha léteznék valahol egy Pantheon, ahonnan tanainak sorsát végig szemlélhetné, bizonyára dorgáló (bár szelíd) fejcsoválással tekintene alá a kérdés feltevőjére. Éppen a Comenius-féle panszofia optimista világnézete vallja a természeti világ extenzív és az emberi világ intenzív végtelenségét: *filozófiájának* egyik legmeggrázóbb mozzanata éppen az, hogy a XVII. század vallásháborúinak legszörnyűbb egyéni és történelmi csapásai közepette is töretlenül optimista tud maradni és távol

áll tőle mind Pascal félénk pesszimizmusa, mind a sztoikusok még félénkebb kvietizmusa.

Comeniust, az emberi művelődés klasszikus alakját ünnepelni, azt, akinek az egész emberiség le volt, van és lesz kötelezve a modern nevelés alapjainak lerakásáért: ez mindig és mindenütt időszerű, bárhol a világon olyan emberek gyűlnek egybe, akik történelmi tudással és európai öntudattal rendelkeznek. Ám ami jelen szimposiumunkat illeti, joggal kérdezhetné valaki: vajon — bizonyos filológiai részletektől eltekintve — mit várhatunk az újabb kutatásoktól, látván, hogy az eddigi Comenius-kutatás is jócskán megtölt egy kisebbfajta könyvtárat? Biztos, hogy az ilyen kérdés nem igen lehet összhangban magának Comeniusnak a gondolkodásával, hiszen számára a természeti és emberi világ megismerése határtalan volt. Talán éppen a jelen konferencia témája (vagyis Comenius életművére a Magyarországon töltött évek szemszögéből vetett pillantás) ígérhet új eredményeket a comeniológia számára, hiszen Európának ez a része — mint a haladó eszmének a feudális hagyományok elleni csatateret — valósággal laboratóriuma lehetne az összehasonlító és (ha szabad e szót használni) „kísérleti” történelemnek, ahol a történész előtt fontos új oldalai jelenhetnek meg az *azonos* eszmék *különböző* társadalmi, történeti és kulturális környezet által determinált mozgásának. A kultúrhistoria és eszmetörténet illetén komparatív tanulmányozása — pontos és kritikai elemzés révén — új oldalait tárhatja fel azoknak a XVII. századi szellemi mozgalmaknak, melyekben Comenius központi vagy periferiális szerepet játszott. Az illetén összehasonlító kutatások új fényt vethetnek még az európai filozófia történetének jólismert fő irányaira is. Éppen itt, Közép- és Kelet-Európában az összehasonlító kutatás szoros összefüggést tud kimutatni egyrészt a luteránizmus és a baconi angol empirizmus, másrészt a kálvinizmus és a francia kartézianus racionalizmus között. Mindezt, természetesen, nem a régimódi szellemtörténet módján, hanem az eszmék történetének jól megalapozott kritikai és elemző módszerével, szoros kapcsolatban a korszak gazdaság-, társadalom- és politikatörténetével.

És talán éppen ez az a szellemi perspektíva, melyből Comenius emberi nagysága és történeti jelentősége helyesen felmérhető. Egész életén át, minden nehézség és szenvedés ellenére, meg tudott maradni a cselekvés emberének, aki szenvedélyesen részt vett hazája és kora politikai küzdelmeiben, és — eltérően a humanistáktól — soha nem vonult vissza szemlélődésbe. Vallásos ember volt, aki még Drábik Miklós misztikus jóslataiban is hitt, de soha nem süllyedt le egy Pascal befelé fordult miszticizmusába, és soha nem veszítette el bizalmát az „emberi ész” és műveltség erejében. Az emberi műveltség számára való jelentősége egy ritka, de valós adottságnak köszönhető: úgy tudott a reformáció embere lenni, hogy közben meg tudott maradni humanistának.

E néhány bevezető szóval nem kívánnám befolyásolni a konferencia eredményeit vagy munkáját, mely itt kezdődik Budapesten, majd folytatódik

Sárospatakon. Csupán fel kívántam hívni a figyelmet Comenius jelentőségére az emberi gondolkodás és civilizáció számára.

Ezzel megnyitom konferenciánkat. Kívánok sikeres munkát és értékes eredményeket, módszertani inspirációnak javasolva Comenius fölényesen nemzetközi magatartását, saját jeligéjében kifejezve: „*Omnia sponte fluant, absit violentia rebus*”!

COMENIUS-KONFERENCIA BUDAPESTEN ÉS SÁROSPATAKON

Az ENSZ közgyűlése a folyó esztendő a nevelés évévé nyilvánította: háromszáz évvel ezelőtt halt meg a nagy pedagógus: *Johannes Amos Comenius*. Ebből az alkalomból a Magyar Tudományos Akadémia – a Magyar Unesco Bizottsággal és más hazai művelődésügyi szervekkel karöltve – 1970. november 24–27 között, a Nemzetközi Nevelésügyi Év keretében, ünnepi megemlékezést és tudományos konferenciát rendezett Budapesten és Sárospatakon (ahol a nagy pedagógus 1650–1654 között tanított).

A konferenciára a hazai szakembereken kívül – tíz országból érkeztek comeniológus, illetőleg művelődéstörténész szakemberek: Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából, Angliából, Hollandiából, Svédországból, a Német Demokratikus Köztársaságból, a Német Szövetségi Köztársaságból, Franciaországból és Olaszországból.

Az ünnepi konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia székházában *Mátrai László* akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnöke nyitotta meg, a budapesti ülészak elnöke *Maller Sándor*, a Magyar Unesco Bizottság főtítkára, a sárospataki ülészak elnöke pedig *Zibolen Endre*, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont igazgatója volt.

A bel- és külföldi kutatók által tartott tizenhat előadás tárgya három nagy témakörbe foglalható: *Comenius életművének magyar vonatkozásai*, illetőleg ezen belül szorosabban *Comenius és Sárospatak kapcsolata*, végül *Comenius és az emberiség nagy problémái*.

Az első témakörbe tartozott *Maller Sándor*, a Magyar Unesco Bizottság főtítkárának „Comenius emlékezete” című előadása, amelyben plasztikusan szép képen rajzolta fel Comenius küzdelmes életútját, benne a pataki esztendőket, sokszínűen elemezve a korabeli magyar társadalmi-kulturális valóság Comeniusra gyakorolt hatásait. Comenius úgy jött Patakra, mint Platón Syracusaebe – mondta az előadó –, ha nem is az eszményi államot akarta megvalósítani, de legalább annak előcsarnokát, az iskolát. Comenius tekintete azonban nem állt meg az iskola falainál, Sárospatak határánál. A magyarokat mint nemzetet sokra tartotta, de hibáikat nyíltan felróta. Jó szeme volt, sokat látott. Feltűnt neki, hogy bár az ország földje jó, mégis mennyi az éhezõ,

mennyi a betegség és a korai halál. Öreget alig látni, mert rossz a táplálkozás. De bőven akad irigység, gyűlölet meg viszály. Olyan törvények kellenének, amelyek alól senki sem húzhatná ki magát, sem úr, sem paraszt. De milyen törvény kellene a lustaság ellen? Baj van a neveléssel is, az ifjúságot nem eleven tevékenységre nevelik, semmit sem tanulnak meg alaposan, de nem is tudnak és nem is akarnak. Pedig elveszett az a nap vagy óra, amelyben semmit sem tanultunk. És a nép? Jobban kellene vele bánni, helyesebben róla gondoskodni. A sok rossz, de igaz szó után végre kicsattan az elismerés is: „Ha ti, magyarjaim, tudtok élni tehetségekkel, bölcsesség dolgában Európa egy népénél sem lesztek hátrább, mert sem a természet, sem az ég, sem a föld nem ellenségeitek!” A hibák meglátásához jó szem kellett, az elismeréshez jövőben bízó hit.

Ugyancsak e tágthatárú témakörbe tartozott *Komor Ilona* egyetemi docens (Budapest) előadása („Az anyagi kultúra kérdései a Schola Ludus-ban”), amelyben azt vizsgálta, hogyan tükröződnek e Comenius-műben a korabeli magyar társadalom termelési-anyagi problémái, a gazdasági fejlődés hazai sajátosságai.

Keserű Bálint egyetemi adjunktus (Szeged) felszólalásában „Comenius magyarországi kapcsolatai életének utolsó éveiben” címmel az 1656-tól már Amszterdamban élő Comeniust felkereső magyar diákokról beszélt, akik elsősorban a nagyváradi és a kolozsvári puritánusokkal, illetőleg az erdélyi unitáriusokkal voltak szoros kapcsolatban.

Széles körű vizsgálati anyagra támaszkodva elemezte *Bakos József* tanészakvezető főiskolai tanár (Eger) előadásában „A magyar Comenius-filológia néhány időszerű kérdése”-t.

A magyar Comenius-filológia halaszthatatlan feladata — fejtegette az előadó —, hogy előtérbe állítsa a comeniusi szövegek hitelesebb, pontosabb textológiai vizsgálatát, emellett el kell végeznünk Comenius hazánkban megjelent tankönyvei magyar szövegének filológiai, nyelvészeti vizsgálatát is, de különösen időszerű feladat a comeniusi írások magyar fordításainak filológiai megvizsgálása, a megfelelő korrekció előkészítése és végrehajtása. Egyes fordítók ugyanis nem a hiteles szövegekre támaszkodtak, illetőleg Comenius egy-egy nézetének, elvének az eredeti fogalmazást tekintetbe nem vevő idézése miatt valójában a helytelenül értelmezett elveket egyszerűen Comenius szájába adták. Elég gyakran találkozunk azzal a gyakorlattal is, hogy nagyon önkényesen értelmeztek egy-egy comeniusi szakkifejezést. Ilyen például a *mens*, a *res*, *ingenium*, *intellectus*, *ratio*, *sapientia* stb.

A Comenius-terminológia problematikájával kapcsolatban a magyar Comenius-filológiának a comeniusi művek fordításával kapcsolatban is sok és súlyos nehézséggel kell szembenéznie. Az eddig megjelent magyar fordítások általában sok hibával terheltek, ha pedig hibás szövegre utalunk, feltétlenül hibás tételekre, következtetésekre fogunk jutni. A valóban korszerű és igényes

filológia megteremtését éppen az gátolja, hogy sok comeniusi mű nemzeti nyelvű interpretációja nem megbízható. Különösen abban nem, hogy bár a Comenius műveiben felhasznált latin szavakat lexikológiai hitelesen fordítják, de sok comeniusi szó magyar, cseh vagy német megfelelője, illetőleg értelmezése comeniusilag már nem hiteles, mert sem Comenius értelmezésének, sem az adott szövegösszefüggésben a szerző szándékának nem felel meg, s így eleve ahistorikus jellegűvé válik. A *res humana* jelzős szerkezetben szerepet vállaló *res* fordítását tekintve például túlságosan tág, illetőleg szűk jelentéskörűnek látszik a magyar *dolog* és a német *Ding*, *Sache* hangsorok használata a comeniusi értékhez viszonyítva. A *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* kiadásával és ismertetésével kapcsolatos tanulmányokban tehát nem véletlenül merült fel az a kérdés, hogy melyik magyar, német vagy cseh szó veheti át hitelesen e nagy mű címében is szerepet vállaló *res humana* jelzős szerkezet nemzeti nyelvű funkcióját.

Természetesen nemcsak a magyar fordítóknak probléma mindez, hanem a többi nemzeti nyelvre fordítóké is. *Hans Ahrbeck* arról szól a Nagy Didaktika új német nyelvű kiadása bevezetőjében, hogy mind a szöveg, mind az egyes meghatározott fogalmak, szakkifejezések lefordításában a két lehetőség egyeztetését próbálták ki: „wörtlich wie möglich, so frei, wie nötig . . .” Ha most ebből a szempontból a két magyar fordítást, a *Dezső Lajos*ét és a *Geréb György*ét tesszük filológiai rostára, kitűnik, hogy mindketten e két elv és gyakorlat követelményeiben nem tudtak a helyes aránynak eleget tenni, különösen nem a valóban alapvető szakkifejezések comeniusilag is hiteles magyarításában, értelmezésében. Innen adódik az a lehetőség is, hogy egy-egy comeniusi tétel megfogalmazása s értelmezése aszerint is változik, különbözik, melyik fordítást használta az értelmező, illetőleg visszanyúlt-e az eredeti szöveghez, vagy pedig a német fordítást vette tekintetbe.

Ezt bizonyíthatja, hogy pl. a pataki híres beköszöntő beszéd, a *De cultura ingeniorum* címében és szövegében szereplő *ingenium* szakszó nemzeti nyelvű értelmezésében sincs megnyugtató egyetértés. *Gulyás József* és *Ollé István* fordításukban a címnek ezt a magyar formát adták: „A lelki tehetségek kiműveléséről”. A nemzetközi Comenius-filológia is sokat és sokszor problémázik e szakkifejezések értelmezéséről. Vannak, akik a szó comeniusi használata indító okát is tekintetbe véve, a *lelki tehetségek* nyelvi forma helyett a *szellemi tehetségek* jelzős szerkezettel való élést ajánlják. Vannak, akik tovább tágítják e szakszó jelentéskörét s az *emberi természet* bővebb jelentéskörű szókapcsolattal kívánják magyarítani. Vannak, akik úgy vélik, hogy ez a szakszó a következő mondatban, illetőleg nyelvi formában megfogalmazott tartalomra utal: „*Ingenium: vis ingenita animae, per quam homines sumus.*” Vannak, akik e szó többes számú alakját (*ingenia*) az *emberek* kifejezéssel értelmezik, illetőleg azt állítják, hogy Comenius a *Pampaedia* hasábjain ilyen jelentésárral élt vele.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a comeniusi szövegek fordításaival kapcsolatban is korszerű filológiát kell teremtenünk, sőt a legalapvetőbb comeniusi szakkifejezéseket összefoglaló — a megnevezési funkció indító okait is tekintetbe vevő — *fogalomszótár* munkálatait is meg kell indítanunk. Egy ilyen jellegű munka filológiailag, pedagógiailag, fejlődéstörténetileg mutatná be egy-egy comeniusi műszó használati értékét.

A nemzetközi Comenius-irodalom nagy nyeresége, hogy megjelent Comenius hatalmas műve, a *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Hiteles forrásanyag áll tehát a comeniológusok rendelkezésére, s ki lehet küszöbölni az eddigi kutatások egyoldalúságát is. A kutatók eddig jórészt ismeretlen Comenius-írásokat kaptak kézhez, és a nagy mű részei igen sokoldalú elemzéshez adnak nagyon gazdag anyagot.

A magyar comeniológusok számára is igen fontos ez az alkotás több szempontból is. Először azért, mert a magyar Comenius-filológia is megszabadulhat korábbi egyoldalúságától, másrészt azért, mert nagyon sok magyar vonatkozást is tartalmaz ez a nagy mű. Ötödik részében például, a *Panglottiában* nemcsak az új egyetemes nyelvről értekezik, hanem éppen e problémával kapcsolatban elemzi az egyes vulgáris nyelvek legjellemzőbb nyelvi sajátosságait is. Bennünket is elsősorban azért érdekelhetnek ezek az elemzések, mert Comenius találóan és hozzáértően a magyar nyelv egy-egy nagyon jellemző sajátosságát is leírja, értékeli. Filológiailag, nyelvészetileg is hiteles adatokat sorakoztat fel a magyar nyelv rendszerbeli sajátosságairól, s egyúttal azt a feltevésünket is reálisabbá teszi, hogy Comenius tipológiailag is jól ismerte a magyar nyelvet. A magyar nyelvi sajátosságokat funkcionális szempontból is elemezte és értékelte.

Tudománytörténeti szempontból is hasznos feladatot teljesítünk tehát azzal, ha a *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* azon részeire hívjuk fel a figyelmet, amelyekben a filológus Comenius eddig alig elemzett s értékelt gondolataira, tételeire vonatkozólag kapunk adatokat.

S végül még egy nagyon időszerű magyar vonatkozású filológiai feladatról kell szólni. Comenius tankönyvei magyar szövegével kapcsolatos filológiai, nyelvészeti elemző, értékelő munkálatokat is el kell végeznünk. Különösen két tankönyvének, az *Orbis Pictus*-nak és a *Januának* magyar szövegével kapcsolatosan elodázhatatlan ez a feladat.

*

Számos előadás szólt *Comenius és Sárospatak* közvetlen kapcsolatának feltárását célzó kutatások új eredményeiről.

Josef Brambora tudományos kutató (Prága) a sárospataki évek jelentőségét fejtegette Comenius életművében: részletesen bemutatta, milyen elkép-

zelésekkel, konkrét pedagógiai tervekkel érkezett magyar földre; melyek voltak azok a művek, amelyek itt keletkeztek (számos új adat merült fel e téren is); s végül melyek azok a művek, amelyek a sárospataki évek alatt érlelődtek meg, nyomtatásra azonban csak később, máshol kerültek. Kétségtelen — hangoztatta az előadó —, hogy ez a rövid, de igen fontos négyesztendőszak meghatározó jellegű volt Comenius fő művének, a már említett *Consultatio* kidolgozása szempontjából is.

Újszászy Kálmán, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója (Sárospatak) előadásának a címe „Az egyházi hatóságok és a fejedelmi család szerepe a sárospataki iskola életében 1650 – 1654 között” volt, melyben a Lorántffy Zsuzsanna és Tolnai Dali János szerepére vonatkozó újabb kutatások eredményeit ismertette.

Orosz Lajos egyetemi docens (Budapest) hozzászólásában Comenius sárospataki iskolaszervező, reformáló tevékenységével foglalkozott, részletesen bemutatva a helyi, háromosztályos panszofikus iskola felállításának körülményeit.

Ködöböcz József tanítóképző intézeti igazgatóhelyettes (Sárospatak) „Comenius és a sárospataki nevelőképzés” címmel a nagy pedagógusnak a tanítóról, a tanítói hivatásról vallott gondolatait vázolta fel. Comenius ezeket az elveket itt, Sárospatakon foglalta írásba, a három panszofikus osztály tanítója számára, ezek az útmutatások azután az egyes osztályok tankönyveinek élére iktatva nyomtatásban is megjelentek.

A sárospataki iskola Comenius előtti történetével kapcsolatos újabb kutatási eredményeit ismertette ezután Mészáros István egyetemi adjunktus (Budapest), a pataki iskola eddig ismeretlen, 1550 előtti történetének főbb állomásait mutatva be.

Ugyancsak a sárospataki iskolával foglalkozott Ladányi Erzsébet aspiráns (Budapest), azt vizsgálva, hogy milyen szerepet játszottak az 1623 – 1671 között itt végzett diákok (tehát köztük Comenius tanítványai is) a Hegyalja mindennapi életében. Számos pataki diák további életét sikerült ugyanis kinyomozni: milyen foglalkozásokat töltöttek be, hogyan alakult életsoruk, hogyan kamatoztatták Patakon szerzett ismereteiket.

Egy eddig még alig kutatott problémára irányította rá a figyelmet Földes Éva főiskolai tanár, az MTA Pedagógiai Bizottságának elnöke, előadásában (címe: „Comenius kapcsolatai a kelet-közép-európai antifeudális mozgalmakkal”) azt elemezve, hogy milyen kapcsolat volt Comenius, a cseh testvérek vallási közösségének egyik vezetője és a sárospataki anabaptisták között.

Nem hiszem, hogy szükséges volna annak részletes elemzése hangoztatta bevezetésül az előadó —, honnan eredt, mivé lett a cseh testvérek közössége. Mégis kevés dokumentum érzékelteti olyan jól ennek a mozgalomnak a lényegét, mint Comeniusnak 1647-ben Johann Valentin Andreae-hoz írt levele, amelyben a következőket olvashatjuk: „Bár ezen a földön senkit sem tisztellek

mesteremnek, elég nekem az az egy is, aki fent van az éghen, de senkit sem vetek meg, nem nézek le, akiben a legcsekélyebb is lakik Krisztusból; mert én annak az egyháznak a tagja vagyok, amelyik nem tanult meg másokat megvetni, mert elég dolgot ad neki az, hogy állandó félelemben és rettegésben élve a maga üdvösségével törődjön; ahhoz az egyházhoz tartozom, amelyik a reformációját nem Lutherral vagy Kálvinnal kezdte, hanem Husz Jánossal egy évszázaddal a tettek előtt, és csak azért nem csatlakoztunk hozzátok, mert ti már az elejétől fogva marakodni kezdtetek egymással, s nem a fegyelem, a nevelés megerősítésén és az igaz keresztényi és békés élet bevezetésén fáradoztatok, hanem lázas, indulatos veszekedésekkel töltöttétek az időt.”

A cseh testvérek mozgalma tehát a huszitizmusban gyökerezik, a Tábor leveretése után is továbbélő taborita hagyományok folytatója. Ezek a hagyományok azonban már polgári jellegű hagyományok, a polgári szárny folytatói a cseh testvérek még akkor is, ha iskoláikban szegény gyerekeket is tanítanak.

A morva testvérek, más néven anabaptisták, ezzel szemben a népi reformáció, Münzer derékhadának, a német parasztháború harcosainak leszármazottai, a münzeri kommuna bátor népének utódai, földművesek, kézművesek, akiket az elszenvedett vereségeket követő üldöztetésekben szétszórta. A német parasztháború leverése után egy ideig Morvaországban találtak közülük igen sokan menedéket, ezért nevezték őket azután a későbbiek során a 16. század második felében s végig a 17. századon át — morva testvéreknek.

Amikor Comenius Sárospatakra érkezett, ott már körülbelül öt esztendeje élt egy mintegy kétszáz főnyi anabaptista, más néven habán közösség, akiket I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannával egyetértésben telepített ide. Letelepítésüket elsősorban az a körülmény indokolta, hogy I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna felismerték — még mielőtt erre Comenius felhívta volna figyelmüket —, hogy birtokaikon, de egész Magyarországon igen nagy szükség van ügyes kézművesekre. A magyar kézművesek hiányára utal Comenius vejének, *Peter Figulus*nak sárospataki tartózkodása első hónapjaiban a magyarországi viszonyokról Erzsébet pfalzi hercegnőnek beszámoló levele is, amelyet a hercegnő így foglalt össze: „Azt mondja (ti. Figulus), hogy az ország nagyon jó, de népe erőszakos és lusta, és nincsen iparuk, kivéve az anabaptisták és a zsidók között, akik mind idegenek.”

Ismerjük az 1657-i összeírást a pataki habánokról, amely szerint „közöttük vagyon egy schola mester is, ki az apró férfi és leány gyermekecskéket taníttá”. Ebből az adathól is kitűnik, hogy az anabaptisták Patakon is megszervezték iskoláikat, amelyek még a Morvaországban 1578-ban kiadott iskola-rend szerint működtek, és amelyet — a tanítók kötelességeit, nevelőmunkáját többször, így az 1640-ben Szobolistryán is kiadott, a közösségek életének minden területére kiterjedő — rendelkezések is szabályoztak.

Nehéz elképzelni, hogy Comeniust ne érdekelt volna az anabaptisták iskolája, amelytől alig kőhajításnyira élt közel egy esztendőn át.

Az előbbieken már hivatkoztunk Peter Figulusra, aki Comenius hányatott életének leghűségesebb társa volt. Őt, a cseh testvérek egyik sokgyermekes prédikátorának fiát Comenius még kisgyermek korában fiává fogadta, előbb Lesznóban iskoláztatta, majd a leideni egyetemre küldte. Peter Figulus volt Comenius titkára, íródeákja, bizalmas barátja, nemegyszer külföldi követe, aki Magyarországra is elkísérte Comeniust.

Figulus magyarországi tapasztalataira több levele is utal. Így John Worthington levelezésében Samuel Hartlibnak egy 1659-i levelét közli, amelyben Hartlib — Comenius angol barátja és pártfogója — Figulusnak egy Magyarországról hozzá írt levelét idézi.

„Ön egy leírást kíván tőlem — írja Figulus Hartlibnak — a morva testvérekről, akiket az osztrákok üldözése Magyarországra és Erdélybe kényszerített. Tudok róluk egyet-mást mondani, mert amikor Magyarországon, Sárospatakon voltam, nagy élvezettel kerestem fel lakóhelyeiket. Sok család él együtt, 100, 200 vagy még több és mindenféle ipart űznek, amelyek hasznosak és kellemessé teszik az ember életét. Fegyvereket, kardokat vagy más harcieszközöket ugyanis nem készítenek.”

„Külön iskoláik is vannak — folytatja Figulus — fiaik és leányaik számára. Gyermekük nevelését attól kezdve, hogy beszélni kezdenek, egészen addig, amíg fel nem nőttek, a fiúkéat tekintélyes férfiakra, a leányokét jámbor asszonyokra bízák. A szülőknek nincsen velük semmi gondjuk.”

Sok más mellett Figulus azt is leírja, hogyan végzik közös munkájukat a közösség érdekében, hogyan szervezik meg a közös konyha által biztosított együttes étkezéseiket.

Ez első levél után Figulus egy másik levelét is idézi Hartlib: „Legutóbb így Figulus leírtam önnek a morva testvérek életét a magam megfigyelései alapján. Mert amikor három ízben bejártam Magyarországot és Erdélyt, az ő udvaraikban laktam, beszélgettem velük, ahányszor csak erre alkalmam adódott, hogy annyit tudjak meg, amennyit csak lehetséges közösségeik titkairól. Becsületes, őszinte emberek, szerények, istenfélők, dolgozók, jól neveltek” — írja Figulus, majd vallási tanításaikat ismerteti és azt a vallási alaptételüket vázolja elismerő szavak kíséretében, hogy gyermekeiket csak 10–12 éves korukban keresztelik meg, ha ezek már megismerték a katekizmust. Ebből a levélből is kiderül, hogy Figulus az anabaptisták életformáját a legnagyobb rokonszenvvel kommentálja.

Figulus első levele, amelyben sárospataki tapasztalataira hivatkozik, s amelyben egyértelműen kedvezően nyilatkozik a sárospataki anabaptisták életformájáról, emberségéről, munkájáról, nevelési módszeréről, nemcsak hogy nem kerülhette el Comenius figyelmét, hanem — mint Figulus levelei általában — ez is közös tapasztalatot, közösen kialakított véleményt tükröz. Hiszen, ha mellette volt, akkor Figulus volt Comenius nemcsak legbizalmasabb tanácsadója, ügyeinek intézője, hanem íródeákja is. Véleményüket tehát ebben az

esetben is közösen alakíthatták ki. Comenius — s ez joggal feltételezhető — bizonyára feltétlenül kereste az alkalmat, hogy megismerkedjék sárospataki tartózkodása idején a helyi anabaptista közösséggel, iskolával.

*

A harmadik átfogó témakör előadásait *Comenius és az emberiség nagy problémái* cím alatt foglalhattuk össze.

Jóboru Magda, az UNESCO végrehajtó tanácsának tagja „Comenius öröksége” címen tartotta meg előadását. Örömmel kell üdvözlőnünk — hangoztatta —, s rendkívül fontosnak kell tartanunk minden olyan aktualizálást, amely ezeken a múlt eredményeit továbbfejlesztő tudományos kutatásokon nyugszik, s Comenius egész gondolatrendszeréből kiindulva keresi munkásságának azokat az aspektusait, amelyek ma is időszerűek s elméleti és gyakorlati pedagógiai munkánkat ma is segíthetik. Az effajta aktualizálás serkentése éppen olyan fontos, mint a helytelen aktualizálás elleni határozott fellépés. Véleményem szerint — mondta az előadó — nemcsak attól kell megvédenünk minden nagy gondolkodót, így Comeniust is, hogy felületesen, s koncepciójának lényegét eltorzítva modern irányzatok kisajátítsák maguknak, hanem attól is, hogy múzeumi műkincs, emlékmű váljék belőle, csupán a múlt nagyságára emlékeztessen, s a mának semmit se mondjon, a ma emberét semmire se kötelezze. S ha mi nem is hiszünk abban, amiben Comenius hitt, hogy a nevelésnek mindenható szerepe van a világ sorsának alakításában, abban mélységesen hiszünk, hogy a világ jövője nem független attól, hogy mennyire hatja át iskoláinkat a nemzetközi együttműködés szelleme. S hasonlóképpen hiszünk a nemzetközi tudományos együttműködés fontosságában, s valljuk, hogy ezt a többi tudományhoz hasonlóan a neveléstudományban is folyton szélesítenünk és erősíteniünk kell.

Josef Polišensky egyetemi tanár (Prága) a 17. századi Európa politikai életének széles horizontú körképét rajzolta fel „Comenius, Magyarország és az európai politika a 17. században” című előadásában. Részletesen elemezte Comenius politikai felfogásának gyökereit, politikai céljait, terveit, elképzeléseit, politikai jellegű tevékenységének gyakran misztikus indítókait, mindezt beleágyazva a Habsburg-birodalom és a Habsburg-ellenes tömbök változó intenzitással folyó küzdelmeinek folyamatába. Comenius politikai tevékenységeinek célja is az „emendatio”, a világ megjobbítása volt.

Ezt a gondolatsort folytatta *Klaus Schaller* egyetemi tanár (Bochum), részletesen ismertette Comenius nagy gondolatát és tervét: „az emberiség életvitelének teljes reformja”-konceptióját (a magyarul egyetlen szóban nehezen visszaadható „panorthosia”, „allverbesserung”, azaz „emendatio rerum humanarum” koncepció ez). Három, egymással szorosan összefüggő terület reformja

hozná meg Comenius szerint az egész emberiség számára a tökéletes földi élet lehetőségét: a tudomány, a politika és a vallás teljes megújítása, átalakítása, ahogy ezt Comenius kifejti nagy, hét tagú művének, a már többször említett *Consultatio* egyik jelentős kötetében. Utópia ez — fejtegette az előadó —, de más utópia, mint a korábbi utopistáké: a jövő képe itt nem „hely nélkül való”, hanem egy nagyon pontosan felmért és alapjaiban ismert reális helyzetből fakadó elképzelés. A világ megjobbításának e terve minden emberre vonatkozik: fiatalra és öregre, szegényre és gazdagra, nemesre és nem nemesre, férfira és nőre, röviden mindenkire, aki embernek született. Konkrét tervezetet is készített Comenius: meg kell alakítani mindenütt a tudósokból „a fény testületét”, az egyházi vezetőkből „a szentség testületét” s a politikusokból „a béke testületét”, majd e közösségek küldötteiből létre kell hozni a világtanácsot, amely gondoskodik arról, hogy az egész földkerekségen mindenütt az igazság filozófiája, a szelídség vallása s a béke és biztonság politikája érvényesüljön.

E nagyszabású, világmegújító tervekben középponti helyet foglalt el a nevelés, amely átjárja az emberiség életvitelének minden területét, valamint az egyes ember teljes életét, születésétől élete alkonyáig. *Jiri Kyrasek* egyetemi docens (Prága) a *Condultatio* hét könyvéből a nevelés átfogó rendszerét bemutató kötet, a *Pampaedia keletkezését és felépítését* ismertette, feltárva a politikus, a filozófus, a teológus, a tudós Comeniusban az alapvetőt, a meghatározót: a pedagógust.

A comeniológiai kutatás egy eddig még teljesen feltérképezés nélküli területére vezetett *Wittman Tibor* egyetemi tanár (Szeged) „Az Újvilág képe Comenius didaktikai műveiben” című előadásában.

Az Újvilág fokozatosan, de átalakító hatással nyomult be az európai ember tudatába — állapította meg bevezetésül —, olyan problémákat érlelve meg, amelyek a középkorban fel sem merülhettek. Európa gondolkodásában majd a felvilágosodás és a liberalizmus lesz az a fejlődési szakasz, amelyben az Újvilág lakóinak természetéről szóló viták a születő tőkés társadalom eszmévilágának középpontjába kerülnek. Az előző századok nagyrészt skolasztikus formavilágába burkolt Újvilág képét a kutatás még csak most kezdi elemzés tárgyává tenni. E kutatás azonban eddig nem terjedt ki Kelet-Európa országaira, másrészt a 17. század közepe és a 18. század közepe közötti időszakot terra incognita-nak hagyja, éppen azt a korszakot, amelynek elejére esik Comenius életművének jelentős része.

A barbárság-civilizáció kettősség az emberiségnek az utóbbi felé való haladása szempontjából csak nagyon kevesen vetették fel az Újvilág problémáit Középkelet-Európában. Ezek közé tartozott Comenius. A nagy pedagógus az egész emberiség civilizáltság fokára emelésének nemcsak pedagógiai oldalát hangsúlyozta, foglalkozott ennek politikai, sőt gazdasági feltételeivel is. Amikor a nemzetközi békebíróság feladatait sorolja fel, fontosnak tartja, hogy az egyes országok ne a többiek rovására elégítsék ki gazdasági szükségleteiket, „inkább

külföldön gyarmatok alapításával kell arra törekedni, hogy biztosítsák az egész világ jólétét”. A következő mondatban óva int a spanyolok, portugálok, angolok és hollandok példájától, akik erőszakkal, háborúkkal oldották meg ezeket a kérdéseket. Anélkül, hogy Comenius e gondolatait elemeznénk, elég utalni arra, hogy feltehetően az Újvilág gazdasága és lehetőségei adhatták a gyarmatok alapításának eszméjét.

Amerika nem mellékes szerepet kap Comenius világképében. Nagyra értékeli az iránytűt, melynek segítségével felfedezték a föld másik hemiszféráját. Szerinte ez tette lehetővé, hogy a népek, amelyek eddig egymástól elzárva éltek, most közlekedhetnek és javaikat kicserélhetik. A világ e forradalmasító kiszélesülését fontosságához méltóan kiemelő Comenius nyilván a spanyoloknak ebben a folyamatban betöltött pozitív szerepére is gondolt, amikor a legfőbb népek közül elsőként a spanyolokat említi.

Az ő szemében Amerika népei barbárok. Elvi álláspontja a következő: „A világ minden eleme adófizetője a művelt népeknek, és még a föld méhe sem rejtheti el tőlük kincseit (fémek, ékkövek, kövek stb.). A műveletlenek számára minden hiábavaló, sem a természetet nem tudják leigázni, sem emlőit használni, még akkor sem, ha ajándékai önként ajánlkoznak. A legjobb éghajlat, a legtermékenyebb föld, a hajózásra legalkalmasabb folyók kihasználatlanul hevernek: mint ezt az amerikai népeknél láthatjuk, akik a vadállatokhoz hasonló, durva életet folytatnak.” A barbárság ismervét Comenius nemcsak az amerikai primitív törzsekre alkalmazza, hanem a Kolumbusz előtti nagy indián civilizációkra is. Legalábbis ez derül ki mondatából, amely arra vonatkozik, hogy a mexikói nyelv, „amely a teljes amerikai barbárság állapotában jött létre”, többek véleménye szerint igen tetszetős. Ehhez hozzáteszi, hogy Acosta nagyon dicséri a perui inkák nyelvét is.

Acosta nevének említésével Comenius arról tett tanúságot, hogy az Amerikával foglalkozó irodalom nem volt ismeretlen előtte. *Joseph de Acosta*, a kiváló jezsuita kutatónak az Indiákról szóló írásai az Újvilágra vonatkozó XVI. századi tudományos irodalom betetőzését jelentették.

A másik csatorna, amelyen keresztül Amerika szervesen és döntő módon belefolyt az európai gondolkodás tengerébe: az egyetemesség modern felfogásának születése volt. Amikor Jean Bodin Amerikáról ír, igyekszik elhalványítani az európai kontinenstől eltérő földrajzi vonásait és kiemelni a Föld két részének, az Újvilágnak és az Óvilágnak a legszervesebb egységét. Ez az a pont, ahol az Újvilág a legmeghatározóbb szerepet kapott Comenius pedagógiai univerzalizmusának erősítésében. Eddig ismeretlen népek kapcsolódtak bele abba az emberi társadalomba, amelyben sorsközösség uralkodik. Comenius ennek másik tartópillérét a könyvnyomtatásban, a kultúra terjedésében látta. Kíváncsú célként a baráti érintkezést, a közös kereskedelmet jelöli meg. A „*commercium mutua*” a világpiac polgári szemléletű értékeléséhez tartozik. Comenius azonban a megállapítás gazdasági tartalmát nem elemzi tovább, számára a „*communi-*

catio" és a „commercium" egyik fő eszköz a világhéke eléréséhez és a barbárság-civilizáció dichotómiájának feloldásához.

Comenius kiadja az európai civilizáció hordozóinak a jelszót: „Ite in Mundum Universum", menjetek az egyetemes világ minden tájékára terjeszteni az európai kultúra kincseit. Külön említi Amerikát, amelynek Európa sajátos okok miatt adósa. „Ti, amerikaiak, aranyotokkal és ezüstötökkel töltöttétek meg a mi Európánkat", ezért is tartozik átadni a tudását az öreg Európa. A barbárság eltüntetése az Újvilágban nem egyszerűen az európai kultúrmisszió része, hanem annak a kölcsönös egymásrautaltságnak a törvényeiből is következik, amely a különböző kontinenseket gazdasági szálakkal is összeköti. Az amerikai nemesfém jelentősége így válik Comenius egyetemes civilizációs koncepciójának kissé rejtett, de élő és fontos elemévé.

Összegezve megállapítható, hogy az Újvilág Comenius univerzalizmusának szerves és fontos része, emeltyűje lett. Nem történetileg, hanem „more paedagogico" dolgozta bele rendszerébe Amerika létét és ennek következményeit.

Amikor 1652. január 10-én Sárospatakon felhívta a magyar nemességet, hogy utazzék sokat és tanulja az „egzotikus nyelveket", művelje magát, így folytatja: „Szíveskedjenek olvasni jó könyveket, történetieket és kozmográfiaiakat, amelyek leírják a földkerekséget, benne Isten csodálatos alkotásait, az emberi szorgalom különböző alkotásaival, a múlt századok változatos folyamatával és a dolgok változásaival együtt." Egy olyan tudós és nagy pedagógus adta ezeket a tanácsokat a beszűkült látásmódú, provinciális műveltségű magyar nemességnek, aki a Föld két féltekéjét ugyanazon emberi világ szerves részeként tekintette, és „sub specie Orbis Terrarum" vetette fel a műveltség hordozói előtt álló feladatokat. Igaz ugyan, hogy Amerika mint antitézis, mint a barbárság világa passzív és alárendelt szerepet kapott ebben a koncepcióban, de éppen ezzel adott ösztönzést Comenius egyetemes célkitűzéseéhez, széles, az egész emberiséget átölelő terveihez.

*

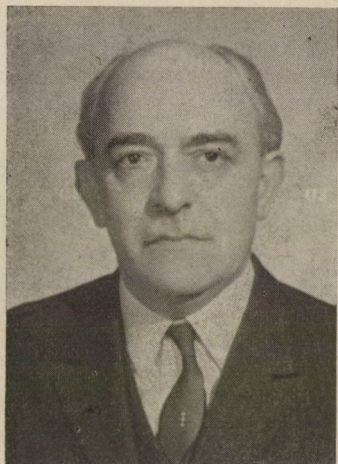
Az évforduló alkalmából, 1970. november 26-án leplezték le *Pátzay Pál* Kossuth-díjas szobrászművész Comenius-szobrát a sárospataki Tanítóképző Intézet díszkertjében, amelyen a Magyar Tudományos Akadémia koszorúját *Mátrai László* akadémikus, a II. osztály elnöke és *Földes Éva*, az MTA Pedagógiai Bizottságának elnöke helyezte el.

Mészáros István

Akadémiai székfoglalók

PACH ZSIGMOND PÁL AKADÉMIKUS

A Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésén Pach Zsigmond Pál MTA levelező tagot, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóját, rendes tagjává választotta.

Pach Zsigmond Pál a magyar marxista gazdaságtörténeti kutatás megalapozója és kiemelkedő képviselője. Tudományos tevékenysége elsősorban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyar és kelet-európai folyamatainak kutatására összpontosul, s ennek keretében a nemzetközi tudományos közvélemény figyelmét és elismerését kiváltó, maradandó értékű eredményekre jutott az eredeti tőkefelhalmozás, az ún. második jobbgyság kelet-európai folyamatai, a nyugat-európaiktól való elkanyarodás problematikája, a nyugat-keleti kereskedelem, illetve a világkereskedelmi útvonalak kérdésköre feltárásában.

Levelező taggá történt megválasztása óta eltelt 8 esztendő alatt közzétett kutatási eredményei elsősorban a marxista komparatiztika megalapozása, elméleti és módszertani kérdései tisztázása jegyében születtek. E munkálatokat jellemző széleskörű tudományos felkészültség, kiváló elméleti megalapozottság és készség, éles problémalátás segítették elő, hogy az elmúlt években Pach Zsigmond Pál nemzetközi reputációt szerzett, s ma már a szakemberek körében nemcsak mint a magyar, de általában a marxista történetírás egyik legmarkánsabb művelőjeként, egyik legelismertebb szakértőjeként tartják nyilván. Számos külföldi előadás — különböző egyetemeken és kongresszusokon — tanúsítja a munkássága iránti nemzetközi érdeklődést, mint ahogy 1965-ben e munkásság elismeréseként választották a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtóbizottságának tagjává is.

Munkásságának kiemelkedő eredménye, hogy intenzív tudományos tevékenysége elismerésre méltó oktatói és nevelői munkával párosul, s körü-

lőtte fiatal marxista gazdaságtörténészek tevékeny köre alakult ki, ami máig is egyedülálló a felszabadulás utáni történettudományban.

Pach Zsigmond Pál kiemelkedő szakmai ismeretei és magas elméleti színvonala nem csupán a tudományos munkában és oktatásban érvényesülnek, de gyümölcsözően hatottak abban az igen sokirányú tudományos szervező tevékenységben, amelyet mindig kifejtett s különösen az elmúlt esztendőkből kifejt. Éveken át mint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora dolgozott az egyetemi reform megvalósításán, több mint két esztendeje pedig az MTA Történettudományi Intézetének vezetését vette át. Irányításával indult meg s halad előre a magyar történettudomány felszabadulás utáni legnagyobb vállalkozása: a tíz kötetes magyar szintézis munkálatai. Emellett az elmúlt esztendőkből, az Akadémia társadalomtudományi irányító szerepének megnövekedésével, fontos feladatot kapott az Akadémia elnökségi tagjaként a társadalomtudományi kutatómunka irányításában és koordinálásában.

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1970. június 1-i nyilvános osztályülésén Pach Zsigmond Pál akadémikus

„Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században”

címmel az alábbi székfoglaló előadást tartotta.

KÖZÉP-KELET-EURÓPA ÉS A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM A XVI—XVII. SZÁZADBAN

PACH ZSIGMOND PÁL

A címben rejlő kérdés mintha szuggerálná a következő választ: Közép-Kelet-Európa¹ nemzetközi kereskedelmi szerepe *csökkent* a XVI—XVII. század folyamán. Hiszen ezek a századok voltak a tanúi a nemzetközi forgalom roppant arányú kitágulásának, fő útvonalai áthelyeződésének a Földközi-tenger medencéjéből az Atlanti-óceán partjaira: Közép-Kelet-Európától jóval távolabb eső területekre, — ezek a századok voltak a tanúi új földrészek bekapcsolódásának a bontakozó modern világ gazdaságba: új földrészekének, amelyek hatalmas területeket és mérhetetlen természeti kincseket kínáltak.

S kétségtelen: a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áttolódása, a távolsági forgalom új, atlanti-parti központjának kialakulása — függetlenül attól, hogy ennek elsődleges oka az új világ tengeri útvonalak feltárása: Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése volt-e, sőt függetlenül attól is, hogy a középkori távolsági (levantei) kereskedelem útvonalai mennyiben érintették eddig Közép-Kelet-Európa országait² — végső soron hátrányosan hatott Európa e részére: hozzájárult a fejlődésben való elmaradásához, tőkés átalakulásának megkéséséhez, a kései feudalizmus hosszan elhúzódó periódusának közbeiktatódásához.

Ámde ez a hatás, ez az oksági összefüggés történelmileg nem olyan közvetlenül, nem olyan egyrétűen érvényesült, ahogyan korábban a szakirodalomban is számosan értelmezték, hogy ti. az említett változások folytán Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe csökkent; a világforgalom fő sodrából való kirekedése vagy attól távolesése pedig a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszahanyatlását, Nyugat-Európa-hoz képest egyre fokozódó elmaradását vonta maga után.

Ezt a véleményt a magyar irodalomban, eddigi vizsgálódásaink szerint, elsőként Berzeviczy Gergely fejtette ki, az ázsiai-európai világkereskedelemről

¹ A „Közép-Kelet-Európa” kifejezéssel azt a történelmi régiót kívánjuk jelölni, amely Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot foglalta magában.

² Az első kérdésre l. Pach Zs. P., A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5—6. sz. 863—896. old., különösen 865—867. old. — A másik kérdést, a következőkben jelzett historiográfiai problémával összefüggésben, külön tanulmány tárgyává kívánjuk tenni.

1808-ban, ill. az északi kereskedelemről 1814-ben közzétett tanulmányaiban.³ A német történetírásban ez a felfogás ugyanez idő tájt Karl Hüllmann⁴ és Arnold Heeren⁵ kereskedelem-történeti művei nyomán jelent meg: mindkettő 1808-ban látott napvilágot, — úgyszintén a napóleoni kontinentális zárlat aktuális körülményeitől inspirálva.⁶

Érdekes lenne közelebbről is megtekinteni e koncepció keletkezését csakúgy, mint jó másfélszázados utóéletét. Nem kevés tanulsággal szolgálna egy ilyen áttekintés a történetpolitikai és gazdaságpolitikai gondolkodás újabkori fejlődéstörténetéhez. Ezúttal azonban nem ezt a historiográfiai feladatot tűztük magunk elé, hanem magát a történelmi problémát, a gazdagságtörténeti elemzést. Ebből a szemszögből nézve pedig hangsúlyoznunk kell: az idézett következtetések ugyan fontos történeti összefüggéseket revelálnak, de a közlelbi vizsgálat világánál fölöttébb egyszerűsítőnek tűnnek és módosításra szorulnak. A kutatások arra vallanak: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe éppen fontosabbá vált, *növekedett* a tárgyalt korszakban: a modern világgazdaság létrejöttének első periódusában. Ennek a növekedésnek a jellege, sajátosságai egyfelől, a modern világkereskedelem kialakulási folyamatának új jelenségei, újabb szakaszába lépése másfelől, érlelték meg, bontakoztatták ki azután — mintegy a XVII. század közepére — a negatív értelmű fordulatot Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi-gazdasági szerepében, — talán ezt is hozzátehetjük: történelmi sorsában.

Ennek a fejlődésmenetnek néhány fontosabb mozzanatát kíséreljük meg röviden felvázolni értekezésünkben.

I.

A nemzetközi kereskedelem tanulmányozását korszakunkban — már a XV. századtól kezdve — nemcsak nagyarányú mennyiségi kiterjedése teszi izgalmasan nehézé, hanem főképp minőségi bonyolódása: az a tény, hogy a távolsági áruforgalom két, elvileg különböző típusa lép immár elénk — a középkori típusú és a modern típusú nemzetközi kereskedelem —, de a történeti valóságban összeszővődve, egybefonódva.

Fogalmi meghatározást kell itt közbevetnünk. A továbbiakban „modern”-nek nevezzük a nemzetközi árufogalmi kapcsolatoknak azt a típusát, amely

³ Magyar fordításuk: Gaal J., Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902., különösen 288–290., 306–307. old.

⁴ K. D. Hüllmann, Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt, 1808.

⁵ A. H. L. Heeren, Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa. Göttingen, 1808.

⁶ Az idézett művek azt a tételt állították fel, hogy a középkor századaiban a Duna vonala volt a nemzetközi kereskedelem egyik fő útja. — Vö. F. Bastian, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte. XXII. Bd. 1929. 292–296. old.

az európai gazdaság növekedésében, az árutermelés fejlődésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában gyökerezett, és fogyasztási cikket (továbbá ipari nyersanyagokat) közvetített szélesedő felvevő piac számára növekvő mennyiségben, — szemben a „középkori típusú” (régí típusú) távolsági kereskedelemmel, amely lényegét tekintve, nem az európai gazdaság árutermékeinek forgalmát jelentette, hanem túlnyomó részben keleti (ázsiai) fűszereket és luxusárukat: levantei cikket juttatott európai piacokra, s főképpen úri (és gazdag polgári) rétegek fényűzési igényeinek kielégítését szolgálta.

Ezeket a definíciókat alkalmazva, a következőképpen írhatjuk le az értekezésünk tárgyává tett fejlődésmenet három lényeges mozzanatát:

1. A modern típusú nemzetközi kereskedelem — amely az európai gazdaság belső növekedéséből sarjadt, s annak szerves igényeiből nyert újabb és újabb ösztönzést — mélyen visszanyúló történelmi előzmények után, a XV–XVI. században bontakozott ki, kezdett felzárkózni a középkori típusú távolsági forgalom mellé —, hogy mindjobban felívelve utóbb túlszárnyalja, háttérbe szorítsa azt (illetőleg a maga képére formálja át).⁷

2. A modern típusú kereskedelem kibontakozása, a nemzetközi forgalom *áruösszetételének* eltolódása a fogyasztási cikkek javára — a fő kereskedelmi *útvonalak* áthelyeződését, irányváltozását vonta maga után: a fogyasztási cikkek interregionális forgalmának útvonalai szükségképpen eltértek a fényűzési cikket közvetítő régí típusú távolsági kereskedelem útvonalaitól. A Földközi-tenger medencéjének kereskedelmi jelentősége csökkent a balti-északi-tengeri zónához viszonyítva, s az új típusú piaci kapcsolatok révén izmosodó atlanti parti hajózás — a Szund-szorostól Gibraltárig — vált mindinkább a nemzetközi forgalom fő ütőerévé.

3. A nemzetközi kereskedelem jellegének, árústruktúrájának változása s a fő kereskedelmi útvonalak eltolódása szükségszerűen együtt járt az áruforgalom *közvetítőinek* megcserélődésével is: a nemzetközi kereskedelmi hegemónia az észak-itáliai (velencei, genovai) és az észak-német (Hanza) kereskedőkről fokozatosan átszállt a hollandokra, majd később az angolokra. A hollandok kereskedelmi felemelkedése kezdettől fogva szervesen összefüggött az új típusú forgalmi kapcsolatok térhódításával: egyfelől a Baltikumhoz kapcsolódó közép-kelet-európai területek gabonájának és egyéb őstermékeinek, másfelől az atlanti parton fekvő nyugat-európai iparvidékek posztójának és egyéb árucikkeinek közvetítésével.⁸

⁷ Az átformálódásra jellemző a „gyarmataru” kifejezés jelentésváltozása. Eleinte főleg értékes fűszereket, fényűzési cikket jelentett; utóbb egyre inkább cukrot, kávé, teát stb., amelyek hovatovább széles rétegek fogyasztásának elemévé váltak. — A „kolonialwaren” középkori fogalmára l. E. E. Rich, Preface. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Cambridge, 1967. XIII. old.

⁸ E három mozzanat részletesebb leírására-elemzésére l. a 2. jegyzetben hivatkozott tanulmányunkat, különösen 865–876. old.

4. Az előbbieken röviden vázolt három mozzanat a nemzetközi kereskedelem XV—XVII. századi fejlődésmenetének, persze, csupán *egyik* fő folyamatát: *európai* aspektusát jelzi. A *másik*: az *Európán túlmenő* folyamat, az új világtengeri útvonalak feltárása és használatba vétele, ami Amerika felfedezésével és az Indiába vezető közvetlen tengeri út megnyitásával a XV XVI. század fordulóján vette kezdetét.

A két folyamat között — bár a továbbiakban szoros kölcsönhatásba kerültek egymással és számos vonatkozásban úgy szintén egybefonódtak — annál is indokoltabb különbséget tenni, mivel az atlanti parti forgalom előtérbe nyomulása, a hollandok kereskedelmi felemelkedése elsődlegesen a *modern* típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulásának fejleménye volt; viszont a felfedezéseket, az új világtengeri útvonalak feltárását eredendően *nem az új* típusú kereskedelem kibővülésének igényei ösztönözték, hanem a régi típusú, középkori távolsági kereskedelem fő tárgyának: a keleti fűszereknek közvetlen megszerzése, valamint India mesés kincseinek birtokbavétele.

Sőt hozzátehetjük: az új óceáni útvonalakon, a Kelet- és Nyugat-Indiáról Európa felé áramló import a XVI. századon és a XVII. század jelentős részén át megtartotta ezt a — hogy úgy mondjuk — régi típusú áruösszetételét: Távol-Keletről elsősorban fűszert, Spanyol-Amerikából főleg nemesfémeket hoztak Európába.

Hadd említsünk csupán néhány jellemző adatot. A Spanyol-Indiáról 1594-ben az anyaországba beérkezett szállítmányok értékének 95,62%-át nemesfém (túlnyomóan ezüst) alkotta s csupán töredékét egyéb áruk; 1609-ben még mindig 84%-kal részesedtek a nemesfémek és csak 16%-kal más termékek.⁹ A Holland Kelet-Indiai Társaság importakománnyainak, amelyeket 1619 és 1621 között indított útnak az Egyesült Tartományok felé, 74%-át bors és egyéb fűszerek tették, s alig több mint negyedrészt más gyarmati cikkek.¹⁰ Ugyanekkor (1621-ben) az Angol Kelet-Indiai Társaság behozataláról (pontosabban: a behozatal Angliában fogyasztásra került részéről) úgy vélekedtek, hogy az 2/3 részben borsból és egyéb fűszerféléből állt.¹¹

Vessünk viszont egy pillantást Közép-Kelet-Európára milyen árukat szállított a nyugat-európai piacokra ennek a régióknak két országa, Lengyelország és Magyarország ugyanebben az időszakban?

Lengyelország (és Litvánia) főként három árufajta exportjával töltött be jelentős szerepet a XVI. századi Nyugat-Európa ellátásában: gabona-

⁹ Az egyéb áruk részesedése 1594-ben: bíborfesték 2,82%, bőrök 1,16%, indigó 0,29%. — *E. J. Hamilton*, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650*. Cambridge, Mass., 1934, 33—34. old.

¹⁰ Mintegy 10%-át gyógyszerek, festékanyagok, 16%-át különféle textiliák. A borsszállítmányok részesedése viszont egymagában több mint 56%-ra rúgott. — *K. Glamann*, *Dutch-Asiatic Trade 1620—1740*. Copenhagen-The Hague, 1958. 13. old.

¹¹ 1/3 részben pedig indigóból és más festékanyagokból. — *Th. Mun*, *A Discourse of Trade from England unto the East Indies (1621)* alapján közli *E. Lipson*, *The Economic History of England*.⁴ Vol. II. The Age of Mercantilism. London, 1947. 288. old.

(rozs-), marha- (ökr-) és prém kivitelével. Ez a három árucikk a század közepén az ország nyugatra irányuló egész (szárazföldi és tengeri) kivitelének csaknem 90%-át adta. Míg a marha- és prémexport szárazföldi úton folyt, a gabonakivitel túlnyomórészt a Balti-tengeren bonyolódott le. Lengyelország tengeri kivitelén belül a gabona – az 1565–1585 évek átlagában – önmagában 66%-kal részesedett; a többi nyersanyagok (fa, hamuzsír, kender) tették ki.¹²

Magyarország nyugati irányú kivitelét a XVI. század közepén két fontos tömegáru jellemezte: marhát (ökröt) és rezet exportált tekintélyes mennyiségben. A hazánk nyugat felé irányuló külkereskedelméről – ugyan a rézkivitel nélkül – tanulságos képet adó 1542. évi harmincadnaplók szerint, az ezekben regisztrált kivitelnek közel 90%-át egyedül a marhaexport alkotta.¹³ Vagy két évtizeddel később az ország török uralom alá került részéről nyugat felé irányuló kivitelnek majdnem 90%-át ugyancsak a marhaexport tette ki.¹⁴ Itt hozzá kell fűznünk: a 90%-os arányszámot a tekintélyes rézexport nélkül kell érteni. A rézkivitel 1542 körül – számításaink szerint – legalábbis 1/3-ára ment a marhakivitel értékének.¹⁵

Mindez azt jelenti: míg az amerikai és kelet-ázsiai gyarmatok a XVI. században és a XVII. század első évtizedeiben Nyugat-Európának túlnyomórészt nemesfémeket és fűszereket nyújtottak: vagyis a régi típusú távolsági forgalom jellegzetes áruit, – addig a közép-kelet-európai országok a nyugat-európai piacokat ezidőben főként gabonával és hússal látták el: vagyis az új típusú nemzetközi kereskedelem legfontosabb *mezőgazdasági* eredetű közfogyasztási cikkeivel, emellett mezőgazdaságból és bányászatból származó ipari nyersanyagokkal. – Ebben ragadhatjuk meg a vizsgált fejlődésmenet negyedik lényeges mozzanatát.

5. Vegyük most szemügyre azt az áruforgalmat, amely Nyugat-Európa felől áramlott a közép-kelet-európai területek, ill. a tengerentúli gyarmatok felé. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai kivitelben a XVI. század közepén a posztó (gyapjúszövet) 60%-kal volt képviselve, a tengeri úton lebonyolított kivitelben az 1565–1585 évek átlagában 48%-kal. A textilárúk után a második helyet a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi forgalomban a vasárúk foglalták el.¹⁶ Magyarországot illetően megint sokban hasonló kép tárul elénk.

¹² A fa 5%-kal, a len és kender 12%-kal, a kátrány és hamuzsír 14%-kal részesedett a tengeri kivitelben. – *A. Mączak*, Eksport zbożowy i problemy polskiego bilansu w XVI–XVII. w. Pamiętnik X powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie. Warszawa, 1968. 183. old.; *H. Samsonowicz*, Die Jahrmärkte in Polen im 16. Jahrhundert. Erste Tagung des Seminars für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philipps-Universität zu Marburg an der Lahn, 1967.

¹³ *Ember Gy.*, Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. I. sz. 11–14. old.

¹⁴ *Káldy-Nagy Gy.*, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp., 1968. 32. old.

¹⁵ Magyarország külkereskedelmi forgalmának árustruktúrájáról, a rézkivitel arányairól stb. az értekezés II. fejezetében részletesen szólunk.

¹⁶ L. a 12. jegyzetet és *B. Zientara*, Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert. Tagung zu Marburg, 1967.

Az 1542 évi harmincadnaplókban regisztrált, nyugatról hazánkba áramló exportnak több mint 68%-át textiláruk tették ki: ezen belül a posztó 40%-kal, a ruhaneműek 15%-kal, a vászon 12%-kal szerepelt. A szövött árúk után ugyancsak a vásárk következtek, mintegy 9%-os részesedéssel.¹⁷

Eszerint nyugat felől a XVI. század folyamán a közép-kelet-európai országokba elsősorban textilárukat szállítottak, mindenekelőtt gyapjúszövetet – angol és németalföldi, alsórajnai és délnémet, valamint cseh-morvaországi és sziléziai szövetfajtákat –, emellett vásárkukat: vagyis a bontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem legfontosabb *ipari* eredetű használati cikkeit.

A XVI. század folyamán, természetesen, az amerikai gyarmatok – nevezetesen a Spanyol-Indiák és a portugálok uralta Brazília – is igényt támasztottak már nyugat-európai iparcikkek, köztük textilárúk iránt, – amint ezt az Újvilág és Európa közötti áruforgalmi viszonyokra vonatkozó monografikus kutatások tanúsítják.¹⁸ De a Nyugat-Európából Amerika felé menő iparcikk-export kibővülése, a modern típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulása a transz-atlanti forgalomban csak a hollandoknak a Karibi-térségbe a XVI – XVII. század fordulója körül történt behatolása után, s főképp azt követően gyorsult meg, hogy a XVII. század közepe táján az angolok és franciák is megvetették lábukat, létrehozták gyarmataikat a nyugat-indiai szigetvilágban.¹⁹

Ami pedig nyugat-európai iparcikkeknek, különösképpen textiliáknak, a távolkeleti (kelet-ázsiai) gyarmatokra való kivitelét illeti, ennek jelentősége nemcsak a XVI. században volt csekély, de a XVII. század folyamán sem nőtt meg érezhetően. A szakirodalom közkeletű megállapítása, hogy a portugálok, eladni való árúk hiányában, „kifelé” menet a hajóteret nemigen tudták nemesfémek – és rézhalmikok – kívül, más hasznos teherrel megrakni.²⁰ A hollandok kelet-indiai árukivitele ugyan változatosabb volt – fegyverek, fémárúk, vászon, bor, norimbergi árúk –, de mindez kifelé menő szállítmányaik értékének így is csak néhány százalékát tette ki, s szintén eltörpült az exportált nemesfém és vertpénz mennyisége mellett,²¹ amellyel import-áruikat, persze busás hasznot biztosító árakon, megvásárolták.

¹⁷ L. a 13. jegyzetet.

¹⁸ A régebbi irodalomból C. H. Haring, *Trade and Navigation between Spain and the Indies in the time of the Hapsburgs*. Cambridge, Mass., 1918. 9., 62–64., 117–118., 133–137., 185–187., 204., 211–213. old. – Újabban igen nagy anyagot nyújtanak (de sajnos a konjunk-túra-ciklusok ábrázolását avatják az interpretáció fő elvi szempontjává) H. et P. Chaunu, *Seville et l'Atlantique 1504–1650. Tome VIII. 1. Les structures. Structures géographiques*. Paris, 1959.; F. Mauro, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle*. Paris, 1960.

¹⁹ L. az előző jegyzetet, valamint a III. fejezetet, ahol a kérdésre még visszatérünk.

²⁰ L. pl. J. H. Parry, *Transport and Trade Routes. The Cambridge Economic History of Europe*. IV. 165. old.; J. A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne*. Louvain, 1925. 239–243. old. – A rézárukat, csecebecskéket a portugálok elsősorban nyugat-afrikai gyarmataikra szállították, de Ázsiába is.

²¹ *Glamann, i. m.* 40–48. old.; V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore, 1950. 52. old.

Igaz, a hollandok ázsiai kereskedelme a XVII. század második felében jelentős változáson ment át. Ám a forgalom áruösszetételének módosulása nem az Európából Távol-Keletre irányuló *kivittelt*, hanem a Kelet-Indiából Németalföld felé irányuló *behozattal* érintette. S miben állott ez a módosulás? Abban, hogy az importon belül a keleti textilárak részesedése 1668–70-ben 36%-ra, majd 1698–1700-ban közel 55%-ra ugrott, — szemben a század első felének még csak 14–16%-os hányadával. A XVII. század végére tehát éppen a textilárak váltak a Holland Kelet-Indiai Társaság importjának elsőrendű tételévé, s a behozatal áruösszetételében azt a vezető helyet foglalták el, amelyet korábban a legkeresettebb fűszerfajta, a bors töltött be.²²

Sok tekintetben hasonló indulást és egyező fejleményeket észlelhetünk az angolok ázsiai kereskedelmében is. Az Angol Kelet-Indiai Társaság maga is túlnyomóan nemesfém (bullion) vitt ki Keletre, amiért a Társaságot hevesen támadták, s a „bullionisták” és „antibullionisták” között hosszú parlamenti és irodalmi vita lángolt fel.²³ Ennek ellenére még az 1663. évi törvény is megengedte a bullion exportját, s a XVII. század második felében nem kevésbé, mint az elsőben, továbbra is a nemesfémek alkották a Társaság kivitele teljes értékének döntő hányadát: 70 és 90% között mozgott az exportban való részesedésük az egész XVII. század folyamán, sőt még a XVIII. század első évtizedeiben is.²⁴

Az angolok ugyan kezdettől fogva, azaz a XVII. század elejétől fogva törekedtek posztót — *gyapjűszöveteket* (kersey stb.), amelyekkel a XVI. században Közép-Kelet-Európában jelentős piaci sikereket értek el — kivinni a Távol-Keletre is, de hamarosan rá kellett jönniük arra, hogy az ilyen cikkek ott „halott árunak” számítanak, s az exportált bálákat „molyok és hangyák rágják fel.” „Az angol szövet Indiában nem kelendő; legfeljebb nagyurak vásárolják, hogy takarót készíttessenek belőle elefántjaiknak és nyerget lovaiknak. De ruházkodásra senki sem használja ezen a vidéken.”²⁵ Sőt, az Angol Kelet-Indiai Társaság vonalán is rövidesen megindult és fokozódott az ellentétes irányú árumozgás: textilárakat — *gyapotszöveteket* (calico stb.) — maga is növekvő mennyiségben kezdett importálni Nyugat-Európába. A nyomott indiai gyapotárak olcsóságukkal és tetszetős színeikkel-mintáikkal csakhamar széles piacot hódítottak maguknak, főleg a kevésbé tehetőse rétegeknél, Angliában, Franciaországban s másutt is, — a társaság kereskedelmi tevékenységét illető újabb éles bírálatok s a gyapjúipar érdekében kibocsátott behozattali

²² *Glamann*, i. m. 13–15., 20–22., 134–139., 265. old.

²³ A vitáról — amely egyébként nagy lendületet adott az angol közgazdasági irodalom kibontakozásának — részletesen tájékoztat *Lipson*, i. m. II. 277–303. old.

²⁴ *K. N. Chaudhuri*, *Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade*. *The Economic History Review*, 2nd Series, Vol. XXI. No. 3., 1968. 482–484. old.

²⁵ *Lipson*, i. m. II. 277–278., 286. old. (1616, 1692). — *F. J. Fisher*, *London's Export Trade in the Early Seventeenth Century*. *The Economic History Review*, 2nd Series, Vol. III. No. 2, 1950. 157. old. (1614).

tilalmak és gátló rendelkezések ellenére. Jellemző, hogy az Angol Kelet-Indiai Társaság behozatalának (a behozatal Angliában értékesített részének) áruösszetételét 1677-ben már úgy ítélték meg, hogy annak csupán 10%-át teszik ki a fűszerek és festékanyagok, s 66%-át gyapotszövetek.²⁶

Mindez azt jelenti: a XVI–XVII. században a kelet-ázsiai gyarmatok nem szolgáltak még felvevő piacul a nyugat-európai textiláruk (gyapjúszoövetek) számára, sőt inkább innen szállítottak textilárukat (gyapotszöveteket) a nyugat-európai piacokra, – ellentétben a közép-kelet-európai országokkal (mint Lengyelország és Magyarország), amelyek viszont ugyanebben az időszakban tekintélyes mennyiségben szívtak már fel nyugat-európai: angol, németalföldi, rajnavidéki (és egyéb külföldi) textiliákat. – Ebbe a megállapításba sűrítjük a vizsgált fejlődésmenet ötödik jellemző mozzanatát.

*

Mind az import, mind az export tekintetében egyaránt azt találtuk tehát, hogy míg a Nyugat-Európa és az amerikai gyarmatok, valamint a Nyugat-Európa és a kelet-ázsiai gyarmatok közötti forgalmat – jóllehet az *újonnan* feltárt világtengeri útvonalakon bonyolódott le – még jórészt *régi* típusú, a középkori távolsági kereskedelem struktúrájának megfelelő áruszállítások jellemezték a tárgyalt időszakban, addig éppen a Nyugat-Európa és a Közép-Kelet-Európa közötti reláció bizonyult már a kibontakozó *új* típusú kereskedelem hordozójának a modern világgazdaság kialakulásának első periódusában. Közép-kelet-európai országok fedezték túlnyomórészt Nyugat-Európa import-szükségletét mezőgazdasági eredetű közfogyasztási termékekben, alapvető élelmiszerekben, valamint fontos ipari nyersanyagokban; közép-kelet-európai országok szívták fel Nyugat-Európa exportjának tekintélyes részét a legfontosabb közfogyasztási iparcikkekben.

Éppen ezen az alapon bocsátottuk előre értekezésünk bevezetőjében: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe a korábbiakhoz képest nem csökkent, hanem növekedett korszakunkban.

II.

Közép-Kelet-Európának az a szerepe, helye a nemzetközi kereskedelem rendszerében, amelyet az előbbiekben Lengyelország és Magyarország XVI. századi külkereskedelmi áruforgalmának néhány jellemző adatával igyekeztünk szemléltetni, sajátosan a tárgyalt korszaknak: a modern világgazdaság kialakulása első periódusának történelmi fejleménye volt.

²⁶ További mintegy 13–13%-át selymek (nyers- és szőtt selyem), ill. salétrom. — The East India Trade a Most Profitable Trade to the Kingdom (1677) alapján közli Lipson, i. m. II. 288. old.

Ez a szerep a XV. század közepétől kezdve jelent meg; a XVI. század folyamán öltött kifejlett formát; a XVII. század derekára már túljutott a csúcspontján és elhalványodóban volt.

A továbbiakban ennek a folyamatnak a fő szakaszait tárgyalja értekezésünk Magyarország példáján, — összehasonlításként felhasználva a Csehországra és kivált Lengyelországra vonatkozó gazdag szakkutatóanyagát is.

Az értekezésnek ezt a második részét, hogy úgy mondjuk törzs-részét, — amely maga is három terjedelmesebb fejezetre tagolódik: ti. a XV. századi megindulást, a XVI. századi nekilendülést és a XVII. századi visszahanyatlást tárgyaló fejezetre — nem mutatjuk be ez alkalommal,²⁷ hanem külön kiadványban fogjuk közzé tenni. Bizonyára méltánylásra találó módon — egyszerűbben áttérünk értekezésünk harmadik részére.

III.

Sem a magyar, sem a lengyel gazdaság nem tudta hosszú időre szólni gyümölcsöztetni, árutermelésének tartós fejlesztésére, tőkés átépülésére fordítani azokat a kedvező lehetőségeket, amelyek az értekezésünk tárgyává tett korszak sajátos történelmi körülményei között Közép-Kelet-Európa országai előtt nemzetközi kereskedelmi szerepük növekedése folytán megnyíltak. E sajátos lehetőségek alapvetően három tényből adódtak:

1. A XV. század végétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban a tengerentúli gyarmatok még nem modern világpiacon értelemben, még nem a közfogyasztással összefüggő új típusú nemzetközi kereskedelem révén kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. Távol-Keletről főként a régi típusú távolsági kereskedelem fő árucikkait: fűszerféléket szállítottak Európába, Amerikából rablott, majd rabszolga-munkaerővel kitermelt nemesfémeket. A tömeges nemesfém-beáramlás pénzérték-csökkenést vont maga után és, más okokkal együtt, ugrásszerű áremelkedést: „árforradalmat” idézett elő.

2. A modern világgazdaság kialakulásának ez első időszakában éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak „modern” módon, az árutermelés és munkamegosztás növekedéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz, — mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek (valamint ipari nyersanyagok) szállítói és mint közfogyasztást szolgáló iparcikkek felvevő piacai. Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit belső indítékok mellett — éppen ez a közép-kelet-európai külső piac, ezek az interregionális forgalmi kapcsolatok ösztönözték árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére, a Verlagssystem és a manufaktúra különböző formáinak létrehozására. A nyugat-európai kézműipar jelen-

²⁷ Rövid összefoglalását l. Zs. P. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries)*. Études Historiques 1970. Bp., 1970. 223–258. old.

tős részben éppen erre a közép-kelet-európai piacra támaszkodva tette meg tőkésedésének első lépéseit.

3. Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepének ez a jellege (élelmiszer- és nyersanyag-export, iparcikk-import) korlátozta, hátráltatta ez országok ipari-városi fejlődését — amelynek színvonala már az időszak elején is elmaradt a nyugat-európaiaktól —, hozzájárult az intrakontinentális ipari-agrár munkamegosztás kialakulásához, a fejlődési differenciák fokozódásához Nyugat- és Kelet-Európa között. Ám nem jelentette eredendően és egyértelműen Közép-Kelet-Európa gazdasági alárendelődését, függését, kizsákmányolását, sőt tőkefelhalmozásának forrásává válhatott volna. Az „árforradalom” ugyanis a mezőgazdasági termények árát jóval nagyobb arányban hajtotta fel, mint az iparcikkeket, Nyugat-Európában és Közép-Kelet-Európában egyaránt. Más szóval: az árforradalom „ipari ollót” nyitott, ami Közép-Kelet-Európa országai számára nyugati viszonylatban nemcsak aktív kereskedelmi mérleget, hanem kedvező külkereskedelmi reálsere-arányokat (*terms of trade*) biztosított.

A XVII. század közepére azonban mindhárom feltétel lényegesen módosult.

1.1 A *távolkeleti* viszonylatban előállott új fejleményeket fentebb már jellemeztük.¹ A Holland és az Angol Kelet-Indiai Társaság kivitelének túlnyomó hányadát ugyan továbbra is nemesfémek alkották, a XVII. század második felében is: ám behozataluk elsőrendű tételévé immár a keleti textilárúk váltak, amelyek az import áruösszetételében vitathatatlanul elhódították a vezető helyet a borstól és egyéb fűszerfajtáktól. Különösen rohamos növekedést mutatott az angolok textiláru- (gyapotszövet-) behozatala Indiából. Az angol calico-import, amelyről korábban alig lehetett hallani, az 1663–1669 évek átlagában 240 000, 1699–1701-ben 861 000 darabra ugrott; az utóbbi mennyiségnek 2/3-át tovább exportálták a kontinentális Nyugat-Európába.²

1.2 *Amerikai* relációban még jelentősebb változások következtek be, vagy kezdtek kibontakozni ez idő tájt a gyarmati kereskedelem „modern” jellegű átförmálódásának irányában.

A Spanyol-Indiákról jövő nemesfém-áradat, amely 1595-ig egyre dúsabbá vált, 1601–1630 között már csökkenő irányzatot vett, 1631–1660 között pedig zuhanásszerűen apadt. Ezt a spanyol gyarmatok és Sevilla között folyó kereskedelem gyors hanyatlása kísérte a XVII. század második negyedében.³ Az

¹ A távolkeleti viszonylatban előállott fejleményekre lásd az I. 22–26. jegyzetet és a vonatkozó szövegrészt.

² R. Davis, *English Foreign Trade, 1660–1700. The Economic History Review*, 2nd Ser., Vol. VII. No. 2. 1954. 153., 165. old.

³ A nemesfém-behozatal az 1591–1595 években több mint 35 millió, az 1626–1630 években még közel 25 millió, az 1631–1635 periódusban már csak 17 millió, az 1656–1660 években viszont kevesebb mint 3,4 millió peso-t tett ki. — E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*. Cambridge, Mass., 1934. 34–36. old. — A Sevilla áruforgalmának hanyatlására vonatkozó adatokra l. H. et P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique, 1504–1650*. Tome VI. I. Paris, 1956. 338–340., 474. old.

amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatnak eddigi legfőbb jellemzője a XVII. század közepére mindinkább elhalványult. A nemesfém-áradat apadásával párhuzamosan viszont és különösen 1660 után egyre nagyobb méreteket öltött az amerikai gyarmatok más kincsei: a cukor és a dohány áradása Nyugat-Európa felé.

A cukor a portugálok amerikai gyarmatairól: rabszolga-munkaerővel művelt brazíliai ültetvényeiről kezdte meg nemzetközi kereskedelmi pályáját még a XVI. század utolsó évtizedeiben; brazíliai szállítmányok fedezték a XVII. század első felében is az európai cukorfogyasztás túlnyomó részét. Ez idő tájt a spanyol-karibi térség telepein még jóval kevesebb cukrot termeltek; azok az angol és francia gyarmatok pedig, amelyek a XVII. század első évtizedeiben létesültek az Antillák szigetein, főleg dohány- (emellett gyapot- és indigó-) termesztéssel kezdték, nagyrészt kisüzemi farmergazdaságok keretei között. Ám a nyugat-indiai dohánynak hamarosan konkurrensé támadt Virginia, az első észak-amerikai „dohánygyarmat” (*Tobacco Colony*) produkciójában, ami az 1630-as évek végén jelentős mértékű túltermelésre vezetett; majd pedig arra készítette az Antillák angol és francia telepeseit, hogy cukornád-termesztésre térjenek át. A XVII. század közepe táján játszódott le a fordulat: a telepések egy generáció során dohánytermesztőből cukornád-ültetvényessé váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmergazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak; kialakultak az Antillák tipikus „cukorgyarmatai” (*Sugar Colonies*).⁴

Az angol és francia cukorgyarmatok (Jamaica, Barbados, Martinique stb.) megsokszorozták, tömegessé növelték a cukor behozatalát Európa felé, és árának lényeges csökkenését idézve elő, luxus-áruból szélesebb rétegek használati cikkévé változtatták. Egyben lendületet adtak az Amerika felé irányuló európai kivitelnek is, mert rohamosan bővülő igényekkel léptek fel rabszolga-munkaerő, valamint textiláruk és egyéb iparcikkek iránt. Sőt, a nyugat-indiai kisebb angol gyarmatokon haladt előre a cukor-monokultúrással specializáció először olyan fokig, hogy tekintélyes élelmiszerimport- (gabona-, hús-, hal-) szükségletet is támasztott; ezt részben Angliából, Írországból, részben az észak-amerikai brit „kenyérgyarmatokról” (*Bread Colonies*) fedezték, amelyek a XVII. század utolsó harmadában alakultak ki. Ezek az észak-amerikai gyarmatok pedig — amelyeknek még nemigen volt saját kiviteli termékük a transz-atlanti forgalom számára — az Antillákkal folytatott kereskedelemről származó cukorbehozataluk egy részét maguk is tovább exportálták Európa felé, — iparcikk-importjuk ellentételeként.⁵

⁴ Az I. 18. jegyzetben idézett műveken kívül E. E. Rich, *Colonial Settlement and its Labour Problems. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Cambridge, 1967. 338–350. old.; G. B. Masfield, *Crops and Livestock.* Uo. 289–295. old.

⁵ A. P. Newton, *The European Nations in the West Indies 1493–1688.*² New York, 1967. 196–199., 279–285. old.; J. Clapham, *A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750.* Cambridge, 1949. 238., 281., 285., 291. old.; H. U. Faulkner,

Ezt, a XVII. század közepétől fogva kiterelvényesedő, s egyben modern, munkamegosztásos jelleget ölteni kezdő transzatlanti áruforgalmat Amerika és Európa (valamint Nyugat-Afrika) között eleinte még főleg a holland kereskedők közvetítették; utóbb (a cromwelli diszkriminációs törvényektől is támogatva — amelyek hatásosabb eszköznek bizonyultak a hollandokkal szemben az amerikai, mint az európai vizeken —) saját gyarmataikat illetően nagyrészt az angolok vették kezükbe. Az angol kereskedelmi flotta volumenének hatalmas felfutása az angol polgári forradalmat követő évtizedekben — az európai (atlanti) partmenti hajózás mellett — éppen az amerikai gyarmatokkal való áruforgalomra koncentrálódott.⁶ A Nyugat-Indiákról Londonba irányuló cukorimport, amely a XVII. század első felében még egészen jelentéktelen volt, az 1663—1669 évek átlagában már 148 000, 1699—1701-ben pedig 371 000 mázsát tett ki; a Virginiából és Marylandból az angol fővárosba szállított dohány mennyisége az 1630-as évek mintegy 10 000 mázsájáról, 1662—1663-ban 70 000, 1699—1701-ben 220 000 mázsára ugrott; a behozott cukor 1/3-át, a dohány 2/3-át ugyancsak tovább exportálták a nyugat-európai kontinensre.⁷ Egészében véve az Amerikával folytatott kereskedelem — éppen, mert modern munkamegosztásos mozzanatai kerültek előtérbe — olyan rohamosan terjeszkedett ki ez idő tájt, hogy a holland hajózás abszolút mértékű visszaesése nélkül kerülhetett sor az angol (és francia) hajózás tekintélyes növekedésére.

Arra az időre tehát, amikor az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatok első időszakának jellemző jegyei elhalványultak, kezdett kibontakozni a kapcsolatoknak új, a világpiacon munkamegosztással összefüggő jellege. A modern világgazdaság kialakulásának újabb, második periódusába lépett: amikor a transzatlanti útvonalak immár a modern típusú nemzetközi kereskedelem útvonalaivá váltak. A XVII. század elején Anglia, eltekintve kelet-indiai kereskedelmétől, szinte egész áruforgalmát még Európával bonyolította le; a század végén a szigetország árubehozatalának csaknem 1/3-a már a gyarmatokról származott, egész kivitelének mintegy 30%-át pedig amerikai (és távolkeleti) áruk re-exportja tette ki. „Az angol kereskedelem most már nagymértékben az Európán kívüli világra támaszkodott.”⁸

A modern világgazdaság kialakulásának e második időszakában megszűnt tehát az a sajátos történelmi helyzet, amikor a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti reláció volt a bontakozó modern típusú nemzetközi kereskedelem fő hordozója; következésképpen csökkent a közép-kelet-európai orszá-

Amerikanische Wirtschaftsgeschichte. Dresden, 1929. I. 77—91., 139—143. old. — Lásd még alantabb a 26. jegyzetet.

⁶ L. A. Harper, *The English Navigation Laws*. New York, 1939. 242—245. old.; E. Lipson *The Economic History of England*.⁴ The Age of Mercantilism. London, 1947. Vol. III. 139. old.; J. H. Parry, *Transport and Trade Routes*. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. 206—207. old.

⁷ Davis, i. m. 152—153., 165. old.

⁸ Uo., 150., 162. old.

gok nemzetközi kereskedelmi szerepének, világgazdasági súlyának viszonylagos jelentősége a nyugat-európai gazdaság számára.

2.1 A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában a nyugat-európai iparfejlődés előrehaladása, agrárcikkek iránt támasztott keresletének emelkedése, a mezőgazdasági termények kedvező reálcsere-arányok mellett való értékesítésének lehetősége az árforradalom viszonyai között — a *közép-kelet-európai* országok mezőgazdaságát a piacra termelés fokozására serkentette. Ösztönzést nyújtott a mezőgazdasági árutermelés *paraszi* tendenciájának is, de főként az eddig kevésbé jelentős *földesúri* árukereskedelem és árutermelés előnyomulását mozdította elő, — a földesúri árutermelésen belül még kétféle fejlődési alternatívával: bérmunkáltató-polgárosuló („újnemesi”-nek tekinthető) és robotoltató-feudális („Gutsherr”-típusúnak minősülő) fejlődési lehetőségekkel.⁹ Mindez a nyugat felé irányuló agrárkivitel jelentős emelését, a növekvő mezőgazdasági terménykereslet kielégítését tette lehetővé a XVI. század konjunkturális körülményei közepette, — amikor még állt a harc egyrészt a paraszi és földesúri árutermelés irányzatai között, másrészt a földesúri árutermelésen belül ennek két fejlődési lehetősége között.

A XVI. század végére — XVII. század elejére azonban ez a harc eldőlt, éspedig a parasztival szemben a földesúri irányzat javára, utóbbin belül pedig a tőkésedővel szemben a feudális robotgazdálkodás javára. Ahhoz ugyanis, hogy akár a paraszi polgárosulás, akár a nemesi polgárosulás váljék a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének fő útjává, az egész nemzetgazdaság polgári jellegű átformálódására: az ipari árutermelés tőkés kibontakozásának, a kapitalista irányú városfejlődésnek egyidejű megindulására lett volna szükség. Erre azonban nem kerülhetett sor: az ipari-városi fejlődésben való elmaradás, amely már a XV. század második felében is megmutatkozott, a XVI. század folyamán nemhogy csökkent volna, hanem inkább növekedett. Ez irányban hatott Közép-Kelet-Európa országai nemzetközi kereskedelmi szerepének jellege, a modern típusú áruforgalomba való bekapcsolódásának módja is: az iparcikk-import, amely korlátozta az iparosodás hazai (belső) lehetőségeit, és az agrár-export, amely a földesurak gazdasági tevékenységének kedvezett: lehetővé tette, hogy tőkebefektetés nélkül is, jobbjáaik ingyenmunkájára alapozva, piacra termelő üzemeket építsenek ki; lehetővé tette, hogy a kiviteli forgalom közvetítésében is előre törjenek a polgári-paraszi kereskedők rovására.¹⁰

Az agrárfejlődés feudális földesúri irányzatának felülkerekedése viszont, az ún. második jobbágyság megszilárdulása Közép-Kelet-Európa számos országában — szükségképpen hamarosan felszínre hozta saját súlyos belső ellentmondásait: a XVII. század közepén-második felében már beleütközött

⁹ Az agrárfejlődés e típusainak és tendenciáinak jellemzésére lásd *Pach Zs. P.*, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 158–161. old.

¹⁰ Uo., 161–165., 243–244., 248–250. old.

azokba az objektív korlátokba, amelyeket termelési, árutermelési és export-lehetőségei elé önmaga emelt. Megmutatkozott ez a lengyel gabonakivitel kedvezőtlen alakulásában, ami részben a piac, részben a termelés oldaláról lel magyarázatot. Már az 1630–40-es években nem egyszer előfordult, hogy a Gdańskból kifutó holland hajóknak ballaszt maradt a fedélzetén: a gdański piac gabonakinálata nem volt elegendő a nyugat-európai kereslethez képest.¹¹ 1650–1699 között azután a Szund-szoroson át nyugat felé szállított gabona átlagos évi mennyisége már 55 800 lastra csökkent az 1600–1649 közötti 68 500 last évi átlaghoz képest; 1700–1749 között pedig egyenesen 31 800 lastra esett vissza.¹² Az export csökkenése mögött részben a terméshozamok csökkenése állt, ami -- a paraszti árutermeléssel és a bér munkáltató nemesi árutermeléssel szemben -- a robotmunkát végtelenségig kiaknázó földesúri árutermelés eluralkodására, a jobbágygazdaságokat tönkretéve folwark-rendszerre vezethető vissza.¹³ A robotoltató földesúri árutermés mély belső ellentmondása mutatkozott meg abban, hogy elnyomóította a parasztgazdaságokat: saját munkaerő- és munkaeszköz-forrását.

De megnyilvánult ez a korlátozó hatás a magyarországi marhakivitel visszaesésében is, amelynek fő árutermelési bázisa nem a földesúri önkezelésű gazdaság, hanem a mezővárosi-falusi parasztgazdaság volt és maradt. A polgári-paraszti marhakereskedők piaci tevékenységét gátló földesúri ténykedésekben, a feudális urak konkurrenciájában, elnyomó-megszorító rendszabályaiban jutott közvetlenül kifejezésre.¹⁴ Ezek a belső, feudális korlátok is közrejátszottak -- az exportpiaci viszonyok kedvezőtlen alakulása és egyéb tényezők mellett -- abban, hogy a már a XVII. század első felében észlelt akadozások-ingadozások után, a XVII. század közepére-második felére bekövetkezett a magyarországi marhakivitel lehanyatlása, a magyar polgári-paraszti marhatőzsérek elszegényedése, tönkremenetele. Jellemző, hogy a nyugatra irányuló magyar marhaexport, amelynek évi mennyiségét az 1560–1580-as években statisztikailag alátámaszthatóan minimálisan évi 60–80 ezer darabra

¹¹ *M. Bogucka*, Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII. wieku. Przegląd Historyczny, Tom LIX. Zesz. 2. Warszawa, 1968. 248–251. old.

¹² *J. A. Faber*, Het probleem van de dalende graanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. A. A. G. Bijdragen, 9. Wageningen, 1963. 12. old. — Egy másik holland szerző — úgyszintén a Szund-vámjegyzékek alapján — kevésbé jellemző időbeli bontásban adja ugyan meg a balti-tengeri gabonakivitel átlagszámait, de így is rávilágít a hanyatlásra. Eszerint 1562 és 1657 között összesen 4,6 millió last, 1661 és 1783 között pedig 4,7 millió last gabonát szállítottak nyugat felé a Szund-szoroson át. Ez az első időszakban 47 900, a másodikban 38 500 last évi átlagot jelent. — *W. S. Unger*, Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XII. No. 2. 1959. 213. old. — A kérdés legújabb tárgyalására l. *P. Jeannin*, Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe–XVIIIe siècle). Revue Historique, T. CCXXXI. 1964. 92–95., 313. old.

¹³ *J. Topolski*, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle. Acta Poloniae Historica, VII. Warszawa, 1962. 46–49. old.; *W. Szczygielski*, Die ökonomische Aktivität des polnischen Adels im 16–18. Jahrhundert. Studia Historiae Oeconomicae, Vol. 2. Poznań, 1967. 85–87. old.

¹⁴ *Pach*, i. m. 209–210., 269. old.

tehetjük (egyes kutatók százezres, sőt még magasabb számokat említene), a XVII. század második felében beállott nagyarányú visszaesés után, még az 1730-as években is csak évi 56 ezer körül mozgott, és csupán az 1760-as években érte el a két évszázad előtti színvonalat.¹⁵

Ami pedig a magyarországi export másik fő cikkét illeti — méghozzá az egyetlent, amely a XVI. században megtalálta az utat az atlanti parti piacokra: Antwerpenbe, majd Hamburgba és Amsterdamba, éspedig az akkori viszonyok között igen jelentős mennyiségben — a réz sem tudta ezt a pozícióját szilárdra tenni, a XVII. század közepére-második felére is megőrizni a modern típusú nemzetközi kereskedelem nyugat-európai központjaiban. A beszercebányai réztermelés, amelynek évi átlaga a Thurzó-Fugger korszakban kb. 24 ezer mázsára rúgott (s ennek a mennyiségnek legalábbis 4/5-e nyugati kivitelre került), amely a Fuggerek kivonulása után, a XVI. század második felében is 12 ezer, s még az 1610-es évek elején is 8–10 ezer mázsát tett ki, a XVII. század közepén már legfeljebb 3–4 ezer mázsás évi átlagot ért el, — ugyanakkor, amikor az előző században tőle még messze elmaradó svédországi réztermelés évi mennyisége mintegy 50 ezer mázsára futott fel. A magyarországi réz — ha a bécsi udvar államkölcsonfelvételi fedezeteként holland, majd angol tőkések felé később is számbajött — immár csak alárendelt szerepet játszhatott a világpiacon, amelyen a túlerejű svéd mellett ez időre újabb vetélytársak is megjelentek: a japáni, majd a chilei.^{15a}

2.2 A közép-kelet-európai árutertermelés fejlődésének megtorpanása, hanyatlása ez országok *exportképességében*, nyugat felé irányuló kivitelük fő ágazataiban — a lengyelországi gabonaexport, a magyarországi marha- és réz-export visszaesésében —, mint láttuk, közvetlenül, számszerűen is kimutatható. De hozzátehetjük — bár ez idő szerint számszerűen még csak közvetve tudjuk megragadni —: előbb-utóbb szükségképpen észlelhetővé vált nyugatról származó behozataluk, *import-feltevő képességük tekintetében* is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztelte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését;¹⁶ tehát visszavetette a modern típusú — belső és nemzetközi — kereskedelem piaci házísát.

¹⁵ Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1733, 1735, 1736, 1737, 1738, 1739, 1743. évben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 96–101., 176–181., 182–187., 275–279., 281–285., 358–363.; 1895. 65–73. old.; Pólya J., Gazdasági viszonyaink a XVIII. század első felében. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 206–207. old.; Eckhart F., A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 318. old.

^{15a} J. Vlachovič, Slovak Copper Boom in World Markets of the 16th and in the first quarter of the 17 centuries. Studia Historica Slovaca, I. Bratislava, 1963. 70. old.; H. van der Wee, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries). The Hague, 1963. I. 523. old.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien—Leipzig, 1907. 38., 43., 126–128., 429. old.; E. F. Heckscher, An Economic History of Sweden. Cambridge, Mass., 1954. 72., 85–88. old.

¹⁶ M. Malowist, Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15.

Sok tanulságot nyújt ebből a szempontból a londoni exportkereskedelem alakulása, — annál is inkább, mivel a főváros bonyolította le a korabeli angol külkereskedelem 2/3—3/4 részét, kivitelének legalább 3/4-ét pedig különféle gyapjúszővetek tették ki.¹⁷ A londoni exportkereskedelem — a XVI. századi sikeres közép-kelet-európai előretörés után — a XVII. század első felében már telítettnak érezte a közép-kelet-európai keresletet, ahol piacbővülést már nem remélhetett. Ez erőteljesen ösztönözte újabb területek felé: részben a Földközi-tengeren át Levante irányában, részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra. Az ún. „*shortcloths*” vámkezelési gyűjtőfogalma alá foglalt gyapjúszővetek kivitele — amelyeknek mintegy 3/4-ét Londonból északi- és balti-tengeri (valamint orosz) kikötőkbe hajózták — már 1614 után, tehát már a harmincéves háború kezdete előtt csökkenő irányzatot vett;¹⁸ a század közepe táján (1640) pedig jócskán alatta maradt század eleji mennyiségének: a 100 000 vég körüli évi átlagnak.¹⁹ Ezzel szemben az angol textilgyártás újabb ágainak legfrissebb termékei — a szoros értelemben vett „*new draperies*” —, amelyeknek csupán egynegyede került közép- és kelet-európai piacokra, fele-kétharmada viszont földközi-tengeri, afrikai és ibér-félszigeti kikötőkbe, az utóbbiakból pedig jelentős részben Amerikába, töretlen és gyors exportnövekedést mutatnak ugyanebben az időben: a század eleji kiviteli értéknek mintegy ötszörösére.²⁰

Mindennek következtében a Civil War előestéjére olyan helyzet állott elő, hogy az ibér-félszigeti és földközi-tengeri kikötők — ezekből áradt az angol textiláru Amerika és a Levante felé — már csaknem akkora részét vették fel London textilexportjának, amekkorát a németalföldi és északnémet kikötők, amelyek Közép- és Kelet-Európa felé közvetítették a szigetország gyapjútermékeit.²¹ S ha ily módon a XVII. század közepére a két exportterület mintegy egyensúlyba került, akkor a polgári forradalmat követő nagy gazdasági fennedülés évtizedeiben az ellentétes irányú kiviteli trendek még szembetűnőbben

bis zum 17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450—1650. Bp., 1963. 22—24. old.; Pach, i. m. 198., 203., 239., 242., 251—252. old.

¹⁷ Az arányszámok a XVII. század első felére vonatkoznak: az amerikai cukor és dohány, az indiai gyapotszővetek re-exportjának nagyarányú kifejlődése előtti időre. — Davis, i. m. 150. old. — A többi angol kikötő (az „outport”-ok) forgalmára — amelyek a londoninak mintegy 1/4 részét kitevő textilkivittel bonyolítottak le a XVII. század első felében — lásd W. B. Stephens, The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600—1640. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XXII. No. 2., 1969. 228—243. old.

¹⁸ Vö. A. Friis, Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. The Commercial Policy of England in its Main Aspects 1603—1625. Copenhagen—London, 1927. 93., 98., 326., 382. old.

¹⁹ Az 1598—1601. évek átlagában 103—104 000, 1614-ben 127 215, viszont 1640-ben már csak 87 437 vég „shortcloths”-t vittek ki Londonból. — Fisher, alább i. m., 153. old.

²⁰ Ezeket a szöveteket nem végszám szerint, hanem „ad valorem” regisztrálták és vámozták. — Minderre F. J. Fisher, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. III. No. 2., 1950. 151—161. old.; B. E. Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600—1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy.² Cambridge, 1964. 136., 152., 257—267. old.

²¹ Fisher, i. m. 154—155., 157. old.

jutottak érvényre;²² más szóval: valószínűleg bekövetkezett már az átbillenés az angol export területi megoszlásában a közép-kelet-európai felvevőterülettel szemben a gyarmati és levantei piacok javára.²³

Így azután az angol gyapjűszövetek exportja — bár közép-kelet-európai piacait már nem tudta bővíteni, a Távol-Keleten pedig még szinte egyáltalán nem volt képes utat törni magának — főképpen az amerikai és levantei piaclehetőségek kiaknázásával mégis jelentős mértékben megnőtt: a század egészét tekintve mintegy háromszorosára emelkedett.²⁴ A szigetország kivitelének egész volumene pedig — megközelítő értékű statisztikai adatok szerint — 1613 és 1700 között kb. 2,5 millió font sterlingről mintegy 6,5 millióra növekedett; ez a növekedés nagyrészt a század második felére, az 1660–1700 közötti évtizedekre esett.²⁵

Arra az időre tehát, amikorra a transz-atlanti kereskedelem rohamos növekedése és jellegének átforgalmazása a munkamegosztásos, modern típusú áruforgalom egyre sűrűsödő szálaival kezdte hozzákötni az amerikai gyarmatokat a tőkésedő nyugat-európai gazdasághoz, — ezzel nagyjában azonos időre a Közép-Kelet-Európát Nyugat-Európa-hoz fűző gazdasági kapcsolatok

²² *Uo.*, 161. old.; *Davis*, i. m. 150. old.; *Ch. Wilson*, *Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century*. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XIII. No. 2., 1960. 210–211. old.

²³ *Davis*, i. m. 164–165. old. közölt táblázat számszerűen bemutatja az angol behozatal és kivitel irányait is. Eszerint az 1699–1701. évek átlagában Londonból az „észak-európai” (norvég, dán, balti) kikötőkbe 115 000, az amerikai brit gyarmati kikötőkbe pedig 142 000 font értékű gyapjűszövetet exportáltak. Ezek a számok azonban keveset mondanak a kivitel tényleges területi megoszlásáról és méreteiről (vö. *Supple*, i. m. 257. old.), mert a közép-kelet-európai piacokra ez idő tájt már főleg észak-német kikötők közvetítésével, a spanyol- és portugál-amerikai gyarmatokra pedig természetesen az Ibér-félsziget kikötőiből áramlott az angol gyapjűszövet. A Közép-Kelet-Európa, ill. Amerika felé tovább exportált áruk tehát azoknak az exportmennyiségeknek részét képezték, amelyeket a táblázat „északnyugat-európai” (német, holland, flandriai, francia), ill. „dél-európai” (spanyol, portugál, földközi-tengeri) rendeltetésűként tüntet fel. Az 1699–1701. évek átlagában Londonból Északnyugat-Európa kikötőibe 553 000 font, Dél-Európa kikötőibe viszont 1 109 000 font értékű gyapjűszövet vittek ki. Ezek a számok mindenesetre megvilágítják a „dél-európai” kikötők lényegesen nagyobb szerepét London textilexportjában; további bontásukra azonban nincs lehetőség.

A balti-tengeri kikötőkbe szállított (angol és egyéb nyugat-európai) textilárúk rendeltetéséről viszont közelebbi adatokat is felmutathatunk. Hogy 1562 és 1657 között évi átlagban 35 500, 1661 és 1740 között pedig 40 000 vég szövetet hajóztak át a Szund-szoroson, még csak (az ezen az útvonalon ellátott) közép-kelet-európai piac telítettségére vall. Hogy viszont az említett mennyiségeken belül a svéd kikötők részesedése időközben 4,7%-ról 30%-ra, az újonnan belépő Szentpétervárré csaknem 25%-ra nőtt, viszont a korábban kiemelkedő jelentőségű Gdańsk részesedése 40%-ról 10–11%-ra csökkent, — még akkor is a közép-kelet-európai kereslet visszaesésére enged következtetni, ha figyelembe vesszük, hogy a XVI–XVII. század fordulójától kezdve az északnémet kikötők, nevezetesen Hamburg, lett az angol gyapjűszövet beáramlásának egyik fő kapujává. — Az adatokra lásd *Unger*, i. m. 210–211. old.

²⁴ *W. Cunningham*, *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Cambridge, 1917. 929. old. — Anglia gyapjűszövet-kivitelének össz-értéke 1700-ban kb. 3 millió fontra rúgott; „hazai exportjának” több mint $\frac{2}{3}$ -át, egész exportjának majdnem a felét tette ki. — *Davis*, i. m. 150., 165. old.; vö. *Lipson*, i. m. II. 188., 248. old.

²⁵ A re-exporttal együtt, amely a XVII. század első felében még jelentéktelen volt (vö. fentebb a 17. jegyzettel). — A kivitel egész 1700. évi volumenét illetően az újabb angol kutatás ugyanúgy 6,5 millió fontot megközelítő összeghez jut, mint a régebbi szakirodalom; de kisebb méretűnek minősíti a felfutás 1660 és 1700 közötti szakaszát. — *Davis*, i. m. 151., 160–161. old.; *Lipson*, i. m. II. 189. old.; vö. *Cunningham*, i. m. 931. old.

fejlődése immár megrekedt, ereje lankadóban volt. Ha a nyugat-európai kézműipar tőkésedésének *első* lépéseit főként a közép-kelet-európai piaci lehetőségek támasztották alá, a tőkés ipar kialakulásának *második* lépcsőfokán immár egyre inkább a tengerentúli területek, nevezetesen az amerikai gyarmatok megnövekedett iparcikk-kereslete nyomult a *külső piaci* ösztönzések előterébe.²⁶

Közép-Kelet-Európa országai nemzetközi kereskedelmi szerepének csökkenését Nyugat-Európa gazdasága szempontjából, a közép-kelet-európai reláció világpiaci jelentőségének háttérbe szorulását a modern világgazdaság kibontakozásának második periódusában egyfelől a tengerentúli (amerikai) reláció súlyának megnövekedése, modern típusú szerepének előnyomulása idézte elő. Másfelől az a tény, hogy nagyjában ugyanez időre, a XVII. század közepére a közép-kelet-európai árutermelő gazdaság egészen véve fejlődésre képtelenné bizonyult, a megtorpanás és hanyatlás stádiumába került. Nem tudta megnövelni, sőt tartani sem eddigi élelmiszer- és nyersanyag-exportját nyugat felé; nem tudott piacbővülést nyújtani a nyugat-európai iparcikk-import számára, s az utóbbit persze korántsem azért, mintha saját ipari árutermelését versenyképessé, tőkésedővé emelte volna.

3.1 Az ímént vázolt két, nagy horderejű változás-komplexus mellett, amely a világgazdaság kibontakozásának feltételeiben a XVII. század közepe tájára bekövetkezett — az amerikai gyarmatok gazdasági fejlődésének magasabb szintre emelkedése és a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének megrekedése mellett — hasonló irányban hatottak azok a lényeges változások, amelyeket maga *Nyugat-Európa*, a nyugat-európai gazdaság belső növekedése produkált. Ezeket röviden a következőkben összegezhetjük.

A modern típusú nemzetközi kereskedelem kialakulásának eddigi, első szakaszában még a kapitalizmus felé vezető úton legelől haladó nyugat-európai országokban is nagy erőt képviseltek a feudális viszonyok, falun és városban

²⁶ Az angol ipari export területi megoszlásának „átbillenését” a XVII. század második felében a legfontosabb kiviteli árut: a gyapjuszövetet illetően statisztikailag csak közvetve tudtuk megragadni (lásd fentebb a 23. jegyzetet). A többi iparcikknek esetében viszont már közvetlenül kimutathatjuk, mert ezek zömét Angliából egyenesen a nyugat-indiai és észak-amerikai brit gyarmatokra vitték ki. Londoni export-értékük az 1663–1669. évi átlag 222 000 fontról az 1699–1701. évek átlagában 420 000 fontra (az egész angol exporton belül pedig 8%-ra) növekedett; míg az első időmetszetben európai kikötőkbe 136 000, Amerikába és egyéb gyarmati területekre 86 000 font értékben kerültek, addig a XVII–XVIII. század fordulóján az európai kikötők 161 000 fontos részesedésével szemben az amerikai (és egyéb gyarmati) kikötők immár 259 000 fontra ugrott. Az angol iparcikk (valamint indiai gyapotszövetek és holland, német vászonárúk) amerikai kivitelének megnövekedése szoros összefüggésben volt az amerikai cukor- és dohány behozatalának felfutásával: annak ellentétét alkotta, a rabszolgaszállítmányok mellett. „Így a XVII. században az angol réz-, vas-, selyem-, vászon-, ruházati, üveg-, papír-, bőripar stb. az Atlanti óceánon túli, védett piacain izmosodott meg”. — Davis, i. m. 154., 158–159. old.; vö. fentebb az 5. és 7. jegyzettel.

A XVIII. században azután az angol ipari export súlypontjának áthelyeződése Amerikába teljesen világossá vált. Erre nézve l. Ph. Deane — W. A. Cole, *British Economic Growth 1688–1959*. Cambridge, 1964. 87. old.; Ph. Deane, *The First Industrial Revolution*. Cambridge, 1965. 56. old.

egyaránt. Fennállt még a középkori jellegű városszerkezet: a városok féltékenyen ügyeltek önkormányzatukra, védelmezték a városgazdaság hagyományos fogyasztó és ellátó területe feletti uralmukat, feudális piacörzetük monopóliumát, — a céhek szívós harcot folytattak tőkésedő ipari vetélytársaik ellen, a nagykézműipar termékeinek betörése ellen. Számtalan példát lelhetünk erre a XVI. században még Németalföldön és Angliában is.²⁷

A középkori városi és céhalkotmány makacs ellenállása az egységes nemzeti piac kifejlesztésének erőivel szemben, a *belső* piac ebből következően még mindig viszonylag szűk volta, korlátozott terjedelme, a maga részéről is *külső* piacok felé orientálta a tőkésedő nyugat-európai iparvidékek termelését: közép-kelet-európai piacok felé, — ahol a feudális városfejlődés színvonala alacsonyabb, a városgazdaságok, a városi szuverénítás gazdasági és politikai hadállásai gyengébbek voltak, kisebb ellenállást tudtak csak kifejteni, kevésbé tudták piacaikat megvédeni a külső árubehatolással szemben.²⁸

A középkori jellegű városszerkezet partikuláris erőinek szembeszegülése a gazdasági fejlődés új áramlataival, persze, hosszabb távon kilátástalannak bizonyult, kudarcra volt ítélve. A XVII. századi Nyugat-Európa a feudális jellegű városi elkülönülés és önkormányzat hanyatlásának, a városgazdaságok önállósága fokozatos megszűnésének és a nemzetgazdaságba való betagozódásának, a helyi piacörzetek felbomlásának, keretei áttörésének, a kapitalista tendenciák előtti fokozódó megnyílásának volt a tanúja.²⁹ A város kénytelen lemondani vidéki körzete iparcikkkel való ellátásában gyakorolt uralmáról: erre az eddigi monopolizált felvevő piacra mindinkább betörnek távolabbi ipari gócek, a tőkésedő nagykézműipar termékei, amit ipari áresések, válságjelenségek jeleznek és kísérnek a kontinentális Nyugat-Európa számos országában, — részben már az 1620-as évektől, általánosan a század közepétől fogva.³⁰ Az egységes nemzeti piac kialakulása ugyanis korántsem valami békés, harmonikus integrálódási folyamata a partikuláris piacörzeteknek, hanem a termelési és árarányok megbomlásán, súlyos konfliktusokon át valósul meg. Anglia tartott legelől a tőkés kibontakozásban: így itt a század közepén lezajlott polgári forradalom utáni évtizedekben a korábbi válságtünetek — az 1620-as,

²⁷ H. Pirenne, *Geschichte Belgiens*. Gotha, 1907. III. 271–288. old.; W. Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*.³ Cambridge, 1915. 506–525. old.; E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1927. 75–79. old.; H. Sée, *Französische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1930. I. 91–94. old.

²⁸ Vö. M. Malowist, *The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., Vol. XII. No. 2., 1959. 179. old.; *Supple*, i. m., 8–9. old.

²⁹ Gyimesi S., *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1970. (Kézirat.)

³⁰ Az áralakulásra lásd alantabb a 38., 40. és 41. jegyzetet. — Az 1950–60-as években széleskörű vita bontakozott ki, főleg a gazdaságtörténeti szakirodalomban, az ún. XVII. századi válság problémájáról. A vita legújabb áttekintése, vitatható állásfoglalással: N. Steensgaard, *The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century*. Moscow, 1970. 1–8. old. (Előadás a XIII. Nemzetközi Történeti Kongresszuson. Moszkva, 1970. aug.)

1640-es évek ilyenfajta jelenségei³¹ — immár eloszlanak, és eddig nem ismert tőkés prosperitás jegyében válik mintegy kézzelfoghatóvá, közvetlen realitássá a belső piac rohamos kitágulása, az egységes nemzeti piac megszületése.³²

Mindez azt jelenti, hogy a modern világgazdaság kialakulásának *második* szakaszában a tőkésedő nyugat-európai, mindenekelőtt angliai ipar — amely előtt, mint láttuk, voltaképp ekkoriban tárultak fel igazán a tengerentúli (amerikai) piacok — egyben gyorsan szélesedő belső keresletre, hazai fogyasztásra talált; mindez szükségszerűen viszonylag csökkentette érdeklődését a közép-kelet-európai piacok iránt. Jellemző, hogy a forradalom évszázadát illetően az angol szakirodalom jónéhány képviselője — a külkereskedelem nagyarányú növekedése ellenére — a *home market* túlsúlyát hangoztatja a *foreign market*-tal szemben (sőt a *colonial market*-tal szemben is). Az erre vonatkozó — részben egykorú — számítások-bebecslések szerint az angol textilipar össztermelésének 2/5-t vitték ki, 3/5-e viszont az országon belül talált vásárlóra; a hazai piacon elhelyezett angol áruk teljes értéke pedig (ideértve a mezőgazdasági terményeket is) 1700-ban 42 millió font sterlingre rúgott, tehát több mint hatszorosára a kivitel előbb már idézett össz-értékének.³³

3.2 Ám nemcsak a Közép-Kelet-Európába menő iparcikk-*kivitel*, hanem az innen származó mezőgazdasági termény-*behozatal* iránt is lanyhult az érdeklődés ugyanez idő tájt Európa nyugatán. Az a tény, hogy a közép-kelet-európai országok nemzetközi kereskedelmi szerepe e téren is csökkent a XVII. század közepétől fogva, nemcsak agrárexportjuk fejlődésének belső, a termelési viszonyok, a „második jobbság” szabta korlátaiból következett — amelyekről fentebb már szólottunk —, hanem részben a Nyugat-Európa agrárimportigényét korlátozó tényezőkből is, amelyekre most kell egy pillantást vetnünk.

A legszembeötlőbb megintcsak Anglia esete. A szigetország — ahol a feudális agrárviszonyok elsőprérének újabb és újabb hullámai különösen kedvező terepet nyújtottak a tőke minden irányú előretörésének; ahol az ipar és a mezőgazdaság tőkés átfarmálódásának ösztönzői egymásba kapcsolódtak és egymást erősítették — Anglia tehát egész mezőgazdasági terményszükségletének fedezésére képessé, mi több: gabonaexportáló országgá vált, — éppen a XVII. század közepétől, az 1660-as évektől kezdve, s az is maradt vagy egy évszázadon keresztül, egészen az ipari forradalom kezdetéig. Elsősorban Hollandiába vitt ki gabonát, s „egy időben azt hitték, hogy Anglia veszi át a

³¹ J. D. Gould, The Trade Depression of the early 1620's. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. VII. No. 1., 1954. 81—90. old.; *Supple*, i. m., 52., 120. old.

³² Az 1660—1700 közötti évek „az angol történelem egyik leggyümölcsözőbb és leglendületesebb korszakát alkotják mind a mai napig”. — Ch. Wilson, England's Apprenticeship, 1603—1763. London, 1965. XII., 236. old. — Vö. R. M. Hartwell, Economic Growth in England before the Industrial Revolution: Some Methodological Issues. The Journal of Economic History, Vol. XXIX. N. 1. New York, 1969. 24—25. old.; Chr. Hill, Az angol forradalom évszázada, 1603—1714. Bp., 1968. 170., 215. old.

³³ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München—Berlin, 1929. II. 167. old.; Lipson, i. m. II. 189—190. old.; Hill, i. m. 21—22. old.

balti országoktól Hollandia magtárának szerepét.”³⁴ De más fejlemények más országokban is hasonló irányban munkáltak. Megindult az amerikai eredetű burgonya és kukorica nagyobb méretű termesztése Európában: az előbbi Írorszában, az utóbbi Spanyolországban már a XVII. század végén fontos szerepet töltött be a tömegfogyasztásban.³⁵ A nyugat-európai kontinens egyes országaiban — Spanyolországban, Portugáliában, Franciaország egyes részein — a század folyamán demográfiai pangás, ill. hanyatlás állott be.³⁶ Végül: úgyszólván általánosan megfigyelhető a XVII. századi Nyugat-Európában — korábbi előzmények erőteljes folytatásaként — az ipar vidékre húzódása, új falusi telephelyeinek kialakulása, az ún. „*rural industry*” kifejlődése.³⁷ Ez a folyamat — amely a feudális városgazdasági szerkezet már említett bomlásának, a hagyományos piacörzetek keretei szétfeszítésének másik tényezője volt — városi iparosok falura áramlását is magában foglalta. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a „*rural industry*” — a tőkés manufaktúra-fejlődés e jellegzetes szétszórt (decentralizált) formája — nagyrészt a vidéki háziiparra, vagyis az őstermeléstől még teljesen el nem szakadt paraszti iparosra támaszkodott, aki munkaerejét mezőgazdasági és ipari tevékenység között osztotta meg, s így a létfenntartásához szükséges élelmiszerek egy részét is megtermelte. Mindez a *piac* jelentkező élelmiszerkeresletet csökkentette, és — egyéb okokkal együtt — az agrárárak, főképp a gabonaárak süllyedését, méghozzá az ipari árakénál nagyobb mértékű visszaesését: további válságjelenségeket idézett elő.³⁸ Egyúttal természetesen a mezőgazdasági termények iránt Közép-Kelet-Európa felé érvényesülő import-igény lanyhulását is maga után vonta.

3.3 Mindazok a nagyjelentőségű változások, amelyeket a modern világ-gazdaság kibontakozási folyamatának három fő elemét, három fő alkotó részét illetően — a nyugat-európai, a közép-kelet-európai és a koloniális gazdaságot illetően — a XVII. század közepe táján módunk volt megfigyelni, — mindezek a változások látnivalóan korlátozták a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti áruforgalmi kapcsolatok továbbfejlődését, kiterjedését a modern világ-gazdaság kialakulásának második periódusában. Korlátozták, — de persze korántsem küszöbölték ki, szüntették meg ezeket a kapcsolatokat; még kevésbé változtatták meg az intrakontinentális kereskedelem áruössze-

³⁴ Angol terményt Hollandián kívül az Ibér-félszigetre exportáltak — amely szintén fontos piaca volt a baltikumi gabonának —, valamint a nyugat-indiai cukorgyarmatokra. — *Lipson*, i. m., II. 459–460. old.; *Clapham*, i. m. 283–284. old.; *Davis*, i. m. 165. old.; *Deane-Cole*, i. m. 65. old.

³⁵ *Masefield*, i. m. 276–278., 299–301. old.; *Faber*, i. m. 16–17. old.

³⁶ *K. F. Helleiner*, The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. 40–58. old., — összefoglalóan, gazdag irodalommal.

³⁷ *Gyimesi*, id. kézirat, — a nemzetközi szakirodalom áttekintésével.

³⁸ *W. Abel*, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.² Hamburg–Berlin, 1966. 13., 145., 152. old.; *B. H. Slicher van Bath*, The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850. London, 1963. 207., 211. old.

tételének eddigi jellegét. Közép-Kelet-Európa továbbra is iparcikket importált nyugat felől; Nyugat-Európa, amennyiben behozatali szükséglete volt alapvető élelmiszerekben, jelesen gabonában, azt továbbra is főként a közép-kelet-európai országokból fedezte. Hiszen, ha az Újvilágból *áttelepített*, meghonosított burgonya és kukorica már a XVII. század végén jelentős szerepet játszott egyes nyugat-európai országok agrártermelésében és népelelmézésében, a XVIII. században pedig erőteljesen folytatta európai előrenyomulását, addig a tengerentúlon *termelt* gabona, az amerikai búza behozatala csak jóval később, a XIX. század második felében kezdte számottevően befolyásolni a nyugat-európai agrárpiacon.³⁹

Am ha az *árustruktúra* lényegében nem változott meg a nyugat és kelet közötti európai kereskedelemben, ennek *reálcsere-arányai* annál lényegesebb változáson mentek át a világgazdaság kialakulásának első időszakához képest. A XVI. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” már a XVII. század elejétől fogva lelassult, ill. árhullámzásoknak, átmeneti fellobbanásoknak és áreséseknek adta át a helyét, majd — éles, országokként és áruajtákként eltérő áringadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt: a XVII. század közepére az árforradalom korszaka végképp lezárult, befejezéséhez ért.⁴⁰ Az árforradalom megszűnése egyben az „ipari olló” bezárultát is jelentette. Az árak stagnálása vagy visszaesése — mint már céloztunk rá — mind iparcikkekre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat, leginkább a gabonát érintette; az áralakulás további menete pedig „agrár-olló” kialakulásához vezetett. „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak egymáshoz viszonyított arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a XVII. századot és a XVIII. század első felét általános árhanyatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai”.⁴¹

Közép-Kelet-Európa nyugati irányú áruforgalmának strukturális jellege — iparcikk-import, agrárexport — immár tehát nem kedvező reálcsere-ará-

³⁹ Lásd pl. *Abel*, i. m. 258. old.; *Faulkner*, i. m. II. 411. old.; *Sándor P.*, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp., 1958. 12–15. old.

⁴⁰ Az „árforradalom” és az azt követő árhanyatlási periódus kutatási eredményeinek és problémáinak legújabb összegezései, gazdag irodalommal: *E. J. Hamilton*, The History of Prices before 1750. XIe Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm, 21–28. Aoút 1960. Göteborg — Stockholm — Uppsala, 1960. Rapports. I. 144–164. old.; *F. P. Braudel* — *F. Spooner*, Prices in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. 378. és köv., különösen 421., 464., 467., 481. old. — A mezőgazdasági terményárakra, az iparcikkéket jóval meghaladó arányú emelkedésére az „árforradalom” idején, nagyobb visszaesésére a következő időszakban: *Abel*, i. m., 113–120. old.; 145., 152., 174. old.; *Slicher van Bath*, i. m. 197–198.; 206–212. old. — A lengyelországi áralakulásra: *S. Hoszowski*, The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries. Acta Poloniae Historica, II. Warszawa, 1959. 7. és köv., különösen 10–12. old.; a magyarországi áralakulásra: *Zimányi V.*, Quelques aspects de la régression économique et sociale du XVIIe siècle. (Kézirat.)

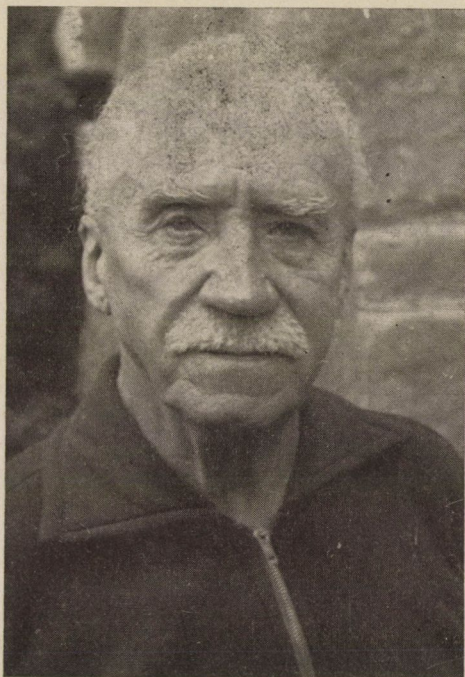
⁴¹ *B. H. Slicher van Bath*, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. A. A. G. Bijdragen, 13. Wageningen, 1965. 144. old.

nyokat, tőkefelhalmozási lehetőségeket, hanem egyenlőtlen értékű árucserét, értékelvonást, kizsákmányolást jelentett. Érvényre juttatta a tőkés külkereskedelemnek azt a törvényszerűségét, amelyet Marx fejtett ki az átlagprofitráta süllyedésének egyik ellentendenciájaként, hogy ti. „a fejlettebb ország értékük felett adja el áruit”, „a kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért”, s ez az értékelvonás akár aktív, akár passzív kereskedelmi mérleg mellett egyaránt megvalósulhat.⁴² Az európai intrakontinentális munkamegosztás fennmaradt, stabilizálódott, áthagyományozódott, sőt később elmélyült, de immár egyértelműen negatív hatással Közép-Kelet-Európa országai számára: az iparosodó-tőkésedő Nyugat-Európával szemben nagyjában és egészében az agrárövezet szerepére szorultak, gazdaságilag alárendelt, függő, kiszolgáltatott viszonyba kerültek, és ilyen helyzetben lépnek majd át, vagy másfél századdal később, a modern világgazdaság fejlődésének harmadik periódusába, amely az ipari forradalom angliai kibontakozásával veszi kezdetét.

*

Éppen ezen az alapon bocsátottuk előre értekezésünk bevezetőjében: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe a korábbiakhoz képest nem csökkent, hanem növekedett korszakunkban; ám ennek a növekedésnek a jellege, sajátosságai egyfelől, a modern világgazdaság kialakulási folyamatának új jelenségei, újabb szakaszába lépése másfelől — mintegy a XVII. század közepére megérlelték, kibontakoztatták a negatív értelmű fordulatot Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi-gazdasági szerepében, mi több: századokra szólóan egész történelmi sorsában.

⁴² Marx, A tőke. III. Bp., 1961. 245–246. old.

FÜLEP LAJOS

Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, nyug. egyetemi tanár, a párizsi Comité International d'Histoire de l'Art tagja, a Szellem, a Művészettörténeti Értesítő és az Acta Historiae Artium volt szerkesztője, a Munka Vörös Zászló Érdemrendje, a Munka Érdemrend, a Népköztársasági Érdemérem tulajdonosa, életének 85. évében, 1970. október 7-én hosszas betegség után elhunyt.

Benne a magyar művészettörténet, művészetelmélet és kritika kiemelkedő művelőjét veszítettük el. Műveinek gondolati és formai igényessége nemes szakmai tradícióként él tovább tanítványainak munkásságában.

In memoriam

Fülep Lajos emlékezete

Ismét az óriások közül dőlt ki egy; az óriások nemzedékéből. Úgy élt Fülep Lajos köztünk, mint eleven emlékmű és példakép. Nem kellett, hogy ugyanazok a problémák foglalkoztassák, mint a későbbi generációk tagjait, mégis sokat nyújtott e problémák megoldásához. Tanítványokkal — művészettörténészekkel, esztétákkal, csakúgy, mint művészekkel, írókkal, zenészekkel, költőkkel volt körülvéve, akik nemcsak tudományt, de a dolgok szemlélését, értékelését — és magatartást — is tanultak tőle.

A nagy nemzedékhez tartozott, amely a magyar szellemi élet megújítását akarta. Amibe beleszületett, a századvég Magyarországa, a millenniumra

készülő Magyarország, ez a történelmi és a művészi lakkozást első tökélyére vivő kor, rendkívüli erőfelhalmozást, nagyon erős gerincet, szellemi tartást és kitartást kívánt a szembeszállótól. Rendszert, szisztémát kellett kialakítani, amely bázisul szolgálhatott a harchoz.

A századvég és a századelő a nagy szintézisek és programok kora, csak-hogy ezeket, ha mindenütt, leginkább Kelet-Európában volt nehéz megteremteni. A pseudotörténelem és a pseudoművészet itt sokkal sűrűbb szövevényt alkotott, mint másutt, s e szövevény átvágásához nagyobb erőfeszítés kellett. Az erőfeszítést és az ellenállást nem is lehetett magányosan kifejtetni, csak közösségben és mindinkább erősödő mozgalommal. Tolnai Károly, Fülep tanítványa és barátja a harmincas években így emlékezett e korai csoportosulásra: „E fiatal tudósok körén belül szellemi *közösség* alakult ki. Először valósult meg a modern magyar szellemi életben — a nyugat hasonló köreitől eltérő formában [amennyiben az életproblémák közössége, nem pedig a személyiség kultusza képezte a kör alapját] minden mai tudós, minden mai ember leghőbb vágya: a visszatalálás a közösségbe. Nem véletlen, hogy Magyarországon kapott a kultúra ilyen új, közvetlenül az élet *igazabb* élésére intencionált jelentést, mert nálunk sohasem vert annyira gyökeret a polgári világrend és a szaktudományoknak beléje ágyazott rendszere, hogy egy más, igazabb élet vágyát elfeledtesse.”

A társadalomtudomány, a zene, az irodalom, az építészet, a képzőművészet — mind a teljes széthomlás és a teljes megújulás szélsőséges pontján, a megsemmisülés vagy az újjászületés kényszerű alternatívája előtt állt. Fülep a megújítók, Bartók, Kodály, Ady, Rippl-Rónai, Tihanyi, Lukács György, Antal Frigyes, Wilde János és társaik között sorakozott. Színrelépésekor a magyar művészettörténetírás és a művészeti kritika legjobb esetben is a tények regisztrálásának vagy impresszionista rögzítésének színvonalán állott. Ő teremtette meg a világszemléleti alapon rendszerezett magyar művészet-tudományt, fellelt néhány olyan alapvető kategóriát, amely alkalmas volt a művészet produktumainak értékelésére, összefüggéseinek felfedezésére. Abszolút és maximális mércét állított fel, ami szükségszerű volt ekkor ahhoz, hogy a művészeti jelenségek eddig nem értelmezett káoszában útjelzőket lehessen kitűzni. S ennek a szellemi és társadalmi mozgásában felfelé ívelő, forradalomba torkolló kornak csodája: a fülepi időtlen abszolútumok teljesen aktuálisak, a konkrét események és feladatok léptékét magukba fogadók voltak. Egy poszthumusz írásában Fülep joggal beszélhetett így munkájáról: „Hosszú életemben jóformán semmit se publikáltam magam szántából, mindig valamilyen alkalomból, megbízásra, felhívásra. S hozzájuk szabtam az ilyen írások terjedelmét és milyenségét. A maguk idején valamilyen tudatosított vagy egyébként érzett szükségletet kellett kielégíteniök. Mikor ... azt mondtam róluk, 'történeti emlékek', nemcsak úgy értettem, hogy történetiek, mint minden, ami a múlt történetére adalék lehet, hanem úgy is, hogy a maguk idején történeti funkciójuk volt, beleszóltak, beleavatkoztak a maguk területén a történeti folyamatba, harcoltak valamiért vagy valami ellen, segítettek győzni valaminek, ledönteni valamit, cselekvően részt vettek az események és a köz-tudat, az akkori jelen és a rákövetkező jövő formálásában.”

Fülep generációja nemcsak nagy, de tragikus is: a történelmi törést, az ellenforradalom évtizedeit nagyon megsínylette, akár külső, akár belső emigrációba volt kénytelen vonulni, éppen, mert kezdeti útja a legkevésbé sem elszigetelt, hanem a társadalom mozgásáéval azonos volt.

Az ellenforradalommal megformálódott jelen nem volt valóságos Fülep Lajos számára. Nem akart reagálni rá. A normák, amelyeket nemrégiben felállított, teljesen alkalmazhatatlanoknak, megtölthetetleneknek látszottak. Ahogy Fülep profétizmusa, tökélyigénye azonos volt a századelőtől szerveződő irodalmi és művészeti avantgarde-ével, úgy ennek válságában is osztozott.

Az a paradox helyzet állt azonban elő, hogy míg maga Fülep nem reagált az új adottságokra, a kategória és normarendszere közhasznúvá vált. A formálódó, fellendülő magyar művészettörténetírás legjava teljesítményének Fülep Lajos munkássága lett a mintája, sőt forrása. S ha őt magát hivatalosan agyonhallgatták is, mint aki „a nemzet nagyjait sárba tiporja”, írásai közkézen forogtak. Nemcsak azért, mert amit a magyar művészeti életben korábban támadott, kultúrpolitikai segédlettel ekkor ismét teljes virágjába borult, és így Fülep támadásai és érvei sajnos mit sem veszítettek aktualitásukból, hanem mert esztétikája, amelynek rostjában áthullott a művészet sok új jelensége, továbbra is érvényesnek bizonyult.

Mi sem igazolja inkább, Fülep dialektikus esztétikájának történelmi megalapozottságát mint azóta is alkalmazható volta. Az antik szabású teljesség eszméje, mely a századfordulón és a tízes években még megvalósíthatónak tűnt, ekkor az I. világháború után nemcsak Magyarországon, de világszerte partikuláris törekvéseknek adott helyet, mégis a művészi célok legigényesebbjei ezúttal is — öntudatlanul vagy tudatosan — ha az abszolút fokra nem is törekedve, de a Fülep által felismert, megfogalmazott és rendszerbe foglalt pályán mozogtak.

Ha Fülep Lajos elkedvetlenítették is a törpe kor művészi igyekezetei és termékei, azokat, akik már ebbe születtek és ezekkel a méretekkal volt dolguk, még mindig Fülep kategóriái, az esztétikai abszolút és a történelmi relatív, a nemzeti és egyetemes, az absztrakt és konkrét korrelatív fogalompárjai igazították el.

Fülep Lajos az ötvenes évek közepén törte meg hallgatását. A Szellemi Tudományok Szabad Iskolája után ezúttal a budapesti Tudományegyetemen folytatta nagyhatású pedagógus munkáját és ismét több tanulmányát publikálta.

Ahogy korábban, most is csak a művészet csúcsteljesítményeit méltatta figyelemre, azokat, amelyekben a történelmi szükségszerűség legtisztábban öltött alakot: a magyar művészet teljesítményei között Lechner, Izsóf, Csontváry, Derkovits munkásságát. S elemzésük és értékelésük során művésztünk leglényegesebb, sorsdöntő feltételére tapintott rá: népi-nemzeti hagyomány és modernség egymást feltételező mivoltára s a nemzeti sorsvállalás szükségszerűségére.

Fülep több mint félszázada felismerte a népi-művészi anyag szerepének fontosságát az egyetemes szintjére emelkedő nemzeti művészetben, s a felfedezésének jelentőségét növeli, hogy bár ez a probléma valamennyi kelet-európai művészetben égető volt ekkor, ő fogalmazta meg első ízben.

Negyven esztendővel később a történelmi szükségszerűségnek és a művészi alkotás erejének-érvényének dialektikáját fejtegette. S amit József Attiláról és Derkovits Gyuláról elmondott, saját hitvallása is — és ezen nem változtat a mindennapi történésektől való distanciája, hiszen ez a distancia valójában tartásából fakadt, elveinek szigorú fenntartásából jött létre —: „Az élet vagy halál gondja semmivel se kisebb bennük, mint volt Mohács, Rákóczi szabadságharca, Világos után, kétségbeesésük az ó korokban nem

kevésbé motivált — de hogy egyáltalán —, kimondhassák küldetésük szavát, még valami kellett: hitük osztályukban, a nemzetköziségben, az igazságban. Vörösmarty őrvongó átkára — *Kívánságom: vesszen ki a világ S e földi nép a legvégső fajig. Mi a világ nekem, ha nincs hazám? Elkárhozott lélekkel hasztalan Kiáltozom be a nagy végtelent: Miért én éltem, az már dűlva van* — válaszuk . . . : a világ nem veszhét el, élni, jobb életet élni, békét akar, s a jobb életért küzdő-szenvedő világhoz tartozunk mi is.”

Körner Éva

Az Akadémia őszi tudományos ülésszaka

A Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi tudományos ülésszakát 1970 novemberében tartotta.

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztályának együttes ülése a „Szocialista tudat — szocialista közlés” c. témakörben november 19-én volt. A vitaülés előadója *Szabolcsi Miklós* akadémiai levelező tag, korreferensek *Pándi Pál*, az irodalomtudományok kandidátusa, *Hermann István*, a filozófiai tudományok doktora, *Zoltai Dénes*, a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya a Filozófiai és Történettudományok Osztályának közreműködésével „A szocialista elosztás, annak tudati tükröződése és fejlődése” című témakörben november 9-én két szekcióban tartotta vitaülését. Az *A* szekció: „Jövedelem-fogyasztás” munkájában Osztályunk részéről korreferensek *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, *Pataki Ferenc*, a neveléstudományok kandidátusa és *Somogyi Zoltán*, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa voltak.

Az alábbiakban közöljük Osztályunk korreferenseinek a tudományos ülésszakon elmondott hozzászólásait.

A FOGYASZTÁS (ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, SZOKÁSOK) VÁLTOZÁSAI — ÉS A TUDATI TÜKRÖZŐDÉS NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE*

BEREND T. IVÁN

A társadalmi tudat alakulása rendkívül sokrétű, múlt és jelenbeli hatások együttes eredője. Nyilvánvaló meghatározói között csakúgy megtaláljuk egy-egy nép úgyszólván egész történelmi fejlődését, történelmileg kialakult politikai tapasztalatait, évszázadok során felhalmozódó kulturális hagyatékát, mint jelenének közvetlen hatásait, az uralkodó társadalmi-politikai viszonyok, az életkörülmények tükröződéseit, a tudomány és oktatás jelen eredményeinek és a tömegkommunikáció legújabb vívmányainak befolyását.

Amit ebből a hatalmas és bonyolult szövehből egyetlen szaktudomány ismeretanyagára és módszertanára támaszkodva kihasználhatunk, az aligha lehet több mikroszkópikus méretű metszetről. Amit ebből a metszetről mintegy negyed — fél óra alatt felmutathatunk, annak a darabjának a méreteit már minősíteni is lehetetlen. Jelen keretekben tehát arra az absztrakcióra vállalkozhatom csupán, hogy felhívjam a figyelmet a tudat alakulás és a gazdaságtörténeti fejlődés *egyetlen* összefüggésére: a gazdasági növekedés és életszint emelkedés nyomán végbement fogyasztás változás (mégpedig szélesebb értelemben, az életkörülmények és szokások változásait is értve alatta) tudati hatásaira. Elkerülhetetlenül vállalni kell tehát az egyoldalúságot is, amit az önkényes témaelhatárolás jelent. A társadalom tulajdonviszonyainak és osztálystruktúrájának földosztás, államosítások, kollektivizálás és kisipari szövetkezeti mozgalom útján előmozdított forradalmi átalakulása, az iparosítási politika nyomán beállott gyors gazdasági növekedés és kétszeresére emelkedő fogyasztás legalapvetőbb hatásait önálló vizsgálatra utalva ezúttal kirekesztjük a témából. Kénytelenek vagyunk erre akkor is, ha a valóságban mindezen változások tudati hatásai nyilván együttesen jelentkeznek a fogyasztási változások alábbiakban vizsgált hatásaival, sőt egyéb, a témától független hatásokkal is.

1.

Az elmúlt negyed században a magyar társadalom fogyasztásában (életkörülményeiben és szokásaiban) túlzás nélkül állíthatjuk történelmi

* Korreferátum a Magyar Tudományos Akadémia 1970. novemberi vitaüléséhez.

fordulat állott be. Ezeknek forrása legalábbis kettős: elsősorban a felszabadulás óta lezajlott szocialista átalakulás, mely radikális gazdasági és társadalmi változásokra vezetett. Másrészt — de az előbbivel legszorosabb összefüggésben — különös figyelmet érdemelnek a gazdasági érettség szintjének emelkedése alapján az életkörülményeket és szokásokat lényegesen átalakító modern nemzetközi hatások. (A 20. század technikai vívmányai jórészt csak az utóbbi negyed században indulhattak tömeghódító útjukra Magyarországon, s kevés késéssel a legújabb szokásformák is megjelentek már.)

A szélesebb értelemben vett fogyasztás (életkörülmények és szokások) változásának alábbi legfőbb vonásait, tényezőit vehetjük figyelembe — természetesen a teljesség igénye nélkül — a tudati szféra közvetlen befolyásolása szempontjából.

— *Az urbanizáció hatásai*

Az életkörülmények változásának talán egyik legfőbb mozzanata a tömeges városba áramlás és a városi jellegű települések városiasodása volt. Az iparosodással előrehaladó urbanizáció rendkívül szembetűnő folyamata bontakozik ki a városi lakosság ugrásszerű emelkedésének adataiból: 1949 után a városok népessége kereken 1 millió fővel, 28 százalékkal nőtt, 1949 elején az összlakosságnak csak több mint egyharmadát tette ki, a hatvanas évek végére pedig a városok és városi funkciót betöltő települések lélekszáma már jelentősen meghaladta az összlakosság felét.

Az urbanizáció gyökeresen átalakította a lakosság nagy részének életkörülményeit. Nagy tömegek cserélték fel a komfort és közművesítés nélküli falusi házakat, a falvak rendkívül szegényes kulturális lehetőségeit, életformát, szokásokat meghatározó kereteit folyóvízzel, részben komforttal ellátott városi lakásra, a város nyújtotta ugrásszerűen több civilizációs és kulturális lehetőségre és hatásra. A város által nyújtott civilizáció lehetőségei, az új kultúrkörnyezet hatásai megkezdték az új városi lakosság életformájának, életritmusának, szokásainak átformálását.

Eltelkenve az átmenet néha nagyon is súlyos megrázkódtatásaitól, az új környezetbe való beilleszkedés ellentmondásos emberi hatásaitól, az urbanizáció az életforma modernizálódása előtt nyitja meg az utat. Nem lehet azonban eltekinteni a folyamat negatív hatásaitól sem, egyebek között a növekvő és tartósodó városi zsúfoltságtól, a lakásellátottság és lakáskultúra fejlődésének a zsúfoltság által való akadályoztatásától, a tömegközlekedés nehézségeitől, a növekvő légszennyeződéstől, s általában az egészségtelenebb életkörülményektől. (Az átmenet jellegzetes és az érintett tömegek számára súlyos problémája a tömeg méretű „ingázás”. Budapest és az öt vidéki nagy ipari város munkahelyeire naponta vagy hét végi hazajárással mintegy 350 ezren utaznak fel vidéki lakóhelyeikről). A nagyvárosok (elsősorban Budapest) környékének települései egészségtelenül felduzzadnak, gyakran állandó lakásra alkalmatlan ideiglenes épületek elszaporodásával.

— *A falusi települések és életforma civilizációs fejlődésének következményei*

Az urbanizációs változások részben és lassanként a falusi településekre is kihatnak. A falvak villamosítása a civilizációs vívmányok alkalmazásának, az életforma átalakulásának bizonyos lehetőségét a falusi lakossághoz is eljuttatta. (Bár 700 ezer—1 millió, szórványtelepüléseken élő lakos még máig sem juthatott villanyhoz.) A civilizációs szolgáltatások ugrásszerűen növekvő fogyasztására utal a gáztűzhelyek tömeges falusi használata: a propán-bután gáz fogyasztók száma az 1960. évi 129 ezerről 1969-re 1,2 millióra ugrott. A vidéki városok, falvak közötti közlekedés formáit teljesen átalakította a rendszeres, viszonylag sűrű távolsági autóbusz közlekedés: az 1950-es 28 millió utassal szemben 1969-ben már közel 450 millió utas vette igénybe a távolsági autóbuszokat.

A legelmaradottabb tanyai települések gyors megszűnésének tendenciája rajzolódik ki: 1949-ben a lakosság 17 százaléka élt tanyákon, a hatvanas évek végére arányuk 7—8 százalékra csökkent. A falusi lakoságnak nagyobb része él tehát az előrehaladást jobban biztosító községekben, mint korábban. Életkörülményeik, elsősorban a hatvanas évek nagy lendületű lakóházépítése nyomán, lényegesen civilizálódtak. A lakáskultúra a megelőző évtizedekhez viszonyítva ugrásszerű fejlődést mutat. Mindez természetesen elválaszthatatlanul összefügg a falu történelmi horderejű társadalmi átalakulásával, az új szövetkezeti-paraszti életforma kibontakozásával. A nagyüzemi szövetkezeti formák terjedése, az ezzel összefüggő gépesítés a falusi munka- és életviszonyok átformálójává vált. A munka szervezete, jellege, a munkanap kihasználása, a pihenés lehetőségei gyökeres átalakulásokra utalnak.

— *A teljes foglalkoztatás és szociális biztosítás hatásai*

A foglalkoztatottság a feszített ütemű iparosítás nyomán rendkívül gyorsan növekedett, s hamar felszámolta a korábbi állandó és tömeges munkanélküliséget. A magas és továbbra is emelkedő foglalkoztatási szint biztosította a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő felszívását is. Ma azonban a teljes foglalkoztatás biztosítását még a munkaerővel való pazarlás, az alacsony munkaintenzitás, a felesleges foglalkoztatás kedvezőtlen mellékjelenségei kísérik.

A munkaidő törvényes szabályozása tulajdonképpen csak a felszabadulás utáni Magyarországon valósul meg teljes mértékben, s a 48 órás munkahét, a túlórázás szabályozása és díjazása nyomán kezdődött meg a munkaidő további rövidítése, az egészségre veszélyes szakmák rövidebb (számos munkahelyen 6 órás) munkanapja, a „szabad szombat” fokozatos bevezetése több ipari szakmában stb.

A munkavédelmi törvények nyomán az üzemek szociális berendezéseinek kiépítése terén is több történt a felszabadulás után rövid néhány év alatt, mint az ezt megelőző évtizedekben. Egyik legfőbb vívmányként az általános szociális

biztosítás bevezetését emelhetjük ki. A harmincas években megkezdődött szociális törvényhozás és szociálpolitika révén kiszélesedő biztosítás csak a lakosság 31 százalékára terjedt ki, 1949-ben a lakosságnak már 41, 1960-ban 85, 1967-re pedig 97 százaléka részesült társadalombiztosításban. Az elmúlt negyed század során lényegében az egész társadalomra kiterjedt az ingyenes orvosi és lényegében ingyenes gyógyszerellátás, ami e szolgáltatások igénybevételét ugrásszerűen megnövelte (a gyógyszerfogyasztás ötszörösére ugrott). Jelentősen növekedett az üdülők köre. (Az ötvenes évek elején az aktív keresők 5%-a, a hatvanas évek végén a jelentékenyen megnövekedett kereső tömegek 15%-a vett igénybe kezdeményes szakszervezeti, szövetkezeti stb. üdülést.)

A szociálpolitika korábbi elmaradottságával összefüggő és úgyszólván természetes reakciónak tekinthetjük, hogy a társadalmi juttatások fejlesztése gyakran meghaladta a valóságos lehetőségeket, s ez végül is nem egy területen sajátos új ellentmondásokat szült. A valóságos anyagi lehetőségeket meghaladó mértékű, teljesen általános, ingyenes társadalombiztosítás vívmánya ezért idézte pl. elő a túlszűfolt, a kezelés minőségét sokszor károsan befolyásoló állapotokat, a magánkezelés igénybevételét, a külön honorárium juttatását, a jobb ellátás reményében. A világviszonylatban példátlanul alacsony korhatárhoz kötött általános nyugdíjrendszer erőforrásainkat meghaladó intézménye ezért vezetett többségükben rendkívül alacsony, sokszor egészen minimális nyugdíjösszegek kialakulásához.

— *A 20. század technika vívmányainak elterjedése*

A folyamatot jól jellemzi, hogy az 1000 lakosra jutó rádiók száma a vizsgált periódusban közel négyszeresére ugrott, s 1969 végén gyakorlatilag minden negyedik lakosra, vagyis átlag minden családra jut már rádió. A megkésve, csak az ötvenes évek második felében meghonosodott televízió elterjedése páratlanul gyors volt. Jelenleg már minden hatodik-hetedik lakosra, vagyis legalábbis minden második háztartásra, a munkás- és alkalmazotti háztartásoknak több mint kétharmadára jut televíziós készülék. A televíziózás az életforma változásának, a szabad idő felhasználásának, a szórakozásnak és egyben a tájékozódás és kulturálódás kialakulásának talán egyik legnagyobb horderejű tényezőjévé vált az utóbbi évtizedben. A televízió hatása természetesen rendkívül egyenlőtlen és ellentmondásos. Nyilvánvalóan többet tesz pl. a falu kultúrájának emeléséért (a színház, a film, az ismeretterjesztés tömeges falusi terjesztéséért), mint minden eddigi eszköz, de ugyanakkor ismeretes az olvasásra és az aktív ismeretszerzésre gyakorolt negatív hatása is, főként a fiatalabb generációk körében.

Az életkörülmények változásában nagy szerepet játszó technikai vívmányok elterjedése különösen az ötvenes évek végétől vett nagyobb lendületet. Erre utal a gépkocsi és a motorkerékpár elterjedésének gyors növekedése is. Bár az ellátottsági szint európai összehasonlításban még rendkívül alacsony, a tendenciára éles fényt vet, hogy 1960 és 1969 között a gépkocsival vagy

motorkerékpárral rendelkező családok száma mintegy háromszorosára az összes családok 9%-áról 25%-ára ugrott, vagyis már minden negyedik családban motorra, gépkocsira ülhetnek a hétvégeken.

Megindult és rohamléptekkel halad előre a háztartások gépesítése. 1960-ban még egyedül a mosógépek használta volt jelentősebb, 1968-ra a háztartások több mint felében már géppel végezték a mosást, minden negyedik család háztartásában volt már porszívó, minden negyedik-ötödik család háztartási szokásait befolyásolta a hűtőszekrény beszerzése.

— *A fogyasztás szerkezetének változásai*

A fogyasztási struktúra az előzőekben elmondottak ellenére még világosan magán hordja a közepes fejlettség jegyeit. Ezt tükrözi részben az élelmiszerfogyasztás viszonylag még magas aránya, a ruházati cikkek fogyasztásának (amely csak fele a fejlett ipari országok fogyasztási hányadának), valamint a tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának (amely csak egyharmada a fejlett ipari országok megfelelő kiadási hányadának) viszonylagos elmaradottsága. Megmutatkozik ez az élelmiszerfogyasztás szerkezetén belül is. A fogyasztott élelmiszereknek pl. mindössze 6–8 százaléka továbbfeldolgozott termék, s a napi átlagban fejenként elfogyasztott 3054 kalória 45 százalékát cereáliák, 17 százalékát pedig zsiradékok teszik ki. Az élelmiszerfogyasztás belső szerkezeti elmaradottsága tehát csak lassan módosul, s nemzetközi összehasonlításban az általános fejlettségi szintnél kedvezőtlenebb képet mutat. Ebben szerepet játszik a szokások, tradíciók erőteljes hatása is.

A ruházati fogyasztás az elmúlt két évtizedben keveset nőtt. A ruházat kicserélődési ideje még nagyon hosszú: sokan kényszerülnek fizikailag is elhasznált ruhadarabok hordására.

A fogyasztás szerkezetének fejlődésében a legnagyobb figyelmet érdemlő tényező az ún. fogyasztási beruházásoknak (építési és tartós használati javak beszerzésének) előtérbe nyomulása. Különösen a hatvanas évtizedben nőtt meg erőteljesen, az összes fogyasztás növekedésénél kétszer gyorsabban a fogyasztói beruházások értéke (a lakosság pénzbevételeinek már mintegy egyötödét érte el).

— *Az iskolázás fejlődése*

A felszabadulást követően végrehajtott iskolareform a lakosság anyagi helyzetének javulásával együtt az iskolázás jelentős kiterjedését vonta maga után. A kötelező népoktatás kereteit az iskolaköteles korú fiatalság tulajdonképpen csak ezekben az évtizedekben tudta kitölteni. (A 8. osztálynak megfelelő iskolai osztályt 1937–38-ban csak 34 ezren végezték el, a hatvanas évek végén 180 ezren.)

A harmincas évek 11%-os analfabetizmusa a hatvanas évekre 3%-ra csökkent. Mindez összekapcsolódott az alapfokú képzés lényeges tartalmi fejlődésével. A 8 osztályos általános iskola általában már alkalmas a modern tudományos világkép alapjainak megismertetésére.

Az alapképzés általánossá válása és felemelt szintje mellett a képzési forradalom talán legdinamikusabb területe a közép- és felsőfokú képzés tömegessé válása. A középiskolás korú népesség korábbi 10%-a helyett már 1/3-a tanul, vagyis a középiskolai oktatás szűk elitképzésből tömegképzéssé bővült. Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma nemcsak 5–6-szorosára ugrott, de a képzés korábbi struktúrája (40% jogász és teológus) is gyökeresen átalakult, s a gazdasági-társadalmi igényekhez kapcsolódott.

Az élő generációk iskolai képzésébe fektetett összegek az elmúlt két évtizedben a termelőerők fejlesztésére fordított beruházások több mint 40%-át tették ki.

— *A tömegkultúra fejlődése*

A szociális biztonság és az életkörülmények általános javulása — tudatos állami politika által támogatva — a kulturális színvonal és a szórakozási szokások jelentős fejlődése előtt nyitott utat.

A társadalmi kultúrfok jellegzetes mutatója például az újságolvasás elterjedtsége. A kiadott hírlapok összes példányszáma 1950 és 1970 között több mint kétszeresére nőtt. Az újságolvasás elterjedését bizonyítja egyébként a hatvanas évek második felében a társadalom politikai ismeretszintjéről készített reprezentatív felmérés is. Ez azt bizonyítja, hogy az értelmiségieknek több mint 80, a nem fizikai dolgozóknak 60, az ipari munkásoknak pedig közel 50 százaléka tájékozott a legfontosabb hazai- és világpolitikai eseményekben.

1938-ban 17,3 millió példányban jelentek meg Magyarországon könyvek, nyomtatványok, 1969-ben pedig 87 millió példányban. Ez világosan mutatja, hogy a lakosság jelentős tömegeinek már rendszeres életszokásává vált az olvasás. A hatvanas évek második felében minden ötödik családban az összes 8 éven felüli családtagok olvasnak, s a családok további több mint 40 százalékában is rendszeresen olvas a családtagok egy része. De így is eléggé magas még (közel 40 százalék) az olyan családok száma, melyekben senki sem olvas rendszeresen.

Kiegészíti a képet a színház- és mozilátogatás terjedése. 1950 és 1969 között a színház- és hangversenylátogatók száma kerekén 3 millióról 7 millió főre emelkedett (fele arányban Budapesten).

Az ismeretterjesztő előadások látogatóinak száma a hatvanas évtizedben tartósan 4–5 millió fő körül mozgott, s a múzeumlátogatók száma is 5–6 millióra nőtt az ötvenes évek 2 millió körüli létszámáról.

Az olvasás, a színház- és mozilátogatás és a művelődéssel, kultúrával összefüggő egyéb elfoglaltságok tehát a tömegek mindennapi életének fontos, állandóan jelenlevő tényezőivé váltak. Határozottan állítható, hogy a szocialista társadalom- és kultúrpolitika eredményeként a lakosság kulturális lehetőségei s ezek valóságos kihasználása jóval magasabb színvonalú, mint általában a hasonló fejlettségű tőkésországokban.

A tömegturizmus kialakulása

A turizmus — részben a csoportos kirándulások, utazások tömeges szervezése, részben az autó és motorkerékpár terjedése, részben a megnövekvő szabadság és szabad idő révén — rendkívüli fellendülést mutatott a két világháború közötti évtizedekhez képest. 1969-ben az ország szállodáiban, turistaházaiban, campingjeiben, s fizetővendég-férőhelyein 2,5 millió belföldi vendég fordult meg. Ez a közel 700 ezer szakszervezeti és vállalati beutalttal együtt már megközelíti a lakosság egyharmadát, szemben a háború előtti évi 200 ezres üdülői összlétszámmal. Az ötvenes évek úgyszólván teljes külföldi utazási zár-lata után az évtized utolsó éveiben megnyílt az utazás lehetősége, elsősorban a szocialista országokba, 1961-től pedig a nyugati turizmus megindulása adott új lendületet az utazásoknak. 1960-ban közel 300 ezer magyar utazott külföldre; 92 százalékuk a szocialista országokba. Az évtized végén a kiutazók száma már ötszörösen meghaladta a háború előtti szintet és súrolta az 1 milliót.

Az üdülők és utazók száma tehát a hatvanas évek végén már évente mintegy 4 milliót tett ki. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ennyi lakos nyaralt, járta az országot, jutott el külföldre: a fennálló társadalmi és anyagi különbségek következtében egy szűkebb rétegnek évi többszöri utazásával, hétvégi vidéki túráival, weekendezésével, esetleg gyakoribb külföldi útjával számolhatunk. A turizmus azonban a lakosságnak legalább egyharmadára kiterjedt, s ez nemcsak a két világháború közötti helyzethez képest jelent ugrásszerű előrehaladást, hanem azt is mutatja, hogy az ország lakosságának életmódjára is hatást gyakorolt a tömegturizmusnak a második világháború után világszerte kibontakozó új szokása.

Az életkörülmények és szokások változásai néhány legfőbb tényezőjének felsorakoztatása után azonnal le kell azonban szögeznünk — s ez a tudati konzekvenciák szempontjából is rendkívül fontos —, hogy mindezen mozzanatok nemcsak egyenlőtlenül hatnak a társadalom különböző rétegeire, de a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetben levő rétegeit úgyszólván alig vagy egyáltalán nem is érintik.

A sokgyermekes családok, kicsiny nyugdíjból élő öregek számára nemcsak az üdülés-utazás lehetősége, hanem a megélhetés mindennapi gondjai sem tekinthetők megoldottnak. A lakosság mintegy egynegyede körében jórészt nem terjedhettek el a magasabb anyagi-kulturális szintre jellemző szokások. Ezeknek a tömegeknek az életkörülményei, a fogyasztási szintje és szokásai alig tudtak túllépni a tradicionális kereteken. Más okok, a civilizációs és kulturális vívmányok kiterjedésének korlátai még további jelentős falusi rétegeket is kirekesztenek számos vívmány hasznélvezői köréből.

2.

A szélesebb értelemben vett fogyasztás (életkörülmények és szokások) legfőbb változásainak áttekintése után hadd utaljunk néhány főbb tudati összefüggésre. Előrebocsátottuk, hogy az említett tényezők csak részét képezik a tudatra ható bonyolult tényező- és összefüggésrendszernek, s önmagukban hatásaik sem vizsgálhatók. Nyilvánvaló pl., hogy a társadalmi átrétegződés és különleges mobilitás hatásait lehetetlen elválasztani mondjuk az urbanizáció és iskolázás fejlődésétől, a városi és főként falusi munkaszervezet átalakulásának tudati hatásait a társadalmi szolgáltatások kiterjedésének konzekvenciáitól. Annyi azonban bizonyosnak vehető, hogy az életkörülményekben és szokásokban negyed század alatt végbement átalakulás mindenképpen a tudati változások egyik forrása.

Az előzőekben vázlatosan felsorakoztatott tények alapján közvetlenül kínálkozik néhány főbb következtetés:

— Az életkörülmények, szokások és a fogyasztás változása, amennyiben a magyar társadalom számszerűen jelentékeny rétegeinek, mintegy egynegyedének életét csak kevésbé érintette, s lényegében nem alakította át, ezen rétegek esetében nem válhatott pozitív tudati változások forrásává.

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az életkörülmények társadalom többségét érintő változásai a kívültrekezdő rétegek igényeit is jelentősen megnövelték! A kézzel fogható közelségbe került korszerű szokásformák és technikai vívmányok élvezete iránti vágy felerősödött és elégedetlenség, egyes esetekben a javakat elérő rétegek iránti ellenszenv, társadalmi feszültségek forrásává vált.

Az életkörülményekben, szokásokban, fogyasztásban bekövetkezett s a társadalom többségét érintő változások történelmileg rendkívül rövid idő alatt és nagyon hevesen, hirtelen játszódtak le.

A jelenben élő generációk tehát friss és radikális változások hatása alatt állnak, mégpedig egyidejűleg sokirányú változás következményeit érzékelve. (Egyetlen ember életében — tömegméretekben — gyakorta nem kevesebb változás játszódtott le, mint a faluról városba költözés, megismerkedés a villannyal, ennek nyomán néhány év alatt a világítástól a televízióig terjedő alkalmazásával stb., vagyis egyetlen ember 2—3 generáció lassan, fokozatosan megtett útját járta végig.) Az életkörülmények változásának egyik legfőbb tudati hatása a világtér lényeges kiszélesedése, megalapozottabbá válása, nagyobb tudás- és ismeretanyag felhalmozása, több közvetlen tapasztalás a világból, az országhatárokon túlról, a pusztá létért folytatott küzdelem lebéklyózó terhei helyett az életkörülmények nagyobb komfortja a szellemi emelkedés útját nyitotta meg, s mindez a társadalmi tudat érettségi szintjét lényegesen emelte.

Ugyanakkor az életkörülmények változásából eredő bármilyen irányú, végső tudatformáló következményeikben egyértelműen pozitív hatások is

úgyyszólván átmenet nélkül és majdhogynem sokk-hatással érték a tömegeket. Feltétlenül számolni kell tehát azzal, hogy az átmenet generációiban (elsősorban felnőtt generációkban) még az egyébként pozitív hatások is ellentmondásosan jelentkeznek, s gyakorta – átmenetileg – negatív konzekvenciákat is kiváltanak. (Az ugrásszerűen megnövekedett információ mennyiség megfelelő előzmények és alapok nélkül nemcsak a tájékozottságot növeli, hanem zavart is kelt, a technika vívmányainak birtoklása nemcsak felszabadítja, de sokszor éppen lenyűgözi, megbékélyozza az embert: így válik tömegjelenséggé, hogy egész rétegek a televízió és autó rabjaivá válnak. A megnövekedő turista forgalom nemcsak a kölcsönös jobb megismerést és internacionális érzést, de egészségtelen gyűlölködéseket – hajbókolásokat – is kivált.) A tömeges új hatások feldolgozása, természetessé válása nyilvánvalóan hosszabb időt vesz igénybe, s igazán csak a második generáció számára lesz természetes, vagy vált máris azzá. Egy mondatban: az életkörülmények számos történelmi jelentőségű pozitív változása közvetlenül és átmenetileg a változások lejátszódása korában nagyon ellentmondásos, s nemegyszer negatív tudati változásokat is indukálhat.

(E kérdés kapcsán természetesen nem térhetünk ki arra a jóval általánosabb hatásra, amivel a technikai vívmányok életformát alakító következményei éppen a legfejlettebb ipari országokban együttjárnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a folyamatok nemcsak első, friss hatásaikkal, de még inkább tartósan kialakult konzekvenciáikkal is kettős, ellentmondásos tudati hatásokat váltanak ki.)

— A bemutatott átalakulás számos eleme egyirányban hatott, s egyik legfontosabb közvetlen hatását abban jelölhetjük meg, hogy a tömegek korábban jellemző kiszolgáltatottsági állapota és az erre jellemző tudati tükröződések, létbizonytalanság érzete, lényegesen csökkentek (teljes foglalkoztatottság, szociális biztosítás, a közvetett juttatások emelkedésének hatása stb.), ami összehasonlíthatatlanul nagyobb biztonságérzetet ad, s jelentős energiákat szabadított fel tudati összefüggésben is.

Ugyanezen biztonságérzet kialakulásának másik tudati összefüggéseként viszont lényeges ösztönző-feszítő elemek kapcsolódtak ki, számos olyan tudati elem kialakulása észlelhető, ami a társadalmi ellátottság hirtelen és nagyarányú emelkedéséből a társadalomra hagyatkozás, az egyéni erőfeszítések csökkenése tendenciáit erősíti. Az ellentmondásosságot felerősíti, s a tudati tükröződés negatív hatásait váltja ki, hogy a társadalmi szolgáltatások sok területének egyidejű és túlzott kiszélesítése és a szűkös erőforrások között konfliktus feszül: a lényegében mindenkiére kiterjedő ingyenes orvosi ellátás, de a kezelés gyakorta alacsony színvonala, kórházi zsúfoltság; a világviszonylatban is rendkívül alacsony nyugdíj korhatár, de a legtöbb esetben rendkívül alacsony nyugdíj összegek stb.

Mindezen jelenségek tudati hatásai sok vonatkozásban viasszak. Amikor a biztonságérzetet egyrészt megerősítik és kikapcsolják a rettegést az esetleges

betegség, kórházra, orvosra utaltság csapásától, az öregkori éhezés fenyegetésétől stb., egyidejűleg nemcsak pozitív tudati változások kiindulásává válnak, hanem a megoldatlanságok okozta rossz közérzetet is kiváltják. A külön, egyéni elintézkedések, ügyeskedések, kijárások, a különböző színvonalú, de tömeges korrumpálás (a borra való rendszer fennmaradása—elterjedése) jelenségei s a különböző társadalmi tevékenységek értékének, a teljesítmények rangjának torz megítélése súlyos tudati tükröződésekre is utalnak.

Az életkörülmények javulása, a fogyasztás szerkezetének lényeges modernizálódása, a tartós fogyasztási cikkek meginduló előtérbe nyomulása kétségkívül közvetlen hatással volt a korábban, a fogyasztás alacsony színvonalán eluralkodott egészségtelen, „csak a jelennek érdemes élni” szemlélet visszaszorítására. Az egészséges egyéni és családi tervezés, a kitűzött célok érdekében hozott erőfeszítések végül is az össz-társadalmi dinamizmus fontos alkotói és a szellemi-tudati dinamizmus elengedhetetlen bázisát képezik.

Ez esetben is ellentmondásokat konstatálhatunk azonban a „szerzés” mohósága, a kispolgári kistulajdonvágy elburjánzása, valamint életforma és szemlélet torzító hatásai elterjedtsége formájában.

*

Az életkörülmények változásainak további hatásait illetően a következő években még nyilván nem számolhatunk lényeges konzekvencia változásokkal, hiszen elsősorban a folyamatok további mennyiségi kiterjedése áll előttünk.

A következő évtizedekben egyrészt az életkörülmények változásainak a társadalom eddig érintetlen rétegeire való kiterjedése következhet be, másrészt a már érintett rétegek közegében való továbbterjedéssel számolhatunk. Mindez a tudati hatásokat kiszélesíti, elmélyíti. Nyilvánvaló azonban, hogy egyidejűleg már megindul az átmenetileg ellentmondásos hatások letisztulása is és a pozitív jelenségek felülkerekedésének tendenciája bontakozhat ki.

A SZOCIALISTA ELOSZTÁSI RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI PROBLÉMÁJA

DR. PATAKI FERENC

Vajon jogosult-e a pszichológia képviselője arra — még ha a társadalomlélektan művelőjének tartja is magát —, hogy illetékesként jelenjék meg egy olyan tudományos ülésen, amely a szocialista elosztás problémáit tárgyalja?

Általánosságban természetesen nem túlságosan nehéz válaszolni e némi-képp szónokias kérdésre. Az „elosztás” az az ökonomiai kategória, amelyet a legtágabban fonnak át az *egyéni és társadalomlélektani* tényezők. A szocialista elosztási rendszer s vezető elve: a munka szerinti elosztás — két általános előfeltevésen nyugszik. Világosan körvonalazható pszichológiai — antropológiai képzeteket előlegez a társadalmi ember munkára ösztönzésének módjáról, a *munkatevékenység motivációs struktúrájáról*. Másrészt összhangban kíván lenni az átmeneti korszak szocialista jogtudatának és erkölcsi felfogásának fő tendenciáival. Ezáltal alakító módon óhajt visszahatni az erkölcsi- és joggyakorlatra, a szocialista társadalmi értékek megszilárdulására.

Talán nem kell hosszabban bizonygatnom: mind a munkatevékenység szociális motivációja, mind pedig a társadalmi értékképzés (vagy értékrombolás) és értékelsajátítás (értékinteriorizáció) olyan témák, amelyek a szociálpszichológia eszközeinek és kategóriáinak igénybevétele nélkül csupán egyoldalúan, korlátozott ökonomista módon vagy teljességgel racionalisztikusan elemezhetők és értelmezhetők.

Egy főként ökonomiai megfontolásokon nyugvó elosztási mechanizmus amint beleépül a konkrét társadalom bonyolult és ellentmondásos réteg- és csoportviszonylataiba, érdek- és hatalmi viszonyaiba, értékorientációs rendszerébe s tudati-hangulati áramlataiba, vagyis a társadalmi totalitás összmozgásába működése során mindig váratlan és előre teljességgel nem látható hatások forrása lesz. E hatások és ellentmondásos folyamatok megközelítése és elemzése pedig ismét csak nem nélkülözheti egy egész társadalomtudományi tudománycsoport —, egyebek között a szociálpszichológia — közreműködését.

S ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy az elosztási rendszer s az általa szabályozott társadalmi fogyasztás alakulása mindig a *közvélemény* heves

érdeklődésének középpontjában áll, még nyilvánvalóbbá válik az elosztási rendszer működésével összefüggő problémák sokoldalú megközelítésének fontossága.

Az alábbiakban a rendelkezésemre álló keretek között néhány olyan összefüggést kívánok érinteni, amelyek legalábbis *illusztrálhatják* az imént előrebocsátott általános megfontolásokat.

Az ember és a munka viszonyát számos tényező *közvetíti*: a munkatevékenység konkrét tartalma, „instrumentális” vagy az egyén társadalmi szükségleteit érintő jellege, az általa kínált presztizs, a benne feltárulkozó kvalifikációs és szociális kilátások, az irányítási rendszer, a közvetlen személyes környezet és természetesen a személyes anyagi érdekelttség aktuális és perspektivikus mértéke. Az utóbbi különbségtételét, ti. az *anyagi érdekelttség aktuális és perspektivikus mértékének megkülönböztetését* — mint később látni fogjuk feltétlenül jelentősnek kell ítélnünk.

Mindezek a közvetítő tényezők — az összhelyzettől függően — mint munkára motiváló, optimális személyes erőfeszítésre serkentő vagy éppenséggel demotiváló faktorok lépnek működésbe.

Napjaink pszichológiai — szociálpszichológiai kutatásaiban s az üzemi- ipari feltételek között folyó alkalmazott vizsgálatokban közkeletű az a felismerés (Sutermeister, 1966; Jakobson, 1969), hogy valamely tevékenység motiválásában mindig meghatározott *motívum-konstellációval, indíték-együttessel* van dolgunk: sohasem izolált motívumok hatása érvényesül, még akkor sem, ha a motívum-együttes valamelyik eleme kitüntetett szerephez jut. Ha nem az *egyéneket*, hanem a társadalom *nagycsoportjait* vesszük tekintetbe, ez a kitüntetett motívum mindig a munkavégzéssel együttjáró *anyagi érdekelttség* lesz.

Ezek az általános pszichológiai megfontolások az elosztási rendszer funkcionálása során rendszerint az *anyagi és az erkölcsi ösztönzés kölcsönviszonyának* alakjában bukkannak fel. Miként köztudott, e problémakör mind történetileg, mind aktuálisan meglehetősen neuralgikus. Mögötte az ideológikus-értékmozzanatok és a közvetlen anyagi érdekelttség egymáshoz viszonyított motiváló-serkentő szerepének dilemmája húzódik meg. A szocialista gyakorlat fejlődésében minden aszkétikus vagy egyenlősítő tendencia — nyíltan vagy hallgatólagosan — abból a feltevésből indult ki, hogy a szocialista forradalom után történetileg viszonylag rövid időszak alatt lehetséges lesz „a nagy forradalom szülte lelkesedést” (Lenin) az egyéni viselkedést vezérlő *társadalmi értékek radikális átrendeződésének* alapjává tenni, s magát ezt a lelkesedést hosszú időszakra stabilizálni.

Jól ismert, hogyan hangzik az e kérdésre adott lenini válasz. A manapság oly hevesen vitatott „*kulturális forradalom*” startégiájának tartalma: az egyén társadalmi viselkedését szabályozó értékek, szokások és tradíciók gyökeres átépítése és a közvélemény, a társadalmi kollektívák által támogatott érvényeségi körének szakadatlan tágítása. Ebben a hosszú átmeneti korszakban csak a

közvetlen egyéni anyagi érdekelttség alapjára építhető az anyagi termelésben kifejtett személyes aktivitás.

De már ebben a korszakban sem tekinthetünk el attól, hogy az anyagi érdekelttség a *munka motívumrendszerének* csupán egyik — jóllehet kitüntetett — eleme. Az utóbbi időben számos hazai és más szocialista országokban lefolytatott vizsgálat bizonyította (Jadov, Zdravomüszlov, 1967; Sepel, 1969; Héthy, Makó, 1970), hogy akár az ún. erkölcsi ösztönzők, akár a közvetlen anyagi ösztönzés egyoldalú és kizárólagos „megterhelése” paralizálja a másik hatását. Következményeiben pedig vagy a termelékenység csökkenéséhez, vagy a szocialista értékek befolyásának gyengüléséhez, s ennek következtében az öröklött vagy a modern kapitalizmusból átszüremkedő értékrendek újjáéledéséhez és növekedéséhez vezet.

Úgy vélem, a szocialista elosztási rendszer fejlődésének alapdilemmája ma éppen abban rejlik, hogy oly módon kell a munkára ösztönzés (és kényszerítés) mechanizmusát kialakítani, hogy e rossz végletek ne regenerálódjanak újra és újra. A termelékenység úgy növekedjék, a munkafegyelem és a munkához való viszony úgy fejlődjék, hogy *együttal* a szocialista értékek is stabilizálódjanak és bővüljenek. Ezt az alapvető problémát csakis az anyagi és a nem anyagi ösztönzés együttes és kiegyensúlyozott érvényesítése oldhatja meg.

Ezzel összefüggésben némiképp problematikusnak tűnik számomra az ún. „erkölcsi ösztönzés” és az erkölcsi ösztönzők hagyományozódó felfogása és a nyomában járó gyakorlat. Az ún. erkölcsi ösztönzés hatását három tényező gyengítheti, sőt olykor egyenesen hatálytalaníthatja: maguknak az erkölcsi ösztönzési formáknak a közvélemény alakulásától elszakadt, túlnyomóan passzív-szimbolikus módjai; a jövedelmi szintek általánosan vagy a társadalom egyes nagy csoportjaiban tapasztalható alacsony volta; a munka szerinti elosztási elv — a központi tervezés szempontjából spontán megsértésének gyakorisága. Az utóbbi kettővel ehelyt nincs módomb foglalkozni, jóllehet a társadalmi közvéleményben, az erkölcsi szokások és hagyományok alakulásában, az értékképzésben játszott szerepüknél fogva semmiképpen sem állanak kívül a szociálpszichológia illetékességén. Társadalmi fontosságuk pedig egyenesen döntőnek minősíthető!

Az ún. erkölcsi ösztönzés formái mai gyakorlatunkban igen gyakran az anyagi ösztönzés burkolt formáivá válnak, s ezáltal tulajdon értéktartalmukat bagatellizálják és emésztik fel. Máskor pedig túlságosan külsőlegeseek lesznek: az arra érdemesek mintegy passzívan „elszenvedik” őket, mint pl. a verbális méltatásokat, a különféle címeket, az agitációban honos megoldásokat (fényképek, nevek, termelési eredmények stb. publikálása).

Mindezek az ösztönzési formák elvben fontosak és hatékonyak lehetnek. Ám a gyakorlatban csakis akkor „működnek”, ha a konkrét üzemi-munkahelyi mikrokörnyezet s a tágabb társadalmi-erkölcsi közvélemény hitelesíti tekintélyüket. Erre csak akkor kerülhet sor, ha „alkalmazási közegük” — az uralkodó

társadalmi közvélemény – megfelelően „hangolt”. Ezt a ráhangoltságot egyedül az ember és a munka közötti viszonyt közvetítő tényezők egész komplexumának hatékony és kiegyensúlyozott működése hozhatja létre. A részvétel, a kollektív ellenőrzés és az informáltság fogyatékosai, a munkahelyi integráció hiánya és a „mi-tudat” csökevényes fejlődése, a teljesítménymelés külső feltételeinek dezorganizáltsága, a vezetés konzervatív vonásai, a formális és informális rendszerek elszakadása s az ezek nyomában járó alacsony fokú munkahelyi identifikáció, a „gazda” érzetének hiánya és a kiszolgáltatottság gyakori élménye mind olyan tényezők, amelyek az ún. erkölcsi ösztönzés hatássosságát csökkentik, vagy a bumeráng effektus törvényeinek megfelelően egyenesen visszájára fordítják.

Ezért úgy vélem, hogy az erkölcsi ösztönzés formulája helyett célszerűbb volna az *erkölcsi-szociális ösztönzők* rendszeréről szólnunk, az utóbbiba beleértve a munkatevékenység motivációs bázisának valamennyi nem-anyagi tényezőjét, s e tényezők harmonikus kombinációját. Így az is nyilvánvaló lesz, hogy egyrészt a társadalmi és munkahelyi demokratizmus fejlesztése, másrészt pedig a hazai szociológusok által „humanizálásnak” nevezett folyamat előfeltétele és szükséges kísérője az anyagi ösztönzésben rejlő lehetőségek kiaknázásának. E folyamatok kölcsönösen feltételezik egymást, s csakis egymást kölcsönösen támogatva lehetnek *külön-külön* is hatékonyak.

Az elosztási mechanizmus működése a legszorosabban összefügg a szocialista társadalom mikroszerkezetének, a *társadalmi csoportformációk és közösségek* alakulásának dinamikájával. Nem hiszem, hogy társadalmunk mikroviszonyaiban ma már minden feltétel jelen van ahhoz, hogy ezután már csak a magános egyén vívhasza a maga „kulturális forradalmát”, vagy hogy a mikroviszonyok — egyebek között a családi formák elkülönített és izolált átépítése a legközvetlenebb, tömeges gyakorlati tennivalónk. Ám mélységesen meg vagyok arról győződve, hogy a makromechanizmusok működését a mikroformációkra, a társadalmi kollektívumokra gyakorolt *hatásaikban is* szakadatlanul ellenőriznünk kell. Ellenkező esetben könnyűszerrel megtelepedhetnek bennük a dezorganizálódás és privatizálódás tünetei, s meglassulhat a szocialista értékek, hagyományok és szokások akkumulációja.

Fejlődésünk mai szakaszának egyik alapvető *elméleti és gyakorlati ellentmondása*, hogy egy következetesen — bár dialektikusan — egalitárius ideológia képviselőiként az *egyéni különbségek alapján nyugvó egyenlőtlenség és differenciálódás jogosultságát* kell indoklunk. A helyzetet az bonyolítja, hogy mai társadalmunkban a társadalom tagjai még korántsem rendelkeznek egyenlő objektív fejlődési feltételekkel, s ezért *individuális különbségeikben* és egyenlőtlenségeikben *társadalmi különbségek* öltenek testet s egyúttal reprodukálódnak is. E tényből társadalmunk minden szintjén számos érdekkonfliktus és érdekösszeütközés származik. E konfliktusok az egyéni anyagi érdekelttség következetesebb érvényesítése nyomán kétségtelenül nyíltabbá válnak, s a munka-

helyi kollektívákban többé-kevésbé heves feszültségeket gerjeszhetnek s gerjesztenek is.

Elvben természetesen jól tudjuk — s ezt számos szociálpszichológiai kísérlet igazolta — hogy az érdekösszeütközések nyílt kifejeződése és „végigjátszása” nem gyengíti valamely emberi együttes hatékonyságát és teljesítményeinek színvonalát. A „betokosodott” és lappangó konfliktusok, amelyek áttevődnek az informálás mezőbe és számos — egyébként nem érintett — járulékos területet is hatásuk alá vonnak, jóval ártalmasabbak.

Optimális megoldást e tekintetben — mint köztudott — csupán a vezető érdektípusok, az egyéni, a közösségi-csoport- és a társadalmi érdekek azonosságának és különbözőségeinek, valamint kölcsönös összefüggéseinek és átmeneteknek mérlegelésén nyugvó társadalmi-gazdasági mechanizmus hozhat. S bár elméletileg nem vitatható, hogy ebben az érdek-hierarchiában az osztálytársadalmi érdekek dominálnak, a konkrét társadalmi folyamatok szabályozása és a különböző érdektípusok hatásainak kiegyensúlyozása szempontjából mégis *a csoport (közösségi) érdeket kell kitüntetett figyelemben részesítenünk.*

A pszichológia számára az érdek-kategória a *társadalmilag érvényes* emberi szükségletek kielégítésében való érdekeltséget s az ebből az érdekeltségből származó egyéni hajtóerőt (motivációt) jelenti. Ezért alapos figyelmet érdemelhet az *egyes érdektípusok idődimenziójára vonatkozó kérdésfeltevés.*

Míg az egyéni érdekeltség — már csak az egyéni lét végessége miatt is — rendszerint a „közvetlenség”, az „azonnalosság” kategóriáival jellemezhető, addig a társadalmi érdek idődimenziója némiképp más, hiszen alanya az osztálytársadalom és nem a konkrét egyén. (Közbevetőleg: egyebek között ezért is lehetett a társadalmi érdekre való hivatkozással visszaélni, midőn a személyes fogyasztás korlátozásához és csökkentéséhez kellett „ideológikus” indoklást kovácsolni.)

A csoportérdek kitüntetett szerepe a szocialista viszonyok között egyebek között abból ered, hogy ennek alapján szerveződik a közvetlen életvitel és kooperáció keretét alkotó társas közeg, a társadalmi kollektíva, amely időben mintegy „megemeli” s a partikuláris közvetlenségéből a társadalmi érdek felé közelíti az egyéni érdekeltséget. Ez a közvetítés csakis a közösségi érdek realizálása útján lehetséges. A pszichológia abban már közvetlenül nem lehet illetékes, hogy a társadalmi és a gazdasági optimum szempontjából a bérezési rendszer mely konkrét formái a legalkalmasabbak a csoportérdekELTSÉG szilárdítására. Bár eredményei itt sem nélkülözhetők. Mindenesetre a termelőszövetkezeti bérezési rendszer fejlődése az egész más idődimenzióban elhelyezkedő munkaegység formától a bérforma felé tanulságos példa lehet témánk szempontjából is.

A pedagógiában és a pedagógiai pszichológiában jól ismert Makarenkónak az egyéni tevékenységet sarkalló három perspektíva-típusa: a közeli-, a közbülső és a messzi távlat. Bizonyos, hogy ez a többoldalúan igazolt hipotézis szorosan összefügg az érdektípusok idődimenziójával is.

Az elosztási rendszer fő funkciója a társadalom tagjai által elérhető személyes fogyasztás szabályozása. Ezért a közgazdaságtan jellegzetes kérdésfeltevése rendszerint így hangzik: miképpen befolyásolja és szabályozza az elosztási rendszer a fogyasztás mértékét? A szociálpszichológiát ebben az összefüggésben inkább az ellenkező irányú hatások foglalkoztatják: *miképpen hat vissza a fogyasztás szférája az elosztási rendszer funkcionálására?*

Főként publicisztikánkban számos félreértés és melléfogás származik abból, hogy a fogyasztás világában lezajló érték-, hagyomány- és szokásképződést közvetlenül az elosztási rendszer elveiből vezetik le.

A személyes fogyasztás szférája a maga nagy mértékben önálló mozgásával szakadatlanul termeli a legkülönbözőbb igényeket és értékelési mintákat: át- meg átszövik a státus-szimbólummá váló, társadalmi presztizst teremtő fogyasztási szokások. Különösképpen hevesen zajlanak mindezek a folyamatok egy olyan társadalomban – s ilyen a miénk is –, ahol a személyes fogyasztás viszonylag gyors, bár egyenlőtlen kiterjeszkedése folyik, s ahol mindegyre új és új elemek épülnek be a hagyományos fogyasztási szerkezetbe, mint pl. a specifikus ifjúsági fogyasztás vagy az új tárgyakra irányuló aspirációk. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a fogyasztási szokások és minták – legalábbis az európai társadalmakban – jelentős mértékben internacionalizálódnak, s ennek révén könnyen elszakadnak az egyes országok gazdasági fejlettségi színvonala által megszabott lehetőségektől: mintegy kívánatos „ideális” fogyasztási mintákká válnak, az egyetemes elérhetőség képzetét keltik.

Ezen a talajon azután könnyűszerrel kisarjadnak azok a jelenségek, amelyeket oly szenvedélyesen vitat az utóbbi időben közvéleményünk: az anyagiasság, a privatizálódás, a „harácsolás” vagy – némiképp filozófikusabban szólva – a fogyasztást átszövő elidegenülés. Mint Marx írta: „A tárgyak tömegével ennél fogva nő azoknak az idegen lényeknek a birodalma, amelyeknek igájában van ember . . .” (1962, 79. old.)

A fogyasztási szokások rendkívül nehezen befolyásolhatók, mivel ropant illékonyak, hiszen divatszerű-hangulati áramlatokkal, lappangó értékorientációkkal szövődnek át. Ezért maga az elosztási mechanizmus *közvetlenül* nem képes a maga hatása alá vonni, az adminisztratív-korlátozó intézkedések pedig még kevésbé alkalmasak arra, hogy a fogyasztásban érvényesülő szokások és értékek szerkezetét átalakítsák, legfeljebb érvényesülésük körét korlátozhatják.

Itt csupán a szó legtagabb értelemben vett társadalom-pedagógiai-eszmei tényezők lehetnek hatékonyak, de azok is csupán akkor, ha együtt járnak a társadalmi *kollektivitás* tényleges erősödésével s a *közvélemény* regulatív funkcióinak kibővülésével.

Érthető hát, hogy a fogyasztás szférája szakadatlanul mintegy „nyomása” alatt tartja az elosztási mechanizmust. Ez a nyomás azután bizonyos pontokon deformálhatja a szocialista elosztás elvének következetes érvényesülését, mivel

az újrafelosztás — legális és igen gyakran illegális — elemeit építi bele a rendszerbe. Mint ismeretes, ennek bizonyos objektív lehetőségei fellelhetők a tulajdon-viszonyainkban és a meglehetősen „sokcsatornás” — formális és informális, de ebben az esetben egyaránt legális — jövedelemszerzési módokban. Bár e tekintetben elsősorban ismét csak a közgazdaságtan illetékes, a pszichológia is rámutathat arra: minél homogénebb és minél inkább az alapvető munkatevékenységhez kapcsolódik a közvetlen anyagi érdekelttség realizálódása (tehát minél tágabb lehetőség kínálkozik a *társadalmi ellenőrzés minden formájának érvényesítésére*), annál hatékonyabb és egyértelműbb lehet az elosztási mechanizmus működése.

Bizonyos, hogy a fogyasztási szféra elmélyültebb konkrét-szociológiai és pszichológiai elemzése számos olyan jelenségre vethet fényt, amelyeknek alaposabb ismerete a befolyásolás módjaira és az elosztási rendszer fejlődésére vonatkozóan egyaránt értékes információkkal szolgálhat.

KATARZIS VAGY GICCS

HERMANN ISTVÁN

A tömegkommunikációs eszközök tehát a giccs legsajátabb természetére építhettek, mégpedig esztétikai szempontból és társadalmi szempontból is. Az az analízis, amely a giccs természetét e tekintetben felfedte, lényegileg arra az eredményre jutott, hogy a giccs egyfelől a kényelmes, filiszteri rétegek szemléletéhez kötődik a kifejlett kapitalizmus körülményei között, másfelől „megkönnyíti” egy új kultúra asszimilációját, történeti átélését azok számára, akik egy nagy kulturális krízisen esnek keresztül. Ezért állíthattam azt, hogy a giccs mindenestül modern jelenség, de ezen belül a modern manipulációban még különös jelentősége, felfokozott szerepe van. Nagyon jól látja ezt Herbert Marcuse is, mikor a következőképpen ír:

„Az ipari civilizáció magas fejlettségű területein, melyek a jelenlegi periódusban a kultúra modelljét megadják, a fönnálló rendszer produktivitása megszorítja és kielégíti a néptömegek szükségletét egy totális irányítás révén, mely gondoskodik arról, hogy az individuum szükségletei olyanok legyenek, melyek a rendszert örökkévalóvá és megszilárdulttá teszik. Ez a kvalitatív változás ésszerű alapját elködösíti és ezzel együtt a kultúra civilizációtól való elidegenülésének ésszerű alapját is.” (Herbert Marcuse: *Kultur und Gesellschaft*. Frankfurt am Main 1965. II. kötet. 157—158. old.)

Marcuse tehát nagyon világosan látja, hogy a modern kapitalista társadalmi szituáció minden tekintetben kedvező alap a giccs számára éppen elködösítő jellege következtében. Ez az elködösítés — mint az előbbiekben utaltam rá — nagyon erősen épít a társadalmi elvárásokra. Míg az igazi művészet általában a nemvártat nyújtja, a meglepőt, sőt a megdöbbentőt, addig a giccs mindig a vártat, sőt, elvártat igyekszik nyújtani, még akkor is, hogyha időnként pornográfiával keveredve a nyárspolgárok egy részét fölháborítja. Fölháborítani esetleg fölháborít, de háborítani semmiképpen sem akar, állandóan visszanyúl azokra a gondolati, képbeli és érzelmi sztereotípiákra, melyek az első megközelítésben a filiszter életét kényelmessé teszik, tehermentesítik a gondok és gondolatok alól.

Ezt az elvárásos jelleget, melynek fontosságára már utaltam, mi sem erősíti meg jobban, mint az, hogy nem csupán művészi alkotások formájában öltöző giccs vagy iparművészeti cikkek formájában elfogyasztott giccs válik

szokszor népszerűvé, hanem nagyon népszerűvé válhat időnként egy-egy filozófiai irányzat is. Persze itt nem valódi filozófiáról és valódi gondolatokról van szó, hanem az elvárásoknak megfelelő gondolat és képzetsorok látszólag filozófiai formájú megjelenéséről. Előfordul tehát az, hogy éppen úgy bestsellerre válik egy-egy filozófus — s nem véletlenül nem a Russel-féle *Prinzipia Mathematica*, hanem valamiféle egzotikum formájába öltöztetett álfilozófia. Az egzotikus formát adott esetben keleti mitikus hagyományokba való burkolózás indokolhatja és így napjainkban pl. az úgynevezett zen-buddhizmus éppen úgy divattá vált, mint néhány évtizeddel ezelőtt Lin Yu Tang. Ahhoz, hogy képet alkossunk — nem a filozófiáról, mert mint filozófiáról nem érdemes, hanem a gondolatmenet laposságáról, elvárásokra építéséről stb., elég lesz föl-idézni a Bölcs mosoly című Lin Yu Tang könyvnek egy részletét. Függetlenül attól, hogy az egész könyv arra a mélyreható igazságra épül, hogy a világ jelenségeit distanciáltan és egy bölcs mosollyal kell tudomásul venni, ilyen részleteket is találhatunk a giccs filozófia eme klasszikusánál.

„A barátok étkezés közben békésen ülnek együtt. Egy jó madárfészek leves lehűti a heves érveket, s tompítja az összeütköző szempontok élességét. Hozd össze a két legjobb barátot, amikor éhesek, s a dolog vége okvetlenül veszekedés lesz. Egy jó ebéd hatása nem néhány óráig, de hetekig és hónapokig is eltart. Rendszerint habozunk, kedvezőtlen kritikát írni olyan könyvről, amelynek szerzője három-négy hónappal ezelőtt jól megebédeltetett bennünket. Ezért van az, hogy a kínaiak, akik mélyen megértik az emberi természetet, minden veszekedést és vitát az ebédlőasztal mellett intéznek el, nem pedig a törvényszéken. A kínai élet formája olyan, hogy nemcsak a fennforgó vitákat intézzük el az ebédnél, hanem ugyanezen a módon vágunk elébe a viták keletkezésének is. Mi, kínaiak, mindenkinek a jóakarátát gyakori ebédekkel vásároljuk meg. Valójában ez az egyetlen biztos út, amely a politikában sikerre vezet. Ha valaki nem röstellné a fáradságot, hogy statisztikai adatokat szedjen össze, pontos megfelelést állapíthatna meg barátainkban rendezett ebédek száma és hivatalos előhaladásunk gyorsasága között. ... Fogadni mernék, hogy az amerikai éppen annyira — ember, mint a kínai. Az egyetlen különbség, hogy az amerikaiak nem ismerik az emberi természetet, vagy nem vonják le belőle a logikus következtetéseket, hogy politikai életüket ennek megfelelően szervezzék meg. ... Az étel és ital kérdése olyan mélységes hatással van ránk, hogy forradalmak, béke, háború hazafiság, nemzetközi megértés, mindennapi életünk s a társadalmi élet egész építménye ettől függ. Mi volt az oka a francia forradalomnak? Rousseau, Voltaire meg Diderot: Nem — csak az étel. Mi az oka az orosz forradalomnak és a szovjet kísérletnek? Megintcsak az étel. ... S miért dolgozik és izzad a férj egész nap az irodájában, ha nem azért, mert jó ebédre számít odahaza? Innen ered az a közmondás, hogy a legjobb út a férfi szívéhez a gyomrán keresztül vezet. Ha teste ki van elégítve, lelke nyugodtabb és jobban érzi magát, szerelmesebbé válik és jobban megbecsüli az asszonyt. Feleségek panaszkodnak néha, hogy uruk nem veszi észre új ruhájukat, új cipőjüket, új szemöldöküket vagy új székhuzataikat. De panaszkolta-e csak egy asszony is, hogy az ura nem vett észre egy sültet vagy jó omlettet? Hogy fellángol a kínai lélek egy jó lakomától!” (Lin Yu Tang: *A bölcs mosoly*. Budapest 1943. 58 – 60. old.)

Könyvem olvasójának persze nem kell magyarázni sem azt, hogy nem minden kínai eszik madárfészek levest, sem azt, hogy nem minden férj az irodában izzad naphosszat (úgy látszik a kínai „bölc” a férj és adminisztrátor között teljes azonosságot látott, vagy még inkább az irodista réteg filozófiáját akarta megteremteni), továbbá azt sem, hogy egy jó lakoma nem akadályozta volna meg sem a francia, sem az orosz forradalmat. Továbbá aligha fogja nagyrahecsülni a kínai lélek állítólagos fellángolását egy jó lakoma nyomán. Azonban mindenesetre látni fogja azt itt a maga gondolati közvetlenségében, hogy mennyire a legostobább közhelyekre, a legszűkebb gondolatkörökre épít tudatosan a giccs. S az, hogy Lin Yu Tang könyvei Amerikában is és nálunk is bestsellerek lehettek a negyvenes években, az olvasó az előbbiek alapján szintén megfelelő módon fogja értékelni.

A giccsben azonban éppen azok az elvárások állnak középpontban, helyesebben, éppen azokat célozza meg a giccs, melyek valamilyen módon egyrészt kimaradtak a szokványos „magas” filozófiákból és melyek a maguk egyoldalúságában és kicsinyességében világmagyarázatként szolgálhatnak. Így lehet minden filozófia vagy minden gondolatmenet bestsellerré korunkban, amely még oly alacsony rendű, de valóságos érzésvilágot fejez ki és azt démiurgosszá tágítja. Ez a furcsaság, mely olyan bestseller sikerekhez vezetett, mint pl. Angliában Colin Wilson *The outsider* című műve volt, a modern kor egyik természetes jelensége. Soha még filozófiáknak ilyen bestseller értelmű sikere nem volt, ha csak le nem számítjuk az első világháború idején Németországban nagy példányszámokban nyomott és terjesztett Nietzsche *Kriegsausgabe*-kat. Ez utóbbi esetben azonban nyilvánvaló, hogy mennyire erőszakos manipulatív jelenségről volt szó.

Ez az oka annak, hogy a giccs mindig sztereotípiákkal dolgozik. A sztereotípiák legkülönbözőbb formái képzelhetők el a giccsben, de mindenesetre a giccsnek konkrétan meg kell felelnie a sztereotip elvárásoknak. Talán kevés olyan leleplező anekdota van, mint amilyen Csehov története, akit felkeresett két orosz úrihölgy és filozófiáról óhajtottak beszélni vele. Rövid és kellemetlen beszélgetés után Csehov felszabadította őket a rájuk kényszerített póz alól és mintegy mellékesen megkérdezte: hogyan főzik a baracklekvárt. Erre a két hölgy valóban szabadon, figyelemre méltóan, sőt a maga nemében érdekesen is kezdett beszélni. S a történet azt mutatja, hogy nem pusztán sztereotípiák léteznek, hanem társadalmilag kialakított és az egyes emberekre nem illő sztereotípiák is, s itt van a nagyobb baj. A kispolgár bizonyos szerepekbe képzele bele magát és megpróbál a szerepnek megfelelően gondolkodni és viselkedni. Tehát már nem is a saját elvárását, hanem a saját képzelt elvárását testesíti meg. Ezt várja a művészettől is. Ezáltal azonban a giccs szükségképpen összekapcsolódik a sznobizmussal. Amennyiben a sznobizmust elveszük az egyéni élet szempontjából, a giccses magatartás feloldódik, mert természetes lesz anélkül persze, hogy ez a magatartás most már a maga képzelt és privát körön

túljutó értékét produkálná. Tehát nem arról van szó, hogy a privát életben valaki ne lelkesülhetne fel egy omlettől vagy egy tortától, de mindenesetre abban a pillanatban lép be a giccs, amint ezt a lelkesülést mint általános emberi pszichológiai vagy filozófiai elvet kezdik meghirdetni.

Hangsúlyoznunk kell tehát azt, hogy ami a privát életben és a privát életjelenségekben abszolút természetes, az amennyiben a szférákat összetévesztjük, giccsé válik. A privát, a rétege, és az osztályadalmi szempontok, valamint a világtörténeti szempontok egyaránt jogosultak, csak hogy szférájuk különböző. Így végeredményben a giccs elvárások mindig az alsóbb szférákból indulnak (értve ezen a szűkösebb szférát), de olyan igénnyel, hogy helyettesítsék a szélesebb szférák igény és követelményrendszerét. Lehet valami tehát a privát szférában abszolút megfelelő, aminek azonban semmiféle komoly szerepe nem lehet az osztályadalmi szférákban. A giccs azonban nem ismer semmiféle distinkciót és a privát igényeket mint elvárásokat és mint elvárás sztereotípiákat akarja érvényesíteni a filozófia és a művészet egész területén.

A giccs sztereotipikus jellegzetességét szintén Csehov vette észre. A giccses regény és a giccses elbeszélés már alakjai szempontjából is bizonyos elvárásokban mozog. Arra a kérdésre, hogy mi található leggyakrabban a regényekben, elbeszélésekben és ehhez hasonlóknak, Csehov így válaszol:

„A hajdani szépség nyomait viselő gróf, grófnő, szomszéd báró, haladó író, elszegényedett nemes, külföldi muzsikuskorlátolt lakájok, dadák, nevelőnők, német jószágigazgatók, amerikai örökséget váró nemes ifjú úr. Csúf, de rokonszenves, vonzó arcok. Erős lelkű hős, aki megmenti a hősnőt a megbokrosodott lovaktól és minden adandó alkalommal képes megmutatni öklének erejét.

Magas égbolt, végeláthatatlan, felmérhetetlen, felfoghatatlan messzeség ... egyszerűen: természet!!!

Világos szőke jóemberek és vörös hajú gazemberek.

Vagyonos nagybácsi liberális vagy konzervatív, a körülményeknek megfelelően. A hős számára erkölcsi prédikációnál nagyobb hasznót jelent a halála.

Nagynénike Tambovban.

A krízisre reményt nyújtó, gondterhelt arcú orvos: többnyire kopasz és gömbfogantyús bottal jár. S ahol orvos van, ott van tisztességes munkában szerzett reuma, migrén, agyhártyagyulladás, párbajban sebesült ápolása és a fürdőhely feltétlen tanácsolása.

Még az öreg uraságék idejéből ittrekedt inas, aki gazdáiért kész elmenni bárhova, akár a pokolba is. Talpraesett szellemes fickó.

Kutya, amelyik mindent tud, csak éppen beszélni nem, papagáj és pacsirta.

Moszkva környéki nyaraló és a délvidéken elzalogosított birtok.

Villany, amely többnyire teljesen érthetetlenül mindenütt szerepel.

Orosz bőraktatáska, kínai porcelán, angol nyereg, pisztoly, amely nem mond csütörtököt, érdemrend a gomblyukban, ananász, pezsgő, szarvasgomba és osztriga.

Véletlenül kihallgatott beszélgetésekből eredő nagy felfedezések.

Számtalan sok indulatszó, és a műszavak helyén való használatára irányuló igyekezet.

Finom célzások meglehetősen durva körülményekre.

A befejezés gyakori hiánya.

Hét főbenjáró bűn az elején és menyegző a végén.

Vége.” (Csehov Művei. Budapest 1959. I. köt. 12–13. old.)

Az eddigiek alapján már világos az, hogy korántsem a tematika vagy a cselekményváz, esetleg a típusok határozzák meg azt, hogy valamiből műalkotás vagy giccs válik. Csehov sem erre gondol. Hanem sokkal inkább arra, hogy a sztereotípiák csupán mint sztereotípiák funkcionálnak, hogy az alakoknak nincsen belső szükségyszerű fejlődése, hanem az elvárásoknak megfelelően lépnek be a műbe, illetve lépnek ki belőle. Ezáltal jön létre egy olyan mozgás, melyet a giccsről írók, akik érzékenyek a stilisztikai fordulatok giccses mivolta iránt, mindig fölfednek és fölfedeznek. Számunkra ebből azonban nem a fordulatok vagy az alakok marionett-szerű mozgatása a lényeges, hanem az, hogy a giccsben a figurák önmozgásának egyáltalában nincsen helye, hanem csupán az elvárás szerinti mozgássorozat jellemzi őket.

Azáltal azonban, hogy az elvárásoknak mindenképpen meg akar felelni a giccs, egyrészt nagyon jól beleilleszkedik a konzumkultúrába, másrészt nem elsősorban teremti a maga közönségét, mint a művészet, hanem a közönség elvárásai teremtik meg a giccsset. Már a múlt században egészen jellegzetes tünet volt ez, hiszen a polgárság olyan közönséget jelent, amely minden területen létrehozza az értékek tömeges nivellációját. Azt a változást, ami itt végbe megy, Maurice Descotes jellemzi nagyon helyesen, amikor egyfelől azt mondja:

„Kiformálódik hosszabb időre egy homogén közönség. És ennek a közönségnek a cselekvése egy koherens és hatalmas csoport cselekvése. Kidolgozza a színház számára, mint ahogy a társadalmi élet egésze számára a maga erkölcsi konvenció és ízlés kódexét. A normák írott vagy nem írott együttesét, amelyhez többé vagy kevésbé tudatosan a csoport tagjai alkalmazkodnak. Az író alkotásának szabadsága jelentősen megnyírbálódik. . . . A közönség egy nézőkategóriára korlátozódik és a gondos szerző ennek számára ír, hogy karriert csinálhasson.” (Maurice Descotes: *Le Public de Théâtre et son Histoire* Párizs 1964. 346. old.)

Másfelől azonban a polgári közönség ízléssztereotípiája lehetetlenné teszi, hogy azok, akik számára írnak, valóban művészi alkotásokat hozzanak létre. Tudniillik az elvárások alapján teljesen lehetetlen katartikus hatásra törekedni. A katartikus hatás az elvárásnak az ellentéte és noha a belletrisztika néha elérkezik a katarzis lehetőségéhez, végeredményben egy fordulat következik be mindig, mely szembeállítja az irodalmi iparművészetet a katarzissal. Még inkább így van ez a giccs esetében, ahol éppen a katartikus hatással szemben jönnek létre a művek, hiszen, mint már láttuk, a giccs mindig konzervatív jellegű és jelentőségű.

Nem véletlen az, hogy a giccsben állandóan a legfontosabb szempont és az alapvető feladat — amennyiben irodalmi alkotásról van szó — megteremteni magát a mesét és ezt a mesét lehetőleg a maga egyértelműségében kifejezni. A giccs egyértelműsége és közvetlen értelműsége pontosan találkozik azokkal az átlagelvárásokkal, amelyeket a konzumjavakkal szemben az emberek támasztani szoktak. A valóságban azonban a művészet sohasem veti fel olyan egyértelműen a dolgokat, mint ahogy ezt a konzum-elvárások diktálják. Joseph Conrad írja egy levelében:

„Ha most az Ön kérdésének tárgyára térek, akkor egy általános állítással szeretném kezdeni: a műalkotás igen ritkán fejez ki egyetlen értelmet és egyáltalán nem szükségszerűen célozza azt, hogy valami lezártat adjon. Annál inkább szimbolikus jellege van, mennél tökéletesebb művészi vonatkozásban. Ez a magyarázat talán önt meglepi. Azt fogja gondolni, hogy a szimbolikus iskola költőire és elbeszélőire utalok. Viszont ezek az emberek pusztán folytatják azt az irodalmi módszert, amellyel szemben semmit sem mondhatok. Most valami sokkal szélesebb körűre gondolok. De bizonynyal erről és hasonló kérdésekről már ön is gondolkozott. Ezért akarom figyelmét arra a tényre fordítani, hogy egy művészi alkotás szimbolikus felfogása nagyon előnyös és hogy háromrétegűsége következtében az élet egész terét kitölti. Az irodalom minden nagy alkotása szimbolikus jellegű és e felfogással erőben, mélységben és szépségben csak nyerhetünk. Nem teszem fel, hogy a precíz hiánya miatt vitatkozni fog velem. Ugyanis a megfelelő és éles képek vonatkozásában teljesen nyugodt a művészi lelkiismeretem. Annyi igazságot helyeztem beléjük, amennyi bennem van. És mindaz, amit a kritikusok mondhatnak, beállítottságom becsületességét nem növelheti sem csökkentheti. A végérvényes hatással azonban lelkiismeretemnek semmi dolga nincs.” (Joseph Conrad Barrett H. Clarchoz in *Europäische Künstlerbriefe Dessau* 1941. 129. old.)

Világos, hogy minden elvárás felháborítónak tartaná Joseph Conrad művészettel kapcsolatos igényét. Egyrészt az elvárások a végérvényes megoldások, a teljes befejezettség érzését igénylik. Másrészt az egyértelműséget. Vagyis éppen azt, hogy a művészetnek, a művészi alkotásnak is legyen szférája. Az igazi művészi alkotás azonban mindig szférateremtő és ezen a szférán belül — ugyan nem egymással ellentétes, de — egymást keresztező értelmezések érzések stb. lehetségesek és szülehetnek meg. Éppen ez a szféra jelleg teszi a művészetet művészetté és éppen ez okozza azt, hogy a művészet igazán otthonosan csak abban az esetben mozoghat, hogyha egy Walter Benjamin-i aura határozza meg. Amennyiben ez nincs meg, folyik a küzdelem ezért az auráért, míg a giccs a feltételezett aurát mint egyértelműt hazudja bele a világba. Itt azonban az egész légkör helyén és az egész szféra helyén csupán a konvenciók sztereotip világát találjuk és semmi olyat, ami élő volna vagy élőre hasonlítana. Magát az életet viszont a giccs egy egyértelmű mozgással és egyértelmű sugárzással pótolja, ahol a sugárzás nem az alakok sugárzása, hanem pusztán a konvencióvilág visszfénye.

Az az előítélet, mely szerint az epikus feladata elsősorban a mesében és a mese kitalálásában áll, ezért jellegzetesen giccselőítélet. Nagyon érdekes, hogy Tomas Mann mennyire határozottan lép fel az ilyenfajta követelmények ellen.

„Nem helytálló az a megállapítás, hogy én 'az alkotó fantáziát és a ponyvátörténetek kitalálását szeretném egyformán értékelni'. Azt mondom: nem tekintem a költészet kritériumának azt az adottságot, hogy valaki figurákat és bonyodalmakat tud kitalálni. Minden lírikus, aki egyebet sem tud, mint a tulajdon lelkét kifejezni, bizonyítja, hogy igazam van. És én (lényegében) lírikus vagyok. Azt mondom, aki nem tud mást, csak 'kitalálni', nem állhat nagyon távol a ponyvától. Állítom, hogy nagyon nagy költők soha életükben nem találtak ki semmit, csak az áthagyományozott anyagot a lelkükkel töltötték meg és újjáalkották. Állítom, hogy Tolsztoj életműve legalább olyan szigorúan önéletrajzi jellegű, mint az a kicsi, amellyel én dicsekedhetem.” (Thomas Mann *Levelek*. Budapest 1965. 67. old.)

A giccs álmozgalmassága mögött a gondolat, a fantázia hiánya van. Azok a mesekitalálások, melyek a giccset jellemezni szokták, nem is kitalálások, hanem a sztereotípiák új változatai. Nem véletlen az, hogy olyan művekben, melyek látszólag paradoxonokkal vagy szellemes bemondásokkal, úgynevezett geggekkel telítettek, végeredményben ugyanezt a fantáziátlanságot lehet konstatálni. Létezik ugyanis egy olyan szellemesség, mely teljes mértékben megfelel a giccsembernek, mely mögött azonban semmiféle tartalom nincs. Míg az igazi művészi alkotás szellemmel telített, addig a giccs szellemeskedéssel telített.

Ezt a vonást elsősorban a jól megcsinált darabok esetében láthatjuk. A szellemeskedő fordulatok pusztán arra valók, hogy az egész struktúra sztereotíp mivoltáról tehát elvárásoknak megfeleléséről vonják el a figyelmet. Elég lesz itt egy csökrot összeállítani a Dumas-féle aforizmákból, hogy ezeknek felszínileg szellemes voltát láthassuk, ami korántsem változtat a darabok egészének giccses jellegén. Dumas *La princesse Georges* című darabjában olvashatók a következők:

„A férfiak szivarjai az asszonyok számára szabadidőt jelentenek.”

„A férj olyan, mint a nagy házak félemeletei, tudniillik nem számít.”

A Kaméliás hölgyből:

„A nők szüzessége első szerelmüké és nem első szeretőjüké.”

A Diane de Lysből:

„Milyen az az ember, aki elmondhatja, hogy egy nő első szeretője volt? Az éppen az utolsó, akinek a nő ezt mondja.”

A Demi-Monde-ből:

„Vadállatok vagyunk! — Kérlek, beszélj csak egyes számban. — Nagyon szívesen! Vadállat vagy.”

De Molnár Ferencből sem hiányoznak az ilyen jellegű szellemességek:

„Budapesten vagyunk. Ha itt egy Shakespeare-színész mulattatni akar egy művelt úrhölgyet, rövid, erotikus, keleti népregéket mesél neki. Okolja ön ezért a mi különös kultúránkat, szálljon pörbe ezzel a rothadó keverék társadalommal, de ne kapjon ki a tömegből egyes egyéneket, akik koruk hangjának áldozatai. Higgye el nekem, polgári becsületemre, sőt színészi hiúságomra esküszöm, ezerszer szívesebben mondtam volna el neki Hamlet nagymonológját vagy Antonius halotti beszédét, vagy akár e korona alatt szenvedő dúlt király tébolyult fájdalmát, szívesebben szavaltam volna neki Shakespeare-t, mint ama vicceket, de ugyan melyikkel mulattattam volna őt jobban?” (Előjáték a Lear királyhoz.)

Ezek a felületi kritikák, melyek természetesen cinikus, szatirikus, paradox jellegűek, aztán szépen átmennek a jól megcsinált darabokból a tökéletes giccekbe. A legtökéletesebb giccek sem nélkülözhetik ma már legtöbb esetben az ilyen típusú szellemességet éppen úgy, mint ahogy a kulturális illúziókat sem. Szójátékoktól hemzsegnék és valóban igen kevés azoknak a gicceknek a száma, melyek Szittyá Attila Bendegúz Atíln-ában jelennek meg vagy melyeknél Columbus így kiált fel: „Ez itt a föld, nahát, nahát, (Fölfedeztük Amerikát).” A giccs is hozzáfinomodott ahhoz a szerepvilághoz, melybe a giccslévező bele akarja találni magát és noha a kellékek: a kastélyok, a csillárok vagy éppen a nyomorban úszó lebujok változatlanok, stilárisan a giccs egyáltalán nem riad vissza a szellemeskedéstől sem.

A giccs rugalmassága és alakváltozási képességei teszik igen nehézé azt, hogy pusztá stílselemzéssel jussunk el a giccs lényegéhez. Miután a giccs néhány sajátosságát társadalmi és ontikus szempontból már megismertük, nem stiláris elemzés segítségével, hanem az esztétikai szféra legsajátosabb kategóriájának, nevezetesen a katarzisznak a segítségével, illetve a katarzisz kategóriát a giccsel szembeállítva juthatunk el konkrét eredményekhez. A katarzisz, mint ismeretes, arisztotelészi kategória. Mégpedig a drámára s ezen belül a tragédiára alkalmazott kategória. E sorok írója azonban teljesen egyetért Lukácsal abban, hogy ő Az esztétikum sajátosságáról írva a katarzist mint általános esztétikai kategóriát jellemzi. Ahhoz azonban, hogy a giccsel és a giccs természetével valóban megismerkedjünk esztétikai szempontból is, a katarzisz tüzetesebb elemzésére lesz szükségünk.

Az első megközelítésben — amely lényegileg helyes — mindazok, akik a katarziszról írnak a modern időben, felidézik Rilke versét az archaikus Apollo torzóhoz, aholis az archaikus Apollo torzó szemlélése arra a meggyőződésre vezet, hogy meg kell változtatnia életét (Du musst dein Leben ändern.) Ezt teszi pl. Ludwig Giesz is.

„A giccses tárgy tudattranszcendenciája lényegileg leszűkül: kevésbé élhető át, mint ellenállapot (lefordíthatatlan szójáték: Gegenstand = tárgy és gegen-stand = ellenállapot. — H. I.)¹ Ezen alapul megtapadó volta, az, hogy kevésbé állunk ellen mintsemhogya belemerülünk, belevonódunk és bele-

merülünk. Nem mintha a művészet nem ragadna meg és mint érzület ne lenne hatásos és nem váltana ki speciális hangulatot — csak hogy itt mindig egyidejűleg egy igény egy esemény tapasztalatáról is szó van. (Meg kell változtatni életedet) más szavakkal: fenomenológiailag a tudat immanenciája nagymértékben érvényes a giccs vonatkozásában.” (Giesz: *Phenomenologie*. i. m. 78. old.)

Végső soron Giesznek és minden, az élet megváltozásából, illetve a változásra való igényből kiinduló magyarázónak igaza van a katarzissal kapcsolatban és eme igény elmaradása egyértelmű a katarzis hiányával, vagyis a giccsel. Azonban az is kétségtelen, hogy a változásra való igény, a megdöbbenés stb. maga is további értelmezésre szorul, mert rendkívül naivul hat az az elképzelés, mely szerint egy-egy műalkotás önmagában életet megváltoztatóként, az élet egészét felfordítóként, tehát naiv katartikusként hatna.

Sőt, éppen az ellenkezője az igazság. A giccs hatása sokkal közvetlenebb, mint a katartikus művészeté. A giccsmelódia szöveggel együtt intonálhat egy magatartást, amely eddig egyénileg a giccsélvezőnek nem volt sajátja. A Lehet könny nélkül sírni, ha fáj a szív kezdetű sláger éppen úgy nevel az inkognitóra, mint ahogy a gépírólány történetek minden gépírólány vagy hasonló gondolatkörét hivatottak befolyásolni a csinos főnök irányában, még akkor is, ha a főnök nem csinos, de mindenesetre főnök. Sőt mi több, meglehetősen széles bázisra támaszkodhat a giccs, a Lehet könny nélkül sírni esetében hímneműre éppúgy, mint nőneműre, fiatalra éppúgy, mint öregre és szegényre éppúgy, mint gazdagra, más esetben viszont „csak” a nőkre vagy „csak” a férfiakra. De feltétlenül orientál és ez az orientáció változási igénynek tűnik. A valóságban azonban, mivel az elvárásokat teljesíti be, illetve hosszabbítja meg egyszerűen (még el se várom, s máris megkapom) társadalmilag egyáltalán nem a változás, hanem a konzerválás a célja.

Tehát a katarzist nem lehet egyszerűen a minősítetlen változás kategóriával magyarázni, hanem vissza kell nyúlni a katarzis eredeti, arisztotelészi megfogalmazásához. Arisztotelésznél a katarzis lényege a félelemnek és a szánalomnak a felkeltése, s egyúttal ugyanezekről az érzelmektől való megszabadulás. Amint tudjuk, a giccs nagyon is épít azokra az érzelmekre, melyek a katarziszban szerepet játszanak. Nincs félelmesebb leírás, mint a megfagyott, árva gyermeké, aki anyja sírjánál zokog és ott fagy meg. Nincs részvétre csábítóbb mint a padlásszobában lakó masamódlány könnyezett sorsa, akit elhagyott a szerelme, mert az élet gazdagabb partit kínált számára. S hogy a slágernél maradjunk, mikor a fiú elmondja, hogy bocsánatot kér a lánytól, mert nem kísérheti el többé Budára, a búcsúzáshoz nincs ereje és bevallja, hogy vasárnap délben lesz az esküvője, akkor feltétlenül a szánalom vagy a részvét érzése az, amivel a giccs operál.

Mindebből úgy tűnik, mint hogyha a giccs a katarzis legtökéletesebb megvalósulása volna. Jó lelkek rémes és szánandó sorsa, rosszakarátú emberek győzelme jóakarátúakon — még ha ideiglenesen is —, mindez félelmet és szá-

nalmat kelt, tehát éppen azokat az érzéseket, melyeket Arisztotelész a katarzis előfeltételének tart. És hogyha olyan interpretációkat olvasunk el, mint Lane Cooperét Arisztotelészről, akkor még inkább ez a meggyőződésünk. Cooper ugyanis így magyarázza a katarzist:

„Arisztotelész részvét és félelem katarzisa egyszerűbb dolog, mint amit a kritikusok csináltak belőle. Az a hatás, amelyet Szophoklész Oidipusz királya egy jólnevelt és normális érzésű emberre gyakorol, nem más, mint amit a Poétika a tragikus emóciók katarziséra ért. A mi kétségünk, amikor Oidipusz közeledik a félelmetes felfedezéshez, hogy tudtán kívül megölte az apját és feleségül vette az anyját és a mi szánalmunk, amikor megismeri az igazat, s kiderül, hogy anyja elemésztette magát és ő maga megvakítja magát — ezek az arisztotelészi szánalom és félelem . . . Amikor a leleplezés teljes, a feszültség feloldódik és sírunk. Könnyeink a katarzis jelei vagy az érzelmegkönnyebbülése.” (Lane Cooper: *The Poetics of Aristotle Its meaning and influence.* London Calcutta Sidney s. a. 30—31. old.)

Az Oidipusz ilyen értelmezése, valamint a katarzisé is tökéletesen megfelel bármely giccsalkotásnak.

A giccs ugyanis éppenséggel azoknak az érzelmeknek fölkeltését akarja és éri el, melyeket Arisztotelész a félelem és a szánalom vagy részvét kategóriáiban fog össze. Goethe éppen, mikor a filisztert jellemezte, akkor mondta azt, hogy a filiszter felfújt hólyag, aki telítve van félelemmel és reménnyel. De a szánalom pszichikailag természetesen nem más, mint a reménykedés egyik fajtája. A félelem és szánalom amennyiben katarzis nélkül jelennek meg, jellegzetesen nyárspolgári giccsérzelmek. Más szóval a katarzis kategóriájának vissza kell adni az eredeti értelmét, amennyiben mindenfajta alacsony rendű érzéstől való megszabadulást jelent. Az úgynevezett megtisztulás, amivel a katarzist fordítani szokták, csak ebben az értelemben fogható fel esztétikai szempontból helyesen. Így félelem és részvét érzései önmagukban nem katartikusak, s különösen akkor nem, hogyha a félelem és részvét érzéseit mint különeműeket kezeljük. Nagyon helyesen mutatott rá erre már Lessing a következőképpen:

„Ő, Arisztotelész, ugyanis bizonyval nem teremtette meg a joggal elmarasztalt felosztást, mely a tragikus érzelmeket félelemre és rémületre osztja. Hamisan értették meg őt, s hamisan fordították. Részvétről és félelemről beszél, s nem pedig részvétről és rémületről; és ez a félelem egyáltalán nem az a félelem, mely egy más ember előtt álló baj révén ébred fel bennünk ezen másik iránt, hanem ez az a félelem, mely abból ered, hogy a szenvedő személy hasonlít mihozzánk. Ez az a félelem, hogy azok a szerencsétlenségek, amelyeket a szereplőt fenyegetőnek látunk, mi magunkat is érhetne. Ez az a félelem, hogy mi is lehetünk a részvétre méltó tárgy. Egyszóval: ez a félelem az önmagunkra vonatkoztatott részvét.” (Lessing *Hamburgische Dramaturgie.* 75. rész. 1768. jan. 19.)

Igaz, hogy Lessing ezzel a fejtegetéssel a tragédia francia klasszicizmusban fellépő rémületkeltő igényét utasítja el, de mindenesetre rámutat arra, hogy a részvét és a félelem kategóriái nem választhatók el egymástól és különösen pedig nem a katarzisan.

A katartikus hatás tehát lényegileg a megszabadulást jelenti, a megtisztulást jelenti minden olyan érzelemtől, mely közvetlenül vonatkozik az egyénre és az egyénekre, legyen az akár a néző, akár pedig a szereplő. Ebben az értelemben — bármily paradoxul hangozzék is ez — a katartikus hatás elidegenítő hatás a félelem és részvét elidegenítése, idegenné tétele önmagunktól. Ha viszont ez így van, akkor el kell mondani azt, hogy minden művészet voltaképpen ugyanazokkal az elemekkel játszik, mint amelyekkel a giccs, illetve mint amelyeket a giccs is felhasznál, azzal a differenciával, hogy a giccs ezeket az elemeket fenntartja, azokat az affektusokat, melyeket felébreszt, még meg is erősíti, viszont a művészet ezeket az affektusokat teljességgel elsöpri.

Mi marad ezeknek az affektusoknak a helyén abban az esetben, hogyha a katarzis segítségével félelem és részvét megsemmisültek? Természetesen nem a filantrópia, melyről Arisztotelész is és Lessing is úgy beszél, hogy nem illik a tragédiához és általában nem illik a művészethez sem. Semmiféle filantrópiikus, az emberiség összecéljával vagy az emberiség történelmi fejlődésével absztraktan azonosuló érzés nem marad a katarzis nyomán. Arisztotelész ezt a megsemmisítő mozzanatot nagyon erősen emeli ki azáltal, hogy azt mondja: és ugyanazon érzelmektől való megtisztulás. S nem pedig azt, hogy az előállott érzelmektől való megtisztulás. Az tehát, amit a katarzis Arisztotelésznél jelent, éppen a kicsinyes, a részvét és a félelem kategóriáival jelöl, érzelmek teljes megsemmisülése, hogy helyükbe az egészséges természetes emberi érzelmek törjenek fel. Azok a természetes emberi érzelmek, melyek a rokonszenvek, érdekek, ellenszenvek, reális hálózatát alkotják és melyek nem én-vonatkozásúak és nem személyre vonatkoztatottak, hanem általános vonatkozásúak, az élet egészére érvényesek.

Viszont ekkor vetődik fel a kérdés, hogy egy ilyen megsemmisülés esetén mit tud adni a művészet? Hatása vajon csupán ebben a negatívumban áll-e, vagy pedig hatásának megvan a pozitív oldala is. Már magában az, hogy elszigeteli a félelem és részvét érzéseit az összes többi affektusoktól, a művészet egyik legnagyobb érdeme. Azáltal, ha elolvasunk egy regényt, vagy Rembrandt valamelyik alkotását szemléljük stb. létrejöhet első hatásként és első benyomásként, közvetlen impresszióként a félelem és a részvét, amely éppen úgy irányul a tárgyra, mint önmagunkra. Ha például Brueghel Koldusok című képét nézzük, nyilvánvaló, hogy az első affektus a szájalomé lesz. A kép koldusai olyan hihetetlenül elesettek, annyira testi-lelki nyomorékok és annyira a szájalomért fordulnak hozzánk, hogy ez az affektus átléphetetlen. Azonban hogyha pusztán ennél a szájalomnál maradnánk, akkor az egész érzésvilágunk és egész szemléletmódunk megragadna a giccs köreibben, még akkor is, hogyha pusztán

Brueghel Koldusokját szemléljük, vagyis egyikét a világ festészete legkiválóbb alkotásának. Ha ezen a szánalom érzésen nem jutunk túl és nem az az affektusvilág kerekedik ki bennünk, mely az elnyomorodottsággal szemben nem egyszerűen részvétet, hanem életproblémát érzékel, ahol az elnyomorodottság léte és a koldusok léte évszázadokon át és a mai korban is mint az emberi élet egyik központi figyelmeztető problémája jelenik meg. Leleplezvé az, hogy semmilyen szempontból nem a lehető legjobb világok egyikét éltük át —, akkor nem Brueghelhez méltóan nézzük a képet. Ha nagyon sematizálni akarnám a két affektus különbségét, akkor az egyik elvezethet oda, hogy megduplázom a koldusnak adott alamizsnákat, a másik pedig világosan érzékelhetővé teszi azt, hogy az alamizsnaosztással semmi sincsen elintézve.

Ezért központi kategória a katarzis, mert nem megnyugtató, nem föloldó, hanem nyugtalanító affektus. Ha a középkor a lopótök használatában jelentkező légnomásjelenséget a horror vacui-val, vagyis azzal magyarázta, hogy a természet fél az ürességtől, akkor természetesen nem volt igaza. Lélektanilag azonban megsemmisített érzelmek helyére mindig valami másfajta érzelmek tolulnak. Lélektanilag van is valami a horror vacui-ban. S noha ez pusztán kép, de ez a kép világosan érzékelteti, hogy itt sokkal összetettebb dologról van szó, mintsem, hogy le lehetne szűkíteni akár arra, hogy sírásban föloldódik a félelem és részvét érzése, akár pedig arra, hogy a föloldódás egyet jelentene absztrakt célokkal való azonosulással. Minderről szó sincs. A művészet nem teremt meg egy új, általános teleológiát, egy valamiféle összemperi teleológiát, nem is célozhat arra, mert ilyen teleológia legfeljebb nagyon elvontan létezik. Ezzel szemben a művészet éppen katartikus hatása segítségével gátolhatja azt, hogy az általa feltárt motívumokban akár pusztán egyedi esetet, akár pedig a műélvező vonatkozásában áttett pusztá szubjektivitást lássunk. A szubjektivitás feltétele ugyan a katarzishoz (s itt téved Brecht, mikor azt hiszi, hogy az elidegenítés, vagyis a katarzis az első pillanattól kezdve érvényesül és nem a műalkotás egészének következményeként), de a műalkotás összhatása mégis pusztán megsemmisített formában tartalmazza ezt a szubjektivitást és nem pedig közvetlenül.

Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy a műalkotás szférája jó ideig, ha nem is teljes kizárólagossággal, de a szubjektivitás körébe esik. Igaz, az objektív végeredményt, a pusztán szubjektív, az egyoldalúan szubjektív megsemmisítését, vagyis a megtisztulást a szubjektivitástól és az egyediségtől a legtöbb műalkotás előlegzi. Nem a semmiből jön létre a megsemmisítés, a megtisztulás, vagyis a félelem és szánalom megsemmisülése. Ellenkezőleg. Legtöbbször az intonációk már eleve erre utalnak, hogy utána a folyamat a felszínen mint pusztá egyediség és egyes eset félelemre és szánalomra méltó eset jelenjék meg. Nagyon jól példázza ezt éppen az a műfaj, mely nagyonis az érzelmekre épít, és ahol a legnagyobb szerzők éppen az intonációban figyelmeztetnek arra, hogy a pusztá félelem és részvét mint érzelmi előiskola, pro-

pedeutika jelenik meg a kiteljesedéshez. Az opera műfajról van szó, melyben a nyitány nem formálisan nélkülözhetetlen kellék, hanem éppen ez a funkciója. A Don Giovanni vagy a Rigoletto szinte elképzelhetetlen lenne egy ilyen típusú nyitány nélkül, mert a nyitány híján a közönséget az a veszély fenyegetné, hogy akár a szereplők érzelmvilágától befolyásoltan, akár szubjektív érzelmeinek a szereplőkbe való átömlesztése révén megmarad a félelem és részvét színvonalán és ezek benne nem semmisülhetnek meg. Olyan erősen, olyan határozottan intonálja éppen a muzsika ezeket az érzelmeket, hogy a tőlük való megszabadulást, mint affektus lehetőséget mindenféleképpen előre kell hocsátani. Erre természetesen csak az úgynevezett időbeli művészeteknek van lehetőségük. S ennek a lehetőségnek a kihasználásához éppen úgy hozzátartozik Walter Scott történetibevezetés-módszere, mint ahogy hozzátartozik Tolsztoj Anna Kareninájának híres filozófikus első mondata is a családok boldogságáról, illetve boldogtalanságáról.

Nagyon közönséges és sokat emlegetett jelenség is alátámasztja a katarzis szükséges előlegezésének jelentőségét. Ez pedig az az igen gyakori megfigyelés — egyébként helyes megfigyelés —, hogy a nagy művek úgynevezett expozíciója rendkívül lassú és csupán miután az első néhány oldalon túljutottunk, lehetséges gyorsan és szívesen olvasni a könyvet. Ez nagyonis összefügg azzal, hogy az expozíciók nemegyszer éppen affektus szempontból nyitány jellegűek. Nem csupán az okozza ezt a jelenséget, hogy még nem ismerjük a szereplőket, még távol vannak tőlünk, hanem az is, hogy szükségképpen távoltartja tőlünk a művész és egy ideig előkészíti a későbbi katartikus hatást. Az a két szemlélet, melyet az előbbiekben jellemeztem, röviden összefoglalva a következőket mondja a katarziszról: Az egyik szerint a katarzis megkönnyebbülés, feloldódás és ez a feloldódás a félelem és szánalom érzésének a következménye, melyben teljesen fel tudunk oldódni. Más szóval a műalkotás egészét az előbb említett két affektus jellemzi és a megtisztulás lényege, hogy ezek segítségével tisztulunk meg. Megtisztulhatunk minden részlegestől és felemelkedhetünk valami általános emberi szférába. A másik felfogás szerint a félelem és részvét legfeljebb előzetes érzelmek, amelyeknek meg kell tisztulniuk, más szóval meg kell semmisülniük ahhoz, hogy az ember érzelmileg tudomásul vegye: nem de te fabula narratur, vagyis nem rólad szól a mese, hanem a te fabula narratur, hozzád szól a mese, tehát félelemtől és szánakozástól mentesen a valóságos életviszonyoknak megfelelően, a valóságos történelmi helyzetek megfelelően — egy széleskörű világ és önismeret jegyében kell alakítanod az életedet. Ez az evokatív hatása minden igazi nagy művészetnek. Vagyis ahelyett, hogy elgyengítene, a félelmet oltaná belénk, az igazi nagy művészet úgynevezett megerősítő volta összefügg azzal, hogy a katarzis nem megoldás, hanem nyugalanságot keltő elem. S ezzel érkeztünk el a két álláspont legfontosabb különbségéhez.

Az első szerint ugyanis a katarzis megnyugtató, felold és azonosító. Azonosító valamiféle céllal, feloldja a feszültséget éppen azért, mert azonosított,

mert az az érzésünk van, hogy egy érzelmi telítettséget értünk el, mert az az érzésünk van, noha félelemmel és részvéttel vagy legalábbis filantrópiával együtt, hogy elérkeztünk a megértéshez. Az igazi művészet viszont a másik álláspont szerint — s ez az enyém is — azt mutatja, hogy a félelem s részvét jegyében egyszerűen nem lehet sem gondolatilag, sem érzelmileg, sem érzé- kileg orientálódni a világban, hogy a félelem és részvét emberi affektusok ugyan, de túlhaladandó affektusok és hogy túlhaladásuk, megsemmisülésük hihetetlen nyugtalanságot kelt, és egyszerűen izgat arra, hogy orientá- cióinkat a valóságban sokkal konkrétabbá tegyük. Ez a felizgató jelleg a lényege a művészetnek, és ha Rilke azt mondja, hogy meg kell változtatnod életedet, akkor ebben végső soron igaza van, azonban nem olyan módon, mintha az élet megváltoztatásának szükségessége mint gondolati célkitűzés megnyugtatató lenne — éppen ellenkező módon —, minden szempontból nyugtalanító.

Furcsának tűnhetik, hogy a giccs elemzése szükségszerűvé teszi a művé- szet egyik alapvonásának kifejezését. A giccsről író szerzők nagyon sok esetben panaszkodtak amiatt, hogy a giccsnek nincsen esztétikai irodalma, holott a giccs a valóságban nagyon sok esztétikai tanulsággal jár. Ebben az esetben azzal a tanulsággal járt, hogy a katarzis igazi tartalmát éppen a giccsel szem- besítve érthetjük meg konkrétan. Ellenkező esetben a katarzist a félelem és részvét érzés felkeltése folytatásának tekinthetnők, míg éppen a giccs győz meg arról, hogy ezeknek az affektusoknak megsemmisítése történik meg a katarzis folyamán. Ha ezt nem vesszük tekintetbe, ha a katartikus folyamatokat, vagyis a különböző művészi alkotások katartikus hatásait a szokványos módon értékeljük, akkor végeredményben a művészi alkotás éppen olyan giccsélvezetéhez jutunk el, mint ahogyan giccsesnek kellett tekintenünk az előbbieken a részlet „szépségeit” kiemelését, a metafora vagy a színtechnika kiszakítását az egész műalkotásból.

Még egy megjegyzés kívánczik ide az egyik előbb, valószínűleg meg- lepően ható megállapítással kapcsolatban. Mint ismeretes, Brecht a Verfrem- dungseffekt, vagyis az elidegenítése effektus kategóriája segítségével hite szerint az arisztotelészi dramaturgia ellen fordult. Ennek az elméletnek egyol- dalúságát már megkíséréltem megvilágítani A polgári dekadencia problémái című könyvemben. Minthogy nem akarok ismétlésekbe hocsátkozni, itt csupán azt emelném ki, hogy Brechtnek az előbbiek értelmében nem Arisztotelésszel szemben volt igaza elsősorban, hanem azon Arisztotelész-interpretációkkal szemben, melyek vagy giccses vagy, jobb esetben az expresszionizmus neoszen- timentalizmusa módján értelmezték a katarzist mint kategóriát. Viszont amint Brecht helyesen ismerte fel, hogy az érzelmek megszületésének, az érzel- mektől való megtisztulásnak milyen hatalmas művészi jelentősége van, úgy helytelen volt nála az, hogy egyfelől a maga ellenlábását Arisztotelészben látta, másfelől az elidegenítési effektust, vagyis a katarzist — a Lehrstückök-

ben a mű elé helyezte és nem pedig a mű eredményének tekintette elméletileg. Arra pedig, hogy nagy műveiben az eredmény kataritikus jellegű, a fentebb említett könyvben utaltam.

Ezen kis kitérő után vissza kell térnünk a giccs antikataritikus jellegéhez. A művészet ugyanis, mint láttuk, már magában az expozícióban vagy a mű más helyein érzékelteti azt, hogy végeredményben az alkotás egy katarzissra fut ki. Innen ered a nagy műalkotások sajátos hullámmzése, mégpedig hangulati hullámmzése és a nagy műalkotások bensőleg homogén feszültsége is. Nagyon érdekes, hogy még a giccs megléte előtt mennyire világosan látták ezt nagy művészek, mint pl. Fielding. Fielding a Tom Johns ötödik könyvének bevezetésében arról ír, hogy mennyire szükség van az ellentétek, kontrasztok kialakítására a művészetben.

„Az ellentét a világteremtés minden jelenségében megnyilvánul, és igen valószínűnek látszik, hogy nagy része van a természeti és a művészi szépről alkotott minden fogalmunk kialakításában. Valóban, mi is bizonyíthatná jobban bárminek a szépségét vagy kiválóságát mint ugyanannak a fordítottja? Így például a napnak vagy a nyárnak a szépségét az éjszakának és a télnek szörnyű volta emeli ki. Azt hiszem, nagyon tökéletlen fogalma lenne a napról vagy a nyár szépségéről annak az embernek, aki sohasem látott mást.

De hogy nagyképűségbe ne essen: lehet-e kétséges, hogy a legszebb nőnek sem lenne semmi varázsa olyan férfi szemében, aki még sohasem látott csúnya nőt? Ezt a hölgyek nagyonis jól tudják és éppen ezért kontrasztthatásokra törekednek. Sőt, gyakran ők maguk válnak önmaguk kontrasztjává. Megfigyeltem (különösen Bath-ban, ezen az előkelő fürdőhelyen), hogy a hölgyek reggel igyekeztek olyan pocskónak mutatkozni, amennyire csak tőlük tellett, egyesegyedül azért, hogy kiemeljék: milyen gyönyörűek este.

Sok művész ismeri ezt a titkot és alkalmazza is a gyakorlatban anélkül, hogy valaha elméletben tanulmányozta volna a kérdést. Az ékszerész tudja, hogy a legnemesebb briliánsnak is foglalatra van szüksége, amely kiemeli a kő szépségét. A festő is gyakran figuráinak kontrasztos elhelyezésével arat nagy sikert.

Egy ma is köztünk élő nagy zseni példája még jobban megvilágítja ezt a kérdést. Tulajdonképpen nem sorolhatom őt az elismert művészeti műfajok képviselői közé. Neki azok között van a helye, akik 'inventos qui vitam excoluere artes', vagyis akik olyan művészetet teremtettek, amely az életet szebbé teszi. Az angol pantomínnak, ennek az igazán kitűnő szórakoztató műfajnak a megalkotójára gondolok.

Ez a szórakoztató színpadi produkció két részből áll; ahogy a megteremtője megkülönböztette: komoly és komikus részből. A komoly részben egy csomó pogány isten és hős szerepel: az elképzelhető legunalmasabb és legkétesebb társaság. Kevesen tudják a titkot, hogy ennek a komoly résznek semmi más célja nincs, csak az, hogy kontrasztul szolgáljon az előadás második komikus részéhez és hogy a Harlequin mókái annál jobban érvényesüljenek.”

Fielding eme fejtegetése többszörösen is bizonyítja azt, amiről az előbb szóltam. Mindenekelőtt maga a fieldingi módszer, a könyvek elé írt bevezere-

tésekkel utal arra, a preparatív munkára, melyet minden művész szükségképpen elvégez, hogyha a katartikus hatást elő akarja készíteni. Másodszor a fieldingi gondolatok tartalma az, hogy az ellentétek, a kontrasztok, a feszültségek szülői és éppen ezért az igazi nagy művészetben nincs egy olyan értelmű közvetlen és mindennemű hullámzástól mentes egység, mint amit a sekélyes művészet megvalósít. Végül harmadszor Fielding kiemeli a művészetnek azt a sajátosságát, hogy egyes mozzanatok soha nem élnek önmagukban, hanem pusztán a másik miatt, az egész miatt vannak ott, szerepelnek magában a művészi alkotásban.

Azonban Fielding felismerése nem egyedi jellegű és nem is kivételes felismerés. A giccs azáltal, hogy csak a félelem és részvét érzéseire apellál, sőt, mi több, a modern rémregények, illetve a fiatal lányok számára való történetek még ezt a két érzést is izolálják egymástól — mindig valamiféle egységes és esztétikai értelemben feszültség és hullámozás mentes hangulatot akar teremteni. Ha a giccs azt mondja, hogy ilyen a szerelem, akkor a szerelemnek egy típusát állítja eléünk mint ideált. Ha Tolsztoj az Anna Kareninában a szerelmet ábrázolja, akkor ábrázolja egyfelől az Oblonszkij házaspár kihűlt szerelmét, másfelől Vronszkij és Kitty szerelmét, aztán Anna szerelmét, illetve Levin és Kitty történetét és a sort lehetne folytatni. Amint a giccs számára nincsen meg és katarzis híján nem is lehet meg egy-egy egzisztencia meghatározás, vagyis egy-egy kategória hullámozása, úgy a művészet a maga katartikus tendenciáival éppen ezt képes felszínre hozni. Ebből nem szabad azt következtetni, hogy a giccs nem ábrázolhat több szerelmet, sőt, időnként halmazati szerelmet. Csakhogy ilyen a félelem és részvét jegyében két lehetősége van. Az egyik a különböző szerelmek egymás mellé sorakoztatása, a másik az „igazi” kiválasztás és szembenállítása az összes többivel. Az elsőnél evidens a giccs nivelláló tendenciája, az utóbbinál pedig éppen ennyire nyilvánvaló az, hogy a giccs a különböző létszférákat, mivel azok félelem és részvét hatásúak lehetnek, differenciálatlanul tárja fel és a létszférák önmagukban homogén jellegűek, vagyis a szerelmet csupán a szerelem tölti meg, és minden egyéb kulissza. Az, amit redukált logikának neveztem, itt az életszférák megítélésében érvényesül. Sőt, mivel a két ismert érzést akarja kiváltani, ez a redukció a redukált logikát alapozza meg érzelmileg, minthogy a redukált logika a pusztá félelemre vagy pusztá részvétre építés lehetőségét módszertanilag támasztja alá.

Említettem az előbbieken azt, hogy a műalkotásoknak ezt a feszült, hullámozó jellegét Fieldingen kívül mások is felismerték. Elég lesz csak arra emlékeztetni, hogy mikor Goethe Eckermannal beszélget, aki éppen a *Farbenlehre* című Goethe-mű — Goethe egyik legkiválóbb tudományos alkotása — hatása alatt állt, fölveti ennek a hullámozásnak a gondolatát. Miután Goethe a *Farbenlehre*-ben az ember látásérzékét elemezte és megállapította, hogy a szemnek mennyire szüksége van a változatosságra a színek szemléletében, Eckermann a beszélgetést a következőképpen írja le:

„Mindez szóba hozott egy nagy törvényszerűséget, amely az egész természetet áthatja és amelyen az egész élet és az élet örömei alapulnak. 'És ez pedig — mondta Goethe — nemcsak minden más érzékünkkel van így, hanem a legmagasabb szellemi lényünkkel is: minthogy azonban a szem kitűntetett érzék, a megkövetelt változás törvénye nagyon feltűnően jelenik meg a színek esetében és ennél fogva egészen pontosan tudatossá válik itt számunkra. Vannak olyan táncaink, amelyek nagymértékben tetszenek nekünk, minthogy a dúr és moll váltakoznak bennük, viszont azok a táncok, amelyek pusztán dúrból vagy pusztán mollból állnak, szinte fárasztanak.' Ez ugyanaz a törvény — mondtam én —, melyen alapul az, hogy szívesen figyelmen kívül hagyunk egy hangot, melyet éppen hallottunk. A színházban is nagyon jelentős ez a törvény, hogyha jól tudjuk alkalmazni. Darabok és különösen szomorújátékok, melyek változás nélkül egytónusúak, terhesek és fárasztók és ha a zenekar egy szomorú darab esetében a felvonások között is szomorú leverő, muzsikát hallat, akkor egy elviselhetetlen érzés kínoz bennünket, melytől szívesen minden módon elmenekülnénk. 'Talán — mondta Goethe — a shakespeare-i szomorújátékokba beleszótt vidám jelenetek is eme változástörvényen alapulnak.' ” (Goethe's Gespräche mit Eckermann Leipzig s. a. 274 — 275. o. 1827. febr. 1. beszélgetés.)

Ez a furcsa kontraszt játék a kedélyhangulat hullámlásának és változásának megkövetelése nemcsak önmagában tanulságos, hanem tanulságos a giccs szempontjából is. A giccsszerző ugyanis legtöbb esetben egyszerűen félti a már elért félelmet, illetve részvétet, akárcsak a legkisebb mértékben is oldani. Inkább rádupláz az ilyen jellegű hatásokra, keveri, kavarja ezeket a hatáslehetőségeket, melyek mindig teljességgel azonos tónusban és stílusban maradnak. Ezen nem változtat az sem, hogy a giccsszerző, amennyiben rutinosabb — ennek a jelenségnek más viszonylagára már utaltam —, néha megengedi magának azt a játékot vagy viccel a közönséggel, hogy egy-egy, az alaptónustól divergáló motívumot is beleszőjön az írásába. Hasonlóképpen van ez a festészetben is, ahol a teljes harmóniát és ragyogást vagy a teljes borzalmat megzavaró motívumok egy-egy pillanatra felmerülhetnek. Ezeknek célja azonban sokkal inkább az, hogy eltereljék a figyelmet a giccs voltáról, hogy az alakítást raffináltabbá tegyék, de semmiképpen nem készítik elő ezzel a katarzist. Ilyenkor a giccsszerző annyira biztos félelem, illetve szánalom felkeltő hatásában és ennek a hatásnak végérvényességében, hogy mintegy megengedi magának a játékosságot is. De csak bizonyos határig, addig amíg a rossz affektusok kidolgozását ez nem zavarja meg.

Ha már a hullámlás problémát említettem, nem tagadható, hogy minden giccsalkotásnak és minden giccsszemléletnek megvan a maga sajátos „hullámlása”, egy ringató hullámlás, egy esztétikai feszültség nélküli hullámlás. Kitűnően ír erről Fábry Zoltán, amikor Császár Elemér és Kéky Lajos tipikus giccsindoklással a Vojnits-díjat Heltai Jenő A néma levente c. darabjának ítélte.

„Beszéljünk másról: ez az uralkodó magyar irodalmi szemlélet terrorja. Ennek megfelelően az 1936-os Vojnits-díjat csak a maga nemében kitűnő A néma levente írója, Heltai Jenő kaphatta. De miért? Az indoklácson van a

hangsúly: mert 'A néma levente komoly problémát old meg, a gőgös nő meglakoltatását.' Korunk véresen komoly problémáktól terhes, de a hegyek egeret vajúdnak: 'a gőgös nő meglakoltatását a reneszánsz novellák módján'! A fülbefogók áradozása nem ismer határt: 'Az ódon mese bája és a humor derűje mindnyájunkat elragadott. Szívesen ringatózunk e gyönyörű versek hullámain'. Helyben vagyunk: hullámfürdőben vagyunk. Az irodalom célja a gyönyörködtetés! Az irodalom azonban csak kényelmes fotelban és teli gyomorral, csak füstölgő szivar kékjében és a duruzsoló kályha csendjében lehet szellemi hullámfürdő. Öregurak foghíjas megelégedettségét csak a botfűlű filiszterek és katonaindulókkal telített főhercegi Akadémia elnökök terrorizálhatják a szellemi síkra. A kultúra csak így lehet a tízezrek jólétének, a csatlósok talpnyalásának a vetülete és igazolása. Az az élet, mely a mai társadalomban a kevesek gyönyöre, az irodalmat csak mint gyönyörűséget, mint hullámfürdőt akceptálhatja. . . . A Császár Elemérek tudatosan falazó hullámfürdőjén kívül van egy másik, magasabb rendű hullámfürdő. Hullámfürdő, melynek erkölcsi motívumait nem lehet letagadni. Az észnek és értelemnek is lehetnek kulturális csúcspontokat jelentő hullámai, melyek igézetbe ringatnak, hipnotizálnak és — kapcsolnak." (Megjelent a Magyar Nap 1937. aug. 29. számában; Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra 1964 Bratislava 213—215. old.)

A giccs hullámfürdője egyáltalán nem felkavaró, megrázó, hanem pusztán érzékileg pillanatnyilag kellemes élmény. Kellemes, mégpedig két szempontból (már, akinek kellemes). Felébreszti a félelmet, az önmagunk féltését, az önsajnálatot és a sajnálat, a szánsalom maga is mindig önsajnálat. Az önsajnálatnak és a szenvedésnek Gorkij által kritizált legközvetlenebb, legdirektebb apoteozisát a giccs nyújtja. Innen ered a giccs úgynevezett szépsége. A szépség a hamis aura, az álaaura teremtése is, valamint az önsajnálat teremtése is. Egyúttal azonban a giccs dolgozik a csúnyasággal is, a rosszal is. Itt a félelem mint félelem dominál és egyúttal az az öröm, hogy mi nem jutottunk olyan rút állapotba, mint amibe a világ bizonyos rétegei eljutottak. A rút annyira indokolatlanul és önmagáért valóan rútnek van festve, hogy az ember személyes fölénye e rúttsággal kapcsolatban nagyon könnyen létrejön. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a giccestől mi sem áll távolabb, mint a katarzis.

Ez az előbbi megállapítás magyarázatra szorul. Magyarázatra, mégpedig azért, mert az eddigiekben, úgy gondolom, elég sok argumentummal bizonyítottam: az Arisztotelésznél megkövetelt érzelmek komoly szerepet játszanak a giccsben. Csakhogy a giccs mindenre hajlandó. Hajlandó a valóság visszatükrözésére — természetesen a maga módján. Elfogadja a művészi fejlődés hozta vívmányokat, pl. perspektivikus ábrázolás vagy belső monológ vívmányait. A giccs hajlandó arra is, hogy szociális problémákat vessen fel vagy ábrázoljon, sőt mi több, a slágerszövegek nagy része ilyen szociális problémákat tükröz és Szittyá Attila Bendegúz költészetének középpontjában éppen a szociális problémák állnak. Ő vetette fel legvilágosabban, hogy mennyire helytelen, mikor a méltóságos asszony kutyája bonbont vacsorázik és fejezte be halhatatlan versét ekképp: „Miközben embermillióknak szeme az éhségtől

káprázik/ Hej! De sok kutya a fentiekhez képest vacsorázik.” Tehát a giccs mindent átvehet a művészetből, csak éppen annak lényegét, a katarzist nem. A giccs nem semmisítheti meg az általa felkeltett egyedi és pusztán szubjektumra vonatkoztatott érzéseket, hanem ezeknek ad általános érvényt.

Ezzel a giccs esztétikailag legfontosabb sajátosságát, úgy vélem, sikerült körülírni. Azok az elemek, melyek a giccs alapjául szolgáltak, mint a giccs-ember gondolkodásmódja, redukált logikája, azok a társadalmi feltételek, melyek a giccset megteremtik, amelyek a polgári művészetet a romantika után két irányba osztják meg az avantgard és a giccs irányában, oda hatottak, hogy létrejöjjön egy aláurát teremtő és egy katarzist nélkülöző irodalom és művészet. Mindez a művészet modern helyzetével is összefügg. Nagyon érdekes, hogy éppen D. H. Lawrence veszi észre, hogy milyen gigászia nehéz az aura hiányában a modern művészet feladata. Egyik levelében így ír:

„Van Goghot olvastam — nagyon elszomorított. Nem tudott szegény zöldágra vergődni, ezért bolondult meg. Egész világosan látható, hogy mit akart. Azt akarta, hogy minden ember közös törekvéssel zárkózzon fel egy eszme megvalósítása érdekében — mint Giotto vagy Cimabue korában. Mégis, ebben a világban még mindig a káosz uralkodik. Így azon fáradozott, hogy a tudásanyag egész rendetlen halmazára még egy új szót rakjon rá. Azonban ő nem élt. Alávetette magát egy beszűkülési folyamatnak, amely az örületbe kergette. Ahhoz, hogy éljünk, mindannyiunknak egyesülnünk kell és minden tudást összefüggő egésszé kell tennünk, mindannyiunknak el kell kezdenünk a különböző részeket egymással összekötni és szükséges, hogy minden szót összeszójunk annak érdekében, hogy a nagyot, az újat létrehozzuk, minden személyiséget az olvasztótégelybe kell vetnünk és egy új emberiséget kell megteremtünk. Gondolja csak meg, semmi személyeset nem akarunk többé — senki közülünk.” (D. H. Lawrence: Lady Ottoline Morrell-hez 1915-ben in Europäische Künstlerbriefe Dessau 1914 130—131. o.)

Valóban gigászi feladat tehát az, hogy a művész keresztülküzdje magát a modern kor ellentmondásain és meg tudjon küzdeni az egységes érzelmi és gondolati háttér vagy legalábbis a homogén háttér és homogén közönség hiányával. Ezt a gigászi feladatot egyrészt nagyon kevesen vállalják, s különösen tudatosan nagyon kevesen vállalják, másrészt ez a küzdelem nemegyszer félrecsúszik, egyoldalúságokba torzul stb. Így, ha a polgári művészet képtelen arra, hogy ez az átküzdés megtörténjék, jelleg a giccs mint művészet pótlék is. A cselekménytelenség, valamint az egyoldalú avantgardista emberfelfogások egyik ellenszerévé is válik a publikum részéről a giccs. Ebben a vonatkozásban tehát nemcsak azokat az objektív tényeket kell figyelembe venni, melyeket mint a giccs társadalmi talaját és terjesztésének eszközeit jellemeztem, hanem ezen túlmenően figyelembe kell venni azt is, hogy a giccs bizonyos értelemben büntetés a művészet helyenkénti egyoldalúvá válásáért — olyan igényeket elégít ki, amelyeket a művészet vagy nem akar kielégíteni (s ebben a művészetnek igaza van), vagy nem tud. Amit az előbbieken Brecht elidegenítési elméletéről mond-

tam el, az *mutatis mutandis* vonatkozik az avantgardizmus egészére, hogy tudniillik kiölik azokat az érzelmeket mindjárt kezdetben a művészetből (s nyilván giccsellenes szándékból teszi ezt), amelyeket az igazi művészet katartikusan semmisít meg.

S még egy megjegyzést kell tenni arról, hogy totalitás szemléletem ellenére egyáltalán nem tartom haszontalannak vagy teljességgel oktalannak a giccses alkotások stíluskritikáját — csupán ki nem elégítőnek, illetve kezdeti lépésnek. A giccs ugyanis mivel mindent a félelem és részvét, illetve a remény érzéseire alapít, igen sokszor már stílárisan is erőltetett módon fejezi ezt ki. Másfelől a giccsből teljesen hiányzik az, amit a katarzis előkészítésének neveztem és ami azért az igazi műalkotásban sokszor stílárisan is érzékelhető. Az, hogy ez azután milyen formában nyilatkozik meg, hogy Mikszáthnál a szöveg közé írt zárójelek formájában, Thomas Mann-nál a bujkáló iróniában, József Attilánál a képrendszer állandó kontrasztjában stb. — ez már egészen külön, a tartalomtól meghatározott stíluskérdés. A lényeg azonban, hogy stílárisan ez általában ott van a művekben, hogy nincsen meg a stílusnak az az egyértelműsége, lebegés nélkülsége, ami a giccset jellemzi.

Ezért a lényegi esztétikai jegyeiktől egészen a külső formajegyeikig mindent meghatároz a giccs katarzis ellenessége. Tulajdonképpen fölvonultat mindent, amitől meg kellene tisztulni, illetve amit meg kellene semmisíteni, de éppen a megsemmisítés, a megtisztulás helyett a félelem és szánsalom apoteozisát nyújtja. Katarzis helyett apoteozis, ábrázolás helyett éppen ezért apologetika.

MŰALKOTÁSOK BEFOGADÁSÁNAK TIPOLÓGIÁJA MINT ESZTÉTIKAI ÉS MINT MŰVELŐDÉSPOLITIKAI PROBLÉMA

ZOLTAI DÉNES

A közízlés helyzetével és változásaival, különösen a szocialista tartalmú közízlés formálásával kapcsolatban az elmúlt években számos elképzelés és elgondolás kapott hangot. Ez a tény önmagában is örömdetes: ráterelődik a figyelem a társadalom esztétikai kultúráltságának, ízlésszintjének korábban elhanyagolt kérdéseire; kezd teret hódítani az a felismerés, hogy a szocialista tudat nem békélhet meg az avitt régít konzerváló maradisággal egyetlen területen sem, s ezért az ízlés sem válhat a múlt felé húzó szociális-ideológiai erők szabad prédájává. És ez a felismerés nem maradt pusztán felismerés. Nem itt a helye számba venni, hogy a közízlés fejlesztése érdekében, a legtágabb értelmű esztétikai nevelés terén tettünk egyet s mást, az utóbbi években nem is keveset. De hogy még mindig nem eleget, azt mindenki tudja, aki a napi gyakorlatban kísérheti figyelemmel a kultúra tényleges, magukban a dolgozó tömegekben és nem csupán művésztörténelmi körökben, alkotói műhelyekben stb. végbemenő mozgásfolyamatait. A kultúra terjedésének mutatói természetesen jó dolgokat jeleznek. De lehet-e Lenin szellemét nemcsak jubileumi emlékbeszédekben megidézve megfeledezni azokról a százazokról, hanem milliókról, akik kulturális tekintetben ma is „fekete kenyéren tengődnek”? Ami a szocialista ízlés formálását illeti, aligha van okunk a túlságos elégedettségre.

És itt újra felbukkan a hogyan tovább kérdése. Válaszok nem hiányoznak, de a szocialista kultúra elkötelezett munkásainak megannyi új ötlete és kezdeményezése sem feledtetheti velünk a tényt, hogy a közízlés diagnosztikája és prognosztikája nálunk mind a mai napig inkább publicisztikus, mint tudományos tevékenységet jelent. Máig sincs olyan kultúra-elméletünk, amely szolid bázisa lehetne az esztétikai nevelés ügyét, a művészeti tömegkultúráltság gyarapítását szorgalmazó gyakorlati tevékenységnek. Legyen szabad erre éppen egy akadémiai tudományos ülésen nyomatékkal emlékeztetni; nem azért, hogy a témát nyomban az akadémikus fontoskodás és szószaporítás tengerébe fullasszunk, hanem hogy megközelítésének elméletileg öntörvényűbb, s éppen ezáltal gyakorlatilag is jobban hasznosítható módjára javaslatot tegyünk.

Tudományos elemzést követelne már a *közízlés* publicisztikusan elmosódott fogalma maga is, amelyben lehetetlen nem érezni valamiféle – kanti analógiával élve – prekritikai, dogmatikus jelleget. Ízlés, közízlés – e szavak a közhasználatban a művekkel kapcsolatos rokonszenv vagy ellenszenv tényére, vagy legjobb esetben befogadói sztereotipákra, egyáltalán a művészeti alkotások befogadásának készségére vonatkoznak; de létezik-e vajon olyan valóban értékes műértés, amely csupán a passzív receptivitásra korlátozódik? A közízlés a *művészettel kapcsolatos összemberi magatartásban* él és hat, vagy sehol. Meghatározása ezért alighanem abból kell hogy kiinduljon, hogy e fogalom kisebb vagy nagyobb szociális csoportok, végső soron egy társadalom egyedeinek bizonyos történeti korszak időhatárain belül viszonylag általánosan érvényesülő, stabil *magatartását* jelzi, azt a művészettel kapcsolatos magatartást, amely a művészet felé való irányulásban, a befogadásra méltónak ítélt művek választásának módjában, továbbá a befogadás összemberi funkciójában, a mű keltette élmény feldolgozási módjában, valamint a műben feltáruló esztétikai minőség megítélésének készségében nyilvánul meg. Ilyesfajta komplex módon kellene megközelítenünk a műértő tevékenységet és az ízlést egyáltalán, amely nemcsak művek iránti vonzalmat tételez fel, hanem különleges beállítottságot is a mű hatékonyságának felvételére, képességet, hogy meghalljuk és kövessük egy dolognak látszó műtárgy – megannyi Rilke-féle archaikus torzó – intő szavát: „változtasd meg életedet.”

Kérdés mármost: lehet-e az így felfogott ízlés lépten-nyomon tapasztalt szintkülönbségeit egzaktan elemezni, ma hódító divatszóval szólva: *mérni*? A divatszó divatos tevékenységet takar; manapság igazán nem szűkölködünk az egykori hiánycikkben, az ízlésszint leírását célzó felmérésekben. Ám az a pozitívizmus, amelytől opponensei nem oktanul féltik az empirikus művészetszociológiáját, igen gyakran éppen annak állja útját, amit a jószándékú felmérők megnyitni szeretnének: statikus állapottá merevíti a közízlés alakulásának valóságos dinamikáját. Nem a rangos szociológiai elemzésekre gondolok, hanem azokra a szokásos közvéleménykutatásokra, amelyek dilettáns módon vagy éppenséggel a fontoskodó kvantifikálás roppant apparátusával poros közhelyekből fonnak művirágkoszorút. Mert minek az ankét és minek a bonyolult grafikon, ha végeredményként olyasfajta pitiáner igazságokhoz jutunk, hogy mondjuk a vidéki magánkisiparosok 45 és 55 év között ma is szívesen húzatják a cigánnyal, míg a városlakó tizen- és huszonévesek manapság igencsak a beat-et kedvelik? Lehet-e a nevettségesség veszélye nélkül bármiféle tudományos vagy kultúrpolitikai következtetést levonni olyasfajta fontoskodva rögzített tényből, hogy „a Csárdáskirálynő-féle szélesebb közönségekre elvárása irányul”, mint mondjuk a *Csárdás macabre* „felé”? Az ilyesfajta passzionátus közvéleménykutatás szeretné magát egy etablirozódott, önálló tudományágként elfogadtatni, holott az adatfelvétel itt gyakran merőben adminisztratív aktus, a szignifikanciapróba raffinált módszer a semmitmondás leplezésére. Aki pedig kultúrpoli-

tikai prognózisokat akarna felállítani a közízlésszint efféle állapotára rögzített felméréséből, az sajátos dilemma elé kerül: vagy csatlakozik ahhoz az avantgardista jeremiádhoz, amely tehetetlenül kesereg az ún. magas művészet és a tömegek elidegenedése miatt, vagy a fennálló kulturális rétegződésnek azt a szármalmas apologetikáját választja, amely „realisztikusan” belenyugszik ama pluralizmus „tényébe”, hogy az ízlések különbözők, következésképpen de gustibus non est disputandum: „demokratikus módon” mindenféle ízlést ki kell elégiteni — értelemszerűen a leghárgyúbb, legregresszívebb kispolgári ízlést is.

A kultúra kritikai elmélete az empirikus kutatásoknak ilyenfajta pozitívista és apologetikus értelmezésével szemben joggal hangsúlyozza: az ízlésszint felmérése csak akkor adhat többet semmitmondó tények egymás mellé rakogatásánál, ha előzetesen már feltárták az adott problémák elméleti struktúrátságát, ha tehát „a kutató tudja, hogy mi releváns egyáltalán és miről kell ismereteket szerezni” (Adorno). Az állítólagos „értékmentes” tudománnyá avanszált és tárgyának vegytiszta meghatározására törekvő empirikus szociológia a fennálló kulturális viszonyok közvetett konzerválásának szószólójává válik, ha ignorálja az ízlésszint-differenciák mögött rejlő befogadástípusokat, egyáltalán a művészettel kapcsolatos magatartás különböző változatait. Ezek pedig korántsem egyenértékűek. Differenciális elemzésük elképzelhetetlen a sajátosan művészeti értékelmélet, a művészetfilozófia adatainak figyelembe vétele nélkül. Ebből következik, hogy a közízlés alakulásának, mozgástendenciáinak valóban tudományos szerkezetelemzése parancsolólag megköveteli a mostanság oly ritka esztétikai orientációt; marxista esztétikai tudatosság nélkül aligha építhetünk ki olyan kultúra-elméletet, amely apologetikus közhelyeknél többet mondhat a tömegek művészeti-kulturális színvonalának állapotáról és várható fejlődéséről.

A művészeti magatartás lehetséges típusainak ez az esztétikailag megalapozott rendszere mindenekelőtt a változatok skálájának két végpontját kell hogy rögzítse. Az egyik oldalon, negatív határesetenként számolnunk kell a művészet iránti érdeklődés teljes hiányával, egy olyan feltéptelen *esztétikai közönnyel*, amely kiterjed a mindennapi élet kváziesztétikai jelenségeire is. Okkal tételezhetjük fel, hogy ez a szélsőséges indifferentizmus csak alete az emberi öntudat tágabb értelmében vett tompultságának; szocialista viszonyok között kiváltképpen valószínű az összembari magatartásban mutatkozó visszamaradottság és a teljes művészeti anesztétia korrelációja. A másik — pozitív — pólust a lényegében adekvát befogadói magatartás képviselné, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy a mű keltette élmény nem művön kívüli társadalmi presztizs, divat, ízlésbeli önkény stb. függvénye, tehát magában a műben, a mű formai-szerkezeti-stiláris közegében alakot öltött emberi mondanivaló megértésével és átélésével függ össze, hanem abban a mélyebb értelemben is, hogy a befogadó képes a *katharizisra*, képes arra, hogy a műélményt saját mindennapos életvitelének korrekciójára serkentő felszólítássá, önnön

teljesebb emberségének előmozdítójává alakítsa át. Csakis ilyen katharzisra való képesség mellett töltheti be a művészet ama legfőbb humanizáló küldetését, hogy a privát partikularitáson való túlemelkedés, a nembeliséget kiharcoló öntudat és öneszmélés organonja legyen. Ismét csak igen plauzibilis, hogy az ilyesfajta katharzis-képesség korrelatív viszonyban van a tartalmas életvitellel, azzal a meggyőződéssel, hogy az értelmes cselekvés vissza tudja hódítani az emberiség számára tevékenysége elidegenedett termékeit, s az osztálytársadalmi rendből utat tud nyitni szabad, sokoldalúan és harmónikusán fejlett emberek kommunista társadalmá felé. Az adekvát befogadás ebben az értelemben egylényegű a nagy művek humanizáló hatékonyságának mély és sokoldalú elsajátításával.

Jóval nehezebb e két szélső pólus között megtalálni a befogadói magatartás kikristályosodásának közbülső pontjait. A széles tipológiai skála egyik lényeges fokát minden bizonnyal az a magatartás képviseli, amely már igényt tart a művészeti és művészetén kívüli esztétikumra, de csupán mint a fizikai munkaerő szükséges reprodukálásának, a szabadidő kitöltésének egyik formájára, egyszóval: mint *szórakozásra*. Itt azonban máris két altípus feltétele látszik indokoltnak. Az ízlésszint tartalmi jellemzői szempontjából lényeges különbség van a szórakozásigény és a dekoncentrációigény között. Az az elvárás, hogy a művészet legyen szórakoztató, mindkettőhöz kapcsolódhat. Jelentheti a *kellemesség* szükségletét, mégpedig ezt is egy széles motivációs skálán, amely a fennálló életviszonyok spontán-közvetlen afirmációjától az ún. kikapcsolódás vágyán át egészen a nembeliség progresszív tartalmainak derűsen epikureista igenléséig terjedhet; másfelől jelentkezhethet menekülési reakcióként, amikor a művészet kellemessége narkotikum csupán, a valóságos társadalmi, osztályérdekek elfeledtetésének a dekoncentrációnak eszköze.

Magasabb szinten reprodukálódik a művészettel kapcsolatos magatartásnak ez a kétirányú mozgási lehetősége a tipológia ama pontján, amelyet a *művészet úgynevezett rajongóinak népes csoportja* reprezentál. Nekik már több a művészet, mint hedonisztikus élményeknek közvetlenül szórakozást szolgáló komplexuma, őket már foglyul ejtette az igazi művészet varázsa. Ők azok, akik tudnak válaszolni a felvételi lapok ama sztereotip kérdésére: „Ki az Ő kedvenc költője” (vagy zeneszerzője stb.). Van „kedvenc” írójuk, regényük, művészettörténeti korszakuk, amelynek alkotásait más korokból származókkal szemben favorizálják. Ízlés-diktálta választásuk már nem korlátozódik, mint az előző csoporthoz tartozóké, a sommás elutasításra, ti. annak a művészetnek elutasítására, amely bárminő koncentrációt kíván a befogadótól. Egy ponton azonban ezek a rajongók is rokonságban vannak a szórakoztató művészet intranzingens párthíveivel: a művészet nekik is valamilyen pótszer. Befogadó magatartásukat az álkatharzisz kifejezéssel tudnánk legjobban jellemezni. Gondoljunk e csoport egyik legtisztább típusára, a korábban oly elterjedt Wagner-rajongókra. Életeleme az ismétlés: ugyanazt még egyszer, még sokszor, örökké.

A zene nyújtotta és a gépi reprodukálás révén már házhoz szállítható mámor akár az extázisig is fokozódhat, mégsem jut el igazi katharziszig. Pszichológusok pótkielégülésnek nevezték, amit e rajongás végül is hátrahagy: a művészet tegyük hozzá: a favorizált, szüntelenül újra hallani — látni — olvasni vágyott művek többé-kevésbé szűk csoportja — itt alig több mint bizonyos társadalmi — civilizatórikus, represszív tabuk feloldásának eszköze, önmagában esetlegesen alkalom a kisszerű életviszonyok között elfojtott vágyak kiélésére. Az elmondottakból következik, hogy a művészet ilyen rajongói esztétikailag hajlanak a konzervativizmusra: a mámoros beleélés előfeltétele, hogy a mű jólismert, sokszor befogadott, egyszóval komfortos legyen, mentes a mondani-való és a művészeti jelrendszer megértést követelő, „zavaró” újságaitól. A befogadói magatartás e típusán belül természetesen megtalálható az igazi művészet iránti mély és spontán igény csakúgy, mint a hisztérikusan agresszív sznobság. Ami mégis egybekapcsolja a rajongás e két változatát, az a megszkotthoz való ragaszkodás.

Egy harmadik főtípust alkotnának azok, akiknek művészettel kapcsolatos magatartására egyfajta konzum-mentalitás nyomta rá a bélyegét. Ők a *kultúrjavak fogyasztói*. Műalkotásokhoz való viszonyuk érzelmileg talán kevésbé átfűtött, mint a rajongóké, de mindenképpen szélesebb horizontú. Műveltségükre büszke befogadókról van szó, akik adnak arra, hogy a művészetek történeti fejlődésének minden korszakában otthon legyenek. Belőlük verbuválódik az ún. kulturális vetélkedők játékos-gazdája és törzsközönsége. Ismeretkörük ennek megfelelően imponálóan széles: mindent tudnak, amit a művészeti szféráról tudni lehet, művész-személyiségek pletykaszinten mozgó magánélet-adataitól kezdve a művek bibliográfiai adatain át a történeti méltatásig és a műkritikáig bezárólag mindent. És a dologhoz magához mégis meglepően kevés közük. Már Hegel utalt arra, hogy a modern fejlődés talaján létrejön a kultúrjavak Pantheonja, ahová a nagy műalkotásokat, miként egykor az istenszobrokat, gondosan egybegyűjtik és az esztétikai élvezet számára hozzáférhetővé teszik, ámde amaz eredeti hit nélkül, amely a mostani műtárgyakat egykor éltette: egy közösség szellemi-esztétikai elsajátításának alapjává tette. Ilyenfajta eldologiasodott műtárgyak kultusza jellemzi a művészeti kultúrjavak konzumensét. A műalkotás, amelynek lényegi meghatározottsága az integer műszerkezet, az ilyen fogyasztói befogadás mellett elszigetelt hatáselemek mechanikus összege lesz, s izolált ingerek komplexumaként ismét csak útját állja a nembeliséget öntudatosító katharzisz létrejöttének.

A befogadói magatartás tipológiája, amelynek csupán legdurvább körvonalazására szerettem volna e megjegyzésekkel kísérletet tenni, esztétikai szempontból felveti azt a problémát, hogy miként értékeljük a teljes értékű, kathartikus befogadás fentebb körvonalazott hiányát vagy korlátolt jelenlétét a műélvezetben. A marxista esztétika ebben a tekintetben is olyan dialektikus tertium datur felkutatására kötelez, amely a katharziszig el nem jutó befoga-

dás arisztokratikus megvetését éppoly erélyesen elutasítja, mint a való helyzet, a heterogén típuspluralitás szépítgetését vagy igazolását. Lukács György, a katharizis korszerű marxista elméletének megteremtője tanulságos módon figyelmeztet arra, hogy az esztétikum és a nem-esztétikum közötti terület nem a senki földje, hanem az emberé, méghozzá a kultúr-történelem legkorábbi szakaszaitól kezdve mindmáig az emberek nagy többségéé. És ez a széles mező nemcsak azt a tényt jelzi, hogy sokféle okból kifolyólag sokan vannak a falakon kívül, hanem azt is, hogy a falakon kapuk vezetnek át, ahol szabad a bemenet. Az esztétikum és a nem-esztétikum közötti mező ebben az értelemben gyakorlótér, ahol a művészet felé közeledő milliók elsajátíthatják és objektív és szubjektív feltételek bizonyos konstellációja mellett el is sajátítják a magas rendű műértés készségét és képességét. Itt viszont feltárul előttünk a vázolt tipológia kultúrpolitikai aspektusa. Felszólalásommal szerettem volna bizonyítani, hogy nekünk marxistáknak jó okunk van az ízlésszint empirikus vizsgálatában gyakran megbúvó pozitívizmus kritikájára, a közízlés dinamikus rétegzettségét ignoráló szemlélettel való vitára. Ám a mondottakból az is következik, hogy az ízléstípusok között nemcsak diszkontinuitás létezik, ahogyan ezt a befogadómódok feltétlen kontinuitásának apologetikus képzeletét egyébként joggal bíráló kritikai elmélet képviselői, így a frankfurti iskola kultúrkritikusai felteszik, hanem egy olyan bonyolult és mozgó összefüggésrendszer, amelyet a folyamatosság és a diszkrét jelleg egyszerre jellemez. A kapitalista áruviszonyok talaján létrejött és a monopolista korszakban nagyra nőtt elidegenedés a szellemi kultúra területén is kitermelt olyan spontán mechanizmusokat, amelyek tendenciájukat tekintve meghasonlást szülnek a művészet szórakoztató és öntudatot felnevelő funkciói között, s e mechanizmusokat a szocialista forradalom sem tudja egyetlen forradalmi aktussal hatályon kívül helyezni. De egész életünk, így kulturális és tudományos tevékenységünk sarkköve az a marxista felismerés, hogy e spontán mechanizmusok nem valami irreverzibilis végzetként uralkodnak a társadalmi életfolyamatokon. A szocialista társadalom teljes felépítésének gyakorlatában fokozatosan meg tudjuk szüntetni az elidegenedést reprodukáló spontaneitásukat. Ebben az osztálytársadalmi folyamathoz szűnik meg a művészettel kapcsolatos magatartás típusai között fennálló diszkontinuitás is. De hogy egyáltalán megszűnhet, azt a művészet oldaláról a nagy műalkotásoknak az a soklépcsős szerkezete biztosítja, amely ahhoz is közvetít a mű értelméből és mondanivalójából valamit, aki eleinte csak a kellemesség, a szórakoztató kikapcsolódás elvárásaival közeledik feléje. Az esztétikai nevelés leghatalmasabb előmozdítója ebben az értelemben maga a művészet, a nagy alkotásokkal való találkozás. Ez a tény nyújt garanciát arra is, hogy a szocialista társadalom kibontakozásának szélesebb, a szocialista kulturális forradalom szűkebb sodrában az egyes befogadástípusok is átjárhatóbbakká válnak.

Ezek a vázlatos gondolatok természetesen nem adnak alapot igazi kultúrpolitikai prognózisra. Azt azonban bizonyára valószínűsítik, hogy a

művészeti magatartás tipológiai vizsgálata orientációt nyújthat olyan területeken, ahol ma még elég nagy a bizonytalanság. Van, aki arra esküszik, hogy a nagy művészethez a könnyű műzsa is utat mutathat, s tapasztalati adatokra hivatkozik. Mások viszont — nem kevésbé tapasztalati alapon — jókora szkepszissel kérdezik: miféle út vezet Lehártól Bartókig? Vitájukban hallgattassék meg a marxista művészetelmélet is — ez lenne az én javaslatom.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. XII. 28. — Terjedelem: 15.05 (A/5) fv

71.70944 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK LENIN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉS HAZÁNK FELSZABADULÁSÁNAK 25. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

<i>Mátrai László: Lenin és a filozófiai tradíció.....</i>	153
<i>Pritz Pál: Tudományos ülésszak Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából</i>	159
<i>Tóth István—Vértes Róbert: Tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére</i>	171
<i>Mészáros István: Az MTA Pedagógiai Bizottságának felszabadulási emlékülése</i>	187
<i>Molnár László: Művészettörténetírásunk negyedszázada</i>	193
<i>Hódos Tibor: III. Pszichológiai Nagygyűlés</i>	203

KONGRESSZUSOK, EMLÉKÜLÉSEK

<i>Kontha Sándor: A XXII. Nemzetközi Művészettörténész Kongresszus Budapesten ...</i>	207
<i>Mann Miklós: Beszámoló az I. István emlékülésekről</i>	225
<i>Az ünnepi Comenius konferencia</i>	
<i>Mátrai László megnyitója</i>	231
<i>Mészáros István tájékoztatója</i>	235

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓK

<i>Pach Zsigmond Pál: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVIII. században</i>	247
<i>Fülep: Nekrológ</i>	273

AZ AKADÉMIA ŐSZI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKA

<i>Berend T. Iván: A fogyasztás (életkörülmények, szokások) változásai és a tudati tükröződés néhány összefüggése</i>	277
<i>Pataki Ferenc: A szocialista elosztási rendszer fejlődésének néhány szociálpszichológiai problémája</i>	289
<i>Hermann István: Katarzis vagy giccs</i>	297
<i>Zoltai Dénes: Műalkotások befogadásának tipológiája mint esztétikai és mint művelődéspolitikai probléma</i>	317